

Lázs Sándor
SZERZETESÉK VETÉLKEDÉSE

Lázs Sándor

SZERZETESK VETÉLKEDÉSE

Fordítások és átdolgozások XVI. század eleji
kódexeinkben

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A könyv megjelenését támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

A borítón
részlet a *Nádor-kódex*ből (Cod. Hung. 1, f. 72r)
ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár
(Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1)

© Lázs Sándor, 2023

ISBN 978-963-456-131-6

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hradeczky Moni
Tördelte és a borítót készítette Hollós János

A nyomdai munkálatokat
az OOK Press Kft. végezte
Felelős vezető Szathmáry Attila

TARTALOM

ELŐSZÓ	13
--------------	----

KEMPIS MAGYARUL

1. MŰHELYMUNKA	19
Másolat és szöveghagyomány	19
A <i>De imitatione Christi</i> fordításának párhuzamos másolatai és átdolgozásai a <i>Lobkowicz</i> -, a <i>Debreceni</i> és a <i>Lázár-kódex</i> ben	23
A kutatás célja	25
Előzetes megjegyzések és vizsgálatok	26
A fordítást őrző magyar kéziratok	26
A <i>Lobkowicz-kódex</i>	27
A <i>Debreceni kódex</i>	27
A <i>Lázár-kódex</i>	28
A scriptorok	29
A <i>Lobkowicz</i> - és a <i>Debreceni kódex</i> Kempis-fordításainak scriptora	29
A <i>Lázár-kódex</i> Kempis-átdolgozásainak scriptora	32
A scriptoriumok	38
Másolás és átdolgozás	38
Az átdolgozás technikai kivitelezése	39
Az elemzések felépítése	40
A szövegközlés	40
Párhuzamos másolatok nélküli Kempis-fordítások	42
A <i>Lobkowicz-kódex</i> párhuzamos másolatok nélküli Kempis-szövegei	42
A <i>De imitatione Christi et contemptu mundi omniumque eius vanitatum</i> (I. 1.) fordítása	42
Variánsok	43

Interpolációk	44
Fordítási megoldások	45
Hangjelölés és központosítás	46
Nyelvjárási tendenciák	47
A másolat	47
A fordító és közönsége	48
A <i>De conditione humanae miseriae</i> (I. 22.) fordítása	48
Variánsok és interpolációk	48
Fordítási megoldások	50
Hangjelölés és központosítás	53
Nyelvjárási tendenciák	53
A másolat	54
A fordító és közönsége	54
A <i>Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant</i> (III. 3,1–24.) fordítása	55
Variánsok	55
Interpolációk	57
Fordítási megoldások	58
Hangjelölés és központosítás	59
Nyelvjárási tendenciák	59
A másolat	60
A fordító és közönsége	60
A <i>De probatione veri amatoris</i> (III. 6.) fordítása	61
Variánsok és interpolációk	61
Fordítási megoldások	63
Hangjelölés és központosítás	66
Nyelvjárási tendenciák	67
A másolat	67
A fordító és közönsége	68
A <i>Lobkowicz-kódex</i> párhuzamos másolatok nélküli Kempis-szövegeinek fordítója	68
A <i>Debreceni kódex</i> párhuzamos másolat nélküli Kempis-szövege	69
A <i>De gratitudine pro gratia Dei</i> (II. 10.) fordítása	70
Variánsok és interpoláció	70
Fordítási megoldások	71
Hangjelölés és központosítás	74
Nyelvjárási tendenciák	74
A másolat	75

A fordító és a recenzens közönsége	75
A Kempis-fordítás és recenziói párhuzamos másolatokban	76
A <i>De humili scire sui ipsius</i> (I. 2.) fordításai a <i>Lázár-</i> és a <i>Weszprémi-kódexben</i>	77
Címközlés	78
Variánsok	79
Interpolációk	80
Fordítási megoldások	83
Hangjelölés és központosítás	86
Nyelvjárási tendenciák	87
A másolatok	88
A fordító és a recenzens közönsége	88
A <i>De interna conversatione</i> (II. 1.) fordítása a <i>Lobkowicz-</i> és recenziója a <i>Debreceni kódexben</i>	89
Variánsok és interpolációk	90
Fordítási sajátosságok	93
Hangjelölés és központosítás	98
Nyelvjárási tendenciák	100
A másolatok	100
A fordító és recenzense	101
A fordító és a recenzens közönsége	103
Az <i>Oratio ad implorandum devotionis gratiam</i> (III. 3,25–34) fordítása a <i>Lobkowicz-</i> és recenziója a <i>Lázár-kódexben</i>	104
Címközlés	104
Variánsok és interpolációk	105
Fordítási megoldások	107
Hangjelölés és központosítás	110
Nyelvjárási tendenciák	110
A másolatok	111
A fordító és a recenzens közönsége	112
A <i>De iudicio et poenis peccatorum</i> (I. 24.) fordítása a <i>Lobkowicz-</i> és recenziója a <i>Debreceni</i> és a <i>Lázár-kódexben</i>	112
Titulus és szerző	112
Variánsok és interpolációk	114
Fordítási megoldások	120
Hangjelölés és központosítás	131

Nyelvjárási tendenciák	133
A másolatok	133
A fordító, a recenzensek és közönségük	134
<i>A De meditatione mortis</i> (I. 23.) fordítása a <i>Lobkowitz-</i> és recenziói a <i>Debreceni</i> és a <i>Lázár-kódexben</i>	136
Titulus	136
Variánsok	138
Interpolációk	142
Fordítási megoldások	143
Kötőszavak, nyomatékositások	149
Hangjelölés és központosítás	156
Nyelvjárási tendenciák	158
A másolatok	159
A fordító, a recenzensek és közönségük	165
A forrás kérdése	167
<i>A De imitatione Christi</i> néhány fejezetének részletei kolostori kódexeinkben	169
A <i>Példák könyve</i> és a <i>Bod-kódex</i> kapcsolata	169
A 3. kéz munkája és interpolációi	171
A <i>Bod-kódex</i> és a <i>Példák könyve</i> Kempis-idézetei Jacobus de Gruytrode nyomán	173
A <i>Bod-kódex</i> és a <i>Példák könyve</i> közös idézetei	177
Megfontolások	179
Kempis-részlet fordítása a <i>Weszprémi-kódexben</i>	181
A <i>Nádor-kódex</i> kivonatolt Kempis-részlete a kompilációban	182
2. ÉRTELMEZÉS	185
<i>A De imitatione Christi</i> fordításának szöveg hagyománya kolostori kódexeinkben	185
A scriptorok és a magyar nyelvre fordított Kempis-szövegek	187
A scriptor és tevékenysége	187
Javítások kolostori kódexeink Kempis-fordításaiban	191
Interpolációk kolostori kódexeink Kempis-fordításában és recenzióiban	192
Megszólítások	192
Jelzők	193

A Kempis-fordítás és recenzióinak hangjelölése	200
Másolat és nyelvjárás	202
A szövegek	205
Azonosság és különbözőség	206
A fordítás és a recenziók	215
A <i>Lobkowicz-kódex</i> ben lévő Kempis-fordítás	219
Összeállítás mint műegész	220
A fordító és fordítása	228
Retorikai megoldások	232
Szópárok	234
Magyarázó betoldások	235
Szókészlet	236
A mű címzettje	239
A recenziók	241
A <i>Debreceni kódex</i> ben lévő Kempis-recenzió	242
Bonaventura <i>De perfectione vitae ad sorores</i> magyar fordításának párhuzamos másolatáról	244
A <i>Debreceni kódex</i> Kempis- és Bonaventura-fordításának szövegkompozíciója	249
A D-recenzió és recenzense	250
Retorikai megoldások	251
Magyarázatok, interpolációk	252
Szókészlet	252
Szópárok	255
Az összeállítás címzettje	257
A <i>Lázár-kódex</i> Kempis-recenziói	258
Az LaA- és az LaB-recenzió és recenzenseik	260
Retorikai megoldások	263
Szópárok	265
Magyarázó betoldások	268
Szókészlet	270
Fordítás és a kompozíció	273
A <i>De imitatione Christi</i> magyar fordítása és a devotio moderna	276
Mit vettek át a <i>De imitatione Christi</i> misztikájából a XVI. századi magyar fordítások?	278
3. KOLOSTORI IRODALMI MŰHELYEK	285

TEXTOLÓGIAI PROBLÉMÁK A MAGYAR NYELVŰ KOLOSTORI IRODALOMBAN

TÖBBSZÖRÖSEN MÁSOLT SZÖVEGEK	299
A Klarissza Névtelen és másolatai	301
Datálási problémák a Klarissza Névtelen másolataiban	303
ISMERETLEN MINTAPÉLDÁNYOK MÁSOLATAI	305
<i>A Bínnek zsoldja a Guary- és a Nádor-kódexben</i>	305
Érvek a közvetlen másolat mellett	306
Más mintapéldány mellett szóló érvek	307
Variánsok	308
Hangjelölés	310
Nyelvjárási tendenciák	310
Központosítás	311
A szöveghagyomány	312
EGY FORDÍTÁS, EGY SCRIPTOR, KÉT MÁSOLAT, KÉT MINTAPÉLDÁNY	314
Szent Apollónia legendája és példája a <i>Nádor-</i> és a <i>Debreceni kódexben</i>	314
<i>Szent Apalin asszonnak élete</i>	315
A fordítás és a latin eredeti	316
A magyar szöveg variánsai	317
Nyelvi változatok	322
Hangjelölés	323
Nyelvjárási tendenciák	324
A szöveghagyomány	326
<i>Példa Szent Apalinról</i>	327
Nyelvi változatok	327
Hangjelölés	330
Nyelvjárási tendenciák	330
A szöveghagyomány	331
AZONOS KÉZ, KÉT VÁLTOZAT, MÁS KÖZÖNSÉG	333
<i>Szentségös életnek feljebb való grádicsa</i>	333
<i>Háborúságot békével szenvedni</i>	334
Szövegvariánsok	334
Nyelvjárási tendenciák	339

Hangjelölés	339
Alázatosságnak dicséreti	340
Szövegvariánsok	340
Nyelvtani szerkezetek változásai	346
Nyelvjárási tendenciák	347
Hangjelölés	348
ÁTDOLGOZÁS FORDÍTÁSTECHNIKAI OKOK MIATT	350
Szent Adorján mártírnak mártíromsága a <i>Nádor-</i> és az <i>Érsekújvári kódexben</i>	350
A két változat	351
EGY KIVONAT KIVONATOLÁSA	359
A <i>Nagyszombati kódex</i> rózsafüzér-elmélkedésének és egy példájának kivonata a <i>Debreceni kódexben</i>	359
A forrás	360
A prédikáció és a rózsafüzér-elmélkedés fordítása	360
Kivonatolás	366
Nyelvállapotbéli különbségek	370
Hangjelölés	371
Nyelvjárási tendenciák	372
SZERZŐI ÁTDOLGOZÁS: KORÁBBI VÁLTOZAT ÉS EDÍCIÓ	376
A <i>Passio Domini nostri Iesu Christi</i> a <i>Nádor-</i> és a <i>Winkler-kódexben</i>	376
A változatok	377
A két változat másolatainak szöveghűsége	381
A szerzői átdolgozás jelei	390
Eltérő interpolációk mint a szerzői átdolgozás jelei	395
Összegzés	407
A POPULÁRIS ÉS AZ UDVARI KULTÚRA	
NYELVI NYOMAI	412
A <i>Lobkowicz-</i> és a <i>Bod-kódex</i> exempluma a gyorsan futó királylányról és Ippomenesről	412
A másolatok viszonya	413
Az exemplum forrása	414
Az exemplum átdolgozása	419
Az elsőség kérdése	425

SZÖVEGKULTÚRA A MAGYAR APÁCAKOLOSTOROKBAN ... 427

Azonos szövegek a klarisszák és a domonkos apácák könyvtáraiban	429
A szigeti domonkos apácáknak másolásra átadott ferences szövegek	430
Kétszeres másolatok az óbudai klarisszák kódexeiben	431
Szöveggondozás és irodalmi műhely az óbudai ferenceseknél ...	434

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Felhasznált és említett kéziratok és kiadásai	439
Magyar nyelvű kódexek felhasznált kiadásai	441
Kézikönyvek	445
Forrásszövegek	446
Felhasznált irodalom	449

ELŐSZÓ

Ez a munka nem folytatása, hanem inkább később elkészült előzménye a 2016-ban megjelent monográfiámnak. Az újabb eredmények nem változtatják meg, legfeljebb árnyalják az ott a magyar apácák olvasáskultúrájáról, szöveghasználatáról felvázolt képet.

Az akkor feltett kérdések nem arra vonatkoztak, hogy kik, miért és hogyan hoztak létre népnyelvű egyházi irodalmat, hanem arra, hogy mikor és miként olvasták az általunk ismert magyar nyelvű kódexeket. Ez a monográfia most azzal foglalkozik, hogy miképpen folyt a XVI. század első negyedében a Magyar Királyság ferences és klarissza kolostoraiban a szövegtermelés. A következő hosszabb és rövidebb értekezések a magyar nyelvű szövegek keletkezését, tehát fordítását és azok átdolgozásának folyamatát vizsgálják, és csak annyiban érintik a sokszorosítók, azaz a másolók szerepét, hogy ők miben és mennyiben módosíthatták a rájuk bízott szöveget. Ebben a tanulmányorozatban mikrofilológiai módszerrel veszem szemügyre a kora újkorban létrehozott kolostori szövegeket. A minuciózus elemzés nem öncélú. Az eredmény olyan irodalmi környezet megrajzolása, amelyben karakterükhöz illeszkedő stílust alkalmazó és irodalmi elképzeléseiket megvalósító szerzetesek és világi papok tevékenykednek. Megismerjük a scriptoriumukat, megvizsgáljuk, miként recenzeálták a szűkös írópulton a szövegeket, az is kiderül, miképpen vélekedtek a fordítási eljárásokról. A szövegek névtelen alkotói szerzők lesznek, irodalmi karaktert nyernek.

Az elemzés módszere a klasszika-filológiában alkalmazott szövegkritika, amelyet aztán – különösen a német irodalomtudósok – a népnyelvű szövegek vizsgálatához is sikeresen felhasználtak. A többször leírt népnyelvű szövegek összehasonlítása ebben a munkában csak részben irányul az időrend megállapítására; a másolatok és az átdolgozások leszármazását, változását követem nyomon.

Hasonló vizsgálatokat már végeztek magyar nyelvű szövegeken, amikor a bibliafordítások kapcsolatát,¹ majd egy imádságciklus – *Szent Brigitta tizenöt*

¹ A gazdag irodalomból a legfontosabbak: SZILY Kálmán, *A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel*, MNy, 8 (1912), 49–54; MÉSZÖLY Gedeon, *A Döbrentei Codex evangéliumai és a Münchener Codex*, MNy, 9 (1913), 433–439; UŐ, *A Döbrentei-kódex zsoltárai és az Apor-*

imája – másolatainak szöveghagyományát² igyekeztek felderíteni. A bibliafordítások összefüggéseinek felderítése részben eredménytelenül végződött, mivel a szövegek összehasonlítását akadályozta a viszonylag kevés másolat, valamint az, hogy igen sok fordítás – különösen a naponta használt szövegek esetében – iskolai gyakorlatokon készült és szóbeli hagyományban terjedt. Ezenfelül csak egyetlen komolyan veendő kísérlet született, amely egy ismeretlen klarissza apáca Apollónia-exemplum-másolatait elemezte.³

Az elemzések nyomán a szöveghagyományok – már önmagában sem érdektelen – vizsgálatán felül az irodalmi élet működésére vetül fény.

Az első, amit meg kell majd világítani, a másolók munkája. Toposz, hogy a népnyelven író sriptorok – amellett, hogy sok hibát ejtettek – maguk is alakították a szövegeket. A szoros összevetés az elírást, az önkéntelen változtatást nem zárja ki, de azt igen, hogy a másolatokat készítő apácák – akár a jelzők betoldásával – elragadtatott áhítatukban véletlenül vagy jobbítási szándékkal alakították volna a kéziratokat.

Az elemzés során feltárul, hogy milyen komoly szöveghiánytól és -éhségtől szenvedtek az anyanyelvű olvasmányokra áhítózó laikusok, akik félig kész, tehát nem edíciónak szánt összeállításokat is beemeltek anyanyelvű kódexekbe. Az elemzések nyomán irodalmi műhelyek ajtajai nyílnak meg, ahol a már felhasznált – tehát a kódexekbe bemásolt – fordításokat újból kézbe vették, és a latin eredeti segítségével újból alakították; azt mondhatnánk, szinte versengtek egymással, hogy jobb, pontosabb szöveget alkossanak. Több példány készült, mint amennyit eddig kimutattak, de nem több fordítás, azaz nem lehet az eddiginél nagyobb mennyiségű magyar szöveggel számolni, mint eddig.

Ez a munka több vonatkozásban úttörő, nincs magyar mintája. Az elemzéshez sok részletkérdést kell megtárgyalni, ez pedig sok tévedési lehetőséget is magában rejt. Remélhető, hogy a szorgos utódok javítgatják majd ezeket a tévedéseket, de a tanulmányok eredményei alapján a XVI. század elejének irodalmi működéséről kialakult képen nem kell változtatniuk.

kódex, MNy, 43 (1914), 65–70; KÁROLY Sándor, *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz*, NyK, 1955/56, 260–268.

² BÁRDOS Gy. József, *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexekben*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1910; LÁZS Sándor, *Szent Brigitta tizenöt imájának fordítása és átdolgozása egy XVI. századi kódexcsoportban*, in *Szöveghagyományozás középkori magyar nyelvű kódexekben*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1991 (MTA, Kézirattár).

³ HAADER Lea, *Egy példa – két változat. Összehasonlító szövegvizsgálat*, in *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, szerk. KUGLER Nóra–LENGYEL Klára, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999, 135–140.

Munkámhoz számosan adtak tanácsot. Köszönöm Ács Pál, Bartók Zsófia Ágnes, Bolonyai Gábor, Bognár Péter, Madas Edit, M. Nagy Ilona, Nemes J. Balázs, Sarbak Gábor, Vrabély Márk és különösen Korondi Ágnes segítségét. Külön köszönet illeti Hradeczky Moni gondos szerkesztői munkáját.

Budapest, 2023.

KEMPIS MAGYARUL

1. MŰHELYMUNKA

Középkor végi magyar nyelvű szövegeinket múzeumi tárgyként, nyelvemlékeként emlegetik. Ezeket a kolostori és néhány világi kódexben ránk maradt írásokat mégsem vizsgálták soha olyan alaposan, soha nem vetették olyan részletekbe menő elemzés alá, mint egy régi műtárgyat szokás; többnyire csak annyit tudunk róluk, hogy mi volt a hozzávetőleges latin forrásuk. Katona Lajos 1902-ben – amikor a *Jókai*-, akkor még *Ehrenfeld-kódex* fordítását tanulmányozta – szorgalmazta, hogy a latin források lehetőleg pontos szövegkritikai ismerete alapján vizsgálják a XV–XVI. század fordulójáról származó fordításokat. Aztán költői kérdést tett föl: „De vajjon hol állunk ma még e követelménytől legtöbb nyelvemlékünkre vonatkozólag?”¹

Katona Lajos az irányt és a feladatot kijelölte, ám kérdését ma is joggal tehetjük fel.

Másolat és szöveghagyomány

Keveset tudunk anyanyelvi kolostori irodalmunk keletkezéséről. Mindenekelőtt nem tudjuk, hol és kik alkották meg ezeket a latinból fordított és néha több műből összeszerkesztett munkákat. Az olasz ferencesek kódexirodalmát vizsgálva felmerült, hogy az előljárók kancelláriái mellett születtek meg a népnyelvű prédikációgyűjtemények, traktátusok.² Ezt az itáliai eredményt megpróbálták a XV. század végének magyar viszonyaira átültetni.³ A kísérlet nem vezetett eredményre. A klarisszák magyar kódexei nem mutatnak sem olyan formai, sem olyan tartalmi, sem olyan forrásazonosságokat az előljárók exhortációival, ami-

¹ KATONA Lajos, *Az Ehrenfeld-kódex hibás vagy hiányos fordításai*, MNyr, 31 (1902), 312–318, 382–389, 447–454, 551–558; az idézet: 554.

² Giuseppe DE LUCA, *Un formulario della cancelleria francescana e altri formulari tra il XIII e XIV secolo*. Archivio italiano per la Storia della Pietà, 1 [1951], 219–393.

³ Antal MOLNAR, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, Fondazione collegio S. Bonaventura, 2022 (Analecta Franciscana XIX, Nova series, Documenta et studia, 7), 82–91.

lyeneket az itáliai ferences nővérek vulgáris kézírataiban találhatunk.⁴ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ha a kancellária vezetője – például a provinciális titkára – személyesen talán nem is vett részt a nővéreknek készülő szövegek megalkotásában, az előljáró környezetében lévő, az átlagosnál képzetesebb szerzetesek ne dolgozhattak volna a magyar fordításokon, prédikációkon.

A Magyar Királyságból ebben az időszakban csupán néhány olyan fordítással rendelkezünk, amelynek ismerjük a szerzőjét, autográf kéziratunk is kevés van.⁵

⁴ Lázcs Sándor, *A ferences formuláskönyvek logisztikai rendszere*, Budapesti Könyvszemle, 2023 (előkészületben).

⁵ Két olyan központot tartunk számon, amelyben – nem szövegfordítás, hanem – komoly kódexmásolói tevékenység folyt. Az egyik a szigeti domonkos nővérek monostora, a másik az óbudai klarisszák kolostora. Ezekon felül azonban bizonyára számos kisebb helyen is állítottak elő népnyelvű szövegeket. Ilyen kolostor volt a vázsonyi pálosoké, akik Kinizsiné Magyar Benigna számára fordítottak és állítottak össze két imakönyvet (*Festetics-* és *Czech-kódex*). Hozzájuk köthető a *Peer-kódex* is, amely egy Simon nevű nemesé volt. A premontrai nővérek könyvkultúrájáról keveset tudunk, de az biztos, hogy egy anyanyelvű szokáskönyvet már szegedi kolostorukban elkészítettek, amelyet aztán a somlóvásárhelyi nővérek többször le is másoltattak (*Lányi-kódex*). Utóbbiaknak nem volt scriptoriumuk, könyveiket bérmásolók írták le.

Szerzői autográfok ritkák a magyar kódexirodalomban. Időben első közülük talán a *Birk-kódex*nek nevezett töredék, amelyről tudjuk, hogy Váci Pál készítette 1474-ben. Ez az *Ágoston-regula* és a domonkos konstitúció fordításának piszkozata, amelynek híresen szép tisztázata is elkészült, és talán a nővérek török előli menekülésének idején elkallódott. A *Birk-kódex* őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár. Jelzete: MNy 71. Kiadása: *Birk-kódex, 1474*. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője, bev., közreadó PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 5). A kódex keletkezéséről lásd Lázcs Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója. Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 109 (2005), 188–205; Lázcs Sándor, *A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*, ItK, 110 (2006), 337–356.

A kódexekben ránk maradt szövegek nem azonosak a piszkozattal, hanem azoknak tisztázatai. Ilyen kézirat a *Székelyudvarhelyi kódex* két szövege, amelyeket Nyújtódi András fordított és írt le az *dŷakŷ botŷvrŷl, ez maŷar ŷielwre* (102:18–19): *Judit könyve* (1–103) és az *Őrök boldogságnak fundamentuma* (104–232). Legalább részben szerzői kézirat a *Debreceni kódex* egy szakasza (327–490). Egy magát P-nek nevező ferences szerzetes írta ezeket a lapokat, amelyek fordításokat, prédikációvázatokat és két Miatyánk-magyarazatot tartalmaznak. Vö. Lázcs, *Apácaműveltség*, 334–341. Részben szerzői kézirat a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex*, ezt frater F írta, néhány példa- és prédikációfordítás, illetve összeállítás az ő munkája lehet – a megjegyzések, amelyekre ez a vélemény alapozható: *Merth az lok kenth nem zenwethetnek : de az Gonozok : mindŷn keeth [sic!] zenvednek : minth errŷl thŷbeth irok mikoron az rettenŷtŷ ittelletŷl irok* (*Kazinczy-kódex*, 195:7–11); *Minemŷ uot keghek az ziz maria testebe : az ziletésŷrŷl ualo predikacioba megh irom isten hoza segituen* (*Tihanyi kódex*, 264:5–8). A megígért bemutatást meg is kapjuk ugyanannak a kódexnek a karácsonyi prédikációjában (31:1–60:24). Kétségesebb a *Sándor-kódex* autográf volta. A szerzői közlésre hagyatkozva állíthatjuk, hogy a fordító kéziratával van dolgunk: *ez iraaŷt en talaltam eŷ kŷnben : vronk kŷrŷŷtyén leán történetének bevezetésében olvasható*. Ugyanígy a szerző megjegyzésének tartható a *Tnugdaluŷ-látomás* címközlésében *Im en nekŷd nŷluan meg irtam* (39:22).

Kolostori kódexeink szerzetesek fordításainak pizskozatai, fogalmazványaiknak másolatai, amelyek többnyire apácák kézírásában maradtak ránk. Ezeket a kódexeket kell elemeznünk, hogy megismerjük a szerzőket.

Magyar nyelvű kódexeink textusait nem vetették szövegkritikai vizsgálat alá, így aztán sokáig élt – és él még napjainkban is – Horváth János véleménye a másolatok megbízhatatlanságáról. 1931-ben azt fogalmazta meg, hogy a szerző „és olvasója közé beáll közvetítőnek egy harmadik személy, a másoló, ki ép úgy, mint az előszó területén az előadó (énekes, recitator), bizonyos szabadsággal bánik a rábízott szöveggel s nemcsak maga, hanem esetleg megrendelője kedve szerint is módosíthat rajta”.⁶ Szerinte az, ami ránk maradt, már nem azonos az eredeti művel, és nem tudhatjuk, hogy a másolat mennyire hű az eredetihez. Máig elfogadott ez a vélekedés, konferenciákon is elhangzik, hogy anyanyelvű kódexeink szövegei romlottak, számos másoláson estek át, miközben ezt soha senki nem bizonyította.

Egyetlen késő középkori magyar nyelvű szöveget, a *Margit-legendát* tanulmányozták részletekbe menően. Mezey László elemezte a fordítási hibákat, egybevetette a latin szövegeket a magyarral, kijelölte az interpolációkat, felismerte, hogy a latin legendák alapján összeállított magyar fordítást többször lemásolták, de csupán Ráskay Lea példánya maradt ránk.⁷ Dolgozata után hosszú szünet következett, a korai magyar irodalom tárgykörében szövegkritikai elemzések nem születtek.⁸

Tarnai Andor volt a következő, aki foglalkozott a magyar nyelvű szövegek kritikai vizsgálatával. A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* másolatait elemezve felfigyelt arra, hogy a fordítások párhuzamos – tehát kétszer vagy többször leírt – másolatai lehetőségeket biztosítanak arra, hogy magáról a másolásról, a szöveghagyományozódásról komolyabb ismereteket nyerhessünk.⁹ Mélyebb elemzést nem végzett, de úgy gondolhatta, megfigyelései – amelyek egyéb-

⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 127.

⁷ MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

⁸ Újabb forráskutatás: KLANICZAY Tibor–KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. A Debreceni Egyetemen M. NAGY Ilona, BODA István Károly, PORKOLÁB Judit, VARGA Teréz készítettek kiváló honlapot a *Margit-legendához*, amely nyelvészeti központú, de remek filológiai alapot nyújt az értelmezéshez: http://deba.uni-deb.hu/deba/Margit-legend_a_Szent_Margit_elete_1510/index.html (letöltés ideje: 2023. április 23.).

⁹ TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 231–236.

ként szövegkritikai elveken alapulnak – elegendőek egy általános elmélet megalkotásához.

A „nyílt szövegek”-re vonatkozó tételeinek bemutatása előtt elmondta, hogy a scriptorok iparkodtak pontos munkát végezni, de szerinte ez az alaposág legfőképpen az oklevelek írására és liturgikus szövegekre vonatkozik. Úgy vélte, hogy a népnyelvű szövegeket tartalmazó kéziratokban is vannak pontos másolatok, azok „csak a helyesírás bizonytalansága és a nyelvi norma hiánya miatt különböznek egymástól”. Horváth Cyrill nyomán¹⁰ Tarnai a *De imitatione Christi* párhuzamos másolatait vizsgálta. Tarnai Andort elbizonytalaníthatták a Kempis-fordítás párhuzamos másolatainak váratlan variánsai. Nem vette figyelembe Horvát Cyrill okfejtését a variánsok keletkezéséről, az ellentmondást azzal oldotta föl a XX. század végén, hogy „egyes másolatok hanyagul készültek, s úgy látszik, senki sem ellenőrizte betű szerinti pontosságukat”.¹¹

Állításait Tarnai Andor igen kicsiny minta alapján fogalmazta meg. Tézisei a *Lobkowitz-* és a *Debreceni* – valamint a *Lázár-kódex* – párhuzamos Kempis-szövegeinek elemzése nyomán nem állják ki a próbát. A szövegváltozatokat (recenzió) nem a bevett fordulatok automatikus betoldása, önkéntelen kihagyások, másolói tévedések hozták létre, hanem recenzensek (átdolgozók) sora.

¹⁰ HORVÁTH Cyrill, *Egy ismeretlen magyar codex nyomai*, ItK, 1 (1891), 363–372.

¹¹ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 231. A legtöbb kézirat szövegét ellenőrizték, így a *Lobkowitz-kódex* másolatait is; a kódex kiadásának jegyzetei bőségesen és pontosan bemutatják a javításokat. Az eljárásról vö. Marie-Luise EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004, 179; LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2016, 130.

A De imitatione Christi fordításának párhuzamos másolatai és átdolgozásai a Lobkowicz-, a Debreceni és a Lázár-kódexben

Horváth Cyrill 1891-ben, amikor Kempis Tamás *De imitatione Christi* magyar fordításait vizsgálta a Lobkowicz- és a Debreceni kódexben, egy elveszett kódex, egy Kempis-fordítás archetípusának nyomait azonosította. A két kézirat szövege összefügg, állapította meg a jeles tudós, még ha azok nem is egyeznek minden részletükben, és akkor is, ha a Lobkowicz-kódexhez képest a Debreceni kódex szövegéből hosszabb interpoláció hiányzik is. Arra is rámutatott, hogy a részleteket – Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* fordításával együtt – mindkét kéziratba lemásolták.¹² Horváth Cyrill munkája visszhangtalan maradt, a szövegekkel később nem foglalkoztak.

A XVI. század eleji magyar kódexekben lévő Kempis-fordításokat 1910-ben Pusch Ödön sorolta föl az elmékedésekről szóló monográfiájában,¹³ de a szövegek összefüggéseit témájából adódóan nem vizsgálta. Azt állapította meg, hogy anyanyelvű kódexeinkben Kempis műve négy könyvének a következő fejezetei, illetve azok részleteinek fordításai találhatóak, köztük természetesen a Horváth Cyrill azonosította fejezetek is:

- I. 1. De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi
Lobkowicz-kódex 31:1–37:20
- I. 2. De humili scire sui ipsius
Lázár-kódex 284:9–299:9
Weszprémi-kódex 132:11–134:9
- I. 22. De conditione humanae miseriae
Lobkowicz-kódex 52:1–59:20
- I. 23. De meditatione mortis
Lobkowicz-kódex 38:1–48:7
Debreceni kódex 238:1–246:171

¹² HORVÁTH, *Egy ismeretlen magyar codex nyomai*, 364.

¹³ PUSCH Ödön, *Vallásos elmékedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910, 66–68. Későbbi összefoglalás Pusch Ödön után: MIKLÓS Ráfael, *A Krisztus követése fordításai*, A Szombat-helyi Premontrei Gimnázium Értesítője, 1934/1935, 18–28.

- Lázár-kódex* 120:1–139:9 (A)
Lázár-kódex 239:6–263:7 (B)¹⁴
Bod-kódex 26:22–27:17
Példák könyve 85:7–86:23¹⁵
- I. 24. De iudicio et poenis peccatorum
Lobkowitz-kódex 61:7–76:13
Debreceni kódex 275:1–283:10
Lázár-kódex 264:1–284:5
- II. 1. De interna conversatione
Lobkowitz-kódex 86:9–94:19
Debreceni kódex 283:13–291:22
Guary-kódex 133:3–134:22
- II. 10. De gratitudine pro gratia Dei
Debreceni kódex 292:1–296:20
- III. 3. Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant
Lobkowitz-kódex 95:1–101:15
Oratio ad implorandum devotionis gratiam
Lobkowitz-kódex 101:16–103:20
Lázár-kódex 195:1–199:13
- III. 6. De probatione veri amatoris
Lobkowitz-kódex 104:1–110:11
- IV. Prooemium¹⁶
Nádor-kódex 7:1–16
- IV. 1. Cum quanta devotione Christus sit suscipiendus
Nádor-kódex 7:16–8:16

Csupán a múlt század kilencvenes éveiben – amikor kézbe vehettük a kódexek fényképváltozatát is tartalmazó *Régi Magyar Kódexek* sorozat darabjait – derülhetett ki, hogy a Kempis-fordítás több fejezetét a *Lobkowitz-* és a *Debreceni kódex*be ugyanaz a kéz másolta. Az eredetileg két imakönyvnek készült, de végül egybekötött *Lázár Zelma-kódex* szintén több – részben ismétlődő – fejezetet tartalmaz Kempis művéből, ezeket a részeket szintén egyetlen scriptor írta le.

¹⁴ A két másolatot az elemzésben A-val és B-vel jelölöm.

¹⁵ A lapszámot a kódex helyreállított – a kiadás szerinti – sorrendje szerint adom meg; a kötetkor elkeveredett lapok mostani állapota szerint: 67:7–68:23. Modern kiadása: *Példák könyve, 1510*, hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 4).

¹⁶ A *Nádor-kódex* Kempis-részlete nem önálló fordítás, más munka részét képezi.

A kutatás célja

A scriptorok általános megítélésével szemben – azaz, hogy rendkívül pontatlanul dolgoztak – a párhuzamos másolatok éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Ha a scriptorok el is követték a szokásos másolási vétségeket, vagy másolás közben történtek is a hangjelölésben, nyelvjárásban, a nyelvi ízlés változása miatt pedig a mondatok szintjén strukturális megoldásokban kisebb, szinte automatikusnak mondható átalakítások,¹⁷ a szövegek nagyon is egyeznek egymással, pontosak.¹⁸ A másolók nem alakították át a szöveget, nem hagytak ki szándékosan érdektelennek vélt részleteket, nem szúrtak be újabb jelzőket, nem éltek szóhalmozásokkal, nem toldottak be hosszabb részleteket, egyszerűen hűségesek voltak mintapéldányukhoz.

A következőkben azt kívánom bizonyítani, hogy a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordítás a kéziratcsoport első, azaz ősfordítása és annak a *Debreceeni* és a *Lázár-kódex*béli új változatai (recenziói) nem a sokszoros és hanyag másolás következményeként jöttek létre, hanem – a magyar kódexirodalomban szokatlan eljárásnak gondolt – tudatos átdolgozás eredményei.¹⁹ Megvizsgálom, hogy hányan dolgoztak a szövegeken, és a stílusjegyek alapján elkülöníttem az egyes alkotókat.²⁰

Az átdolgozók az ősfordítást másik, az eredeti latin példánytól eltérő variánsokat tartalmazó latin szöveggel vetették egybe, és az újabb variánsok szerint javították ki a redakciót, tehát a lemásolt és talán már az olvasók által használt anyanyelvű fordítást. A korrekciók nem arra szolgáltak, hogy vélt hiányokat pótoljanak, vagy hogy egy tökéletesnek gondolt állapotot visszaállítsanak,²¹ hanem arra, hogy az L-fordítást felhasználva egy másik, latin eredetihez közelebb álló, pontosabb szöveget készítsenek, amelynek stílusa segíti az olvasást.

¹⁷ Ezek többnyire szándéktalan másolói vétségek, amelyek nem vagy csak ritkán befolyásolják a szöveg jelentését. A másolási hibákról: STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987; Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, fordította BOLONYAI Gábor, Budapest, Typotex Kiadó, 1999, 19–36.

¹⁸ Vö. HAADER Lea, *Egy példa – két változat. Összehasonlító szövegvizsgálat*, in *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, szerk. KUGLER Nóra, LENGYEL Klára, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999, 135–140.

¹⁹ Tarnai Andor megemlítette ezt a lehetőséget, de rögtön el is vetette. TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 286, 17. jegyzet.

²⁰ A módszerről lásd Klaus MERTEN, *Inhaltsanalyse. Einführung in Theorie, Methode und Praxis*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995².

²¹ Az eljárásról: Martin J. SCHUBERT, *Philologische Kontamination und Mittelalterliche Textgeschichte: Johannes Rothes „Elisabethleben”*, *Berichte und Abhandlungen der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*, 10 (2006), 183–194.

Ezek a tartalmukban megbízható szövegek aztán a lelkigondozás és az egyházi megújulás, a kolostori reform szolgálatában álltak.

A *De imitatione Christi* egyes fejezeteinek magyar fordítását külön-külön vizsgálom, hogy kimutassam, melyik volt az eredeti fordítás, azaz archetípus, hogy lássuk az átdolgozás mértékét, és hogy megismerhessük a szövegek átdolgozóit, a másolatok felhasználásának módját és a szövegek címezettjeit.

Előzetes megjegyzések és vizsgálatok

A fordítást őrző magyar kéziratok

Thomas à Kempis (Thomas Hemerken, 1379–1471)²² négy könyvből álló, *De imitatione Christi* címmel emlegetett munkájának néhány hosszabb szakaszát pár évtizeddel a szerző halála után, a XVI. század elején fordították magyarra. Ennek a fordításnak hét fejezete (I. 1, 22, 23, 24; II. 1; III. 3, 6) a *Lobkowicz-kódex*ben maradt ránk. Ezek közül a fejezetek közül néhányat átdolgoztak, a recenziókat a *Debreceni* (I. 23, 24; II. 1, 10) és a *Lázár-kódex*ből (I. 2, 23, 24, III. 3) ismerjük.

Más munkákba beágyazva még a *Bod-kódex*ben²³ és a *Példák könyvében* (I. 23),²⁴ a *Guary-* (II. 1),²⁵ a *Nádor-* (IV. Prooemium, 1)²⁶ és a *Weszprémi-*

²² 1379. szeptember 29-én született Kempenben. Tizenhárom évesen a deventeri székes-egyházi iskolában tanult. 1399-ben Zwollében az agnietenbergi kolostorban kérte felvételét ágostonos kanonokok közé, ahol kis megszakítással egész életét töltötte. 1471-ben hunyt el.

²³ Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: Cod. Hung. 7. Kiadása: *Bod-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988] (Régi Magyar Kódexek, 2).

²⁴ Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: Cod. Hung. 3. Kiadása: *Példák könyve, 1510*, hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 4). Kempis-szövegéről: LÁZS Sándor, *A Példák könyve és a Bod-kódex kapcsolata*, MKsz, 137 (2021), 285–296.

²⁵ Őrzési helye: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, jelzete: K 34. Kiadása: *Guary codex*, közzéteszi KATONA Lajos, Budapest, 1908 (Nyelvemléktár, XV); *Guary-kódex*, [hasonmás kiadás], közzéteszi, bevezető SZABÓ Dénes, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1944 (Codices Hungarici, 3).

²⁶ Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete Cod. Hung. XVI. Nr. 1. Modern kiadása: *Nádor-kódex, 1508*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, bev. MADAS Edit, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 16).

kódexben (I. 2)²⁷ olvashatunk részleteket a *De imitatione Christiből*, ám ezek nem függnék össze sem a *Lobkowicz-kódexből* ismert fordítással, sem annak átdolgozásaival.

A Lobkowicz-kódex

Az 1514-re datált *Lobkowicz-kódex*²⁸ kötése és kivitelezése alapján valószínűleg egy klarissza „fejedelemasszony” – apátnő – számára készült;²⁹ Timár Kálmán feltételezését a későbbi elemzők is átvették.³⁰

A magánhasználat mellett szól a kézirat ferences imakönyv jellege,³¹ az elmélkedésre ösztönző szövegek mellett imádságok vannak.

A papírkódexet öten írták, a Kempis-fordítás a 3. kéz munkája. Néhány példa mellett ugyanő másolta a kéziratba Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* fordítását is. A scriptor az írást a 38. lapon kezdte, és a 174.-en fejezte be.

A *Lobkowicz-kódex* jelölése ebben a munkában L, az ősfordítás készítője az L-fordító megjelölést kapja, mivel munkája az L-kódexben maradt fenn.

A Debreceni kódex

A *Debreceni kódexbe* (1519)³² ugyanaz a kéz, a *Lobkowicz-kódex* 3. keze írta le az átdolgozott Kempis-fordításokat. A *Debreceni kódexben* ő a 2. kéz. A Kempis-fordítás mellett Bonaventura *De perfectione vitae* című műve egyik fejezetének fordítását és néhány exemplumot másolt, ezek is egyeznek a *Lobkowicz-kódexből* ismertekkel. Munkája a 229–326. lapokra terjed.

A papírra írt *Debreceni kódex* több, egykor különálló ívkegéből tevődik össze, datálása így hozzávetőleges. A 2. kéz írásképe nem különbözik jelentősen

²⁷ Őrzési helye: ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete Cod. Hung. XVI. Nr. 8. Modern kiadása: *Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 [1989] (Régi Magyar Kódexek, 8).

²⁸ Őrzési helye: Prágai Nemzeti Könyvtár Kézirattára, jelzete: VI. Fg. 30. Modern kiadása: *Lobkowicz-kódex, 1514*, közzéteszi REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999 (Régi Magyar Kódexek, 22).

²⁹ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, ItK, 37 (1927), 60–67, 66.

³⁰ REMÉNYI Andrea, *Bevezetés*, in *Lobkowicz-kódex, 1514*, 16–17.

³¹ A domonkos nővérek imakönyveiben elvétve fordul elő olyan szöveg, amely nem oráció, a klarissza imakönyvekre pedig pontosan az a jellemző, hogy legendák, elmélkedésre szánt szövegek, exemplumok vannak bennük. Erről lásd LÁZS, *Apácaműveltség*, 368–379.

³² Őrzési helye: Debreceni Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár, jelzete R524. Modern kiadása: *Debreceni kódex, 1519*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, az előkészítő munkát végezték ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21).

a négy évvel korábbra datált *Lobkowicz-kódex*béli írásától, így elfogadható, hogy másolata valóban csupán pár évvel későbbi annál.

A *Debreceni kódex* e részét egy Katalin nevű apácának készítették (230:20–21), ám a kötetlen ívfüzetek később a konvent tulajdonába kerültek, minden valószínűség szerint klarissza nővéreknek olvastak fel belőle a megfelelő alkalomkor. A két kódex eltérő használata magyarázhatja azt is, hogy ugyanabban a kolostori scriptoriumban – az óbudai klarisszákéban³³ – kétszer másolták le a szövegeket.

A *Debreceni kódex* jelölése ebben a munkában D, a korábbi L-fordítás átdolgozója a D-recenzens elnevezést kapta.

A Lázár-kódex

A kicsiny, imakönyv alakú papírkódex valamikor a XVI. század első negyedében készült.³⁴ A kézirat négy scriptor munkája. A 4. kéz az, amely a legtöbbet dolgozott a kódexen (a 45–139., a 141–156. és a 195–307. lapon), különféle imádságok mellett a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordítás egyes fejezeteinek recenzeált szövegeit is másolta.

Az imakönyvecske, amelyet eredetileg két könyvnek szánhattak, tartalmából és méretéből fakadóan is magánhasználatra készülhetett.

A *Lázár-kódex* feltétlen ferences eredetű, de másolási helye ismeretlen; sorának és tulajdonosainak alapján valószínűsítették, hogy Erdélyben készült.³⁵ A kódexet Karácsonyi János és az ő nyomán Timár Kálmán is harmadrendi asszonyok kéziratának tartotta.³⁶ Ezt a feltételezést, hogy az imakönyv begináknak készült, a későbbiekben tartalmi érvekkel is megerősítem.

A *Lázár-kódex* jelzése La. A korábbi szövegek (L-ősfordítás és D-recenzió) átdolgozóit LaA- és LaB-recenzens elnevezéssel illetem.

³³ TIMÁR, *Magyar kódex-családok*, 66–67.

³⁴ Őrzési helye: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, jelzete: K 41. Modern kiadása: *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, az előkészítő munkát végezték N. ABÁFFY Csilla, E. ABÁFFY Erzsébet MADAS Edit közreműködésével. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABÁFFY Csilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1992 (Régi Magyar Kódexek, 14).

³⁵ Az eddigi kutatást összefoglalta N. ABÁFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 12–13.

³⁶ KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, 1924, II, 606; TIMÁR Kálmán, *Magyar kódex-családok*, ItK, 37 (1927), 210–211. Horváth János marosvásárhelyi beginák kéziratát sejtí az imakönyvben: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Magyar Szemle, 1944, 212.

A scriptorok

A scriptorok arcélét egy-egy írásuk alapján nem lehet megrajzolni. Tevékenységük kvalitásáról akkor lehet megbízható véleményt mondani, ha több párhuzamos másolatukat hasonlítjuk össze. Akkor látjuk élesen, miben következtesek, miben hanyagok.

A következőkben a magyar nyelvű Kempis-szövegek scriptorainak kétszeres másolatait vizsgáljuk. A párhuzamos szövegek elemzése megmutatja, mennyire megbízhatóak, hűek az eredetihez, a mintapéldányhoz a másolatok.

A Lobkowicz- és a Debreceni kódex

Kempis-fordításainak scriptora

A *Lobkowicz-* (L) és a *Debreceni kódex*-béli (D) Kempis-fordítás scriptorának, egy ismeretlen óbudai klarissza apácának másolói magatartásáról keveset tudunk,³⁷ hiszen nem rendelkezünk olyan, más kéz által írt párhuzamos szöveggel, amellyel tevékenységét összevethetnénk. Kínálkozik, hogy az általa leírt párhuzamos szövegű exemplumok vagy a mindkét kódexében meglévő Bonaventura-fordítás pontosságának tükrében vizsgáljuk munkáját, de ezek a textusok is hasonló változásokat mutatnak, mint amelyeneket a később elemzendő Kempis-fordítás; mindkettő recenzió. Példánk szintén hasonló változtatáson ment keresztül, viszont egy hiba megmutatja, nem a másoló változtatott a szövegen, automatikusan másolt, hibáját nem javította.

Az L és a D Kempis-szövegének másolója írásában maradt ránk egy példa két változata. *A spoletói lány exempluma* verziói gyakran nagyon távolinak tűnnek egymástól. Az új változat nem a figyelmetlen másolás eredménye,³⁸ hanem egy bőbeszédű, mesélő kedvű recenzens átdolgozása, tudatos megfontolása nyomán jött létre:

³⁷ A kéz írásának sajátosságairól: REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Lobkowicz-kódex, 1514*, 24–27 és MADAS–REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni Kódex, 1519*, 7–8.

³⁸ Vö. 17. jegyzet.

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
¶Sonetlenvl kerÿ vala az q anÍat hog Ítet fel qÍstetne az v io dragalatos rvhaiaban kÿket zokot vala viselnie ol' mikepen menegzqbe akarna adnia : Reia engede az Í anÍa es fel qÍstete amÿ kepen Í kÿvania vala ¶O Istennec rettenetqs iteleti · O el amel'godando es codalatos es rettenetqs mondas · eckepen fel qÍstetven kesde fohaskodnia es mondani	zónet lenvl kezdé az q anÍat kerni hog fel qÍstetne qÍtet az q dragalatos rvhaiaba kivel zokot vala q elnÿe · es fel qÍstetven igerne vtet ol' mint meÍekzqbe akarna vÍnÿe · Az q anÍa reia engede es meg teve azt ammit az q leiaÍa : kevanvala · O az vr istennec L hodalatos rettenetqs iteleti · O el amelkodando rettenetqs vezedelmes mondas hog ez kepen fel qÍstetven fekvnnec · fel fohazkodvan nag sirással kezdé mondani ez hitsagos leianzv · Iaÿ · vgmond ennekem mert ime en meg haloc kÿ el'ien igen zep vagiok es ekes · kÿ mind en kizdetsegemtv fogva nevekqdem es tartatam nag gengesegben es imar im meg halok el' igen genkeseges ifÿvsagomba ·
Iaÿ · en nekqm el'ien igqn zepsegqs nec hog meg kel halmom kÿ el' igqn geÍgen tartatam neveltetem fel · es ime meg kel halmom	
50:3–18	250:1–19

A *Debreceni kódex* szövege részletezőbb a *Lobkowitz-kódex*énél, olyan, az élőbeszédből származó, idézetet jelző formula csúszott bele, mint az „úgymond”. Akad egy egyszerű másolási hiba is, a „csodálatos” szó egy mondatnál hátrább csúszott, vagy előrébb szaladt; hogy melyik változat helyes, a latin forrás vagy egy harmadik másolat híján eldönthetetlen.

A scriptor változtatott volna mintapéldánya szövegén? Aligha. A *Lobkowitz-kódex*béli szövegének elején lévő hiba azt mutatja, automatikusan dolgozott, azt sem vette észre, hogy Szent Ágostonról szóló idegen részlet került a tolla alá:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
¶ Törteneç hođ korsagba essec intesqket kȳket v nekȳ mondnac vala lelkenec haznalatiara v talia vala mikepen en nekqm mondottac kȳk zqmçckel lattat zent Aguston doctor monđa Mikoron kedig az korsag Ra[i]ta meg hatalmazot vona : ez Bodogtalan leianzv latta hog meg kellene halni 49:14–50:3	eg idqbe korsagal meg veretec az vr istentvl · lelki idvesseges intesqket igen vtal vala es ingen sem akaria vala halanjya mikoron kedig az korsag igen nagion meg hatalmazot vona rayta es : meg esmertevona ez bodogtalan leianzv Hog az q halala rakon qozel vona 249:15–250:1

A *Lobkowicz-kódex* példázatába betolakodott idegen részletből³⁹ és annak *Debreceni kódex*-béli hiányából világosan kitetszik, hogy ebben az esetben a két szöveget nem egymásról másolták, hanem két különböző példányt – egy eredetit és egy recenziót – másolt a scriptor.

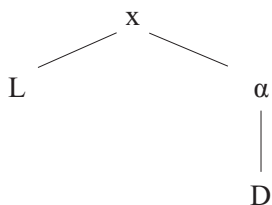
Két különböző mintapéldány létét jelzi az is, hogy a két példa szövegének – ennek a továbbiakban különös jelentősége lesz! – a hangjelölése is eltér. A *Lobkowicz-kódex* exemplumában gyakori a *z* hang *s* betűvel való jelölése, ami a *Debreceni kódex* e szövegében viszont kizárólag *z*-vel történik: *qtqtetne* ~ *qtqtetne* (50:4–5 ~ 250:3); a szó más alakjai szintén így (50:8–9 ~ 250:4–5, 50:13 ~ 250:11);⁴⁰ ez a karakterisztikus hangjelölés a Kempis-fordításban és annak átdolgozásában is megjelenik. Mindkét esetben nyilvánvaló, hogy a szókatlan jelölés a mintapéldány hatására történt.

Ezenfelül meg kell említeni a ferences kódexek karakterisztikus *cs* jelölését is, amelyet a scriptor kétféleképpen írt. A *Lobkowicz-kódex*nek ebben a szövegegységben *c-t* (*codalatos* 50:11) találunk, ám ugyanaz a kéz a *Debreceni kódex* párhuzamos részében a néma *h*-val kiegészített, megszokott ferences jelet használta: *Łhodalatos* (250:8–9).

³⁹ Az exemplum másik változatában sem szerepel Szent Ágoston. A sorok (49:17–19) az előző, Augustinusról szóló példának (48:8–49:8) a részei lehetnek.

⁴⁰ Az ellenkezőjére is akad példa, amikor az *s* helyén *z* áll: *kizdetsegemtv* (*Debreceni kódex*, 250:16). Ez a kéz későbbi másolataiban sem lesz gyakori.

A két szöveg leszármazását a következőképpen ábrázolhatjuk:

Mindezek az adatok a mintapéldányt betű szerint követő másolásra utalnak. Ilyen rövid, ráadásul átdolgozott szövegből ugyan nem lehet általánosítani, hogy milyen volt egy scriptor habitusa, hogyan végezte a munkáját, de a későbbi elemzésnél mégis hasznos lesz figyelembe venni az itt megállapítottakat.

A Lázár-kódex Kempis-átdolgozásainak scriptora

A *Lázár-kódex* Kempis-átdolgozásai scriptorának munkájára nagyobb rálátásunk van. A kicsiny kódexben több imádság kétszer szerepel, egyszer az 1. kéznek nevezett, szép írású scriptor, másodszer pedig a Kempis-változatot is másoló 4. kéz másolatában. Ez a kéz szinte egyáltalán nem, még a mondat kezdetén sem használt maiusculát.⁴¹

A két scriptor által leírt imádság rubrikája (1. kéz: 1:1–2:7 ~ 4. kéz: 221:7–222:14) ugyan különbözik, de a feltételezett latin forrást⁴² részben követő ima magyar szövege egyezik:

⁴¹ A kezek írásának jellemzése: N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede*, (Régi Magyar Kódexek, 14), 17–24.

⁴² Az *Antidotarius animae* és a *Hortulus animae* imakönyvekből ismert imákat közli: HORVÁTH Cyrill, *Codexek forrásai*, ItK, 6 (1896), 379.

<i>Lázár-kódex 1. keze</i>	<i>Lázár-kódex 4. keze</i>
<p>[...]vezlegh zenth Har[...]msagnak leyanya: [...]zleg zenth leleknek [...]jesshe. Idwezleg my [...]junknak iesusnak [...]snak zenth Anya [...]zlegh Angeloknak hvga. Idwezlegh pat[...]]-arkaknak fogadasa. Idvezleg profetaknak ygherethy : Idwezlegh ewangelistaknak Mesthere. Idwezleg Apostoloknak tanytoya. Idwezleg : Martiroknak Bator[...] Idwezlegh confessorok[...] viraga es zepseghe. Id[...]leg zyzeknek tyztesseg[...] Idwezlegh elevenekn[...] vigastaloya: Idwezle[...] halottaknak megh ye[...] [...]o ye. Velem legh Myndenmy nyomorosagomba. es nagh banatomba Maria Iesus Cristosnak zenth Anya En Ayettatos Azzonyom Irgalmaz nekem the zenth Markodban. [...]yanlom Az en lelkemeth 2:8–4:8</p>	<p>Idwez legy zent haromsagnak leyanya : idwez legy zent leleknek iegyesse idwez legy : mi vronk iesus cristusnak zentsegos anya idwez legy : angyaloknak hwgha : idwez legy patriarkhának fogadassa idwez legy profetaknak igheretiy : idwez legy ewangelistaknak mestore idwez legy apostoloknak tanitoya : idwez legy martiromoknak batorittoya idwez legy confessoroknak viragha es zepseghe : idwez legy : zyzeknek tiztesseghe idwez legy eleuenoknek viaztaaloja idwez legy halotaknak meg ielontoye velem legy minden nyomorussagomban zyz maria iesus cristusnak zent anya : en aytatos azzonyom nyery irlgalmat en nekqm binqsnek az te zent fyadtol mert az te zent markodban ayalom az en lelkomet : 223:1–225:1</p>

A kézirat első része erősen sérült. A hiányok ellenére is látható, hogy mindkét szöveg megszólításai azonos sorrendben követik a mintapéldányt. A hű másolás nem volt olyan könnyű, mert a két kéziratban a litániaszerű felsorolás nem tördelt – mint itt, ebben az összehasonlításban –, hanem folyamatos, tehát a szöveg összefolyt, megtörténhetett volna, hogy a másoló szeme az azonos szavakkal kezdődő mondatok miatt átugrik egy-egy sort.

A litániaszerű felsorolás utáni fohász a két másolatban kicsit eltér. Az 1. kéz másolatának két szava (*nagh banatomba* 4:3) nem szerepel a 4. kéz írásában.

Melyik szöveg romlott? A 4. kéz másolatában, a variáns figyelmetlenségből keletkezhetett. A Horváth Cyrill közölte latin forrásban jóval bővebb felsorolás van: *in omnibus causis, temptationibus, angustis et periculis meis*. Az idézett szakasz azonban másban sem követi a feltételezett latin forrást, amelynek egyébként több változata is létezik. Az 1. kéz írta szöveg áll közelebb a latin szöveghez, ám teológiailag mindenképpen a 4. kéz másolata a helyes, ahol Mária nem mint a kegyelem osztója, hanem mint közbenjáró jelenik meg (*en aytatos azzonyom nyery irlgalmat en nekqm binqsnek az te zent fyadtol* 224:10–13).

Ez viszont élesen elüt a latin szövegtől.⁴³ Másolói hibával nem magyarázható a variáns létrejötte, képzett teológus alakította át a fohászt.

A variánsok nem magyarázhatóak a scriptorok szokásos elírásaival, így szinte biztos, hogy a két kéz nem azonos mintapéldányt használt. Ezenfelül is lehet érvelni két előzményszöveg mellett. A 4. kéz a kódex első részében (45–139) *ch*-val, a másodikban (141–156, 195–307) *cz*-vel jelölte a *cs* hangot. A következetességből a kódexet kiadó N. Abaffy Csilla bevezető tanulmányában ebből arra következtetett, hogy a scriptor ragaszkodott mintapéldánya hangjelöléséhez.⁴⁴

A scriptor másolatának hűségére vonatkozó következtetések levonása előtt vizsgáljuk meg az imádság folytatását, a második és a harmadik részt:

<i>Lázár-kódex 1. keze</i>	<i>Lázár-kódex 4. keze</i>
<p>[...]wezleg en Azzonjöm [...]galmassagnak . Anja . Dychqsegnek anja . Zenth eghaznak Anja . Kegessegnek Anja : es Boochanatnak anja. Idwez Idwezlegh en Azzonjöm istennek reytet hajloka : Menyorsagnak kapuya . Zentleleknek zenseghes hajlaka . Idwezlegh en Azzonjöm : Aranjas : aldot . edes . zentharomsagnak Lakohelye . Ere kegelmesegnek Lakohelye : Idwezlegh en Azzonjöm zyzeknek tyztesseghe : Nepeknek Zeretetes Azzonja . Angeloknak Azzonja Idwezlegh en Azzonjöm nyomoroltaknak Anja . Germekeknek emleje . Nomoroltaknak vigasaga . Idwezlegh en Azzonjöm Virgalomkertnek kwth feje : Byneknek Bochyanatya .</p>	<p>iduez legy en azzonjöm istennek el reytoj hajleka : iduez legy en azzonjöm irgalmassagnak anja diczqssegnek anja zent egyhaznak anja kegyessegnek anja es boczanatnak anja: idwez legy : iduez legy menyorzagnak kapuya zent leleknek zentseghes hajlaka : idwez legy en azzonjöm aranjas aldot edes zent haromsagnak lakhelye es orok kegyelmessegnek lako helye : iduez legy en azzonjöm zyzeknek tiztesseghe nepeknek zeretetes azzonja : idwez legy en azzonjöm nyomorultaknak anja gyermokoknek emleje : kesseruessoknek vigassaga iduez legy en azzonjöm remensegnek kwtfeye : byneknek boczanatya</p>

⁴³ *Ave consolatrix vivorum et mortuorum, mater gratiae et misericordiae Maria, mecum sis in omnibus causis, temptationibus, angustiis et periculis meis ac in hora mortis meae. Amen.* Közli HORVÁTH, *Codexeink forrásai*, 379.

⁴⁴ N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

<i>Lázár-kódex 1. keze</i>	<i>Lázár-kódex 4. keze</i>
<p>Lelkeknek hýedelmee Idwezlegh zýz zenth zýle Idwezlegh zýzeknek Artatlansaga Ielennen alvan istennek zenth zýnenek elõtthe : Emlkezzezzel az en garlosagomrol : Idwezlegh Idwezleg Bodogsagus : edesseges . Idwezleg Irgalmassagus : es kegelmesseges zýz Maria : Agý nekem erosseget en ellensegemnek ellene Nýlwan es týtkonvaloknak ellene kõnyõrgõk Neced :</p>	<p>lelkõknek hiedelme : iduez legý zýz zent < > zýlle iduez legý zýzeknek artatlansa- -ga iellõnnen aluan istennek zent zýnenek elõtthe emlekõzzel meg az en gyarlõssagomrol : iduez legý bodogsagos iduez legý: edesseges : iduez legý irgalmassagos es kegyelmesseges zýz maria : agý ennekõm erõsseget en ellensegõmnek ellene nýlwan es titkon valoknak ellene kõnyõrgõk te nekõd</p>
<p>O Bodogsagus : O edesseges : O kegelmesseghes : O Irgalmassagus zýz Anýa maria Az zentseges zýleteteden kýben Mýndennek terem -tõyet germek kepeben zvledh Hogh leg Bwnõsqõkon kegyelmes ýt es mýndenõth : Es Az zenth keresztfanak neuedicheretýerth kýn Az Mý vronk iesus Cristus teged el aýanla Az hõ zerethõ tanoýtwanýanak zet Ianosnak Mondwan . Ýme neked Anýa . Kerlek teghed en zenseges Azzonýom. Es edes zeph zýz : Az the zenth fýadnak Neueýert mý Vronknak Iesusnak kristosnak hogý esedezzel mý erettõnk Býnesekerth ýelennen en ertem Mýdennemõ zýksegemnek es navolamnak Ideýen : es testý wagh lelki nõmorossagomnak zwxsegeben Amen</p> <p>4:8–9:9</p>	<p>o bodogsagos o edesseges o ke-gýelmesseges o irgalmassagos zýz maria az te zentczegõs zýleteteden kiben mindeneknek terõmtõyet gyermõk kepeben zýled hogý legý bõnõsqõkon kegyelmes ith es mindenkõron es mindenýt es az zent keresztfanak neuenek diczeretiert kýn az mi vronk iesus cristus teghõdet el aýanla az õ zeretõ tanítwanýanak zent ianosnak monduan ime nekõd anýa kerlek teged en zentczegõs azzonýom edes zeph zýz maria az te zent fýadnak neueiert az mi vronk iesus cristusnak hogý esedezzel mi erõttõnk bõnõsqõkert : ielõsben en erõttem minden nemý zýksegeõmben es nõmorussagomban es testý ah vagý lelký nõmorussagomnak ideýen mind õrõkwl õrõke amen</p> <p>225:1–229:11</p>

Az *amor sanctus* jegyében itt is sorjáznak az akklamációk, burjánzanak a díszítő jelzők, amelyet nehéz hibátlanul másolni, könnyű elvéteni az ismétlődő szavakat. Akad is hiba a szövegben, miközben alapvetően mindkét másolat pontos.

Az ima a 4. kéz írásában rögvest egy későbbi mondattal kezdődik: *iduez legy en azzonýom istennek el reyõtõ hayleka* (225:1–3), a sor az 1. kéz másolatában hátrébb helyezkedik el. Itt a hiba oka az aberratio oculi, miként annak is, hogy a helyes *navolamnak* (9:6–7) a helyére a 4. kéz írásában a *nõmorus-*

sagomban (229:8–9) lépett; de ez locus a nyelvtani változtatások miatt már a mintapéldányban is így állhatott. A másoló szeme kalandozott el akkor is, amikor a *mindenkõron* (228:6) szó kimaradt az 1. kéz írásában (8:3).

A *Nomoroltaknak* (6:4) ~ *kesseruessõknek* (226:6–7) szavak cseréje – amely már talán a mintapéldányban bekövetkezhetett – nem hangzásbéli hasonlóság, hanem gondolatársítás miatt történt. Elgondolkodtató az 1. kéz írásában olvasható *Virgalomkertnek kwth feýe* (6:6–7), amely az 4. kéz írásában *remensegnek kwtfeye* (226:9). A „virgalomkert” hapax legomenon, amely két magyar olvasat kontaminálásából keletkezhetett. Ezt a szokatlan változatot cserélte le valaki, a 4. kéz már az új variánst másolta.⁴⁵

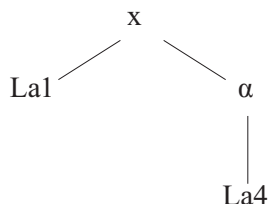
A két másolat nem egymásról készült, sõt, közös mintapéldányuk sem volt. Ezt nemcsak az eltérések bizonyítják, hanem a konzekvensen használt hangjelölési különbségek is. Már volt szó róla, hogy a 4. kéz két hangjelölési rendszert használ, amelyben a *cs* hang jele a különbözõ. Az elsõ hangjelölési rendszer a 45–139. lapokon található, a második a 141–156. és a 195–307. lapokra terjed ki. „Az elsõ részben a *cs* mindig *ch*-val, a másodikban pedig következetesen *cz*-vel van írva. Nyilvánvaló, hogy a másoló ebben az elõtte fekvõ eredeti gyakorlatát követte.”⁴⁶ Az itt bemutatott 4. kéz leírta imádságban a *cs* hang jele valóban *cz*, ám az 1. kéz következetesen *ch*-t használt. Nyilvánvalóan az 1. kéz is követte mintapéldányát. Ennek alapján egy korábbi fordítót és egy recenzenst kell feltételeznünk.⁴⁷

⁴⁵ A furcsa szó magyarázata az lehet, hogy valaki dolgozott a magyar szövegen, amelynek latin forrását nem ismerjük, így nem tudjuk, melyik változat a helyes. Eredetileg a szövegösszefüggésnek megfelelően a gyakori metafora *fons misericordiae / gratiae* állhatott a latinban. (A kifejezés Máriára alkalmazott metafora, akárcsak a *fons pietatis*, *fons hortorum*, *fons signatus*, *fons vitae*. Vö. Esther P. WIPFLER, *Fons gratiae*, in *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte*, X, [2003], 125–133). Az 1. kéz másolta fordításnak ennek megfelelően „irgalomnak kútfejé”-nek kellett volna lennie. De honnan került oda a „kert” szó? Ez a ’paradicsom’ jelentésű „virgalomkert” a *hortus voluptatis* fordítása. (A *kert* szó allegorikus használata, a *paradicsomra* vonatkoztatása az egyházi nyelvben gyakori. A Vulgátában mint *paradisus voluptatis* vagy *hortus voluptatis* jelenik meg; Iohel 2,3; Ez 36,35). Az egyik fordítás vagy sorközi betoldásként állt a mintapéldányban, vagy lapszéli megjegyzésként. A két fordítás a másolatban összekeveredett, innen az *r* a szóban. Ezt a szokatlan változatot cserélte le valaki. A 4. kéz már az új variánst másolta. A kódexet közreadó N. ABAFFY Csilla jegyzete szerint a *Virgalomkert* V-je egy elrontott O is lehet; ez viszont nem ad magyarázatot a szokatlan kifejezésre (*i. m.*, 49).

⁴⁶ N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

⁴⁷ Ezt itt azért volt fontos hangsúlyozni, mert a *Lázár-kódex*béli két Kempis-variáns pontosan ezeket az eltérõ hangjelölési különbségeket mutatja.

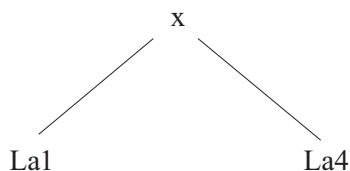
Az imádság szöveghagyománya⁴⁸ tehát így alakul:

A következő, *A Boldogasszonyról és Szent Jánosról szóló imádság* másolataiban (*Lázár-kódex* 9:10–18:5, 231:8–239:5) nem mutatkoznak az előzőkhöz hasonló textológiai problémák, a két scriptor elírásai, betoldásai, kihagyásai mind magyarázhatóak a megszokott másolói vétségekkel. Az imádság szövege – a szokásos ízlésbeli és nyelvjárási különbségektől eltekintve – egyezik, még a zavaros mondatot sem javították:

<i>Lázár-kódex</i> 1. keze	<i>Lázár-kódex</i> 4. keze
Mert erossen hÿzem es ketsegnekwl vallom Hogy Az thw Akarattok istennek Akaratÿa . es Az thw nem Akarattok Istennek Nem Akaratÿa Azert valamit tölle kerendetek ketsegnekwl megh nyeritek .	mert erq- -ssen hizqm es ketczegnekwl vallom hogy az tÿ akaratotok istennek akaratÿa es az tÿ nem akaratotok istennek nem akaratÿa azert valamit tölle kerendõtqk ketczegnekwl meg nyeritqk
15:9–16:4	236:12–237:7

A két szöveget nem egymásról másolták, ezt bizonyítja, hogy az egyik scriptor szövegrontása nem befolyásolta a másik másolatot. A stemma e szöveg esetében a lehető legegyszerűbben alakul:

A bemutatott párhuzamos másolatok alapján viszonylag jól meghatározható a 4. kéznek nevezett scriptor másolói magatartása. Másolataiból kitűnt, hogy iparkodott az előtte lévő mintapéldányt pontosan leírni. Nem biztos, hogy ez a szövegtisztelet minden munkáján meglátszik, de az eddigiek jelzik habitusát, amelytől nem sokban térhetett el a két Kempis-átdolgozás másolásakor sem.

⁴⁸ Ahol az La1 az 1. kéz, az La4 a 4. kéz másolatát jelöli.

A scriptoriumok

A fentebb bemutatott másolók tevékenysége az óbudai klarisszák, valamint egy ismeretlen, talán erdélyi másolóműhely körvonalait rajzolja ki. Mindkét íróműhelyben többen dolgoztak, egyes műveket többször is lemásoltak. Esetünkben mindegyik magyar Kempis-szöveg másolata magánhasználatra készült.

A nővérek és a beginák nem önszorgalomból, hanem határozott irányítás alatt végezték a munkájukat. Nyitva hagyva a lehetőséget, hogy a másolással megbízott apácák maguk is válogathattak a leírandó szövegekben, a nővérek scriptoriumi feladatait mégis jobbára lelkigondozóik határozták meg, akik maguk is előállítottak szövegeket, amelyeket aztán ők vagy későbbi társaik korrigáltak és átdolgoztak.

A fenti rövid elemzésben láttuk, hogy a két scriptor pontosan másolta le az egyik imát, miközben ismeretlen recenzens vagy akár recenzensek két imaszöveget is javítottak, átalakítottak. A másolatok így is szövegűségükkel tűnnek ki. A változatok nem a másolók tévedései által létrejött szövegek. A korrekciók nem feltétlenül történtek egy számunkra ismeretlen latin eredeti alapján, hanem teológiai jártasság, stilisztikai megfontolások befolyásolták a szöveg átalakítását.

Másolás és átdolgozás

A *Lobkowicz-kóde*xből ismert Kempis-fordítást és annak három változatát két scriptor másolta. A scriptorok munkájának elemzésekor láttuk, hogy az általuk másolt exemplum- és imaszövegek nagyon is pontosak.

A Kempis-fordítás másolatait azonban nem így jellemezték, kételkedtek a másolatok hűségében. Tarnai Andor feltételezte, hogy a szöveg a másolások közben folyamatosan romlott, néhol értelmetlenné vált, vagy az önkényes javítások miatt a jelentése is megváltozott. Azonban ez tévedés.

A Kempis-fordítás három változatának másolói – ez kitűnik a törlésekből és a javításokból is – próbálták hűen visszaadni mintapéldányukat, a szövegek mégsem egyeznek egymással. Az ok nem az, hogy hirtelen megváltozott a fentebb megismert scriptorok másolói magatartása, és hirtelen alakítgatni kezdték mintapéldányuk szövegét, hanem az, hogy a fordítást, majd a már kész recenziót átdolgozták. A scriptorok ezt az újabb szöveget írták le megváltozott hangjelöléssel és megváltozott nyelvjárásban.

A fordító, akinek a munkáját a *Lobkowicz-kóde*xből ismerjük, többször rövidebb interpolációt illesztett a szövegbe, amely hol az olvasó (illetve a hallga-

tóság) figyelmét akarta felkelteni, hol tanítani akart, máskor pedig a szerzetesi közösség – tehát olvasóközönsége és hallgatósága – spirituális állapotára reflektált. A recenzensek a legtöbb esetben eltávolították ezeket a betoldásokat. Munkájuk ezzel nem zárult le, a latin eredeti egy másik szövegének variánsait figyelembe véve átalakították az előzményszövegeket.

Az átdolgozás technikai kivitelezése

Hogyan történt a recenzeálás technikailag? Nehéz elképzelni, hogy az átdolgozó – példának okáért a *Lázár-kódex* recenzense, aki láthatóan két szöveget ismert – úgy dolgozott volna, hogy három példány feküdt írópultján, a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* kötetlen szövege, valamint a latin originális, a negyedik ívfüzet pedig a saját kézírata. Egyszerűen nem fértek volna el az írópulton. A javítás úgy készült, hogy a korrekciókat és az újabb változatokat a korábbi kéziratba – esetünkben a *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítás egyik másolati példányába – a sorok közé és a margók szélére jegyezték be.⁴⁹ Innen erednek a kétszeres fordítások: megmaradt az eredeti változat, és bekerült a szövegbe a javítás is. Hogy példánkánál maradjunk: a *Lázár-kódex* recenzenséhez nem az eredeti fordítás egy tisztázata, hanem a már javított, részben átdolgozott példánya jutott, az, amelyből aztán a *Debreceni kódex* másolata is készült. Feltehető, hogy a *Debreceni kódex* szövege nem tartalmazza az összes javítást, amely mintapéldányában volt, a további elemzéskor ezt is figyelembe kell venni.

Az írópulton tehát valójában két szöveg, a javításokkal tarkított fordítás és az eltérő variánsokat tartalmazó latin példány feküdt, valamint az üres papír, amelyre a recenzeált szöveg került. Ezek a szövegalkotás technikai megoldásai.⁵⁰

Munkám célja nem az eredeti fordítás helyreállítása – az több-kevesebb hibával a *Lobkowicz-kódex* másolatában a rendelkezésünkre áll –, hanem az, hogy a variánsok segítségével megállapítsuk, miért és hogyan történt az átdolgozás.

⁴⁹ Vö. Paul MAAS, *Textkritik* (2. verbesserte und erweiterte Ausgabe), Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950, 8–9.

⁵⁰ Az elméletről az *Áttekintés* című fejezet *A fordítás és a recenziók* szakaszában lesz szó.

Az elemzések felépítése

Kötetünk különösen sok mikrofilológiai elemzést tartalmaz, nehezen követhető. A középkor végi magyar irodalom mindennapi életének bemutatása azonban nem történhet meg e vizsgálat nélkül, az eredmények bizonyíthatatlanok volnának. Az összegzéskor természetesen hivatkozom az egyes esetekre.

Az elemző fejezetek felépítése többé-kevésbé azonos, még ha vannak is eltérések.⁵¹ A fejezetek belső rendje tehát a következő:

1. Variánsok
2. Interpolációk
3. Fordítási megoldások
4. Hangjelölés és központosítás
5. Nyelvjárási tendenciák⁵²
6. A másolat
7. A fordító és közönsége

A szövegközlés

A kéziratok szövegét a *Régi Magyar Kódexek* című sorozat alapján közlöm. Tekintettel arra, hogy textológiai munkáról van szó, lemondtam az olvasóbarát szövegátírásról, betűhűen közlöm a szöveget, a kódexkiadásokban bevett betűjeleket használom. A grafikai variánsnak tekinthető mellékjeleket nem tartottam meg; ilyen például az *i* betűn a vessző – ez olyan, mint amikor a gyerekek az iskolában pont helyett karikát rajzolnak a betűk fölé. Ugyanígy nem jelölöm külön a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításának cirkalmas betűit, azok csak grafikai variánsok.

Grafikai variánsnak tekintem a szó végén a megnyújtott *i*-t, ezt sem írom át *j*-ként. A szövegközlésben hagyománytiszteletből megőriztem a kétpontos *ÿ*-t, viszont nem jelzem, ha hanyagságból csak egyetlen pont került fölé.

A mellékjeles betűket természetesen iparkodom híven jelölni, de itt az ingadozást, tehát a mellékjel elmaradását is követtem, vagyis amikor az *ö*, *ő* je-

⁵¹ Az interpolációk nem kapnak külön szakaszt, ha bemutatásuk nem követeli meg.

⁵² Vö. FARKAS Vilmos felvetéseit *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése*, NytudÉrt, 111 (1982), 4–5. Nem kísérlem meg meghatározni sem a másoló, sem a szöveg nyelvjárást, csak a labiális és az illabiális többletet veszem figyelembe.

léről lemarad az alsó vagy a felső farkinca, azt *o*-ként adom vissza, egyébként következetesen mindig *o*-vel írom.

A ferences *cs* hang jelét L formában közlöm.

Nem mindig követtem a szavaknak a kiadások közölte egybe- és különírását, ha másképpen ítélt meg, mint a kiadók, akkor a saját olvasatomat közlöm. A szó végi elválasztójellel írt szavakat egybeírom, de nem választom őket külön akkor sem, ha nyilvánvaló, hogy összetartoznak, csak nem fért ki, illetve lemaradt a jel. A sorvégeken lévő díszítőelemeket nem veszem figyelembe; a cél nem a grafikai kép visszaadása – arra ott a hasonmás –, hanem a pontos szövegközlés. Szükség esetén jelzem a sorvégeket,⁵³ ezt egy, a lapváltásokat pedig két függőleges vonalkával.

Thomas à Kempis művének latin szövegét a következő kiadás alapján közlöm: *De imitatione Christi libri quattuor*, edizione critica a cura di Tiburzio LUPO, S. D. B. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1982; ezt a kiadást tekintem bázisszövegnek, amelynek a variánsaival is összevetem a magyar fordítást. A modern magyar fordítást a következő kiadásból idézem: KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, fordította JELENITS István, Budapest, Ecclesia, 1978.

A latin szentírási szövegeket a *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem*, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975², I–II. alapján idézem. A magyar nyelvű szentírási idézeteket a *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1976. nyomán közlöm.

⁵³ Ilyen eset, ha kétséges a szó értelmezése, vagy ha a sor végén indokolatlan – helykitöltő – írásjel van: *ñavaliasnac es : · | garlonac lennyē* · (*Debreceni kódex*, 295:3–4) és ¶ *Vessed te magadat minden koron az alavalo dolgocra es adatatic teneked az : | felseges dilhøseg* · (*Debreceni kódex*, 295:8–10).

Párhuzamos másolatok nélküli Kempis-fordítások

Elsőként a *De imitatione Christi* fordításának azokat a fejezeteit kell megvizsgálnunk, amelyeknek nincs további másolatuk. Ebben a szakaszban érdeklődésünk középpontjába a magyar mellett a latin szöveget, illetőleg annak variánsait kell állítanunk, tehát a fordítás pontosságáról kell véleményt alkotnunk. Feladatunk az is, hogy megfigyeljük a fordító stílussajátságait, meg kell vizsgálnunk, hogyan és miért kommentálta Kempis szövegét a magyar szöveg szerzője. Vizsgálnunk kell a betoldott megszólításokat, a hosszabb interpolációkat is, hogy megállapíthassuk, kit tekintett közönségének a fordító.

Ezek az elemzések arra is szolgálnak, hogy megállapítsuk, azonos fordító dolgozott-e az összes fejezeten, vagyis hogy vannak-e jellegzetes eltérések a hangjelölésben, a központosításban, a szóhasználatban, a kommentálásban, valamint a szöveg nyelvjárásában.

A Kempis-szövegeket a kritikai kiadás sorrendje szerint vizsgálom, nem a magyar kódexeken belüli rend szerint.

A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos másolatok nélküli Kempis-szövegei

*A De imitatione Christi et contemptu mundi
omniumque eius vanitatum* (I. 1.) fordítása

A De imitatione Christi et contemptu mundi omniumque eius vanitatum a titulusa Kempis négy könyvből álló munkájának, és egyben az első könyv első fejezetének is. A caput fordítása a *Lobkowicz-kódex* 31:1–37:20 lapjain olvasható. A rubrummal írt magyar címközlés *Urnak Neuebe kezdetyc Az Aÿatos zent Bernardnac kőnue ez vilagnac meg vtalasarol es Lristosnak kőueteservl ekkepen* (31:1–4) nem felel meg a fővariáns titulusának, de a fordítás mégis helyes, több olyan kézirat van, amely nem tartalmazza az *omniumque eius va-*

nitatum szavakat.⁵⁴ A címközlésből kitetszik, hogy a magyar fordító a *De imitatione Christi* szerzőségét Szent Bernátnak tulajdonította.

Az L-fordító ezt a fejezetet nem számozta.

Variánsok

A latin nyelvű fejezet szentírási idézettel kezdődik,⁵⁵ ezt a magyar fordító megfejtette, elé illesztett egy tartalmilag rokon, Kempisnél a II. könyv végén lévő, a compassióra felszólító evangéliumi verset:⁵⁶

<p>Qui sequitur me non ambulat in tenebris, dicit Dominus.</p> <p>I. 1,1.</p>	<p>AAz edqs Iesusnac v zawa mondvan : A ky akar en vtananam yvni tagagia meg w magat . az . az . v tulaidon akaratiat . es vege fel v kerestet . az . az . A . Penitencianac tartasat . es kouessqn engomet ¶ Es touaba : a ky engomet kquet nem yar setetsegben : de valia eletnec vilagossagat :</p> <p>31:5–13</p>
---	---

A fordító kommentálta is a Szent Márk evangéliumának részletét: *az · az · A · Penitencianac tartasat · es kouessqn engomet*. Ez a szinte szájbarágó magyarázás – akárcsak a formulája (*azaz*)⁵⁷ – a további betoldásokra is jellemző.

Az eredeti – fent bemutatott – latin szövegének magyar fordítása pontos. A folytatás, a *de valia eletnec vilagossagat* is az; nem a fordító betoldása, hanem az evangéliumi vers befejezése, némelyik Kempis-változatban szerepel is: *sed habebit lumen vitae*.⁵⁸

A fordítás a továbbiakban is hű az eredetihez, az alapszövegtől való eltérések helyességét a variánsok igazolják.⁵⁹

⁵⁴ *De imitatione Christi*, 3.

⁵⁵ Io 8,12.

⁵⁶ *Si quis vult post me sequi denegat se ipsum et tollat crucem suam et sequatur me*. Mc 8,34. Ez a szentírási idézet Kempisnél is szerepel (*De regia via sanctae crucis* II. 12,69–70), aki ezzel zárja a *De imitatione Christi* első nagy egységét, az I. könyvet, amely az ájtatos keresztény életre készít föl, illetve a II.-at, amely a belső, azaz lelki életbe vezet be az olvasót.

⁵⁷ Vö. *az az · qroq dithosegre* (36:18); *az az · ez vilagyak* (37:2); *tvgniamint meñnekneq orzagaba* (37:4–5).

⁵⁸ *De imitatione Christi*, 3.

⁵⁹ *De imitatione Christi*, 4 és 6.

Vere alta verba non faciunt sanctum et iustum, sed virtuosa vita efficit Deo carum. I, 1,8.	¶ Bÿzonaba a Bwcz besedqg nem teznec embqrt zente es igazia . de a iosagos elet tezon az vr istennek kellemetqsse : 35:9–12
Si scires totam Bibliam et omnium philosophorum dicta, quid totum prodest sine caritate et gratia? I. 1,10.	¶ Mert ha tvdnad mÿnt a telies biblia kiuql es mÿndqn pogan bwczeknec mondasÿt mit haznalna mÿnd ez az istennec malastianalkvl . es zeretetnekv : 35:15–20
Memento illius frequenter proverbii, quia non satiatur oculus visu nec auris impletur auditu. I. 1,19.	¶ Emlekoziel meg azert az edqs iesusnac v pelda bezedervl : mert nem elegozÿk meg zqm latassal sem fÿl hallassal : ot az meñnknecl orzagaba : mÿt sqrzot az aldot isten az vtet zeretqcnec 37:5–11

A fordítás ez esetben annyira pontos, hogy azon a szöveghelyen is találunk hozzá latin variánst, ahol azt hihetnénk, hogy csak a birtokos névmást helyettesítette be a fordító:

Doctrina eius omnes doctrinas sanctorum praececellit, et qui spiritum haberet absconditum ibi manna inveniret. I. 1,4.	Mert A cristosnac tvdomaña mindqn zentqknec tudomañt felwl mulÿa : es a kinek el reÿtqt lelke volna . oth mannat lelne . 32:1–4
---	--

Itt is létezik olyan variáns, amelyben az *eius* helyén *Christi* áll.⁶⁰

Interpolációk

Miként az első példából, az evangéliumi vers értelmezéseiből is kitűnik, a fordító magyarázatnak szánta a kiegészítéseket, akként a következő mondatban is az volt a szándéka:

Stude ergo cor tuum ab amore visibilium abstrahere et ad invisibilia te transferre. I. 1,20.	¶ Igekoziel azert atte zÿvedet meg vonny ez el mulando vilagnac zeretetetvl awag kevansagÿtvl : es igengetny ate kevansagidat az qrcqkv : valocra : 37:11–16
---	---

⁶⁰ *De imitatione Christi*, 3.

A rövid interpolációk nem csak magyarázatok, a szövegalakítást a lelki-gondozás szempontjai irányították. Ennek a megvalósulását láthatjuk a fejezet fordításában lévő hosszú interpolációban (32:17–35:8) is, amely azt taglalja, hogy *Az zent Alazatoszag kedeg my légön*. A fordító idézethalmazt közöl, a Szentírás mellett főként Szent Bernátra hivatkozik, akinek a *De imitatione Christit* is tulajdonítja: *Vaj̄nem di L̄ekodic vala a z̄ȳz · maria is az v z̄ȳzesegervl hanem v alazatossgarvl monduan ¶ Tekinte az vr isten v zol- || galo leánanac alazatossgat ¶ Azert monga a zent Bernard e melle : Merezc̄ođom mondani hog az vr istennec a z̄ȳz marianak v z̄ȳsessege nem volt volna kellemetos az v alazatossganekȳl ¶ Mert b̄ȳzonaba az wr isten a keueloc̄nek ellene al · es · az alazatosoknak agya v malastiat (34:18–35:8).⁶¹*

Fordítási megoldások

A szövegre jellemző a szóról szóra való, *ad verbum* fordítás. A fejezet fordítója kereste a latin eredeti magyar megfelelőjét, gyakran szópárokka adta vissza:

mores	<i>erkvczet · peldaiat (31:15–16)</i>
meditari	<i>gondolnia · es elmelk̄ođmie (31:22)</i>
desiderium	<i>ed̄osseḡot awag keuansagot (32:4)</i>
conformare	<i>zab̄ya awag igengesse (32:12–13)</i>
definitionem	<i>meg magarazasat · mivoltat (35:14–15)</i>
gaudium	<i>vigasag avag or̄om (37:3–4)</i>
ab amore	<i>zeretetetvl awag kevansaḡȳtvl (37:13–14)</i>
conscienciam	<i>conscienciaiat lelk̄y esmeretit (37:18–19)</i>

Az utolsó szerkezetet is tekinthetjük a magyar megfelelő keresése révén létrejött szóköztőzésnek, annál is inkább, mert ez a megoldás a további Kempis-fejezetek fordításban hasonlóan ismétlődik. Az itt felhozott példában az eredeti latin kifejezés terminus technicusaként magyar tárgyraggal ellátva és népnyelvi megfelelőjével kiegészülve alkot szópárt.

Valószínűnek tűnik, hogy a fent bemutatott hosszú interpolációhoz sem állt kész magyar szöveg a fordító rendelkezésre, aki küzdött a latin szavak pontos magyar megfelelőjének megtalálásáért. Egy alkalommal az interpolációban is

⁶¹ Az idézetek valóban Clairvaux-i Szent Bernáttól származnak: *respexit humilitatem ancillae suae Deus, potius quam virginitatem. Et si placuit ex virginitate, tamen ex humilitate concepit*. BERNARDUS Claraevallensis, *De laudibus virginis matris, Super verba Evangelii: „Missus est angelus Gabriel”*, Homilia I. *Deus enim superbis resistit, humilibus autem dat gratiam*. BERNARDUS Claraevallensis, *De laudibus virginis matris, Super verba Evangelii: „Missus est angelus Gabriel”*, Homilia IV.

párba állította a szavakat: *meg romlot awag meg tqrqt* (33:4–5). Ez a szópárosítás – a későbbiekben az *Értelmezés* című fejezetben még beszélek róla – lehetne ugyan stílussajátság, de gyakorta a fordítás nehézségét jelzi.⁶²

A magyar szöveg formájában is követi Kempist. A 11. és a 13–18. latin mondatok anaforája *vanitas*, a fordításban ezzel azonosan a *hívság* szóval kezdődnek a mondatok. Kempis szövegére jellemző, hogy az a rapiarium műfajának megfelelően lazán kapcsolódó szentenciákból áll. Az I. könyv 1. fejezetében ezeket a mondatokat a fordító nem kísérelte meg ok- vagy célhatározói kötőszóval összefűzni, miképpen azt a későbbi részekben találjuk.⁶³

Feltehetőleg nem a másoló, hanem még a fordító betoldása az Isten és Jézus mellett rendszeresen szereplő *áldott* (négyszer), illetve *édős* (háromszor) jelző, ugyanis ezek többnyire értelmező interpolációkban találhatóak.

Hangjelölés és központosítás

A fejezet helyesírása mellékjeles, ez az *ü-ű, ö-ő*, valamint az *ny-* és *ty* hangok jelölésére vonatkozik. A mellékjelek néha lemaradnak a betűkről. A palatálisoknak, a *gy-t* és az *ly-t* jelölő betűknek e fejezet fordításban nincs mellékjelük.

A fordítás hangjelölése a korszak következetlenségeit mutatja.

A másoló felváltva használta a mai *cs* XVI. századi jeleit és betűkapcsolatait; hol a jellemző ferences *l* (*lak*, 35:2), hol a *cz* (*erkvczet*, 31:15–16; *Bwcz*, 35:9), másszor meg a *ch* (*bwcheseg*, 36:3) szaladt a tolla alá. Érdemes megemlíteni, hogy a ferencesek használta *l* jel túlnyomóan a már említett hosszú idézetgyűjteményben, az alázatosságról szóló interpolációban tűnik föl.

Az *sz* hang jeleinek használata vegyes, többször az *s* betű jelöli. A másolat egyik javítása – ebben az esetben a helyes *s*-nél *<z>* *syrast* (35:13) – mutatja a scriptor bizonytalanságát, hogy melyik betűt is kell használnia. Ugyanez a kavarodás látszik: *kerestet* (31:9), *besedog* ('beszédök', 35:9), *el vesendo* (36:6) *meg fprttestety* (37:18) és *az malastiat el vesty* (37:19–20) szavakban. A többi helyen rendszeresen *z*-vel jelölt *sz-t*, illetve *z-t*; ezekben a szavakban – az eredeti írásmód szerint – az *f* foglalta el, márpedig a két betűt, a *z-t* és az *f-t* nehéz elnézni.

⁶² A szópárosítással sokat és kiválóan foglalkozott M. Nagy Ilona, és összegyűjtötte a korábbi szakirodalmat is. Felvetette, hogy a stíluszokás mellett a szótári alakok is befolyásolták a fordítókat. M. NAGY Ilona, „*Eleven szótárak*”. *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*, in *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére*, szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla, TAKÁCS Levente, VARGA Teréz, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2010, 339–344. Itt köszönöm meg M. Nagy Ilona számos segítségét és támogatását.

⁶³ A fordító ebben a fejezetben a *mert* kötőszót csupán két alkalommal használta mondat élén úgy, hogy annak a latinban nem volt előzménye.

A szövégeken gyakori a zöngétlenedés. Ez a jelenség feltehetően az írás közben a másolandó szöveget mormoló, és azt hallása után leíró scriptor számlájára írható, hiszen ez olyan értelemzavaró hibát is okozott, amelyet a szövegalkotó legfeljebb elvétve követhet el: *mÿnt* (35:16) ’mind’ helyett, *besedog* a többes számú birtokos személyraggal ellátott alak helyett.

Nyelvjárási tendenciák

A *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi* fejezet magyar fordítása nyelvjárása labiális többletet mutat.

Az egyes szám harmadik személyű névmás és származékai *ű*-ként hangozhattak, jelölése mellékjeles *v* vagy *w*, csak egyszer *o* (32:12). Az „ember” szó és változatai négy alkalommal hangzanak *ö*-vel (34:8, 16–17, 35:10, 36:8–9), kétszer viszont *e*-vel (33:1, 34:15–16); utóbbiak közül az egyik javított szó, az *o*-nek induló *o*-t írta át a másoló *e*-re.⁶⁴ A minden szó alakja *mÿndon* (35:17), illetve *mÿndonok* (37:21), az „édes” rendszeresen *edos*nek íródott.

A másolat

A *De imitatione Christi* első könyve első fejezetének magyar fordítása a *Lobkowicz-kódex*ben nem első fogalmazvány vagy tisztázat, hanem viszonylag pontos másolata egy korábbi, vele közel azonos korú, feltehetően kurzív kéziratnak. Olyan értelemzavaró hiba, mint a következő, ritkán bukkan fel benne: *tvdomanÿnc legõn a cristosnac tvdomanat · az · az eletÿc es erkvczet gondolnia · es elmelkõdmie* (31:19–22).⁶⁵ A jellegzetes másolói *c ~ t* tévesztés mellett⁶⁶ felesleges tárgyrag került a „tudomány” szóhoz; nyilván a rá következő állítmány vonzatának hatására. Másik szöveghelyen éppen a tárgyrag lejegyzése hozott létre értelmetlen szövegrészt: *ha tvdnad mÿnt a telies biblia kiuol es mÿndon pogan bwczeknec mondasÿt* (35:15–18).

A központosítás gyakran a sorok végét jelzi; arra is szolgált, hogy kitöltse az űrt, máskor csak díszítő funkciója volt.⁶⁷ A mondatkezdeteket a nagybetűn túl gyakran paragrafusjel is jelzi. A ¶ használata egyezik a latin mondatkezdetekkel, de többször elmarad; a hosszú interpoláción belül viszont gyakoribb a jel.

⁶⁴ Vö. *Lobkowicz-kódex*, 1514, 117, 1. jegyzet.

⁶⁵ *Summum igitur studium nostrum sit in vita Iesu meditari* (I. 1,3).

⁶⁶ Azonos hiba van a következő helyen: *annakvtanna keservsegoson kenzattatit az pocolnac tizeve* (36:12–13).

⁶⁷ Vö. REMÉNYI, *Bevezetés (A kódex másolói; hangjelölésük és helyesírásuk)*, in *Lobkowicz-kódex*, 1514, 25.

A fordító és közönsége

Kempis művének első fejezetét felkészült ember fordította, nem követett el durva fordítási hibát. Betoldásai alapján azt vélhetjük, hogy a *De imitatione Christi* szövegét nem tekintette megváltoztathatatlannak, interpolációit, kommentárjait nem különítette el, legalábbis az általunk ismert másolat nem utal erre.

Az alázatosságról szóló, Máriát példaképpül állító hosszú interpoláció laikus – mégpedig apáca- – közönségre enged következtetni. Ez a hosszabb betoldás, akárcsak a mondatokhoz fűzött értelmező megjegyzések lelkigondozói feladatokat végző szerzetest engednek sejtetni a magyar szöveg alkotójaként, aki tisztában volt közönsége alapfokú ismereteivel, ezért a sok magyarázat és értelmezés. Feltűnő, hogy a fordító nem Kempisnek a devotio modernát megalapozó, a felesleges tudományról való lemondást kommentálta, hanem az alázatra mint kolostori erényre biztatta közönségét. Nem kellett hangsúlyoznia a tudomány megvetését abban a közegben, amelynek a fordítást szánta, a képzettség hiánya természetes volt.

A De conditione humanae miseriae (I. 22.) fordítása

A *De imitatione Christi* I. könyve 22. fejezetének a titulusa: *De conditione humanae miseriae*. A fejezet magyar fordítása a *Lobkowicz-kódex*ben található (52:1–59:20), a címközlése ez: *Oluastatyc eth az iras az emborjy garlosagnac Niavaliassagnac meg gondolasarvl* (52:1–3). A fordító ennek a fejezetnek a szerzőségét is Szent Bernátnak tulajdonította.⁶⁸

A fejezetet a fordító nem számozta be, a *Lobkowicz-kódex*ben ez a harmadik Kempis-szöveg.

A szöveg másolója az az apáca, aki a többi Kempis-fordítást is leírta a *Lobkowicz-*, illetve a *Debreceni kódex*be.

Variánsok és interpolációk

A fejezet fordítása pontos, kevés variánst tartalmaz, a magyar szöveg nagy részben azonos az alapszövegnek tekintettel. Mégis mindjárt a latin nyelvű titulusban megtaláljuk az első variánst. A latin bázis szövegtitulusa, a *De conditione humanae miseriae* nem egyezik a magyar fordítással: *Oluastatyc eth*

⁶⁸ ¶ *No azért zeretetys átiampjya zent Bernard doctor mondia* (56:11–13).

az iras az emborj garlosagnac Niavaliassagnac meg gondolasarvl (52:1–3).
A latin variánszal viszont egyezik: *De consideratione*.⁶⁹

Másutt a latin bázisszöveg egyik mondatához képest sok a kihagyás, de sem a fordító, sem a másoló nem hibázott:

Nam comedere, bibere, vigilare, dormire, quiescere, laborare et ceteris necessitatibus naturae subiacere vere magna miseria est et afflictio homini devoto, qui libenter esset absolutus et liber ab omni peccato.	mert ennie alvnnia mvlkalkodni · es az testnec egeb siksegehos latnia igon nag gotrelm az aitas embornec ky orometoson akarna sabad lenni mindon bintvl
I. 22,12.	54:3–8

A felsorolásból kimaradt a *bibere*, *vigilare*, *quiescere* szavak fordítása, de ugyanígy hiányzik az *afflictio* szóé is. E szavak egyes latin variánsokban sincsenek meg;⁷⁰ ilyen példány kerülhetett a fordító elé is.

A következő helyen szintén hiába keressük a latin eredeti *mendicando* szavát. A kihagyásnak jelentősége lehetne, azt gondolhatnók, hogy a fordító azért nem szolt a koldulásról, mivel a magyar szöveg klauzúrában élő nővéreknek készült, bőbeszédűen írt helyette valamit:

Nam in tantum quidam hanc amplectuntur – licet etiam vix necessaria laborando aut mendicando habeant – ut, si possent hic semper vivere, de regno Dei nihil curarent.	Mert ol' igon ragaskodnac nemeliec ez navaias elethoz iol' lehet hog meg L ak az testy edelctis nag mykaua es nag reia valo gondal alig valhatiac de maga hat eth : ez vilagba elhetnec · istennec orzagaval kevesset gondolnanac
I. 22,16.	55:1–8

Aligha tévedhetnénk nagyobbat. Az *aut mendicando habeant* egyik variánsa itt az *ac meditando habeant*,⁷¹ amelynek kissé szabad, az előzményeket felhasználó fordítása a fent olvasható *es nag reia valo gondal alig valhatiac*.⁷²

A fordító a *De conditione humanae miseriae* fordításába több rövid magyarázatot taldott be, ilyenkor a már ismert formulát alkalmazta: *az belso embor az az lelky* (54:9), *vegre az az halalocnak ideien* (55:13–14), *az hyedelmnec*

⁶⁹ *De imitatione Christi*, 66.

⁷⁰ *De imitatione Christi*, 67.

⁷¹ *De imitatione Christi*, 67.

⁷² A vallhatják a *habeant* fordítása.

*helere az az meñnei di L hõsegre · (57:12–16), ha magadõn erõt az az meg nem nõmoritõd magadat a penitecia tartasnac mÿata · (57:16–19).*⁷³

Egy helyen tûnik még úgy, mintha a fordító értelmezni szeretne volna Kempis írását, és kiegészítette azt. A rövid betoldásnak – *es az tesnec ezvelagnac es ordõgnek ideie vaõon* (57:4–6) – nem találtam latin előzményét,⁷⁴ a magyar változat nem illeszkedik szervesen; úgy tetszik, mintha a fordító egy margiális megjegyzése került volna a másolatba.⁷⁵

Fordítási megoldások

A *De conditione humanae miseriae* titulusú fejezet fordítása javarészt korrekt, bár többször előfordulnak benne pontatlanul visszaadott mondatok:

Noli, frater, amittere confidentiam proficiendi ad spiritualia. Adhuc enim habes tempus et horam.	¶No azert zeretetõs átiampÿa zent Bernard doctor mondia · Ne akariad az iosagos mivelkõdetnec haznalatiat el hadnod avagõ meg vnnod · mer mastan mig ez ñavaias garlo velagba vag idõd · es horad vaõon
I. 22,21.	56:11–17
Cito etiam potest perdi per negligentiam quod multo labore vix tandem acquisitum est per gratiam.	Merth igõn hamar embõr az malastot az tvñasagnac mÿatta el vezhetÿ kÿt ozton igõn naõ mvkaval sem lelhet meg :
I. 22,34.	59:10–14

Az elsőként idézett (I. 22,21) szentenciában a spirituális tartalom veszett el. A fordító a keresztény élet gyakorlására helyezte a hangsúlyt, míg a latin eredetiben a lelki fejlődésről van szó: ne csüggedjen az olvasó, ha lelkiekben nehezen jut előre. A második példamondatban (I. 22,34) Kempis azt mondja, hogy az ember restsége miatt gyorsan elvesztheti a kegyelem segítségével nagy munka árán megszerzett égi javakat; a fordításban viszont az áll, hogy ha a kegyelmet elveszítjük, akkor azt már nagy munkával sem találjuk meg. A téves fordítás a fejezet végén található, ahonnan két másik mondat is hiányzik,⁷⁶ mintha a fordító sietett volna a munkájával.

⁷³ Az utolsóként idézett helyen egy szó hiányzik a fordításból: *Nisi tibi vim feceris, vitium non superabis*. I. 22,26. Feltehetőleg a másoló hibázott.

⁷⁴ Vö. *De imitatione Christi*, 68.

⁷⁵ A hely, amelyhez kapcsolódhatott: *Mastan az iozagos mivelkõdetnec tetemmenñenec ideie vaõon · mastan az kesalgodassnac az binocnec ellene · (57:1–4)*.

⁷⁶ *Quid fiet de nobis adhuc in fine, qui tepescimus tam mane?* I. 22,35. *Bene opus esset quod adhuc institueremur, tamquam boni novitii, ad mores optimos, si forte spes esset de futura emendatione et maiori spirituali profectu*. I. 22,37.

Egy helyen a mintapéldány félreolvasása miatt, vagy talán egy ismeretlen latin variánsból ered a rossz fordítás:

Sancti autem Dei et omnes devoti amici Christi non attenderunt quae carni placuerunt, nec quae in hoc tempore floruerunt, sed tota spes eorum et intentio ad aeterna bona anhelabant.	Az aldot istennec zenthÿ es mind az cristos iesusnac aitasos zeretö barátÿ nem ígeköstenek : Azokra kýk az testnec kellemetös es kevansagos volt vona sem azokra kýk ez idö zerenf fenlöttenec mikepen ez vilagÿ hÿtsagos ötözetöc de mind az ý telies remensegök es ígekötetök az ötökövlvalo iokra vontatot
I. 22,19.	55:16–56:7

E mondatban a *floruerunt* szó fordítása jelentett problémát. A magyarban *fenlöttenec* (56:3) szerepel,⁷⁷ amely nem felel a meg a latin bázisszövegben lévő 'virágozni' szónak. A latinban feltehetően **fulserunt* állhatott, vagy annak lehetett olvasni; a fordítónak mindenesetre nehézséget okozott az értelmezés, és hogy valamiképpen illeszkedjen a szó, kiegészítette a világi ruhák csillogásáról szóló megjegyzéssel. Ez a motívum nem idegen Kempis szellemétől, egy későbbi fejezetben szerepel is.⁷⁸

A fordításban gyakoriak a hasonló tartalmú, asszociatív szópárok. Ez itt is azt jelzi, hogy a fordító törekedett a megfelelő kifejezés megtalálására.⁷⁹ Az első szópár mindjárt a címközlésben található:

miseriae	<i>garlosagnac Niavaliassagnac</i> (52:2–3)
suam miseriam	<i>ý garlosagok es návalassagoknac</i> (54:15–17)
insani	<i>hÿt · kaba</i> (55:8)
placuerunt	<i>kellemetös es kevansagos volt vona</i> (56:1–2)
amittere	<i>el hadnod avağ meg vnnod</i> (56:14–15)
[tempus] faciendi	<i>az iozagos mivelkötetnec tetemmeñnenec [ideie]</i> (57:2–3)
[tempus] promerendi	<i>az haznalatnac · es ivtamnac [ideie]</i> (57:11–12)
fragile	<i>navaias · garlo</i> (58:1–2)
fragilitas	<i>navaias garlo</i> (58:17–18)
confiteris	<i>meg vadolod meg goñod</i> (58:19–59:1)

⁷⁷ A kiadásban *senlöttenec* szerepel. *Lobkowitz-kódex*, 1514, 163.

⁷⁸ *Tunc splendet habitus vilis, et obtenebrescet vestis subtilis*. I. 24,14. *Tahat fenlich az alavalo öthözet akoron · es meg homalosodic az zep barson ruha* : (*Lobkowitz-kódex*, 71:8–10).

⁷⁹ Vö. M. NAGY, „*Eleven szótárak*”, 339–344.

A retorikai szerkezeteket nem mindig ismerte föl, vagy nem akarta visszaadni a fordító. Kempis az egyik részben a tagmondatokat *nunc tempus* szavakkal kezdte, ez a magyar fordítás a *mastan* időhatározóval megőrizte az anaforát, miközben az eredeti szerkezet második tagja a mondatok zárlatává lett, és így epiforát alkot. Nem tudni, mennyire volt tudatos ennek a retorikai alakzatnak az alkalmazása, de az kétségtelen, hogy a magyarban a fordító élhetett volna csak a mondatkezdetek azonosságával, valahogy így: „most ideje van...”.

Surge et in instanti incipe et dic: Nunc est tempus faciendi, nunc tempus pugnandi est, nunc tempus aptum est emendandi. I. 22,23.	Kelfel · es hegottan mongiad : Mastan az iozagos mivelkødetnec tetemneñnenec ideie vağon · mastan az kesalgodassnac az binocnec ellene · es az tesnec ezvelagnac es ørdøgnec ideie vağon · Mastan embørnec az v · eletenec meg iobitasanac alkolmas idøie vağon 57:1–8
Quando male habes et tribularis, tunc tempus promerendi. I. 22,24.	¶ Mikoron az vr : isten valamñnemv ñaváfat reiad BoL·hat Avağ embørtnvl meg haboritatol tahat ackoron vağon az haznalatnac es ivtannac ideie 57:8–12

A *De conditione humanae miseriae* című fejezet fordítója szétesőnek érezte a rapiarium szövegét: *mert* kötőszóval fűzte össze a szentenciákat. A fejezet eredetileg 37 mondatból áll, ebből kettőt nem fordított le az alkotó. A 35 szentencia közül nyolcat kezdett a fordító *mert* magyarázó kötőszóval⁸⁰ olyan esetben, amikor annak a latinban nem volt előzménye,⁸¹ ezzel egy helyen három elemből álló anaforikus szerkezetet hozott létre (I. 22,11–13; 53:16–54:10).

A fordító az *igent* 12 alkalommal használta nyomatékosításra. Egy fohászban használta az *édes* jelzőt: ¶ *O en edøq istenøm · zent Bernard mondia* (58:16–17),

⁸⁰ A *mert* kötőszó szerepéről: KÁROLY Sándor, *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája*, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*, szerk. RÁCZ Endre, II/2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 775. Az adatot Korondi Ágnesnek köszönöm.

⁸¹ Haader Lea a *Müncheni kódex* vizsgálatakor állapította meg, hogy a XV. században a *mert* kötőszót a magyarázó viszonyok kifejezésére az oksági kapcsolat e kötőszavát használták fel. HAADER Lea, *A Müncheni Kódex szövegtagolásának kapcsán*, in *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, szerk. HAJDÚ Mihály, KISS Jenő, Budapest, ELTE BTK, 1981, 55–99, 56. Vö. még NICOARA Anita, *Mondattípusok keveredése a középmagyar korban*, Nyelvtudomány, 2 (2006), 133–148.

az *aldott* melléknév kétszer társul az Isten megnevezéséhez (55:16, 58:12); ezek a szavak nem szerepelnek a latin eredetiben.

Hangjelölés és központozás

A fordítás mellékjeles helyesírású.

A *cs* hang betűjeként a ferences *Ł*-t használták (*Łak* 55:4,11, *BoŁhat* 57:10), de kétszer *ch*-t is írtak a hang helyén (*kÿchoda* 52:10–11, *ninchen* 52:14), egyszer *c*-t (*tetchÿc* 59:19) jelöltek vele.

Az *i* betű jelöli az *i~í* hangot, valamint a *j*-t, az *ÿ* csak az *i~í*-t. Az *ÿ* ritkábban, feleannyiszor szerepel a szövegben, mint az *i*. Előfordul, hogy az *i* palatalizál (*átiamfÿa* 56:12, *mongiad* 57:1).

Az *ő* hangot az *o* jelöli, gyakran felül is van vonása, de előfordul, hogy a mellékjel egyáltalán nem szerepel, vagy véletlenül az *o*-ra került. Az *ü~ű*-hangok jele a *v*, de megesett, hogy *ú*-ra tette ki a másoló a mellékjelet: *vr istent* (54:12). A magánhangzó hosszúságát csak egyszer jelölte a másoló: *kees* (58:19).

Mellékjeles betű a *g*, az *l* és az *n*, a kiegészítő vesszők sokszor elmaradnak. A *k* hangot a szavak végén *c*-vel adja vissza a scriptor.

Az *sz* hangot a *z* mellett nagyon gyakran *s* (*essodbe* 53:5, *resent* 53:14, *siksegehqs* 54:5, *sabad* 54:7, *ragaskodnac* 55:2, *fostassec* 58:16, etc.), illetőleg néha a *z*-t is *s* betű jelöli (*istenhqs* 52:7, *siksegehqs* 54:5, *zandekkostal* 59:5–6, *megalashatioc* 59:7).

A mondatkezdést minden esetben maiuscula, 12 esetben pedig ¶ és maiuscula jelzi; a mondatok nem mindig esnek egybe a latin eredeti mondataival, van, hogy kettőt vont egybe a fordító, de ez lehet akár a latin forrásban szereplő tagolás következménye is. Olykor mondaton belül is nagybetűvel kezdődik egy-egy szó, ez valószínűleg a mintapéldány hatása, amelyben az új lap első betűje maiuscula volt.

A központozás a megemelt pont és kettőspont kombinációjából áll; használata következetlen. Előfordul, hogy a másoló indokolatlanul, csak a *horror vacui* miatt használt írásjelet (*vr : isten* 57:8–9).

Nyelvjárási tendenciák

A *De conditione humanae miseriae* fejezet fordítására – ahogy a *Lobkowicz-kódex* más Kempis-fejezeteire is – labiális többlet jellemző. Az *ember* szó képzős és ragozott alakjait a scriptor mindig *o*-vel írta (*emborÿ* 52:1–2, *embort* 52:13, *embornec* 53:3,12,17, 54:7 etc.). Ugyanígy az *igon* is mindig *ö*-vel hangzott, akárcsak a *mindon* és származékai.

Az egyes szám harmadik személyű névmás kivétel nélkül *v* (52:11, 54:3,15, 56:5,7, 57:7, 58:12).

A másolat

A másolat a megszokott szép kivitelű, az egyes betűk kissé túldíszített képet mutatnak. Törlések nincsenek ebben a fejezetben, de a korábbiakkal megegyező típusú hibákat találunk a szövegben, kimaradt a szóból egy betű (*tesnec* 57:5), vagy éppen *l* helyett *h*-t írt a scriptor (*hegottan* 57:1). Volt, ahol javították a tévedést: *hio* (53:2) – az *i*-t utólag toldotta be vagy a scriptor, vagy a javító kéz a szóba.

A másoló néhányszor elvétette a betűk mellékjelét (*hÿttoc* 53:1, *ñomoritqđ* 57:17–18).

A fordító és közönsége

A *De conditione humanae miseriae* fordításában nincsenek hosszabb interpolációk, olyan szöveghelyek, amelyek sokat árulnának el a szöveg készítőjéről. A fordító képzett ember, munkájában vannak ugyan félreértések, de ezek nem kirívóak.

Magyarázatai, kiegészítései kevésbé képzeteknek szólnak; mint például akkor, amikor a Kempis által idézett zsolttárrészletet⁸² kommentálta: *No azert zÿkseg tenekqđ atal mennqđ tÿzqđ es vizqđ mÿnec elotte akarnal ivtnÿa az hÿedelmnec helere az az meñnei diLhqsegre* : (57:12–16). Itt a fordító értelmezendőnek érezte a ’menedék’ (*refrigerium*) jelentésű szót, amely egyébiránt a XV–XVI. század fordulóján közérthető volt.⁸³

A fordító betoldásában egyes számú megszólítást használt: *zeretetqs átiamfÿa* (56:12), fordításában talán alkalmazkodott Kempishez, aki maga is úgy szólt olvasójához: *Quare vis procrastinare propositum tuum?* (I. 22,22.).⁸⁴

⁸² *inposuisti homines super caput nostrum transivimus per ignem et aquam et eduxisti nos in refrigerium* Ps 65,12.

⁸³ *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*, szerkesztették SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND, I, Budapest, Hornyánszki Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890, 1428. A szó gyakori a zsolttárfordításokban, így az *Apor-kódex* XV. századi részében is: *Altal mentqđk túzon es vizen : es ki hoztal múnket hÿedelembe* (55:4–6), de olvasható imádságokban: *purgathorÿumbelÿ halottaknak hÿedelme* (*Peer-kódex*, 121r:5–7). Megtaláljuk a kifejezést a *Vitkovics-kódex*ben is: *seminemqđ hÿedelmet avaqđ segedelmet veuen* (47:2–3).

⁸⁴ *Mÿre akarod Azert hallogatnod az te zandokodat* : (56:17–18).

*A Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate
et quod multi ea non ponderant* (III. 3,1–24.) fordítása

A *De imitatione Christi* III. könyvének 3. fejezete két részből tevődik össze. Az első rész – a fejezet első 24 mondata – a *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* titulusú szakasz csak a *Lobkowicz-kódex*ben (95:1–101:15) olvasható XVI. század eleji magyar fordításban: *Oluastatic Az iras Arrvl hog az vr Istennec igeiet nag Alazatossgal kel minnekvnych halgatvnych es hog sokan nem gondolunch vele* (95:1–4).

A fejezet jellegzetessége, hogy Kempis – miként az egész III. könyvet – dialógus formában írta, a párbeszédet a fordító is követte.

A *Lobkowicz-kódex*ben a fejezet számozatlan, ez a hatodik Kempis-szöveg a kéziratban.

A fejezet második része az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam*, amelynek fordítását a *Lobkowicz-kódex* (101:16–103:20) önálló titulusú szöveggént – *Oluastatik tovaba Imagsag az : aitaossagnac malastianac kere-servl* – őrizte meg. A *Lázár-kódex*ben az ima (195:1–199:13) szintén önálló szöveggént szerepel: *olvastatik ith az irass es az imateczag az aytatossganak malaztyanak meg nyeresserql*.

Az *oratio* ezekben a kéziratokban ugyanannak a magyar fordításnak két változata, így ezt a szöveget a párhuzamos másolatok között tárgyalom.

Variánsok

A *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* fejezet fordítása többször nem egyezik a latin bázisszöveggel, a variánsok azonban több esetben igazolják a fordítás helyességét.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Audi, fili mi, verba mea. Verba mea suavissima sunt, philosophorum et sapientum huius mundi scientiam excedentia.	Aaz aldot isten zol az aitasol lelochoz mondvan halgasad zeretq fyam az en igemet es bezedqmet mindqn doctorocnak es ez velagi bvlcheknec thvdomaínocnak felqte valot
III. 3,1.	95:5–10

A *De imitatione Christi* III. és IV. könyve dialógus a hívő lélek és az Isten között. Kempis művében előrehaladva a lelki élet egyre mélyebb rétegeibe merül, az I. könyv személytelen aszkézisétől jut el a III. könyvben az Istennel való bensőséges beszélgetésig, míg az utolsó könyvben a lélek már önmagát és

Istent is megszólítja.⁸⁵ A párbeszédes forma jelzésére számos variáns jött létre a latin kéziratokban, hol a *magister* szól a *discipulushoz*, hol a *sapientia* az, aki a *discipulust* oktatja. A legegyszerűbb változat az, amikor az Isten beszél az emberhez, ilyenkor általában *Deus ad hominem* formula jelzi a párbeszédet.⁸⁶

A magyar fordítás sem itt, sem a későbbiekben nem felel meg a párbeszéd latin formuláinak. A kialakított magyar változatok következetesek, a III. könyv 3. fejezetében is ezzel a fordulattal találkozunk: *Az vr isten zol az aitato lelochoz mondvan* (104:3–4). Ennek a formulának a bázisszöveg megfelelő helyén nincs ilyen variánsa, ahogy a következő betoldásnak sincs ismert latin előzménye: *az aldot istent mongia* (100:7):

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Quod promisi dabo, quod dixi implebo, si tamen usque ad finem fidelis in dilectione quis permanserit.	Mert ammit en fogattam az aldot istent mongia meg adom · es ammit mondotam bee theliessitom · de maga vg hog ha mind vegiglen hÿvön az en zeretotombe meg maradandaz ·
III. 3,18.	100:6–11

Itt – ha egyáltalán hibával állunk szemben – valószínűleg a másoló vétett a tárgyrag felesleges kitételével, ugyanis egy másik interpolációban ugyanez a fordulat így hangzik: *az vr isten mongia* (101:2).⁸⁷ A bemutatott mondatban még egy kisebb fordítási hibának látszó szöveget találunk. A latin fővariáns szerinti *in dilectione* fordítása *en zeretotombe* pontatlan volna, ha nem talál-nánk hozzá *in dilectione mea* variánst.⁸⁸

Röviden vissza kell térnünk a fentebb idézett első példa (3,1) még nem elemzett variánsaihoz. A mondatban *az en igemet es bezedomet* megfelelhet a fordító használat latin eredeti *verba mea*. *Verba mea suavissima sunt* részletének, még ha a *suavissima* fordítása hiányzik is. Több latin kézirat ugyanis

⁸⁵ Rudolf Th. M. van DIJK, *Askese oder Mystik? Der entscheidende Rang des 'Buches der inneren Tröstung' in der 'Nachfolge Christi' des Thomas a Kempis*, in *Aus dem Winkel in die Welt. Die Bücher des Thomas von Kempen und ihre Schicksale, Vorträge des Kolloquiums Kempen 2002, veranstaltet vom Thomas-Archiv Kempen und vom Devotio moderna-Projekt Münster*, ed. Ulrike BODEMANN-KORNHAAS, Nikolaus STAUBACH, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006, 173–187.

⁸⁶ *De imitatione Christi*, XXV–XXVI.

⁸⁷ A latinban – az ismert variánsok között – sincs előzménye a betoldásnak. III. 3,22; *De imitatione Christi*, 139.

⁸⁸ *De imitatione Christi*, 139.

nem tartalmazza a szót,⁸⁹ így a magyar fordítás ebben az esetben is pontos lehet. Hú az eredetihez a *mindon doctorocnak* fordítása is, a latin variánsok között szerepel az *omnem* szó.⁹⁰

Ezek a helyek azt mutatják, hogy a fordító ragaszkodott az eredeti szöveghez. Az eltérések miatt feltehető, hogy a fordító latin példányában számunkra ismeretlen variánsok voltak.

Interpolációk

A III. könyv 3. fejezete első részének, a *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* magyar fordításában a latin eredetől független rövid magyarázatok, tartalmi kiegészítések vannak. A dialógus már említett formulái mellett ezek is a fordító megnyilvánulásai lehetnek, mint például ez a szöveghely: *mert bizoňnával Bodogok azok kik halgatiac az vr istennec igeieth es azt megh orizýk* (95:15–18).

A rövid betoldások mellett egy Szent Bernáttól származó szöveg, egy hosszú interpoláció (97:14–99:10) hízalja a fejezetet. Akárcsak az I. könyv első fejezetének már ismertetett betoldása, ez is az alázatosság egyik módját, a tisztsegekről való lemondást dicséri. Az „uraságért avagy tisztért” való vágyakozás bűnre vezet: *Ennec kedeg gønqssagarvl · vezedelmes Voltarvl haliad az zent Bernadot mondvan : Az thiztqssag kevañnas : vgmod ez tvdnýa mint embor-be be vzzamo gonossag el éñneztoth merqg el thitkol dqg halal alnocsagnac es Lhalardsagnac mestqre kep vtlasnac annia iregsegnece zieleie býnqecnek kezdete vetkqecnek gokere iosagocnak rozdaia zentsegnek molia zývnec meg vakitoia ségdsegqcbql zqřqzven halalt es vrvossagocbol nemzven korsagot* (97:19–98:13).⁹¹ Bernát hosszú intése szervesen illeszkedik a magyar fordításhoz, a *De imitatione Christi* III. 3, 13. mondatának első fele megelőzi az interpolációt, majd a mondat második felével tér vissza a fordító Kempis szö-

⁸⁹ *De imitatione Christi*, 137.

⁹⁰ *De imitatione Christi*, 137.

⁹¹ *ambitio subtile malum, secretum virus, pestis occulta, doli artifex, mater hypocrisis, livoris parens, vitiorum origo, criminum fomes, virtutum aerugo, tinea sanctitatis, excaecatrix cordium, ex remediis morbos creans, generans ex medicina languorem.* Az interpoláció folytatása is Clairvaux-i Szent Bernáttól van: *Quid vero hunc vermem fovet aliud quam mentis alienatio et oblivio veritatis? Aut quid nisi veritas prodendum hunc vestigat proditorem, et negotium arguit tenebrarum? Nimirum haec est quae dicit: Quid prodest homini, si mundum universum lucretur, se autem perdat, et detrimentum sui faciat? Et item: Potentes, ait, potenter tormenta patientur. Haec est quae sedula suggestionem reducit in mentem, quam sit in ambitu frivola consolatio, grave iudicium, usus brevis, finis ignotus.* BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *In psalmum XC, qui habitat, sermones XVII, in quadragesima habiti*, Sermo VI, cap 4. Köszönöm Korondi Ágnesnek, hogy a forrásra fölhívta a figyelmem.

vegéhez;⁹² ekkor ismét Szent Bernátra mint a *Krisztus követésének szerzőjére* hivatkozva folytatta a munkát: *Iay azert vram mindonhato istenom zent Bernard mongia* (99:10–11).

Fordítási megoldások

A fordítás sok helyen nehézkes, az is megesett, hogy a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fejezeteinek fordítója nem pontosan értette a latin szöveget:

Verba mea spiritus et vita sunt, nec humano sensu pensanda. Non sunt ad vanam complacentiam trahenda, sed in silentio audienda et cum omni humilitate atque affectu magno suscipienda. III. 3,2–3.	¶ Mert az en igem lelqch es elet es emböri értelmel' meg mertecleqdö es nem vonzón embört z hÿv diL hõsegneç kevanasara : kel azert halgatnÿa vezetgeçben es nag alazatossagba 95:10–15
--	--

Meglehet, hogy az első mondatban másolói tévedés áldozata lett a *nem*, és a scriptor *meg*-et írt helyette, de a következő mondatban tartalmilag helytelen a *nem vonzón embört z hÿv dilhõsegneç kevanasara* rész. Itt másolói hiba sem jöhet szóba, legfeljebb a második tagmondatban, ahol elmaradhatott az *atque affectu magno suscipienda* fordításának leírása.

A fejezet fordításában ritkák a szópárosítások,⁹³ de van olyan mondat, amelyben ez a szerkezeti megoldás kétszer is feltűnik:

Promittit temporalia et parva mundus, et servitur ei aviditate magna. III. 3,8.	¶ Es ez velag iger : avag fogad idqzerenvalokat es elmvlandokat embõrneç melleç igõn kevessek es solgaltatic v nekÿ nag : vidamsagal : 96:16–97:1
--	---

Szópárok:

promittit	<i>iger : avag fogad</i> (96:16–17)
temporalia	<i>idqzerenvalokat es elmvlandokat</i> (96:17–18)
pro modica praebenda	<i>eg kÿs vrasagert avag thizther</i> (97:10–11)
pertracta	<i>haniad vessed es forgassad</i> (100:15–16)

⁹² *Vile pretium quaeritur, pro uno numismate turpiter litigatur, et pro vana re et parva promissione die noctuque fatigari non timetur.* III. 3,13. A *pro uno numismate turpiter litigatur* részlet fordítása elsikkadt.

⁹³ Vö. M. NAGY, „*Eleven szótárak*”, 339–344.

A *Lobkowicz-kódex* e rövidke szövegének fordítója a latinnal nem egyezően a fejezet első felének 24 mondatából hetet *mert*-tel kezdett, így kötötte össze Thomas à Kempis lazán kapcsolódó szentenciáit. Ugyanígy mondatkezdő helyzetben kétszer áll a „No, azért”, egyszer pedig „Ó, jaj” interjekció (97:9–10); ezek az élénkítő felkiáltások a latin bázisszövegben és variánsaiban nem találhatók.

Az „igen” szót három alkalommal használta nyomatékosításra a fordító: *igõn kevessek* (96:18–19), *me' igõn vlatatos* (97:17), *igõn haznalatossok* (100:17–18).

Ebben a fejezetben az Isten állandónak mondható jelzője lett az „áldott”, amely négyszer fordul elő (95:5, 96:15, 97:5, 100:79), ezek a fordító betoldásai.

Hangjelölés és központozás

Ákárcsak a korábban elemzett fejezetekben, itt is mellékjeles helyesírást találunk; a mellékjelek használata nem következetes, néha lemaradnak. A *gy*-t és az *ly*-t jelölő betűknek e fordításnak a másolatában nincs mellékjelük.

A hangjelölés következtelen. Az *sz* hang korabeli szokásos jele a *z*. A *z* helyett azonban – akárcsak az I. 1. fejezetben – néhányszor *s*-t találunk: *gonos* (96:1), *solgaltatic* (96:19), *soktam* (101:2). Ezt a hangot a scriptor különben rendszeresen *z*-vel jelölte, az anomália oka a mintapéldány hatása lehet.

A *cs* jele a ferences \perp betű: *di\hõsegert \hak* (99:15), de – talán a scriptor hibájából – a jel *k* hangértékben is áll: *idvõziten\h* (99:2); a *k* szokásos jelölése egyébként *c*, *ch*. A \perp egy alkalommal a *c* hang jelölésére is szolgál: *le\ket* (101:6).

Mindezek a hangjelölési következtelenségek nem írhatóak egyértelműen a másoló számlájára; nyilvánvalónak tetszik, hogy a mintapéldány erősen befolyásolta írását.

A központozás hasonló a korábbi fejezetekéhez. A nagybetű mellett paragrafusjel is mutatja a mondatkezdést, de a ¶ kitétele esetleges. A sorok végén gyakran funkciótlan írásjelek találhatók, amelyeknek a szerepük helykitöltés (99:10–11).

A szövegben kevés írásjel van, ez megnehezíti az értelmezést és az olvasást.

Nyelvjárási tendenciák

A *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* fejezet magyar fordításának nyelvjárása ismét labiális többletet mutat.

Az *ember* szó rendszeresen *õ*-vel hangzott: *embõri* (95:11), *embõrt* (95:12–13), *embõrne*c (96:18), *embõrõkne*c (97:2), a további helyek: 97:8,16; 98:2, 99:3,6,17. Ugyanígy az *édes* szót is *õ*-vel írva találjuk: *edõs* (95:19, 101:12). A nyoma-

tékosításra használt *igōn* háromszor szerepel (96:18, 97:17, 100:17), a *mindōn* pedig hatszor (95:8, 100:12,13, 101:5) egyszer a *mindōnhato* szóban (99:10–11).

Az egyes szám harmadik személyű névmás *ū*-ként hangozhatott, amelyet mellékjeles *v* jelölt: *vtet* (95:21), *v* (96:12), *v nekŷi* (96:19) *v lelkenec* (99:4); a mellékjel néha elmaradt.

A másolat

A III. könyv 3. fejezetének *Lobkowicz-kóde*xbéli fordítása másolat, amelyben kisebb-nagyobb, a scriptornak tulajdonítható hibákat találunk. Két esetben előfordul a szokásos *c ~ t* tévesztés is: az *en zollasomra sokat siketōk*,⁹⁴ illetve: *Bodog en edōs istennōm az kik te tanitandaz es az te tōrveńdbol tanitandod vtet*.⁹⁵ Betűk maradtak ki, illetve el, és cserélődtek fel a mechanikus másolás közben; ilyen esetek például: *minekvnych halgatnvch* (95:3), *nem vonzōn embōrt z hŷvvdilhōsegnec kevanasara* (95:12–13), *ne vontassec az pokolna* (96:3).

Mint már bemutattam (3,2–3), a szövegben hiányok vannak, ami arra utalhat, hogy a scriptor mintapéldánya nem tisztázat volt. A másolatból hiányzik két mondat,⁹⁶ eldönthetetlen, hogy a fordító felejtette ki, vagy a másoló szeme ugrotta át őket.

A fordító és közönsége

A fejezet fordítója nem minden esetben értette pontosan a latin szöveget. Más helyen viszont az tűnik ki, hogy tisztában volt egyes kifejezések átvitt jelentésével is:

Erubescē, Sydon, ait mare. Et si causam quaeris, audi quare.	¶ No azert zegōnvlief meg sŷon az az embōrt mongia az vr isten Es ha okat kerdōd haliad mŷert.
III. 3,11.	97:7–9

⁹⁴ *...multi ad vocem meam surdi sunt* (III, 3,5).

⁹⁵ *Beatus quem tu erudieris, Domine, et de lege tua docueris eum...* (III. 3,4).

⁹⁶ 3,14. *Sed, proh dolor! pro bono incommutabili, pro pretio inaestimabili, pro summo honore et gloria interminabili vel ad modicum fatigari pigritatur.* 3,15. *Erubescē ergo, serve piger et querulose, quod illi paratiores inveniuntur ad perditionem, quam tu ad vitam.*

Magyar fordítása: „A rossz kis hasznót szorgalmasan keresik, egy pénzdarabért néha rútul veszekszenek, hiábavalóságért, csekély haszonért nem restellnek éjt nappallá tenni, de – szégyen, gyalázat – a romolthatatlan jóért, a megbecsülhetetlen jutalomért, a legnagyobb tisztességért, a dicsőségért, jutalomért, amelynek nincs határa, egy kis fáradságot is sokallanak. Pirulj hát, rest és panaszkodó szolga, azok készségesebbek a pusztulásra, mint te az életre.” (*Krisztus követése*, JELENITS István fordítása, 48.)

Kempis Isaiast idézte (23,4). A bibliai verset elbizakodott emberekre használták.⁹⁷ A fordító így is magyarázta: *az az embort mongia az vr isten*, ezzel helyettesíti a „mondja a tenger” részletet.

Kempis szentenciái lazán kapcsolódnak egymáshoz, ezért a magyar fordító többször magyarázó kötőszóval – *mert* – kapcsolta őket össze. Ez az eljárás nemcsak a mondatok összefűzésére szolgált, hanem a tanítást is segítette, megokolta olvasóinak és hallgatóságának mondandóját: *es mindon napon keth leket oluassok az en zeretimnek eget meg fedven az v vetkøket masth intven vket iozagocnak nevekødesere ¶ Mert valakø halia az en bezedimet es meg vtalja azt vaon ky megh itelie vtet az vtolso napon* (101:5–11).⁹⁸

A *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* titulusú fejezet hosszú Bernát-interpolációja – illeszkedve a rész mondanivalójához – a tisztségek megvetéséről szól. Hasonlóan hosszú intés a *Lobkowicz-kódex* fordításában csak az I. 1. caputban található; akárcsak itt, ott is kolostori erényekről van szó.

A *De probatione veri amatoris* (III. 6.) fordítása

De probatione veri amatoris a *De imitatione Christi* III. könyve 6. fejezetének. Ezt a fejezetet XVI. századi magyar fordításban csak a *Lobkowicz-kódex*ből ismerjük (104:1–110:20), rubrumos címfelirata: *Oluastatik eth az iras abÿzon zeretønek meg bÿzoñnitasarvl* (104:1–2). A *Lobkowicz-kódex*ben ez a fejezet a nyolcadik Kempis művéből.

A fordító ezt a fejezetet is Szent Bernátnak tulajdonította, fordításba vizsztatérően beszötte a szent nevét: *Mert az vr isten en segetøm es meg valtøm : No azért zent Bernard mongia · kesalkodial es vÿaskodial mikepen Lristosnak io viteze* · (109:10–13).⁹⁹

Variánsok és interpolációk

A III. könyv 6. fejezetének magyar szövegében nem találhatók jelentős eltérések a fővariánstól, nincsenek benne hosszabb kiegészítések sem, ezért az

⁹⁷ Katharina BEHRENS, *Scham – zur sozialen Bedeutung eines Gefühls im spätmittelalterlichen England*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014 (Historische Semantik, 20), 13–14.

⁹⁸ *Et duas lectiones eis quotidie lego: unam increpando eorum vitia, alteram exhortando ad virtutum incrementa. Qui habet verba mea et spernit ea, habet qui iudicet eum in novissimo die.* (III. 3,23–24.)

⁹⁹ *Dominus adiutor meus et redemptor meus. Certa tamquam miles bonus.* (III. 6,27–28.)

eddigiekkel ellentétben a két alfejezetet – *variánsok, valamint interpolációk* – összevonom.

Kempis a III. könyv felépítésének megfelelően a *De probatione veri amatorist* is párbeszéd formában írta. A dialógusok jelzésére – mint már az előzőkben (III. 3.) volt róla szó – számos latin variáns született. A III. könyv 6. fejezete első mondatának (104:3–4) nincs latin megfelelője, az a magyar fordító betoldása: *Aaz vr isten zol az aitatoš lelochoz mondvan*. Ez a dialógusra utaló mondat azonos a III. könyv 3. fejezet *Lobkowicz-kóde*xbéli fordításának idéző formulájával (95:5–6), a fordító csak az „ájtatos” jelzővel egészítette ki. Ahogy annak a mondatnak, úgy ennek sem ismeri a *De imitatione Christi* kritikai kiadása a latin előképét.

Latin előzmény nélküli a párbeszéd jelzését szolgáló későbbi betoldás is: *No azert en zeretq fjam az aldot isten<t> zol az hÿw lelqkqz* (107:13–15). Ennek a magyar formulának is van előképe a III. könyv 3. fejezetében, ott is így szólítja meg Isten az embert: *zeretq fjam* (95:7). Ezek a fordulatok a fejezet hasonló párbeszéd szerkezete miatt kerültek át a korábbi fejezetből. Ebből persze az következik, hogy a két kapitulum fordítója azonos; ezt azonban egyelőre ne fogadjuk el, de tartsuk emlékezetünkben!

A fordítás ezeken fölül csak rövid betoldásokat tartalmaz, ezek leginkább magyarázatok, amelyekben a lelkivezető segítséget nyújt a szöveg megértéséhez; itt abban támogatja az olvasóját, hogy nyugalmat leljen pillanatnyi lelki állapotában, ne csüggedjen:

<p>Affectus ille bonus et dulcis, quem interdum percipis, effectus gratiae praesentis est et quidam praegustus patriae coelestis, super quo non nimium innitendum est, quia vadit et venit.</p> <p>III, 6,10.</p>	<p>mert az io edqsseg kÿt nemikoron vez avag erqz ielq̄n valo malaztnac kevansaga es a meñeÿ lakodalmnac nemi nemv meg koztolasa kihoz nem kel fqlqte iq̄on embornec ragazkodnia mert el iv es el meq̄on az az erzq̄d nemikoron imadsagodnac edqsseget es nemikoron nem :</p> <p>105:10–18</p>
---	--

Itt is az *azaz* magyarázó kötőszó figyelmeztet rá, hogy Kempis szövegének értelmezése következik. A fordító egy másik interpolációban is lelkivezetőként szól a hívőhöz. Ez a megjegyzés nem tartalmaz magyarázó formulát, mint az előző mondat, itt a fordító az általa gyakran használt *mert* kötőszóval kezdi figyelmeztetését:

Et si interdum ex fragilitate corrui, resume vires fortiores prioribus, confidens de ampliori gratia mea, et multum praecave a vana complacentia et superbia.	es ha nemikoron az embõri garlosagnak mÿatta thõrttenendik le esnõd tehat kelfel es veg erõsb erõket ez elebÿeknel · bizvam az vr istennek ll tõb es nagob malaztiaban es ammenere tehetõd ogiad magadat emborõkneç hÿtsagos zeretõtõktvl es kevelsegtvl mert igõn hamar bee vzamik embõrneç zÿvebe es fõlõte vtalatos az vr istenneç mert nindõn bÿnõkneç eredeti es gõkere.
III, 6,29.	109:13–110:7

Fordítási megoldások

Szembetûnõ és már az elõbb idézett mondatban is jelentkező fordítástechnikai – és persze egyben stilisztikai – probléma, hogy a fordító nem tudta visszaadni a latinban meglévõ párbeszédés formát. Itt (6,29) Isten egyes szám elsõ személyben szólt a lélekhez: *confidens de ampliori gratia mea*. Ezt a fordító nem követte, hanem azt írta: *bizvam az vr istennek ll tõb es nagob malaztiaban*. Ebben a fordításban – most tekintsünk el a többi hibától – elveszik az a közvetlenség, amellyel Isten biztatja a hívõt.

A következõ mondatban szintén az egyes szám elsõ személyû megszólalást nem sikerült megfelelõen fordítania:

Nobilis amator non quiescit in dono, sed in me super omne donum.	de maga az nemõs zeretõ az aiandecba nem nõvgossik de en bennem vr istenbe mindõnneç fõlõte
III, 6,8.	105:2–5

A fordító úgy vélhette, ha nem tölti be az *en bennem* mellé az *vr istenbe* értelmezést, akkor olvasója félreérti a szöveget. Kimaradt a *super omne donum* fordítása.

Vannak olyan mondatok, amelyeket a fordító nem tudott, vagy nem akart visszaadni magyarul, mint a fejezet elajánlása elõtt az utolsó szentenciát:

Sit tibi in cautelam et perpetuam humilitatem ruina haec superborum et de se stulte praesumentium.	¶ Legõn azert tenekõd az szent Bernard mongia õrõkvl valo peldaiv az kevel õrdõgõcnek meñõrsabob valo le hvlasok mert bÿzonaval ha az vr isten azockal mend ez napiglan nem kegelmezõt nagial inkab teveled kÿtvl oltalmazion minket az aldõt iesus mind õrõkvl · ok · õrõkke : Amen : legõn
III, 6,31.	110:11–19

A latin eredeti nem bukott angyalokra, hanem az előző két szentencia gyógyíthatatlan vakságba eső kevélyeire utal vissza.¹⁰⁰ A magyar fordítás mégis koherens, legalábbis önmagával. Pár mondattal korábban a fordító értelmezte a III. 6,26. szentencia *castra*¹⁰¹ szavát: *ha en ellenom thamadnak seregok az az ordogok nem fel azert az en zyvem* (109:7–9). Az öt mondattal későbbi utalás erre az interpretációra mutat vissza.

Akármenyire is iparkodott ragaszkodni a fordító a latin eredetijéhez, az egyik helyen szándékos félrefordításba botlunk:

Non ergo te conturbent alienae phantasiae, de quacumque materia ingestae.	¶ No azert ne haboritL hanac meg tegodet emboroknec gonos mivelkqdety akar mikepen legeneç
III. 6,12.	106:5–8

A *Lobkowicz-kóde*xbéli magyar mondatnak, amelynek sem a latin bázis-szövegben, sem annak variánsaiban nincs semmiféle előzménye, így kéne hangzania: „Meg ne háborítsanak hát idegenből szakadt fantáziaképek, bármiről valók is.”¹⁰² Nem valószínű, hogy a magyar fordító ne értette volna az eredetit, inkább a mondat szexuális vonatkozását szerette volna elkerülni; ez női közönségére is utal.¹⁰³

A következő mondat fordítása is pontatlan; felesleges benne az *es zeretok* kiegészítés:

Dominus illuminatio mea et salus mea: quem timebo?	De maga az aldot vr isten az en meg velagositom es en remensegom kyt felok es zeretok ¶ Az vr isten az en eletomnek otalmazoya kyt rettegok
III. 6,25.	109:3–7

¹⁰⁰ *Propter hoc multi in errorem ducuntur et in caecitatem pene incurabilem quandoque labuntur* (III. 6,30.). A hitetlenség szimbóluma, a gyógyíthatatlan vakság hiányzik a mondat fordításából: *ez keuelsegnec myatta sokac meg L halattatnak : es nemikoron esnek emborok mindonqstvl foguan meg gogyihatalan korsagba* (110:7–11).

¹⁰¹ *Si consistant adversum me castra, non timebit cor meum.* III. 6,26.

¹⁰² *Krisztus követése*, fordította JELENITS István, 52.

¹⁰³ A szexuális bűnök megnevezését kerülték a lelkigondozók és a gyóntatók, hogy akaratlanul se csábítsák bűnre a hívőket. Erről: BARTÓK Zsófia Ágnes, *A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái. A Guillelmus-kódex két bejegyzéséről*, Verso, 2021/1, 5–21.

A szorosabb vizsgálat megmutatja, hogy a hibásan kiegészített mondatot újabb, paragrafus jellel kezdődő pontosabb fordítás követi, amelyből viszont kimaradt az *illuminatio* magyar megfelelője. A dupla fordítás azt sugallja, hogy valaki a mintapéldány margójára írt javítást, és az is bekerült a másolatba.

A javításról szóló feltételezésemet erősíti a következő szöveghely is, ahol a betoldásban két hiba is van. A *zentinbe* (*'szentjeimben') szót maga a scriptor is korrigálta,¹⁰⁴ de a mintapéldány rövidítését rosszul oldotta föl, *m* helyett *n*-t írt:

Non ideo totum perditum, si quandoque minus bene de me vel de Sanctis meis sentis quam velles.	¶ Ne aliL ad azert hog az te enhoziam valo zeretetq̄dnec erdq̄met el veztq̄d hog ha az kepen enbennem edq̄ssegq̄t nem eerq̄zheL h mikepen te kevannad Avag az en zentinbe :
III. 6,9.	105:5–10

Az *Avag az en zentinbe* utólagos hozzátoldása a mondathoz azt a benyomást kelti, mintha egy kimaradt szövegrészt ismét a margóról másolt volna be a scriptor, de a betoldandó szó helye nem volt jelölve. Ezek a korrekciók eltérnek a másoló javítási szokásaitól, aki jelölt sorközi betoldásokkal oldotta meg a kifejejtett szavak pótlását.¹⁰⁵ Az eldönthetetlen, hogy az előző, illetve ez a marginális korrekció magától a fordítótól, vagy egy másik, a szöveget javító szerzetestől származik-e.

A szóválasztással viszonylag kevés nehézsége volt a fordítónak, a fejezet magyar szövegében csak néhány szópárosítást találunk:

certare	<i>Vjaskodny avag kesalkodni</i> (106:1)
certa	<i>kesalkodial es vjaskodial</i> (109:12)
percipis	<i>vez avag erqz</i> (105:11)
ampliori	<i>tqb es nagob</i> (110:1)

A *certare* ige átültetése magyarra nem okozhatott gondot a fordítónak, mindkét előfordulásakor ugyanazt a megoldást választotta. A szópárosítás itt inkább azt mutatja, hogy a fordító az általa ismert szótári alakot idézte föl, azt alkalmazta.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Lobkowicz-kódex, 1514, 261, 1. jegyzet.*

¹⁰⁵ Ebben a fejezetben 107:14; a III. 3. fejezetében: 96:2, 102:7. Hasonlóan sorközi betoldásokkal javította a kimaradt betűket, szótagokat.

¹⁰⁶ Vö. M. NAGY, „*Eleven szótárak*”, 339–344.

A fordító Kempis szentenciáit többször kötőszavakkal fűzte össze. A latin eredetitől elütően ugyanazzal a magyarázó konjunkcióval, *mert*-tel kezdte egy szakasz mondatait, hogy így alkosson egységes, összefüggő szöveget. Isten egymás után négyszer felel az őt kérdő embernek úgy, hogy *mert* áll a válasszok (104:6–20) élén. A *mert* konjunkcióval való kezdés ezeken felül elszórva még három mondatban fordul elő,¹⁰⁷ akárcsak a „no azért”, vagy a „de maga” fordulat.

Isten jelzője ebben a fejezetben is „áldott”, mindig valamelyik isteni személyének megnevezése mellett áll, ötször fordul elő. A fordító egyszer sem illette Istent vagy Jézust az „édes” jelzővel.

Az *igon* nyomatékosító szó ebben a fejezetben négyszer fordul elő (104:9, 105:15, 107:10, 110:4).

Hangjelölés és központosítás

A *De probatione veri amatoris* fordításának helyesírása mellékjeles, a kiegészítő elemek azonban gyakran hiányoznak a betűkről: *lelochoz* (104:4), *menereaz v kevansagat* (104:20), *embornec* (105:15), etc. A *ly*-t *l*, az *ny*-t *n* jelzi. A *gy*-t és *ty*-t jelölő betűknek e fejezet fordításában nincs mellékjelük.

A hangjelölésben *cs* jeleként egyeduralkodó a ferences \perp betű: *ali* \perp *ad* (105:5), amelyhez gyakorta társul *z*: *bw* \perp *z* (104:6,18), illetőleg *h*: *eerqzhe* \perp *h* (105:8–9), \perp *halard* (108:8). A \perp jel azonban a latin szavak *c*-je, illetve *ch*-ja helyett is állhat: \perp *ristosnak* (109:13), \perp *lara*, sőt *feren* \perp *z* (110:20).

Az eddigi váltakozó jelölés helyett ebben a fejezetben gyakoribbá vált az *s* hang *z*-vel való jelölése: *koztolasa* (105:14), *rettegez* (107:7) *erqz* (108:12). Az *sz*-t jelölő betű, akárcsak a korábbi fejezetekben, itt is többször *s*: *nvgossik* (105:4), *gonos* (106:7), *allas* (108:13).

Korábban csak előfordult, ebben a fejezetben azonban gyakoribbá vált a ket-tőzött magánhangzó: *eerqzhe* \perp *h* (105:8–9) és *bee* *vzamik* (110:4–5).

Az írásjelhasználat a korábban leírt fejezetekhez hasonló, viszont ebben a részben a mondatok élén ritkább a paragrafusjel. A jelet a másoló – talán az emendáló kéz hatása alatt – egy helyen (109:6) arra használta, hogy jelölje, a szöveg egy javítás betoldása. A központosítás meglehetősen hiányos, ez megnehezíti az olvasó dolgát.

¹⁰⁷ A *mert* kötőszó szerepéről a korszakban: HAADER, *A Münchener Kódex szövegtagolásának kapcsán*, 56 és NICOARA, *Mondattípusok keveredése*, 138–142.

Nyelvjárási tendenciák

A *De probatione veri amatoris* fejezet magyar fordításának nyelvjárása – akárcsak a *Lobkowicz-kódex*béli már bemutatott Kempis-fejezeteké – labiális többletet mutat.

Az *ember* szót ebben a fejezetben rendszeresen *ö*-vel írta a scriptor: *emborqkne*c (106:6), *embori* (109:14), *embornec* (110:5), *emborqk* (110:9). A nyomatékosításra használt *igon* négyszer szerepel ebben az alakban, a *mindon* pedig hatszor (105:1–3,5, 106:12,14, 108:5, 110:10). Az *édes* szóból képzett főnév mindig *ö*-vel hangozott: *edosse*g (105:10–11; a továbbiak: 105:8,18).

Az egyes szám harmadik személyű névmás *ű*-ként hangozhatott, amelyet mellékjeles *v* jelölt, még ha a kiegészítő jelzés néha el is maradt.

A másolat

A scriptor a fejezet másolásakor kisebb hibákat követett el: betűket cserélt föl: *ellem* (106:2), *bizvam* (109:17), *zentinbe* (105:10) – a másolandó rövidítésjeleket oldotta föl figyelmetlenül –, máskor *b*-t írt *l* helyett: *meññorsagbob* (110:14). Előfordult, hogy a tárgyrag maradt le: *rettegez tegon* (107:7). A szó végi zöngés-zöngétlen korreláció itt is jelentkezik a másolatában: *tvreid* (107:17).

Ezeknek a kisebb hibáknak, valamint a korábban emlegetett margószéli javítások betoldása alapján az a benyomás alakul ki, hogy a kézirat mintapéldánya nem tisztázat volt, mint a *Lobkowicz-kódex* előző fejezetei esetében, ahol ilyen típusú hibák ritkábban fordultak elő.

Két mondat hiányzik a másolatból.¹⁰⁸ Nem eldönthető, hogy már a mintapéldányban sem szerepeltek, vagy a másoló mulasztotta el leírni őket. Ugyanígy eldönthetetlen, hogy a scriptor felejtette-e ki a következő mondatból az *in prosperis* magyar megfelelőjét, vagy már maga a fordító. A mondat a hiányzó szó miatt elveszítette eredeti értelmét:

Sicut in prosperis ei placeo, ita nec in adversis displiceo.	mert miképen en az engömet zeretöknec kelemetös vagok ezön kepen kel zeretötösnec lennöm az v haborsvagosca es :
III. 6,5.	104:13–17

¹⁰⁸ *Non est illusio quod aliquando in excessum subito raperis, et statim ad ineptias solitas cordis reverteris. Illas enim magis invite pateris quam agis, et quamdiu displicent et reniteris, meritum est, non perditio.* (III. 6,14–15.) *Nem csalatás az, hogy néha hirtelen elragadtatol, majd aztán szíved megszokott botladozásához visszatérsz. Mert hisz ezeket inkább akaratos ellenére tűröd, mint keresed, s amíg tetszésed nem találod bennük, amíg ellenük állsz, érdekre vannak inkább, nem romlásodra.* (Krisztus követése, fordította JELENITS István, 52.)

A fordító és közönsége

A fordítás – még ha ebben a fejezetben bővelkedik is ügytelenségekben, pontatlanságokban – tanult emberre vall. Olyan tanításokkal egészítette ki Kempis szövegét, amilyeneket lelkigondozói szolgálata alatt mondhatott a híveknek.

Más esetben értelmezte az egyébként nyilvánvaló fordulatot, *az ag elenseg* mellé kiírta, hogy az ördögről van szó, a következő mondatban megismételte a magyarázó formulával: *ú az az ordog* (106:11, 107:5).

A fordítónak az „idegen fantáziaképek”-ről szóló szemérmes hallgatása azt jelezheti, hogy közönsége, amelynek a fordítást készítette, apácákból állt.

A Lobkowicz-kódex párhuzamos másolatok nélküli Kempis-szövegeinek fordítója

A *Lobkowicz-kódex*ben négy, párhuzamos másolatok nélküli Kempis-fejezetet (I. 3; I. 22; III. 3,1–24; III. 6) találunk. Ezeket a szövegeket – akárcsak az egész művet – a fordító Szent Bernátnak tulajdonította. A fejezeteket egyetlen ember – fordítástechnikai és retorikai jártassága alapján egy jól képzett szerzetes – fordította magyarra. Az egyetlen fordító mellett elsősorban az azonos stílusjegyek, interpolációinak azonos szelleme, a latin eredetiben nem szereplő formulák szólnak.

A latin fejezetek magyar fordításának minősége egyenetlen, többnyire *ad verbum* átültetés. Kempis laza szerkezetű szövegét a fordító, az I. könyv 1. fejezetének kivételével, a kötőszavakkal fűzte egybe, a fejezetek több mondatának élére a latinban nem található *mert* kötőszót illesztette. A hatást a III. könyv 6. fejezetében azzal is erősítette, hogy négy egymásra következő mondatban anaforaként használta fel a magyarázó kötőszót (104:6–20). A fordító mondanója nyomtatékosítására szívesen toldotta be az *igön* ('igen') szót.

Ugyanígy fontos, hogy a fordító a párbeszédeket azonos formulával jelezte olyankor is, amikor a latin eredeti nem is tartalmazott utalást a dialógusra (95:5–6, 104:3–4, 107:13–15). Néhány esetben indulatszavakkal, felkiáltásokkal kezdte a mondatokat, ezek a stilisztikai eszközök magyar fejleménynek tűnnek, nem találhatóak meg a latin eredetiben.

Két fejezetben – az I. könyv 1. és a III. könyv 3. fejezetében – hosszabb, Kempis munkájának fordításától nem elkülönülő idézetekből álló interpoláció van, amelynek célja tanítás. Magyarázó interpolációkat fűzött a fordító az egyes mondatokhoz is.

Olvasói talán nem voltak elégedettek a fordító munkájával. A fordítás másolata alapján arra következtethetünk, hogy a mintapéldányban két esetben

marginális javítások lehettek (57:4–6, 109:3–7), amelyeket aztán a másoló szervetlenül illesztett a szövegbe.

A később elemzendő párhuzamos másolatok miatt már itt emlékeztetni kell arra, hogy a hangjelölésben – amelyet a scriptor láthatóan begyakorlottan és viszonylag következetesen használt – egy anomália is jelentkezik. Az *sz* hangot a másolatban szokatlan módon *s* betű jelölte *z* helyett; ezt egy emendátor egy alkalommal javította is (96:18).¹⁰⁹

Elengedhetetlen megjegyeznünk, hogy a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításainak minden fejezete egyöntetűen labiális többletet mutat.

A *Debreceni kódex* párhuzamos másolat nélküli Kempis-szövege

Annak érdekében, hogy könnyebben követhessük a következő fejtegetést, előjáróban néhány megjegyzést kell tennem.

A későbbiekben – a párhuzamos másolatok elemzésében – bizonyítom majd, hogy az eredeti L-fordítást átdolgozták. Párhuzamos szöveg híján a *Debreceni kódex* e fejezetének esetében nem tudjuk, hogy mennyit változtatott a D-renczens, azaz az átdolgozó a *Lobkowicz-kódex*ben ránk maradt ősfordításon, hogy mennyit alakított a szókészleten, szórenden.

A különbséget az L-szöveghez képest – még hozzá igen élesen – a hangjelölésben és a nyelvjárási sajátosságokban találjuk meg. A felvetendő kérdés a következő. Ha a *Debreceni kódex*-béli szöveg fordítója azonos a *Lobkowicz-kódex*ével, és ha a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* másolója is azonos, akkor mégis mi okozza a hangjelölési anomáliákat és nyelvjárási eltéréseket? Egyes hibákból arra kell következtetnünk, hogy valaki, javítgatva a *De gratitudine pro gratia Dei* eredeti magyar fordításának szövegét (x), azt saját hangjelölése és saját nyelvjárása szerint átalakította.

A szöveg stemmája ebben az esetben a következő:

x ————— α ————— D

Azt ugyanis könnyen beláthatjuk, hogy egy zárt közösségben – klauzúrában – élő, gyakorlott, kialakult írású másolót nem érhetett olyan erős kulturális hatás, hogy pár év leforgása alatt konzekvensen megváltozzon a nyelvjárása. A másolatokban lévő disszonancia tehát csak úgy jöhetett létre,

¹⁰⁹ *Lobkowicz-kódex*, 1514, 243, 3. jegyzet.

hogy egy ismeretlen recenzens részben átfogalmazta és saját nyelvi normái szerint leírta a szöveget. Ezt az átírt szöveget másolta le aztán a *Debreceni kódex* scriptora – aki a *Lobkowitz-kódex*béli Kempis-fordítások másolója is volt! – immár más hangjelölési rendszerrel és más nyelvjárással, mint amelyet a másik kódexben használt.

A *De gratitudine pro gratia Dei* (II. 10.) fordítása

A *De imitatione Christi* II. könyvének 10. fejezete a *De gratitudine pro gratia Dei*. XVI. századi magyar fordítása csak a *Debreceni kódex*ből (292:1–296:21) ismert. A szöveg címfelirata: *Zol eth az Iras hog halalatosson kel : ember nec vennye az vr istennec adomañat* (292:1–2). Interpolációiban fordítója a *De imitatione Christi* e fejezetét is Szent Bernátnak tulajdonítja.

A másolat ugyanannak a kéznek az írása, amely a Kempis-fordításokat a *Lobkowitz-kódex*be is leírta.

Variánsok és interpoláció

A fordítás megfelel az ismert fővariánsnak; a magyar szöveg kisebb-nagyobb eltéréseinek és betoldásainak latin változatait a *De imitatione Christi* kritikai kiadásában nem találjuk meg; a fordító feltehetőleg egy ismeretlen variánsokat tartalmazó példányból dolgozott.

Mindjárt az első mondat előtt egy olyan betoldás van, amelynek latin variánsát nem ismerjük:

<p>Quid quaeris quietem, cum natus sis ad laborem, ad patientiam magis quam ad consolationem et ad crucem portandam magis quam ad laetitiam?</p> <p>II. 10,1–2.</p>	<p>A Az aldot vr isten zol az aitasos lelqchqz mondvan · mit kerez ívgodalmat ez velagon mikoron leg ziletetven mvnkara · No azert · zerezied temagadat inkab az haborvsagocnac zevedesere hod nem mint az vigasagocra es az penitencia tartasnac viselesere hod nem mint ez fedi gonqrqsegek nec kevansagara ·</p> <p>292:3–11</p>
---	---

Ez az interpoláció, a dialógusforma idegen a II. könyv szerkezetétől és hangnemétől. Az Istennel való párbeszéd – miként erről korábban már volt szó – csak a III. könyvben jelenik meg, és onnan lesz állandó elem. A dialógus jelző formula a fejezetek magyar fordításában és átdolgozásaiban azonos. A *Debreceni kódex*ben is úgy hangzik, ahogy a *Lobkowitz-kódex*ben hangzott:

Aaz aldot isten zol az aitatos lelochoz mondvan (L, 95:5–6).¹¹⁰ Abból, hogy a dialógust jelző formula latin előzmény nélkül a II. könyv 10. fejezetének magyar fordításában is felbukkan, arra lehet következtetni, hogy a fordítás nem a könyvek és a fejezetek sorrendjében történt. A III. könyv egyes fejezeteinek fordításakor kialakított formulát – a jelek szerint – az azoknál később fordított II. könyv 10. fejezete átültetésekor is használta a fordító.

A második szentencia tartalmilag megfelelt az eredetinek, ám a rövid interpolációk által sokkal élénkebb lett. Interjekcióval is bővült a mondat: *No azert*. Ez gyakorlott szónokot mutat, olyan embert, aki hallgatóságát kívánja meggyőzni.

Hosszabb interpoláció nem található a fejezetben. Ritkák a betoldások, magyarázatok (*o magocnal az az o gondolatiocba votanac* 295:11–12; *az adonac az az a felseges istennec* 296:7), illetőleg a megszólítások – amelyek, ha vannak, akkor – okhatározói kötőszavakat és nyomatékosításokat is tartalmaznak: *No azert mindeneket az vr istennec tvladoni Lz* (295:5–6), de ilyenek még a felkiáltások: *no bizoňňaval* (294:20), vagy a feltételezett szerzőre való hivatkozás: *Azert mongia az aitatos zent Bernard* (296:3–4).

Fordítási megoldások

A II. könyv 10. fejezete – az előbb idézett – 1. és 2. szentenciájában az *ad crucem portandam* fordítása ez: *zerezied temagadat ... az penitencia tartasnac viselesere*. A fordító lemondott a kereszt hordozásának metaforájáról. A *compassio* helyett a bűnbánatot helyezte előtérbe, azt a magyarázó kifejezést választotta, amelyet már a Kempis-mű első mondatában is használt: *A Penitencianac tartasat* – (*Lobkowicz-kódex*, 31:9–10).¹¹¹ Ez és a párbeszéd formulájának azonosága azt is mutatja, hogy ennek és a *Lobkowicz-kódex*ben lévő fejezeteknek azonos a fordítója.

A fordító jártas lehetett a szónoklásban, pontosabban az egyházi beszédben – a következő mondatban lesz az eredetitől független élénkítő betoldás és egy közbevetés –, munkájában mégis több göcsörtös, magyartalan megoldást találunk:

¹¹⁰ A formula egy másik helyen is azonos, ott is a III. könyv fordításában található: *Aaz vr isten zol az aitatos lelochoz mondvan* (L, 104:3–4).

¹¹¹ Ez – feltéve, hogy a teljes *De imitatione Christi* elkészült magyarul – azért okozhatott volna nehézséget, mert a következő fejezetek éppen ennek a képnek – a kereszt viselésének – a kibontását tartalmazzák (XI. *De paucitate amatorum Crucis*, XII. *De regia via Sanctae Crucis*). A metaforáról való lemondással a fordító Kempis misztikus tanításának leglényegesebb elemét nem adta vissza.

<p>Doctus dono gratiae et eruditus subtractionis verbere, non sibi audebit quidquam boni attribuere, sed potius se pauperem et nudum confitebitur.</p>	<p>Mert az malaztnac aiandokaval meg tanitatot · ember · es meg ennec vizzont ellene · az malaztnac el vonasaval avag elvetelene keserősegevel meg tanitatot ember · no bizonnával nem merezkődic valamit az q tvlaidon erdömenec ll tvladonitanÿa akar meĴ sok ioval zerette legiön qtet az vr isten · de inkab valia qmagat meltatlannc návaliasnac es : · garlonac lennye ·</p>
<p>II. 10,15.</p>	<p>294:16–295:4</p>

A bonyolult szerkezetű mondatban nem ültette át pontosan magyarra a következő részletet: *non sibi audebit quidquam boni attribuere* (semmi jót nem tulajdonít magának), valamint az utolsó tagmondatot sem (hanem inkább szegénynek és csupasznak vallja önmagát). Egyik részlet sem olyan, amely gondot okozhatott volna a fordítónak, így nehéz megérteni, hogy miért helyettesítette a „szegény és csupasz”, az egyházi nyelvben gyakori és elfogadott fordulatot a következővel: *valia qmagat meltatlannc návaliasnac es : · | garlonac lennye*. Valószínűnek látszik, hogy nem fordítási nehézség, hanem tartalmi megfontolások álltak a szóválasztás mögött.

Zavaros a következő részlet is, amelyet a másoló tévedése is kuszábbá tett:

<p>Multum contrariatur supernae visitationi falsa libertas animi et magna confidentia sui.</p>	<p>O meĴ igen ellenkődic az aldot istenec q meg latogatasanac az elmenec hamis zabatsaga az az testova valo bvdoztatasa · es emberneq qnön magaba valo nag bvdoztatasa · avag bizodalma ·</p>
<p>II. 10,8.</p>	<p>293:5–9</p>

A fordító kihagyta a *multum* magyarra való átültetését, a dativusok halmozásával pedig érthetlenné tette az isteni kegyelem vételének metaforáját. A szövegben továbbhaladva azt látjuk, hogy a fordító ugyan szó szerint jól tudta, hogy mit jelent a *falsa libertas animi*, de téves tartalommal töltötte meg, az elme csapongásaként magyarázta a „lélek engedékenysége helyett”.¹¹² A *confidentia* fordítása a vagylagos szerkezet második tagjában pontos, a for-

¹¹² Jelenits István így fordította a kifejezést: „a lélek hazug szabadsága”. *Krisztus követése*, fordította JELENITS István, 41.

dító jól értette a szó jelentését: 'bizalom'.¹¹³ A szópárosítás első tagja viszont értelmetlen: *embernec qnqn magaba valo nag bvdosztatas avag bizodalm*. Nagy valószínűséggel nem a fordító, hanem a másoló hozta létre a furcsa kifejezést. Az eredetiben ez lehetett: **embernec qnqn magaba valo nag bizodalm*, ami megfelel a latinnak is: *magna confidentia sui*. A scriptor elnézte a sort, ismét leírta a *bvdosztatas* szó egy részét, sőt még írásjelet is tett, majd észrevéve tévedését, egy *avagy* betoldása után leírta a helyes szót: *bizodalm*. Így jött létre a véletlen szó pár.

A fejezetben szókettőző megoldás – legalábbis olyan, amely ismert latin forrás magyarázatokor keletkezett – egyébként is ritkán fordul elő:

in elationem *kevelsegre avag elmemnec fel fvalkodasara* (294:7–8)
subtractionis *el vonasaval avag elvetelenec keserosegevel* (294:18–19)

Nem minden szó pár a fordító szókeresésének eredménye.¹¹⁴ A *Nolo consolationem quae mihi auferat compunctionem* (II. 10,12) interpretációja a magyar mondat: *Nem akaroc az aitatos zent Bernard mogia en ol' vigasztalast ki el vegie en tolem az en bineimrel valo zopogest es sirast* (294:2–5). A „szepegés és sírás” a XVI. századi magyarban állandósult szókapcsolat volt,¹¹⁵ a fordító a korabeli nyelvhasználatot követve választotta a fordulatot.

A magyar szöveg készítője ebben a fejezetben is laza szerkezetűnek érezte Kempis munkáját. A latin forrásától függetlenül hétszer *mert* kötőszóval kezdte a mondatokat;¹¹⁶ anaforaként egymást követő három mondatot is így kötött össze (292:11–19). Okozati viszonyba helyezte a tanításokat, így tette egységesebbé a magyar szöveget. Az élénkítő funkciójú megszólítást szintén *mert* vezet be: *Mert higied atiamfya hog* (293:20), de ugyanígy használta a fordító a *no* indulatszót: *No azert* (292:6, 295:4, 296:13–14), *no bizonnával* (294:20).

Az Isten jelzője – miként az korábban a *Lobkowicz-kódex*ben is rendszeres volt – itt a *Debreceni kódex*ben is visszatérően „áldott” (292:3, 293:5, 296:20), egyetlen fohásban szerepel az édes szó: *O en edes istenem* (294:11).

¹¹³ A *confidentia* fordítása a *Lobkowicz-kódex*ben *býzadalmad* (45:1), a *Lázár-kódex*ben *býzodalmat* (132:12–13), *bizodalmat* (255:11, 293:2). A *Debreceni kódex*ben az azonos helyen lévő fordítás *remeiseged* (244:14), a szót a scriptor eltévesztette.

¹¹⁴ Vö. M. NAGY, „*Eleven szótárak*”, 339–344.

¹¹⁵ *Magyar nyelvtörténeti szótár*, III, 197.

¹¹⁶ A *mert* kötőszó szerepéről: HAADER, *A Müncheneri Kódex szövegtagolásának kapcsán*, 56 és NICOARA, *Mondattípusok keveredése*, 138–142.

Hangjelölés és központosítás

A szöveg mellékjeles helyesírású, legalábbis ami az *ly*-t és az *ny*-t illeti; a többi palatálist nem, vagy betűkapcsolattal jelölte a másoló.

A *cs* jele a ferences helyesírásban megszokott \perp , amely legtöbbször a *h*-val (*di* \perp *h*őseg 295:10), egyszer pedig *z*-vel társul (*tvladoni* \perp *z* 295:5). Az \perp önállóan *k* hangértékben is állhat: *erdemen* \perp *nek* (293:19).

A hosszú magánhangzót egyszer jelölte a scriptor (*leez* 296:5). Az *ö* a szó-kásos jele az alul farkas \varnothing .

Az *i*~*í* hangot elsősorban az *i* jelöli (207-szer), az *ÿ* ebben a funkcióban csupán 13-szor fordul elő a *De gratitudine pro gratia Dei* fordításában. Az *i* ezenkívül jelzi a *j* hangot, illetőleg a palatalizációt is (*legiön* 296:15).

Megszűnt az *sz* és az *s* hangok jelzésének keveredése, *sz* hangot következetesen a *z* betű jelöli; a *kizdedec* (295:12) szó írásmódja kivételes.

A mondatkezdést jelző ¶ csak három mondat (294:11, 295:8, 296:13) élén áll, mindig nagybetű követi. A mondatok központosítása esetleges, gyakran díszítőelemként, sorkitöltőként (*riavaliasnac es : . | garlonac lennye* 295:3–4) használja őket a scriptor, akárcsak a *Lobkowicz-kódex*béli szövegben. A jelek az olvasást, a szöveg értelmezését nem mindig könnyítik meg.

Nyelvjárási tendenciák

A *De gratitudine pro gratia Dei* fejezet *Debreceni kódex*-béli magyar szövegét illabializációs tendencia jellemzi, bár néhány helyen labiális alakok is feltűnnek. A könnyebb összehasonlítás kedvéért azokat a kifejezéseket választottam ki, amelyek a *Lobkowicz-kódex*ben is szerepelnek, és amelyeket a gyakori használat miatt a beszélő, azaz a fordító és a scriptor nem változtat meg. Ezt azért is tartottam fontosnak megjegyezni, mert a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* scriptora azonos, tehát az ő nyelvi preferenciái sem változhattak a zárt környezetben a két másolat elkészülte között.

Az *ember* szó, akárcsak az *igen* minden esetben *e*-vel szerepel a szövegben: *ember* (293:11, 294:17,20), *embernec* (292:2, 293:8,10), *emberecnec* (292:12–13), *embertől* (293:4); *igen* (293:5,16, 294:12). A *Lobkowicz-kódex* korábban bemutatott Kempis-fordításaiban a *minden* szó és származékai kizárólag *ö*-vel szerepelt, a *Debreceni kódex*ben viszont minden esetben (16-szor) *e*-vel: *Mert nem minden · magas · zent · nem minden kevansag thizta · nem minden edes io · sem minden · zeretet kedves az vr istennek ·* (294:8–11). Az *édes*, amely a *Lobkowicz-kódex*ben mindig *ö*-vel állt, itt *e*-vel íródott: *edes* (294:10,11).

Az egyes szám harmadik személyű névmás és származékai *ő*-ként ejtődhetnek.

Labiális alakot mutat viszont például a „fertőz” (*förtötetven* 293:12), az „érdem” (*erdömmenec* 294:21) és a „merészkedik” (*merezkődic* 294:20–21) szó.

Máshol viszont a szó végi *-ō* vagy a *-tól, -től* rag hangzott *e*-vel: *teremte* ('teremtő') *mindenestel* (293:12,18).

A nyelvjárás váratlan változása ugyanannak a scriptornak az írásában arra mutat, hogy az eredeti fordítást (L) recenzeálták.

A másolat

A *De gratitudine pro gratia Dei* magyar szövege a *Debreceni kódex*ben több jel szerint nem a fordítás tisztázatának, hanem annak egy későbbi változatának másolata.

A szöveg több törlést és hibát tartalmaz. Párhuzamos másolat híján eldönthetetlen, hogy már a fordító vagy a másoló hagyta ki a *Nam summum non stat sine infimo* (II. 10,18 mondat) fordítását. A másolat pontos, de néhány szó végéről lemaradt az utolsó betű: *mineken* (293:15) **minekenc, adona* (294:1) **adonac* helyett.

A másoló ismétlődő hibája volt, hogy elnézte a sort, újból leírt egy szót, és a *confidentia* rossz fordítását hozta létre: *embernec q̄n̄on magaba valo nag bvdoztatás · avag bizodaln* (293:8–9). Az idézett helyen nem törölte ki tévedését. Másik esetben, amikor a *világi* helyett azt akarta leírni, hogy **feldi*, kihúzta a hibás szót: *ez <fe-> velagi q̄n̄oresegek* (292:17–18). Lehetséges, hogy nemcsak az egyházi nyelv szokott fordulatai miatt hibázott, egy sorral fentebb ugyanis azt olvashatjuk: *ez f̄odi kevansagokat*; talán elkalandozott a másoló tekintete a mintapéldányon.

A scriptor látszólag hasonló botlást követett el pár lappal arrébb is: *nem keresven egmastvl dilh̄oseget eg <mastvl nem keresven> · de L ak az dilh̄oseget ki az vr istentel vagion kevanvan vallanȳa* (295:19–22). Úgy tűnhet fel, hogy a scriptor kétszer írt le egy sort. Valójában itt mégsem az aberratio oculi következményét látjuk, hiszen a leírt és a kitörölt részlet nem azonos. Valószínűbb, hogy javítás volt a szövegben, amelyet a scriptor leírt, majd látva, hogy az fölösleges, áthúzta. A tévedést azonban nem egy korábbi rontás okozta, hanem a recenzensnek a szöveg átdolgozása közbeni javítása.

A másolás – ebben a fejezetben feltétlen – mechanikus lehetett, a scriptor nem figyelte a szöveg tartalmára.

A másolatok sorát így ábrázolhatjuk:

x — α ————— D

A fordító és a recenzens közönsége

A fordító valószínűleg ferences szerzetes volt, aki laikus közönség, feltehetőleg klarissza apácák számára ültette át magyarra Kempis elmélkedésének

részleteit. A szöveg átdolgozója, azaz a D-recenzens nem változtatott a szöveg tartalmán és címzettjén.

A fejezetek stilisztikai azonosságai azt mutatják, hogy a *De gratitudine pro gratia Dei* fordítója azonos a *Lobkowicz-kódex* szövegeinek fordítójával. A *Debreceni kódex*nek ebben a fejezetében ugyanaz az idéző formula, a máshol már előfordult magyarázó magatartás jelenik meg, mint a korábban bemutatott capitulumokban. Akárcsak a *Lobkowicz-kódex*ben lévő Kempis-fejezetekben, a *Debreceni kódex*ben ránk maradt *De gratitudine pro gratia Dei* fordításában is szívesen használta az élénkítő eszközöket és az azonos fordulatokat, mint például ezt: *No azert*.

A fordítás készítője nem bízott olvasói ismereteiben, a szövegösszefüggésből könnyen érthető locusokat magyarázott, mint például ezt: *az adonac az az a felseges istennec* (296:6). A fordító ebben a fejezetben is szívesen kötötte össze a szentenciákat az okhatározói alárendelés *mert* magyarázó kötőszavával. Egy esetben három tagból álló anafóris szerkezetet hozott létre (292:11–19).

A recenzens olvasói egy klarissza közösséghez tartozhattak. A ma *Debreceni kódex*nek nevezett gyűjteménybe olyan, korábban hosszú ideig kötetlen ívfüzetek kerültek, amelyeket egy Katalin nevű apácának másoltak (230).¹¹⁷ Ez azonban nem zárja ki, hogy a kötetlen kéziratot a klarissza konvent közösen is használta.¹¹⁸

A Kempis-fordítás és recenziói párhuzamos másolatokban

Eddig azokat az önálló fejezeteket elemeztük, amelyeknek nincs ismert másolatuk. A dolgozatnak ez a szakasza a *Lázár*-, a *Lobkowicz*-, a *Weszprémi*- és a *Debreceni kódex* párhuzamos másolataival foglalkozik.

A magyarra fordított fejezetek párhuzamos másolatainak elemzésével azt mutatom be, hogy a szövegek különbségei nem a két kéziratot leíró scriptor önkényes változtatásaiból adódnak. Az újabb szöveg átdolgozás és stilishti-

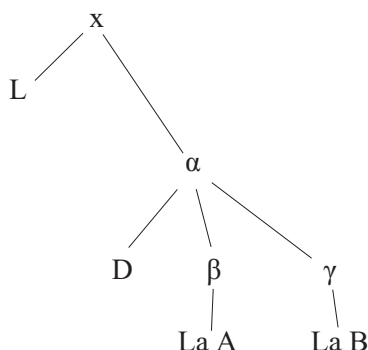
¹¹⁷ MADAS–REMÉNYI, *Előszó*, in *Debreceni kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 10.

¹¹⁸ A domonkos apácák nürnbergi kolostorában gyakran használtak – különösen a korai szöveghiányos időszakban – olyan könyveket közösségi felolvasásokra, amelyek egy-egy nővér tulajdonában voltak: *an dem preiten puch, das swester Alhartin hett* (a vastag könyvben, amely Alhartin nővéré). *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III, *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul RUF, München, 1932, 639:30–31. Ezek a rendszerint bekötetlen könyvek később a konvent tulajdonába kerültek. Hasonló lehetett a sorsa annak az ívkötegnek is, amelyet Katalin nővérnek másoltak.

kai javítás eredménye. Az átdolgozás a leggyakrabban a szavak, kifejezések és a szórend megváltoztatásában érhető tetten, ám ez a legkevésbé stabil bizonyíték. Ellene lehet vetni, hogy lám, a másoló kifejezett egy szót, netán tagmondatot, a másik szöveghelyen viszont pótolta, még hozzá a számunkra ismeretlen eredeti példány alapján.

A recenzeálásra a ritkább, ám erősebb bizonyíték az eredeti latin szöveg variánsainak eltérései alapján történt javítás. Ezeket a szöveghelyeket a szókosznál is részletesebben kell majd bemutatnom.

A munka során elkülöníttem a fordító és a recenzens tevékenységét, felmutatom azokat a szóválasztásbeli és stilisztikai eltéréseket, amelyek jellemzik munkájukat. A párhuzamos szövegek leszármazási ága a *Lobkowicz*-, a *Debreceni* és a *Lázár-kódex* – utóbbiban az egyik fejezet két változatban is szerepel – másolatairól meglehetősen összetett:

A *De humili scire sui ipsius* (I. 2.) fordításai a *Lázár*- és a *Weszprémi-kódex*ben

A *De imitatione Christi* I. könyvének 2. fejezete a *De humili scire sui ipsius*. A fejezet XVI. századi teljes magyar fordítása a *Lázár*- (284:9–300:10), 12 szentenciáé (2–4, 7–10, 15–19) pedig a *Weszprémi-kódex* (132:4–134:13) lapjain olvasható. A két szöveg korábbi feltételezések szerint összefügg, a két másolatnak közös őse van.¹¹⁹

¹¹⁹ Tarnai Andor egy lábjegyzetben hívta fel a figyelmet erre a lehetőségre: TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 324, 291. jegyzet. Ez a feltételezés, amely miatt a *Weszprémi-kódex* Kempis-fordítását itt, és nem elkülönítve vizsgálom, miként a többi szöveghez kapcsolt részletet.

Mindkét kézirat ferences környezetben keletkezett. Timár Kálmán szerint lehetséges, hogy a *Weszprémi-kódexet* Óbudán a klarisszák másolták,¹²⁰ a *Lázár-kódexről* – mint már volt róla szó – azt gondolják, hogy marosvásárhelyi begináké volt.¹²¹

Címközlés

A *Lázár-kódexben* a fejezet címközlése ez: *Olwastatÿk ith az ira embõrnek õnnõnmaganak alazatosson meg erteszõl es hogÿ mast nem kell itelnÿ sem ragalmaznÿ bezeddel* (284:9–14). A *De humili scire sui ipsius* fordításának gondos scriptora az a kéz, amely a *Lázár-kódexbe* a *De imitatione Christi* több fejezetén kívül imádságokat is leírt. A *Lázár-kódexbéli* szövegbõl nem derül ki, hogy a fordító kinek tulajdonítja a latin eredetét.

A *Weszprémi-kódex* második, valamikor önálló felében, az ismeretlen összeállító Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores*¹²² I. fejezetének végéhez illesztette a *De humili scire sui ipsius* magyar szövegének mondatait,¹²³ amelyeket Jean Gersonnak tulajdonított (132:12). A szentenciák tartalmi azonoság miatt kerültek a Bonaventura-fordítás végére, mindkét szöveg az önmegismerésről szól.¹²⁴ Bonaventura művéhez egyébként is gyakran kapcsolódik Kempis munkája, a *Debreceni kódex* összeállításában a két szöveg együtt hagyományozódott.

A *Weszprémi-kódex* redakciójában a részletnek természetesen nincs titulusa; a magyar szövegnek sem fordítóját, sem másolóját nem ismerjük.¹²⁵

¹²⁰ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, ItK, 37 (1927), 65–66.

¹²¹ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, ItK, 37 (1927), 210.

¹²² BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores, De la perfection de la vie aux sœurs*, Texte latin, Opera omnia, Bron, Quarraci, 2011.

¹²³ A *Weszprémi-kódexbéli* fordítás nem azonos a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódexben* lévő *De perfectione vitae ad sorores* fordításával.

¹²⁴ ...keerÿ vala az bodog zenth Bernard is monduan vr mendenhato ÿsten adÿon ennekem nem ÿgebet, thennem, es thudnom : Hanem chak hogÿ en magamath meg ÿsmeryem : Mert maga meg ÿsmeretÿ nekÿl senkÿ istennek kellemetes nem lehet : Azerth melthan mondÿa Gerson Ianos, Bÿzoniaual, ÿõb az alazatos parazth : ew magat meg ÿsmeruen kÿ istennek zolgal : <mint> mÿnth az kewel filosofos bulch. kÿ, magat, el hagÿuan egeknek folÿasat, gondolya (132:5–17).

¹²⁵ A *Weszprémi-kódex* két kéz írása; a Bonaventura-fordítást és a Kempis-részletet a 2. kéz másolta. A kézirat modern kiadása: *Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, a bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. A kéziratról feltételezik, hogy klarissza apácáknak készült, és hogy Óbudán használták (Vö. TIMÁR Kálmán, *Magyar kódex-családok*, ItK, 37 [1927], 67). Szövegei nem egyeznek a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Bonaventura-fordításaival.

Variánsok

A *Weszprémi-kódex* a *De imitatione Christi* szerzőjeként Jean Gersont nevezi meg. Ez valószínűsíti, hogy a kéziratban lévő fordítás – sem annak latin eredetije – nem azonos a *Lobkowitz-kódex*ből ismerttel, amelyben a fordító és később a D-recenzens is Szent Bernátra hivatkozik. Egyelőre azonban ne fogadjuk el ezt a feltételezést, hiszen a XVI. században több név is keringett a *De imitatione Christi* szerzőjeként, lehet, hogy a *Weszprémi-kódex* kompilátora Gersont tekintette annak.

A *De imitatione Christi* I. könyve 2. fejezetének a *Weszprémi*-, valamint a *Lázár-kódex*béli fordítása csak kisebb részletekben tér el a latin fővariánstól, ezek nem okozhatják az eltéréseket.¹²⁶ A fejezet első latin variánsát – *quia necis quam diu in bono possis stare*¹²⁷ – mindkét magyar kódex fordítója ismerte:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si videris aliquem aperte peccare vel aliqua gravia perpetrare, non debes te tamen meliorem aestimare.	Ha, latandaz valakÿth nyľuan bÿnt tennÿ : awagy, <valalnÿ> valami nehezeket chelekednÿ : Azert magadat ÿobnak ne alehad : merth nem tudod mÿglen az ÿoban meg, marathach.	annakokaiert ha latandaz valakÿt nyľuan vetkoznÿ ah vagy valaminemÿ nagy bÿnt es ll nehezzet tennÿ : demaga azert ne akarÿad tennenmagadat annal iobnak alittanÿ mert nem tudod miglen alhatc az ioban
I. 2,18.	134:2–7	298:9–299:5

Ez az azonosság még nem bizonyítja, hogy a két fordítás egy töről fakad, csak annyit jelent, hogy a fordítók latin mintapéldányában ezen a helyen ugyanaz a szöveg volt. A fordítás azonban több ponton eltér. A *Weszprémi-kódex* „megmaradhatsz” fordulata a latin eredeti gondolatát jobban kifejezi, mint a *Lázár-kódex*béli szó szerinti fordítás: „állhatsz”.

Egy másik szöveghely fordítása alapján viszont biztos, hogy nem azonos latin forrás állt rendelkezésükre:

¹²⁶ Nehéz megítélni például, hogy *ex facto* vagy *de facto* szerepelt-e a 4. szentenciában (*chelekedethbel*, *Weszprémi-kódex* 133:1, *czelekedetimrql*, *Lázár-kódex*, 289:1–2).

¹²⁷ *De imitatione Christi*, 10.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Multa sunt quae scire, animae parum vel nihil prodest.	Azert sokak vannak meljeket tudny az leleknek awagy keuessed : awagy semmýt nem haznalnak :	annakokaiert sokak vannak meljeket tudny : azert igen kewesset ah vagy ingyen semmit nem haznalnak az leleknek idwessegere :
I. 2,7.	133:2–4	291:12–292:5

A *Lázár-kódex*béli szövegnek (az *leleknek idwessegere*) ismert a latin variánsa: *saluti anime*.¹²⁸ A *Weszprémi-kódex* szentenciájának más a szerkezete, mint a másik fordításnak, így nem fordulhatott elő, hogy a másolásakor egyszerűen kiesett az „üdvösség” szó. Az *annakokaiert* konjunkció – a későbbi elemzésekben ez többször előkerül – a *Lázár-kódex B*-recenzensének visszatérő kifejezése.

A másik variáns, amelyet szintén csak a *Lázár-kódex*ből ismerhetünk, a fejezet titulusa: *De humili scire sui ipsius*.¹²⁹ A magyar fordítás ez: *embörnek önönmaganak alazatosson meg ertesrql*, ami ugyan megfelel a latinnak, de nem pontos. Különösen akkor nem az, ha megnézzük a fejezetben a *scire* későbbi előfordulásainak fordítását. A fordító mindegyik alkalommal a magyar „tudni” ige ragozott alakjával adja vissza a szót.¹³⁰ A *sentire* igét azonban „érteni”-ként fordítja; *alte sentire* (2,17) megfelelője a *Lázár-kódex*ben: *magassan ertený* (298:6). A *sentire* jobban megfelel a magyar fordítás kifejezésének, és van is olyan variáns, amely így közli a titulust: *De humili sentire sui ipsius*.¹³¹

Interpolációk

A két kódex fordításai között a leglényegesebb különbség az, hogy a *Lázár-kódex* e Kempis-fejezetében több hosszabb-rövidebb interpolációt találunk. Ez részben magyarázható a szövegen dolgozó fordításelméleti felfogásával, részben a szövegek használatával. A *Lázár-kódex* Kempis-fejezetét önállóan használták, az olvasóknak szóló intésekkel egészítették ki, míg a *Weszprémi-kódex*ben a Kempis-szentenciákat illusztrációként alkalmazták. Így a *Weszpré-*

¹²⁸ *De imitatione Christi*, 8.

¹²⁹ A címközlést a *Weszprémi-kódex* nem tartalmazza.

¹³⁰ 2,2 *scire – tudny* (*Lázár-kódex*, 285:2), 2,4 *Si scirem – ha tudnam* (*Lázár-kódex*, 288:5, *Weszprémi-kódex*, 132:19), 2,7; 2,15 *scire – tudny* (*Lázár-kódex*, 292:1, 297:5; *Weszprémi-kódex*, 133:2, 133:15).

¹³¹ *De imitatione Christi*, 7.

mi-kódex rövid interpolációja *ew magat meg ýsmeruen* (132:13–14) nem szolgál mást, mint a Kempis-szentenciáknak a Bonaventura-fordításhoz kapcsolását.

A *Lázár-kódex* címközlésében a latin variáns mellett olyan betoldás van, amely máshonnan nem ismert, és amely Kempis szándékától jócskán elütött, tehát nem az eredeti titulus magyarázata. A bővítmény – *es hogý mast nem kell itelný sem ragalmazný bezeddel* – megadta azt a témát, amelynek a fejezet fordítója észrevehetőan különös figyelmet kívánt szentelni, és amelyet végül itt nem fejtett ki. A betoldott kifejezés jelölte bűn, a rágalmazás – a latintól függetlenül – a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* interpolációiban is szerepel. Ezekkel a Kempisnél nem szereplő megjegyzésekkel a későbbiekben is találkozunk, s mivel az eredeti, az „ősfordítás” megőrzött elemei, még hosszasan kell velük foglalkoznunk.

A *Lázár-kódex* hosszabb betoldásai lelkigondozói intések, mintha a szövegalkotó a rábízott laikusokhoz szólna. Interpolációi középpontjában a túlzott önbizalom és a kevélység ostorozása áll. Az intések kapcsolódnak a *De imitatione Christi* tartalmához: *az bõlczek es tudossok õrõmetõssõn kewannak lattatný. es bõlczeknek ll mondatný* – innen már a betoldott rész kezdődik – *vgýan ezõn-kepen az keuelýõkes akarnak mindenektõl tizeltetný es egyebekõn hatalmat venný es vralkodný es egyebeket hamissan nyomorgatný es õket haborgatný es reyãjak iregýkõdný : es az õ elõ menteket irilýk* (289:11–290:9).¹³²

A *Lázár-kódex* e Kempis-fejezetének másik hosszú interpolációja (293:9–295:7) nem idézetekből áll, mint a *Lobkowicz-kódex* egyes fejezeteinek korábban bemutatott helyei, egyszerű kolostori intés, rövid prédikáció. A szerző figyelmezteti az olvasót, hogy ne legyen rátarti, mert az Isten büntetését vonja a fejére: *annakokaiert ne akarý fel <v> magasztaltatný valaminemý mestõrsebõl ahvagy tudomanýbol : io varro vagýe ne keuelkõdýel vele : mert ne talam az tõth az výõdiban tõtd es towaba nem varhatz ah vagý io deýak vagýe es io irass oluasso vagýe ll ne keuelkõdýel vele mert ne talam az kewelsegert isten el vezý zemed vilagat : es minden egýeb tudomanýddal ne kewelkõdýel mert embõrt czodakepen meg ver isten* (294:3–295:7).

A *Lázár-kódex* e Kempis-fejezetének rövidebb interpolációi részben magyarázatok. A következő példában arra figyelmeztetett a fordító, hogy mi fakad a kevélységből. A szentencia végén kérdést tett föl, amely a *Weszprémi-kódex* szövegéből – mondhatni – természetsszerűleg hiányzik:

¹³² Csak a mondat első része származik a *De imitatione Christi*ből: *Scientes volunt libenter docti videri et sapientes dici*. I. 2,6. A magyar fordításból kimaradhatott egy szó.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si vis aliquid utiliter scire et discere, ama nesciri et pro nihilo reputari. I. 2,15.	Ha akarz, haznalatoson, valamýt tudny es tanulny : zeres nem <tudtny> tudatny : es, semmýnek, aleýtatny :	annakokaiert ha akarz valamit haznalatos keppen tudny : es tanulny : zeressem nem tudny es semminek alýtatny mert az kewelsegból akar embor bölcznek lattatny : 297:3–9

A *miértre* a válasz – amely maga az interpoláció – egyértelmű visszautalás a fejezet első mondatára.¹³³

A *Lázár-kódex*ben a következő szentenciát ismét a fordító által feltett, az előző mondatra visszautaló¹³⁴ kérdés vezeti be. A válaszra a recenzens Kempisnél találta meg a feleletet:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si scirem omnia quae in mundo sunt et non essem in caritate, quid me iuaret coram Deo, qui me iudicaturus est ex facto? I. 2,4.	Ha tudnam, mýndeneket, melyek ez vylagban vannak. Es nem volnek zerethetben: mýth, segheýtene, engemeth istennek eletthe : ký ll ký engemet ýtelende a chelekedethbel . 132:19–133:1	miert mert ha tudnam mind azokat melyek ez vilagban vannak es zerethetben nem volnek mikenen sehellenenek mind azok engemet meg istennek elötte vgý mint azt mondanaýa semit kepen nem mert ah ký engemet meg ite- ll -lendõ minden en czelekõ-detimrõl mert minden en zolassim es czelekõdetým õ elötte iellõn vannak kýnel : semmi el nem titkoltathatik : 288:5–289:6

¹³³ *Omnis homo naturaliter scire desiderat. Sed scientia, sine timore Dei, quid impetrat?* (I. 2,1.) Fordítása: Minden embor természetzerent kewan tudny es bölcznek lattatny de az tudomány istennek felelmenekýl mit hoz (*Lázár-kódex*, 285:1–5).

¹³⁴ *annakokaiert monda ith az iras valaký iol õnnõmagat megh esmerý õnnõmaganak vlatatas lezõn es nem igýekõzýk maast megh bantaný sem bezedeuel sem tetemenýewel mert õnnõn magat alýtýa mindenel ll alab valonak es vlatatossnak lenny sem gýõnyõrkõttetýk <e> es diczekõdik emborõknek diczeretyben* (*Lázár-kódex*, 287:4–288:4).

A Kempis művében nem szereplő kérdésfeltevés (*miert*) és az arra adott válasz (*vgy mint azt mondanaŷa semit kepen nem*) módja jellemzı, visszatérı fordulat a további fejezetek fordításában is. A *Lázár-kódex*nek ebben a szövegében háromszor fordul elı „miért” kérdıszó, ami a kódexben lévı magyarra fordított Kempis-fejezetektıl idegen. Ezek a kérdések fıként a *Debreceni kódex* recenziójára lesznek jellemzıek.¹³⁵ Ennek megállapítása számunkra azért fontos, mert bizonyítja, hogy a *Lázár-kódex* Kempis-szövegének rokonsága a *Lobkowicz-kódex*bıl ismert fordítással és annak a *Debreceni kódex*-béli recenziójával kétségszınhatatlan.

Fordítási megoldások

A szentenciák fordítása mindkét kódexben sokszor szóról szóra követi a latin eredetit, az eltérések igen csekélyek:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
<p>Multa sunt quae scire, animae parum vel nihil prodest.</p> <p>I. 2,7.</p>	<p>Azert sokak vannak melÿeket tudny az leleknek awagÿ keussed : awagÿ semmÿt nem haznalnak :</p> <p>133:2–4</p>	<p>annakokaiert sokak ll vannak melÿeket tudny : l azert igen kewesset ah vagy ingyen semmit nem haznalnak az leleknek idwessegere :</p> <p>291:12–292:5</p>
<p>Quanto plus et melius scis, tanto gravius iudicaberis inde, nisi sancte vixeris.</p> <p>I. 1,10.</p>	<p>Es menÿeuel tebbet es ÷obbatt twch : l . anneval nehezebben ÷teltetel . Ha, zenthsegesben, nem elendez :</p> <p>133:11–14</p>	<p>mineuel inkab iobbatt tudz es tıbet tudz : anneval inkab nehezebben iteltetıl belıle : hannemha zentÿıl elendez vele</p> <p>293:5–9</p>

¹³⁵ A *Lázár kódex* szövegében az elsı szentencia is tartalmazza ezt a kiegészítést: *Minden embı természetzerent kewan tudny es bılcznek lattatny de az tudomanÿ istennek felelmenekÿıl mit hoz embınek es mit haznal vgy mint azt mondanaŷa semmit nem* : (285:1–8)

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
De seipso nihil tenere et de aliis semper bene et alte sentire, magna sapientia est et perfectio. I. 2,17.	es, ew magarol, semmýt nem tartaný : es egýebekrel mýndenkoron ýol es, ll Magasson erthený : Nag bwlchesseg es tekellertesseg : 133:19–134:2	embõrnek õnnõn magarol semmit nem tartaný es alittaný : es hogý egýebekrõl mindenkoron iol es magassan ertený : býzonýawal ez nagý bõlczessegh es nagý tekellertessegh : 298:2–9
Omnes fragiles sumus, sed tu neminem fragiliorem te ipso tenebis. I. 2,19.	Mert mýnd gýarlok, vagýonk, De the senkit magadnal, gýarlobbat, ne tarch, 134:7–9	mind nýaýan gýarlok vagýonk : de the senkit naladnal gýarlobnak ne alýcz 299:6–9

Az egyezések a szótári ismeretek következtében is kialakulhattak. Finom-ságokban térnek el: *mýnd* ~ *mind nýaýan*, *magadnal* ~ *naladnal*, *tarch* ~ *alýcz*, de ennyi variáns elégnek tûnik ahhoz, hogy a két szöveget ne azonos fordítás másolatának tekinthessük, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a másolói magatartásról, a *Lázár-kódex* 4. kezének szöveghűséghez való ragaszkodásáról korábban megállapítottakat. Ezek az eltérések ekkora számban nem lehetnek a scriptorok önkéntelen módosításai.

Ugyanez áll a következő szöveghelyekre is:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Quanto plus et melius scis, tanto gravior iudicaberis inde, nisi sancte vixeris. I. 2,10.	Es menýeuel tebbet es ýobbatt twch : . anneval nehezebben ýteltetel. Ha, zenthsegesben, nem elendez : 133:11–14	mineuel inkab iobban tudz es tõbet tudz · anneval inkab nehezebben iteltetõl belõle · hannemha zentýl elendez vele 293:5–9

Az eltérések szembeötlõek: *ýobbatt* ~ *iobban*, *ýteltetel* ~ *iteltetõl belõle*, *zenthsegesben* ~ *zentýl*, *nem elendez* ~ *elendez vele*, a szórend sem egyezik. Láthatóan két fordítás van a két kódexben:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Haec est altissima et utilissima lectio, sui ipsius vera cognitio et despectio. I. 2,16.	Ez haznalatos es, magassagos, lekche : ew maganak býzon meg ýsmetý es meg vtalasa : 133:17–19	mert ez az felsegős es haznalatos lecke qnnq̃n maganak býzoný ll meg esmeretý es meg vtallasa : 297:10–298:2

Az idézett szentenciákban ugyanazt a latin szót más magyarral adták vissza, valamint ismét szórendi cserét találunk a szövegben. A *sui ipsius* fordítása *ew maganak* ~ *qnnq̃n maganak* – ez mutatja azt a szóhasználatot, amelyet az LaB-recenzens munkájában visszatérően olvasunk.

A *Lázár-kódex*ben olyan mondatot is találunk, amely a fordító – még inkább az ismeretlen recenzens – interpolációja miatt duplán tartalmaz egy részt. Az LaB-szövegben dőlt betűvel jelöltem a betoldott részeket, vastaggal pedig a kétszeres fordítást:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Qui bene seipsum cognoscit sibi ipsi vilescit, nec laudibus delectatur humanis. I. 2,3.	Aký magat meg ýsmeri ew, maganak, es vtalatos lezen : sem gyenerkedik emberý dýcheretekkel : 132:17–19	<i>annakokaiert mondya ith az iras</i> valaký iol qnnq̃n magat megh esmerý qnnq̃n maganak vtalatos lezen es nem igýekq̃zyk maast megh bantaný sem bezedeu el sem tetemenýewel mert qnnq̃n magat alýtýa mindenel ll alab valonak es vtalatossnak lenný sem gyq̃nyq̃rkq̃ttetýk <e> es diczekq̃dik embq̃rknek diczeretýben 287:4–288:4

A szavak szintjén is találunk eltéréseket (*Aký* ~ *valaký*, *magat* ~ *qnnq̃n magat*), de a szerkezeti eltérések (*emberý dýcheretekkel* ~ *embq̃rknek diczeretýben*) jelentősebbek. A *Lázár-kódex* kétszeres fordítása arra utal, hogy egy recenzens dolgozott a szövegen.

A *Lázár-kódex* Kempis-szövegéből az tűnik ki, hogy az ismeretlen fordító a megfelelő kifejezést keresve szópárokat hozott létre. A *Weszprémi-kódex* szövegében ennek nem látjuk nyomát:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Weszprémi-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
philosophus (I. 2,2.)	filosofos bulch (132:15)	bölcsz doctor (285:12–286:1)
considerat (I. 2,2.)	gondolya (132:16–17)	nezÿ ah vagÿ gondolÿa (286:3)
scientes (I. 2,6.)	–	bölcszek es tudossok (289:11–12)
multa verba (I. 2,9.)	sok ÿgek (133:7)	sok ighek sok zolassok (292:10–11)
notitia (I. 2,11.)	–	aÿandekÿt es malaztot (295:11–12)
nescis (I. 2,12.)	–	nem tudz es nem ertez (296:6–7)
tenere (I. 2,17.)	tartanÿ (134:20)	tartanÿ es alittanÿ (298:3–4)

Az egyezések itt ismét a szótári alakokra vezethetők vissza, míg a *Lázár-kódex* szópárosításai a *Lobkowitz-kódex*ben lévő ősfordításra mutatnak, ott fordultak elő hasonló megoldások. Nem lehet tanulságokat levonni, a szerzeteknek csak az egyik fele azonos. Az utolsó példában is szereplő *tenere* szó fordítása az I. 2,19. szentenciában egyezik a fenti megoldással, a *Weszprémi-kódex*ben *tarch* (134:9), a *Lázár kódex*ben *alÿcz* (299:9), azaz mindkettő a korábban is előforduló szót tartalmazza.

A lazán kapcsolódó szentenciákat a *Lázár-kódex*ben a fordító – a későbbiekben kiderül, hogy egy recenzens – a XVI. század elején már archaikusnak ható *annakokaiert* kötőszóval fűzte össze; tizenkilenc mondatból hat esetben élt ezzel a megoldással, de interpolációiban is felbukkan a kötőszó,¹³⁶ amely a *Weszprémi-kódex*béli fordításban nem szerepel. A hasonló tartalmú „azért” kötőszó csupán egy alkalommal áll mondat élén, a szövegben azonban még négyszer találkozunk vele. Akárcsak a *Lobkowitz-kódex* már bemutatott fordításában – igaz, nem a mondatok elején – itt is többször bukkan föl a *mert* kötőszó olyan helyeken, amit a latin eredeti nem indokol.¹³⁷

A két magyar szöveg fordításához alapul vett latin szöveg legalább egy variánsban eltért. Ez kétségesse teszi, hogy ugyanannak a fordításnak a másolatával van dolgunk.

Hangjelölés és központozás

A *Lázár-kódex* keverék-helyesírású; a scriptor mellékjelekkel (*ϱ*) és betűkapcsolatokkal (*gy*, *ly*, *ny*, *tÿ*) jelölte a hangokat. A ferences kéziratokra jellemzőnek tartott *cs* értékű \perp betű nem található e másolatban. Mint már korábban idéztem, és itt emlékeztetek N. Abaffy Csilla megállapítására, a *cs* hangot e kéz a kódex második felében, ebben a Kempis-fordításban is (195–307), tehát ennek

¹³⁶ NICOARA, *Mondattípusok keveredése*, 142.

¹³⁷ 287:11, 288:5, 288:12, 289:2, 296:4, 297:10.

a fejezetnek a másolásakor is minden esetben *cz*-vel írta.¹³⁸ Az *s* hang jelölése a kéziratban *s*-sel, az *sz*-é és a *z*-é pedig *z*-vel történt.

A magánhangzó hosszúságának – akárcsak a mássalhangzókénak – jelölésére kettős betűt használt a scriptor. Az *aa* csak az interpolációkban fordul elő (három alkalommal), az *ee* egyszer a fordításban (*tekeltoſseegh* 298:8–9), egyszer pedig egy interpolációban (*keez* 300:8).

A *Lázár-kódex* e rövid fejezetének az interpunkciója hiányos, még ha a másoló több jelet használt is itt, mint a későbbiekben. A scriptor nem írt maiusculát a mondatok kezdetén, a mondatot lezáró colont a másoló csupán elvétele alkalmazta. A mondatok sincsenek tagolva, a megemelt pont főként a hosszabb interpolációkban található meg.

A *Weszprémi-kódex* Kempis-fordításának hangjelölési sajátosságait nem összevetésben, hanem önmagában kell regisztrálnunk, hiszen a szöveg nem azonos a *Lázár-kódex*ével. A vizsgálatot mégis ki kell terjeszteni a *Weszprémi-kódex* Kempis-részletet magában foglaló Bonaventura-fejezetére, a *De vera sui ipsius cognitione* magyar szövegére is, hogy lássuk, mindkét szöveg esetében azonos mintapéldányból dolgozott-e a másoló.

A Bonaventura- és a Kempis-szöveg hangjelölése azonos. A kézirat feltételezett ferences eredete ellenére nem találunk bennük \perp jelet, amely a ferences kódexekben szokottan a *cs* hangot jelölte. A *cs* hangnak itt, mindkét részletben, a *ch* betűkapcsolat felel meg: *bewlchnek*, *chak* (117:9, 10, 17), *chelekedethbel* (133:1). Az *ö*~*ő*-t *ew*, ritkábban *ev* jelöli. A palatálisokat mindkét szövegrészben szintén betűkapcsolattal írta a másoló.

A másolat központozása esetleges, nem támogatja a hangos olvasást. ¶ jelet csak a fejezetek felsorolásakor (121) használt a scriptor.

Nyelvjárási tendenciák

Ennél a fejezetnél sem a *Weszprémi-kódex*, sem a *Lázár-kódex* Kempis-fordításának nyelvjárási sajátosságait nem vizsgálom, mivel a szövegek különböző kezek írásában maradtak fenn. Az összehasonlítás nem vezetne olyan releváns eredményekre, mint amilyeneket az azonos scriptor azonos szövegről készült másolatai hoznak.

A *Weszprémi-kódex* Bonaventura- és Kempis-fordítása nem mutat nyelvjárási eltérést, mindkettőben illabiális többlet van; azonos lehetett a fordító.

¹³⁸ N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

A másolatok

A hibák alapján egyik kézirat sem szerzői példány, mindkettőben olyan elírásokat találunk, amelyek másolóra vallanak.

A *Weszprémi-kódex* rövid Kempis-másolatban két törlés is van. Látszik, hogy a scriptor a szöveg pontos reprodukálására törekedett, mert jelentéktelen lapsusokat is korrigált. Az egyik esetben a *nescire* ige fordításának másolását vétette el, de a javítás – feltehetően a mintapéldány nyomán – a szövegösszefüggésben hibás: *nem <tudtny> tudatny* (133:16). A másik helyen az *aliqua* megfelelőjének helyén lévő szón botlott meg a tolla: *<valalny> valami* (134:3–4); itt a javítás helyes.

A *Lázár-kódexet* – erre méretéből, központosásából, valamint tartalmából következtethetünk – szintén nem közösségi, hanem magánolvasmánynak szánták. A kódex scriptora alig ejtett hibát: a titulusból lemaradt egy szó vége, másutt kimaradt egy szó.

A fordító és a recenzens közönsége

A *Lázár-kódexben* a *De imitatione Christi* I. könyve 2. fejezetének recenziója a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* szövegének ismeretét és jellegzetes stilisztikai vonásait is mutatja. A fejezet *Lázár-kódex*béli átdolgozása csekélyebb mértékű lehetett, mint a később tárgyalandóké (I. 23. és I. 24.). A recenzens a korábbi példányból több stilisztikai elemet megtarott, de ezeket saját nyelvi ízléséhez igazította. Kötőszóhasználat is eltér a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódexétől*. Amíg azok fordítója és recenzense főképpen a „mert” kötőszót használta a szentenciák egybefűzéséhez, addig a *Lázár-kódex* e fejezetében rendszeresen a már akkor régies *annak okáért* okhatározói kötőszót találjuk. Ugyanígy hiányoznak az *áldott* és *édes* jelzők, nincsenek a szövegben felkiáltások, utalások a feltételezett szerzőre.

A *Lázár-kódex*béli recenzió latin eredetijében nem szerepel kérdés, a most bemutatott fordításban viszont kettő is (I. 2,4.; I. 2,15.) van. Valószínűleg nem az L-fordító, hanem a *Debreceni kódex* recenzense tette föl a kérdést: „miért”. Ezt retorikai eszközként használta, rögtön meg is válaszolta, mégpedig magával az eredeti Kempis-szöveggel. Ugyanezt a megoldást találjuk a D-recenzióban is – és csak abban az átdolgozásban! A recenzens a „mire” kérdőszót toldotta be, és azonnal felelt is rá.¹³⁹ A kérdőszó alakja a *Lázár-kódexben* megváltozott, de ez betudható az újabb, az LaB-recenzens nyelvi ízlésének.

¹³⁹ A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításában kétszer fordul elő ez a kérdés, de mindkét alkalommal a latin eredetinek megfelelően szerepel a kérdőszó: 62:4 (I. 24,3), 104:6 (III. 6,2).

Különös azonosság fedezhető fel két betoldásban is:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Omnis homo naturaliter scire desiderat. Sed scientia, sine timore Dei, quid impetrat?	Minden embõr természetzerent kewan tudny es bõlcznek lattatny de az tudomany istennek felelmenekyl mit hoz embõrnek es mit haznal vgj mint azt mondanaya semmit nem :
I. 2,1.	285:1–8

A feljebb már idézett (I. 2,4.) mondatban szintén ez a fordulat olvasható: *vgj mint azt mondanaya semit.*¹⁴⁰ Ez a mondat a ránk maradt Kempis-fordításban csupán egyszer fordul elő újból, mégpedig a *Lobkowicz-kódex* szövegében: *ol' mÿnt ast mondana nem tvdom :* (46:7–8; I. 23,39); ez a részlet a *Debreceni kódex* recenziójából hiányzik. Ebből az tűnik ki, hogy az LaB-recenzens az eredeti fordítás már recenzeált változatát ismerte, abból dolgozott, a fordulatot pedig újfent saját nyelvi ízlése szerint alakította.

Az interpolációkból – még akkor is, ha azok netán átvételek – látható, hogy a recenzens női közösség mellett láthatott el lelkigondozói feladatokat. Fentebb már idéztem, miként figyelmeztette a varrás- és írástudományukra büszke embereket, hogy elveszthetik képességeiket, ha rátartiak. Az utolsó betoldás is egyértelműen női közösségre vonatkozik: *ha zegÿent akarz vallanÿ hÿdd- l -el magadat fualkodÿal fel vond ky azzonÿallatÿ tÿrÿdet nyelued el boczatwan : maast meg gyalazwan bezzeddedel nyeluedel es ottan keez zegÿÿn vallot embõr vagÿ* (300:1–9).

A De interna conversatione (II. 1.) fordítása a *Lobkowicz-* és recenziója a *Debreceni kódexben*

De interna conversatione a titulusa a *De imitatione Christi* II. könyve 1. caputjának. A teljes fejezet XVI. század eleji magyar fordítása a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódexben*, tizenegy mondaté pedig a *Guary-kódexben* maradt ránk.

A *De interna conversatione* titulúsú fejezet fordítását a *Lobkowicz-kódexbe* (86:9–94:19) és a *Debreceni kódexbe* (283:13–291:22) ugyanaz az ismeretlen kéz másolta mintegy ötévnyi eltéréssel. Mindkét kéziratban Szent Bernard szerepel a *De imitatione Christi* szerzőjeként: *Azert monÿa az zent · Bernard O zegen náválás embõr* (*Lobkowicz-kódex*, 90:3–4), illetve: *Azert mongia az aitatoz zent Bernard* (*Debreceni kódex*, 288:9–10). Ezek az interpolációk

¹⁴⁰ 288:11–12; a *semmit* szó felett utólagos betoldás van (*kepen*), nem közöltem.

mindkét szövegben egymástól függetlenül szerepelnek, tehát mindkét magyar alkotónak, a fordítónak és a recenzensnek is olyan latin kézirat volt a kezében, amely Szent Bernátot nevezte meg alkotóént.

Variánsok és interpolációk

A II. 1. fejezet titulusa a bázisszövegben *De interna conversatione*, ám a magyar nyelvű címközlés a két kódexben jelentősen eltér:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Oluastatic eth az iras tovaba az lelký meg vigasztalásrol ekepen	Oluastatic az Iras az Lelki nyaiaskodasrvl es a haborsvagoacnac el zenvedeserel
86:9–10	283:13–15

A latin titulus alapján úgy tűnik, mintha a *Lobkowicz-kódex*béli szöveg fordítója talán tévedett volna, netán maga alakított a tituluson, hiszen a latin bázisszöveg szerint az a jó fordítás, amelyet a *Debreceni kódex*ben olvashatunk, még ha az a latinhoz képest bővebb is. Valójában mindkét címközlés helyes, ismert ugyanis olyan variáns, amelyben a *conversatione* helyén *consolatione* áll.¹⁴¹ A két magyar változat létrejötte nem magyarázható meg a titulus latin variánsa nélkül. A szöveget – mivel nem két fordításról van szó – nyilvánvalóan átdolgozták. A következőkben két alkotót, egy fordítót és egy recenzent nevezek meg a szövegek készítőiként.

A magyar szöveg két szerzőjének – a fordítónak és a D-átdolgozónak – a szóválasztása is eltérő, pontosabban a recenzensé következetesen eltérő. A latin *sermocinatio* szót a recenzens a *Debreceni kódex* más szöveghelyén, akárcsak a címközlésben, „nyájaskodás”-ként (*nyaiaskodasa* 284:17), a *Lobkowicz-kódex*ből ismert ősfordítás készítője viszont „beszélés”-ként (*bezelese* 87:17) adta vissza. Amikor a *Lobkowicz-kódex* fordításában *elamelkodando nyaiaskodasa* (87:16) szerepel, akkor a *Debreceni kódex* azonos helyén *Lhodalatos edeskdosse* (284:18) áll, a hely latinja pedig *familiaritas stupenda nimis* (II. 1,7).¹⁴²

Az L-fordítás átdolgozása bővüléssel is járt. A recenzens a címközlésben azt ígérte, hogy a „lelki nyájaskodás” mellett a „háborúságoknak elszenvedéséről”, tehát a béketűrésről is szó lesz a fejezetben. Nem tudunk olyan latin verzióról, amely a *Debreceni kódex*-béli titlust alátámasztja.

¹⁴¹ *De imitatione Christi*, 89.

¹⁴² A helye így hangozhatna: „...csaknem hihetetlen közvetlenséggel magához öleli”. *Krisztus követése*, JELENITS István fordítása, 33.

A D-recenziót bemutató következő példában a *Lobkowicz-kódex* szövege rövidebb, a feltehetően a másoló hibájából lemaradt az *es te zeretqđ*. A *Debreceni kódex*ben ez a részlet a latin eredetinek megfelelően megmaradt, és a mondat bővült is a *minden te remensegedet* szerkezettel:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Pone totam fiduciam tuam in Domino, et sit ipse timor tuus et amor tuus.	No azert vessed mindqđn te bizodalmat az vr istenben es legqđn v az te felelmed ·	¶ No azert vessed minden te remensegedet es telies bizodalmat az aldot vr istenbe · es legiqđn q az te felelmed es te zeretqđ ·
II. 1,16.	89:7–9	286:6–9

A bővülés magyarázata itt sem a másolói önkényesség, hanem a latin szöveg variánsa. Létezik olyan kézirat, amely tartalmazza a *spem* szót.¹⁴³

A következőkben olyan példákat hozok, ahol mindkét magyar szöveg egybehangzóan eltér a latin bázisszövegtől:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Frequens illi visitatio cum homine interno, dulcis sermocinatio, grata consolatio, multa pax, familiaritas stupenda nimis.	Gakorlatos meg latogatassa vaqđn az aldot Iesusnac az aitato embqđrhqđ · edqđ bezelese kedves vigasztalasa · es iqđn elamelkodando náiaszkodasa	Vađ mel igen gakorlatos meg latogatassa vagion az vr istennec az lelki aitato emberhez edes náiaszkodasa kedves meg vigasztalasa · es l hodalatos edesqđdesse ·
II. 1,7.	87:13–16	284:14–18
Sic enim dicit: Si quis diligit me sermonem meum servabit, et ad eum veniemus et mansionem apud eum faciemus.	Mert vg mond Az kđ engqđmet zeret · en bezedqđmet : Meg tartia es zeretđ vtet az en atiam es v hozia ivvnk erhed mind az telies zent haromsag · es lakodalmat tezvnc v nala :	Mert vg mond az edes Iesus · valaki engemet zeret az en bezedemet meg tartia · ezt az en meńnei atiam es zereti · es q hozia iq[v]qđnL tvnđa mint mind az telies zent haromsag atia fđv es zent lelqđ · es lakodalmat tezenc q nala :
II. 1,9.	87:19–88:4	284:21–285:6

¹⁴³ *De imitatione Christi*, 91.

Az elsőként idézett mondatból (1,7) hiányzik az eredeti *multa pax* fordulata, azonban létezik olyan latin szövegvariáns, amely nem őrizte meg ezt a szószerkezetet, tehát sem a fordító, sem a másoló nem követett el hibát.¹⁴⁴ A következő példa (1,9.) egy evangéliumi idézet (Io 14,23), amelynek a báziszöveg szerint hiányzik az utolsó részlete, de a magyar fordítás mindkét verziója tartalmazza: *zeretȳ vtet az en atiam* –, illetve *ezt az en meñhei atiam es zereti*. Azt vélhetnénk, hogy a magyar szövegek alkotói maguk egészítették ki a közismert evangéliumi verset, de létezik olyan latin variáns, amely közli a kimaradt részt is: *et pater meus diligit eum*.¹⁴⁵

A *Debreceni kódex* mindkét most idézett részletében jól láthatóak az ősfordítással azonos elemek, de az átdolgozás nyomai is. A másodikként idézett mondathoz (1,9.) már az L-fordító magyarázatot fűzött: *erhed mind az telies zent haromsag*. A hely azonban hibás, helyesen „mind a teljes Szentháromsághoz” lett volna a pontos, de valószínű, hogy az első fordítást tartalmazó mintapéldány javítgatott volt, lemaradt a rag. Ezt a hibát a recenzens is átvette, de a Szentháromság személyeit is megnevezte: *tvnȳa mint mind az telies zent haromsag atia f̄yv es zent lel̄ok*. Ez a kiegészítés azt mutatja, hogy a D-recenzens célja nem az volt, hogy megtisztítsa a szöveget a felesleges betoldásoktól, hanem az, hogy közönségére figyelve magyarázza is a szöveget.

Mindemellett a *De interna conversatione Debreceni kódex*-béli bővebb verziója azt mutatja, hogy az L-fordító – legalábbis ebben a fejezetben – törekedett arra, hogy ne bővítse munkáját idegen részletekkel:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Ideo multa tibi saepe displicent et saepe conturbant, quia adhuc non es perfecte tibi mortuus nec segregatus ab omnibus terrenis.	de maga azert sokac te nek̄d v̄talatos- : soc : ll es gakorta meg bantnac es haboritnac mert nem vag meg temag- l gadnac tekelet̄ossegel meg hoth az az eñhitet̄ot es ez vilagi kevansagokat nem zakasztottad meg el temagadtvl :	Azert mongia az zent Bernard Azert vgmond atiamf̄ya tenecked sokac v̄talatossok es gakorta teged meg haboritnac mert megen nem vag tenmagadnac tekeletessegel meg hot es meg minden ez fedi kevansagokat teliessegel meg nem v̄taltal
II. 1,41.	93:19–94:6	291:8–14

¹⁴⁴ *De imitatione Christi*, 89.

¹⁴⁵ *De imitatione Christi*, 90.

A *Debreceni kódex* e szakaszában a recenzens elhagyta a magyaráznak szánt *énhitetőt* szót, elhagyta a szókettőzés – *meg bantnak es haboritnac* – egyik tagját, és a jelzőt – *vilagi* – lecserélte a latinhoz pontosabban találó *fedire* ('földi'). De rontott is a szövegen, a *nec segregatus* („nem zakasztottad meg”) helyére közönsége izlésének talán jobban megfelelő *meg nem vtaltal* került.

A legritkább esetek közé tartozott, amikor a recenzens elhagyta a *Lobkowicz-kódex*ből ismert ősfordítás minden felesleges betoldását, értelmezését, és pontosan adta vissza a latin eredeti tartalmát:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Da ergo Christo locum et ceteris omnibus nega introitum.	Ag azert helt az cristusnac · es mindõnnece valami at te zývedet meg bantana tagagiad meg az be menest az az be ne erezied ·	¶ Ag azert helt az cristosnac es egiebecnece mindenecece tagagiad meg az be menest ·
II. 1,10.	88:4–7	285:6–8

A *Lobkowicz-kódex*béli ősfordítás mondatai általában bővebbek, több magyarázat, idegen elem van bennük, mint a *Debreceni kódex* átdolgozott párhuzamos részeiben.¹⁴⁶ Az átdolgozó nem vette át az L-fordítás interpolációit (89:9–15, 92:17–93:3, 94:14–19) sem.

Fordítási sajátosságok

Megesett, hogy sem az L-fordító, sem a recenzens nem tudott megküzdeni a latin eredetivel. A D-recenzens – jóllehet máskor nem fordult elő ilyen ügyetlenség vele – a már elkészült fordítást javítva még rontott is a magyar szövegen:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
In coelestibus debet esse habitatio tua, et sicut in transitu cuncta sunt aspicienda.	az men-lienicbe az az meniorzagba kell lennye az te lakodalmadnac ¶ Mert ha ez vilagot meg nezõd es az v benne valokat ·	Az meñnecece orzagaba kel : ll lennye at te lakodalmadnac · es mikepen el mvlando velegba emberecõl mindenece meg nezendõc avag latandoc ·
II. 1,20.	90:6–10	286:20–287:3

¹⁴⁶ Ilyen például: „Iesus Akara kenth zenvedni *artatlanvl mikoron v bynt nem tet es : nem leletetõt lhalaradsag az v saiban meg ennece fõlõte akara embõroctvl meg vtaltatni*” (92:1–5); a kurzívval szedett rész a betoldás. Latinja: *Dominus Iesus pati voluit et despici* (II. 1,27.; részlet).

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Transeunt omnia, et tu cum eis pariter. II. 1,21.	tehat meg esmerhetöd hog mindönöc el mvlandoc es te egetömben v velöc 90:10–12	de maga mindenec el mvlandoc es egietembe ö velöc 287:3–5

Ezekben a példákban a közönséges másolói hiba is értelmetlenné tette a *Debreceni kódex* másodikként idézett mondatát (II. 1,21.), kimaradt a „te” névmás. A szöveg mindkét készítője azzal a nehézséggel küzdött, hogy nem rendelkeztek a megfelelő szókészlettel a *transitu* szó fordításához.¹⁴⁷

A megfelelő szavak keresésekor olykor a D-recenzens is megkettőzte a magyar megfeleltetést, ami a *Lobkowicz-kódex*ben még *meg nezöd* volt, a *Debreceni kódex*ben már *nezendöc avag latandoc*. Ezeknek a változtatásoknak egyik verzió javára sincs határozott tendenciája, de a *Debreceni kódex* szövege azt mutatja, hogy az archetípus átdolgozója inkább a szókettőzés megszüntetésére hajlott.¹⁴⁸ A *Debreceni kódex* szövege szerint ötször lemondott a szókettőzésről, másszor pedig – egy csak nála megtalálható interpolációban és mondatban is (II. 1,37. szentencia) – két szóval fejezte ki mondandóját:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Converte II. 1,2.	teröhed avag fordohad 86:14	teröL hied 283:18
relinque II. 1,2.	hadel 86:16	hagiad el vtaliad meg 283:19–20
dignam II. 1,5.	melto avag kellemetös 87:9	meltan valo 284:10
alta II. 1,14.	melien 90: 18	nag böL hen avag melen 287:12
deprecatio tua II. 1,23.	köñörgesöd 90:16	köñörgessed es essödözesöd 287:9–10

¹⁴⁷ Jelenits István fordításban ez így hangzik:

Úgy van rendjén, hogy a mennyben végy állandó lakást, és minden földi dologra csak mintegy átmenőben vess tekintetet.

Minden elműlik, s velük együtt te is. (Krisztus követése, 33.)

¹⁴⁸ Ezen a véleményen van Tarnai Andor is. Vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
confugis II. 1,25.	forditandod es teritendod te magadat 91:7–8	te magadat teritendet 287:19
adversitatis	ńáválat es bozzvt 92:12–13	haborusagot 288:17
–	–	Nezed es tekinLhed meg 288:4–5
sapuisses II. 1,32.	erzõttel avag koztoltal vona 92:6–7	erzedel vona 289:12
ad habenda devota exercitia. II. 1,35.	–	aitatos . imadsagocnac avag dolgocnac tevesere 290:13–14
Non illi obest II. 1,37.	–	nem bantia meg sem meg nem haboritia 290: 19–20

Az egyik interpoláció is tartalmaz szópárt.¹⁴⁹ Ez arra utal, hogy a szópárokat önálló stíuselemként is használták, nem csak a latin szó szótári megfelelőjének keresésekor választották ezt a megoldást.

Némelykor – így a következő példában is – úgy tűnhet fel, mintha a scriptor hibájából eshettek volna ki szavak a másolatokból. Az L-fordító nem kettőzést használt, a latinban is szópár olvasható: *impeditur et distrahitur* (*bantatic es vontatic*). A *Debreceni kódex* recenzeált szövegéből azonban elveszett a második szó:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Tantum homo impeditur et distrahitur, quantum sibi res attrahit. II. 1,39.	Mert annera bantatic es vontatic embõr menere vnekÿ az allat vontatic az az kevantatic 93:14–16	Mert ember · annera bantatic meg : menere õ neki az alat akit kevan · inkább zeretetic 291:6–8

¹⁴⁹ Vö. M. NAGY, „*Eleven szótárak*”, 339–344.

Ez azonban nem a scriptor vétsége. A szintagma strukturálisan megváltozott, az igéhez igekötő társult, a szöveg alakítása az átdolgozó munkája. Sem az, aki az archetípust fordította, sem az eredeti fordítás átdolgozója nem tudta visszaadni a *trahere* különböző alakjaival való stilisztikai játékot. A *Lobkowicz-kódex* szövegében formátlan szóismétlést találunk ezen a helyen. Az L-fordító érezhette, hogy a szóválasztás rossz, magyarázattal egészítette ki azt. A D-recenzens sem talált egyetlen kifejezést az *attrahere* igére, megoldása körülményes: *akit kevan · inkab zeretetic*.

Akárcsak a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos másolatok nélküli fejezeteinél, itt a *De interna conversatione* titulusú fejezet esetében is feltűnik, hogy az L-fordító *mert* magyarázó kötőszóval fűzte össze a latin eredetiben lazán kapcsolódó szentenciákat, mondat közben is használta az okhatározói alárendelés kötőszavát. Ez az eljárás az érvelést, az olvasó meggyőzését is segítette. A *mert* kötőszó kedvelése abban is megmutatkozik, hogy három interpolációját – saját megjegyzéseit is – ezzel a megokolást támogató kötőszóval kezdte.¹⁵⁰

A *Debreceni kódex*ből ismert átdolgozott szöveg készítője nem szerette ezt a retorikai fogást. Nyolc esetben átvette a latin eredetitől eltérő *mert*tel való mondatkezdést,¹⁵¹ hetet azonban elhagyott,¹⁵² és csupán négy alkalommal használta önállóan a kötőszót.¹⁵³ Idegenkedése e megoldástól abban is megnyilvánult, hogy – ez lesz a következő példánk – ellentétes tartalmúra cserélte a konjunkciót. A szöveg recenzense átalakította a szentenciát. Amennyit javított rajta, annyit rontott is, és – mint többnyire – itt is kihagyta a rövid interpolációt:

¹⁵⁰ *Lobkowicz-kódex* 89:9–15, 92:17–93:3, 94:14–19.

¹⁵¹ A sorrend *Lobkowicz-* és *Debreceni kódex*: 83:10 = 284:12, 87:19 = 284:21, 88:7 = 285:8, 88:12 = 285:13 (a *Lobkowicz-kódex*ben itt íráshiba van), 89:3 = 286:3, 93:8 = 16, 93:14 = 291:6, 94:6 = 291:14.

¹⁵² A sorrend *Lobkowicz-* és *Debreceni kódex*: 87:3–284:5, 90:8 – 287:1, 91:14–288:4, 92:14–289:2, 93:17–291:8, 94:10–291:17; a második lap- és sorszám, az összevetést megkönnyítendő, a hiány helyét jelöli.

¹⁵³ A sorrend *Debreceni* és *Lobkowicz-kódex*: 285:10–88:9, 287:17–91:5, 289:18 – másolási hiány, 290:15 – másolási hiány. A *Lobkowicz-kódex*béli hiányok miatt nem tudjuk, hogy mi állt az archetípusban, azaz, hogy átvétellel van-e dolgunk, vagy az átdolgozó önállóan használta a szót.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Si renuis consolari exterius, poteris coelestia speculari et frequenter interius iubilare.	¶ Mert ha meg vtalod ez vilagý vigasagockath Tehat ameñeý diLhõsegrvl elmelkodhetõl · es gakorta at te lelkõdbe vigadhacz : Mert mindõnkoron az aldot iesus az vtet zeretõket meg vigatalya mindõn nemv keservsegoeben ·	De ha te meg vtalondod ez fõdi emberecneç q fõlõte valo vigaztalasokat · tehat ketsegnelkõl az vr istenneç vigaztalasat vessed · es az meñnei bodogsagrol zabardon elmelkedhetel ·
II. 1,43.	94:10–17	291:17–21

A *Lobkowicz-kódex*ből ismert ösfordítás készítője ritkábban ugyan, de használta a *bizonyával* határozószót,¹⁵⁴ kétszer a *mert* kötőszó nyomatékosítására: *Mert býzoñával* (92:18, 88:12–13, utóbbiban íráshiba van). Egy alkalommal párhuzamos szöveghelyen szerepel a szó a két kéziratban (89:16 = 286:12), a *Debreceni kódex* recenziójában a közös helyen felül még hatszor találkozunk a nyomatékosításnak ezzel a formájával (283:21, 285:9, 289:12, 289:18, 290:12, 291:14); ez szignifikáns különbség az átdolgozás javára.

Ugyanez a tendencia látszik a *Debreceni kódex*ben az átdolgozás javára az *igen* szó használatában. A recenzens négyszer megtartotta az eredeti fordítás azonos helyein a nyomatékosításnak ezt a módját (88:17 = 285:17, 88:20 = 286:1, 91:11 = 288:1, 93:12 = 291:4), és négy alkalommal önállóan is használta (289:13, 290:7, 290:15, 291:15). Nem feltétlenül tekinthető viszont önálló használatnak az, amikor az átdolgozó áthelyezte a nyomatékosító szót, mint például a fentebb már idézett II. 1,7-es számú mondatban.

A *Lobkowicz-kódex*ben olyan hosszú interpolációkat is találunk Kempis szentenciái közé illesztve (89:9–13, 92:18–93:3), amelyek a *Debreceni kódex* szövegéből hiányoznak. A D-recenzens betoldásaiban többször megszólítja olvasóját és hallgatóságát – *No azert zerete atiam fya* – (284:7, 287:5, 289:4), ilyen élénkítő eszközre a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos szövegében egyszer bukkanunk (¶ *Ninchen atiamfya* 89:16).

¹⁵⁴ A szó használatáról lásd HAADER Lea, *Mikrodiakronia és változásvizsgálat*, MNyR, 125 (2001), 354–371, 361–362.

Hangjelölés és központosítás

A *De interna conversatione* fordításának szövege a *Lobkowicz-kódex*ben és a fejezet D-recenziója mellékjeles hangjelölésű, de a palatálisokat néha betűkapcsolatok jelzik. A hangjelölési rendszer nem következetes, ugyanazt a hangot egy kéziratban belül több betű és betűkapcsolat jelezheti.

A két kódexbe a II. könyv 1. fejezetének fordítását és annak recenzóját ugyanaz a kéz, feltehetően egy ferences nővér másolta. Ez különösen érdekesség teszi a két szöveg eltérő hangjelölését, legfőképpen pedig a visszatérőket, amelyek egy másik rendszer megszokott használatára utalnak. Ebben az alfejezetben tehát azokat az eseteket rögzítem, amelyek jellegzetesen különböznek ugyanannak a kéznek két másolatában.

A magánhangzók betűjele nagyban megegyezik a ma használtakkal. Hosszúságukat csak egyszer jelölte a scriptor, mégpedig a *Lobkowicz-kódex*ben: *zeel* ('aura' 89:6).

A ma is használt betűktől eltér az *ö*-t jelölő *o*, és az *i*-t, *j*-t jelölő *y*. Az *o* mellékjele a hanyag másolás következtében néha elmarad.

Az *i* mindkét kódexben jelzi a palatálist, használata a *Debreceni kódex*ben gyakoribb: *hagiad* (283:19–20), *vagion* (284:14), *egiebecnec* (285:7), *tegiad* (287:14), *el hagiatalec* (288:9), *mongia* (291:8); az *i* ebben a funkcióban 22 alkalommal áll, míg a *Lobkowicz-kódex*ben csupán ötször jelöl *gy*-t.

Az *i* a *Lobkowicz-kódex*ben egyszer *ly*-t (*melien* 90:18), valamint négyszer *ny*-t jelöl, de csak a *mennyország* szóban és változataiban (*men-lienicbe* 90:6–7, *menniorsagba* 90:7, *menniey* 90:17).

A *t* mellett a *Lobkowicz-kódex*ben csupán egyszer az *atiamfya* szóban szerepel palatálist jelölő betűként az *i*, ahogy a *Debreceni kódex*ben is csak az *atia* és az *atiamfya*, valamint a *baratia* (289:4) szavakban fordul elő.

A palatalizációt más esetekben mellékjelek mutatják:

Hang	Betű	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
gy	ġ	18	7
	gi	5	22
ly	lʲ	7	15
	li	1	–
ny	ń	21	18
	ni	3	–
ty	ti	1	4

A mellékjelek többször elmaradnak, ezeket az eseteket nem számoltam, de jól látható így is, hogy a kéziratokban szignifikáns különbség csak a *gy* és az *ly* jelölésében mutatkozik.

Az *ÿ* az *i*-vel vegyesen jelzi az *i~i*-t és a *j*-t. Érdeemes megjegyezni, hogy a *Debreceni kódex*ben az *i* betű használata ezeket jelölve túlsúlyba került; az *i* 273 esetben fordul elő, míg az *ÿ* csupán 31 alkalommal. A *Lobkowicz-kódex*ben az arány 196:55 az *i* javára. Ha ezekből a számokból kivonjuk azokat az eseteket, amelyek a palatalizációt jelölik, akkor az *ÿ* a *Debreceni kódex*ben 11,9%-ban, a *Lobkowicz-kódex*ben 21,9%-ban áll *i*- és *j*-értékben. Ez ismét szignifikáns különbség.

A *De interna conversatione* fordításában és recenziójában a ferences kéziratok helyesírásának megfelelően a *cs* betűjele mindkét kódexben \perp , amely olykor néma *h*-val társul, csupán a *Lobkowicz-kódex*ben van két eltérés, itt *ch* jelöli a hangot: *ninchen* (89:16), *chodalatos* (93:10). Ugyancsak a *Lobkowicz-kódex*ben a *c* jele *cz*: *tvcz* (90:17), *zenvecz* (92:15), *vigadhacz* (94:14), a *Debreceni kódex*ben a scriptor ezt $\perp z$ -vel jelölte: *tv \perp z* (287:17).

A scriptor – akárcsak korábban, a párhuzamos fordítás nélküli fejezetekben – gyakran *s*-sel írta a szokásos *z* helyett az *sz* és *z* hangot. Ennek az okát a mintapéldányban kell keresni. Ez a jelölési mód a *Debreceni kódex* recenziójában főként a fejezet elején bukkan fel, mintha az átdolgozó nem tudta volna függetleníteni magát mintapéldánya helyesírásától; *orsaga* ('országa') olvasható mind a *Lobkowicz-* (86:13), mind a *Debreceni kódex*ben (283:16). A *Debreceni kódex* más helyén *es* (284:19) áll az „ez” helyett,¹⁵⁵ illetve *leiendes* (286:17) alak található, amelyben az *s*-t *sz*-ként kell olvasni. Az öt évvel korábbi *Lobkowicz-kódex* szövegében sokkal gyakoribb az *s* betű az *sz* helyén: *lessqn*, *sosolod* (88:9, 11), *el vssamik* (89:11–12 'ausgleiten'), *menniorsagba* (90:7), *sq-netlen* (90:16), *erqs*, *gondols*, *senvedqd* (91:10, 14), *panast*, *soloÿ* (92:6–7, 8), *égsqr* (93:3). Ezzel a hangjelöléssel a kortársak sem voltak elégedettek, néhány helyen javították a *Lobkowicz-kódex* szövegét, *z*-t írtak az *s* fölé vagy mellé.¹⁵⁶ A keveredés arra mutat, hogy az ősfordításban többnyire így jelölte a fordító az *sz* hangot, ezt követte a másoló, aztán a következő fázisban a recenzens sem javította mindig az átdolgozandó mintapéldányt, amely az eredeti fordítás volt, és így néha becsúszott szövegébe az *s*-sel való jelölés.

A mondatkezdeteket jelölő ¶ mindkét másolatban ritkán bukkan föl, sohasem azonos helyen találhatóak. A paragrafusjel után a másoló mindig nagybetűvel

¹⁵⁵ Vö. *Lobkowicz-kódex* 87:17: *ez*.

¹⁵⁶ A *Lobkowicz-kódex*, 1514 kiadásában Reményi Andrea jelzi a javításokat: 227, 3. jegyzet, 233, 1. jegyzet.

kezdte a mondatot. A sorvégeken az interpunkciónak gyakran nincs funkciója, térkitöltő szerepe van.

Nyelvjárási tendenciák

Amíg a *De interna conversatione* fordításának nyelvjárása – ne felejtjük, mindkét kézirat ugyanannak az ismeretlen másolónak a munkája! – a *Lobkowicz-kódex*ben labiális többletet mutat, addig a *Debreceni kódex*-béli változatot az illabiális túlsúly jellemzi. A cél itt sem a nyelvjárási bemutatása, hanem az azonos kéz által írt két kézirat különbözőségének kiemelése. Azokat a szavakat gyűjtöttem össze,¹⁵⁷ amelyek a beszélő nap mint nap használ, és így kiejtésében legfeljebb csak hosszabb időszak alatt, erős külső hatás nyomán változhat meg:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
embꝝr 16	ember 25
igꝝn 5	igen 9
mindꝝn 9	minden 16
edꝝs 4	edes 8

Az egyes szám harmadik személyű névmás és toldalékos alakjai a *Lobkowicz-kódex*ben egy kivétellel (*ꝝ tꝝle* 90:13) mindig *v* (29 alkalom), a *Debreceni kódex*ben viszont minden esetben *ꝝ* (32). Ugyanígy említhetem még a *tenekꝝd* – *teneked* párt, amely a *Lobkowicz-kódex*ben mindig *ö*-vel (3), a *Debreceni kódex*ben pedig *e*-vel (5) hangzott.

A másolatok

A *De interna conversatione* fordításának recenziója nem a *Lobkowicz-kódex* alapján készült. Az első másolathoz az eredeti fordítást, a második kéziratához, a *Debreceni kódex*hez annak átdolgozott változatát használták.

A *Lobkowicz-kódex*béli fordítás szövegéből – úgy látszik, a scriptor kettőt lapozott – több mondat hiányzik (II. 1,33–37, a hiány pontja 93:10), amelyeket viszont a másik kézirat tartalmaz (289:18–291:3). Valószínűleg nem arról van szó, hogy ezt a szakaszt az átdolgozó maga pótolta, újrafordította, hiszen e szöveghelyen a *Debreceni kódex*ben is zavar van, a 27. mondat hátrébb csúsztott (*Lobkowicz-kódex* 91:19–92:7 ~ *Debreceni kódex* 288:16–289:2), a 29. mondat mögé. A cserét a scriptor nem jelölte, feltehetőleg maga sem vette észre.

¹⁵⁷ A táblázatban a nem változó szótövek szerepelnek, a szövegben természetesen raggal, jellel és képzővel ellátott alakjaikat találjuk, de a tövek kivétel nélkül a fenti formában állnak; például: *embꝝrꝝctꝝl* (91:16) ~ *embereꝝctel* (288:6).

A *Debreceni kódex*-béli zavar arra utal, hogy mintapéldánya kusza volt, több javítás lehetett benne.

A D-átdolgozó – akinek munkáját a *Debreceni kódex* tartalmazza – nem minden esetben vette át az archetípusban lévő interpolációkat, valamelyest tisztogatta a szöveget, de volt olyan betoldás, amelyet maga is átemelt munkájába. Ilyen szöveghely például a *Lobkowicz-kódex*béli párhuzamának azonos ponton lévő megszólítása: ¶ *Ninchen atiamfya* ... (89:16), amely a *Debreceni kódex*ben így hangzik: *O zerete atiamfya* ... (286:11–12).¹⁵⁸

A másolatokat mindkét kéziratban ugyanaz az apáca készítette. Írásában sok a hanyagság. Mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex*ben vannak apróbb elírások, értelemzavaró hibák: *meg zörgy* ~ *meg zörzi* helyett (89:14~286:10), *en* ~ *ez* helyett (90:5~286:19), *Ment* ~ *mert* helyett (88:12~285:10). A *Debreceni kódex*ben felesleges tárgyrag került egy szóra (*embert* 290:15), a *Lobkowicz-kódex*ben viszont rosszul oldotta föl a rövidítésjelet: *valanirvl* (92:6). Néhol – és ez nem mindig eldönthető, hogy valóban az történt-e – kimaradt egy-egy szó, mint a már idézett II. 1,21-es mondatban.

Ezek a hibák részben a zavaros, javítgatott mintapéldányoknak tudhatók be. Az viszont már a scriptor botlása, hogy néha hanyagul rajzolta az egyébként gyakorta túldíszített betűket, a *Lobkowicz-kódex*ben a másoló az *ő* jeléről felejtette el a vonást: *vjzzavivo* (93:14) *teritendod* (91:7–8) *lelkodben* (93:17), vagy éppen fordítva, fölöslegesen tette ki: *fogatkoznac* (88:14).

A zöngés-zöngétlen mássalhangzó párok megkülönböztetése is nehézséget okozott az ismeretlen nővérnek. Hibáinak jelentős része ebből ered: *Lobkowicz-kódex*: *mint* (86:15 *mind), *foǵlalia* (94:7–8),¹⁵⁹ *marathat* (89:11 *maradhat); *Debreceni kódex*: *pekeseǵ* (284:6 *bekeseǵ), *teritendet* (287:19 *teritended), *verǵ* (288:20 *ferǵ), *erzedel* (289:12 *erzettel).

A scriptor, ha észrevette, hogy hibázott, javította magát. Hogy írását ne csúfítsa el törlésekkel, ahhoz az eszközhöz folyamodott, amelyet a szövegek alkotóitól lesett el, magyarázó formulával oldotta meg a korrekciót: *az men- | ienicbe az az menniorzagba* (*Lobkowicz-kódex* 90:6–7).

A fordító és recenzense

A *De interna conversatione* titulusú fejezet fordítását két változatban találjuk a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben. Az eltérés oka az archetípusnak az átdolgozása. Az, hogy ilyen rövid, ötévnyi időszakason belül újabb változat

¹⁵⁸ A latinban nincs megszólítás: *Non habes hic manentem civitatem...* (II. 1,18.).

¹⁵⁹ A *Lobkowicz-kódex* kiadása szerint itt átírták a betűt, az *f*-et *v*-ből javították. REMÉNYI Andrea, *Lobkowicz-kódex, 1514*, 239, 1. jegyzet.

jött létre, felveti a kérdést, hogy egy vagy két szerzetes dolgozott-e a szövegen, netán a fordító javítgatta, csinosítgatta utólag a munkáját.

Stiliztikai, hangjelölési és nyelvjárásbéli eltérések bizonyítják, hogy a két változatban két szerzetes munkáját kell látnunk.

a) A kötőszavak és a nyomatékosító határozók használata eltér a két alkotónál; a különbség szignifikáns, a tendenciák jól kivehetőek:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	Közös hely	<i>Debreceni kódex</i>
mert (mondatkezdő)	15	6	12
bizonyával	2	1	5
igen	5	4	9

Azt láttuk, hogy az eredeti fordítás *Lobkowicz-kódex*be másolt szövegét erős revízió alá vetették. A D-recenzens az L-fordításból ismert mondatokat többkevesebb sikerrel egyszerűsítette, elhagyta az interpolációkat, feleslegesnek ítélt néhány magyarázatot. A szópárokat legnagyobbbrészt megszüntette – ezt egyébként éppen az átdolgozás egyik jelének tarthatják.¹⁶⁰

b) Hangjelölésben a két kézirat a szokásos tarkaságot mutatja, itt sincs jelentős különbség a másolatok között. A *gy* és az *ly* esetében megszorodott a mellékjeles írásmód, de ez betudható akár annak, hogy a scriptornak időközben megváltozott a hangjelölése.

Egyedül az *sz* hang *s* betűvel jelölése az, ami a két szerzőt elkülönítheti. A *Debreceni kódex* másolata – és itt ismét hangsúlyozni kell, hogy ugyanannak a kéznek az írásáról van szó! – a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos másolatával szemben csak két esetben tartalmaz olyan szavakat, amelyekben *s* jelöli az *sz*-t, illetve a *z*-t. Ugyanez a helyzet a *Debreceni kódex*-béli, már korábban párhuzamul vont *De gratitudine pro gratia Dei* fordításával, nem találunk benne hasonló jelölést, míg a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos fordítások nélküli fejezeteiben gyakori az *sz*, illetve a *z* hang *s*-sel való jelölése.

c) Nyelvjárási érv szólhat még a két szövegalkotóról szóló elmélet mellett. A scriptor következetesen használt az egyik kódexben labiális, a másikban illabiális szóalakokat, valószínűtlen, hogy egy zárt közösségben ennyire rövid idő alatt ekkora váltás következett volna be nyelvhasználatában.

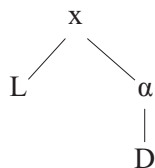
A fejezet két változatában egyetlen olyan szó van, amely csak a *Lobkowicz-kódex*ben olvasható, ez a már említett *el vssamik* (89:11–12). A fordító szívesen

¹⁶⁰ Georg STEER, Hugo Ripelin von Straßburg. *Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des »Compendium theologicæ veritatis« im deutschen Spätmittelalter*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1981, 539–549.

használta interpolációiban a szót, a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításaiban a fentebb idézett helyen kívül még kétszer: *emborbe be vzzamo gonosság* (98:3–4), *bee v zamik embor nec zjvebe* (110:4–5). A kódexben tehát éppen háromszor szerepel. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel ez a szó igen ritkán fordul elő, a *Magyar nyelvtörténeti szótár* ezeken kívül csak egy előfordulást ismer (III, 865.). A szónak a *Debreceni kódex*ben értelemszerűen nincs párhuzama, a recenzens a mondatok közti hosszabb interpolációkat kihagyta, munkája a stilisztikai átalakítások mellett a latin szöveg revíziójára irányult. A ritka szó gyakori használata a *Lobkowicz-kódex*ben, és az, hogy a *Debreceni kódex*ben egyáltalán nem fordul elő, azt sejteti, hogy a két változat készítője külön személy.

Ezek az apróságok külön-külön talán nem győznek meg arról, hogy nem egy alkotóval kell számolnunk, de együttesen már elég erős érvrendszert alkotnak, bizonyítják, hogy az általunk ismert szöveget, illetve recenzóját nem egy, hanem két ember alkotta meg.

Már volt szó róla, hogy nem magát a *Lobkowicz-kódex*et használhatta fel az átdolgozáshoz a *Debreceni kódex*-béli szöveg alkotója. A legvalószínűbb, hogy közös mintapéldányuk volt, mégpedig az eredeti fordítás, azaz az archetípus fogalmazványa vagy annak javítgatott tisztázata. Ezt a szöveget vetette egybe aztán a D-recenzens egy másik latin szöveggel, és annak alapján javítgatta, majd írta át saját nyelvjárására (α példány). Végezetül ennek a revízióan átesett szövegnek a másolata került a *Debreceni kódex*be:

A fordító és a recenzens közönsége

A *De interna conversatione* titulust viselő fejezetet az egyházi nyelvben jártas ember, feltehetőleg ferences szerzetes fordította magyarra.

A *Lobkowicz-kódex* egyik hosszabb interpolációjából arra lehet következtetni, hogy a fordító lelkipozícióját tevékenységet folytatott, mert így figyelmezteti a hallgatóit: *mert valakj istennec felelmenekil va gon · ez sokaig az iosagba meg nem marathat de el vssamik es essyc bjnqbe* (89:9–12).

A D-recenzens a latin eredetiben nem szereplő és a *Lobkowicz-kódex* szövegétől eltérő rövid betoldásában szerzetes embereket emleget: *semmi az zerzetes ember nec q zivet ol' igen meg nem fprtzteti · mikepen ez teremtet alatocha*

valo zertelen zeretet (*Debreceni kódex*, 291:14–17).¹⁶¹ Ennyiből nem derül ki, hogy férfiaknak vagy nőknek készítette-e munkáját. Egy már idézett passzusban – *No nem bantia meg sem meg nem haboritia qtet ez el' lelki embert az kqssegnek o mvnkaia · ki ideiglen zikseges · es || valami o neki paranlholtatic az o feiedelmetel minden nag alazatossgal meg tezzem* (*Debreceni kódex*, 290:19–291:3)¹⁶² – szintén általánosságban van szó szerzetesi közösségről; a latin eredetitől független kiegészítés a konvent előljárójára vonatkozik, de nincs mellé téve, hogy „asszony”, miként ez az apácakonventeknek szóló írások esetében szokás volt.¹⁶³ Ebből nem következik automatikusan, hogy a fordítás címtettjei – akik nem azonosak a használókkal, hiszen a kódex maga egy klarisszáé volt! – ne apácák lettek volna, de mindenképpen felveti a lehetőséget, hogy a szöveget szélesebb közönségnek, ferences laikus testvéreknek is szánhatták.

Az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* (III. 3,25–34) fordítása a *Lobkowicz*- és recenziója a *Lázár-kódexben*

Az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* Kempis művének nem önálló fejezete, hanem a *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* titulusú capitulum része. A III. könyv 3. fejezetének első huszonnégy mondata elmélkedés Isten igéjének hallgatásáról, ehhez kapcsolódik önálló alcímmel az áhítat adományáért esdő kilencmondatos ima. A fejezet első részének fordítása csak a *Lobkowicz-kódexből* ismert (95:1–101:15),¹⁶⁴ a hozzá kapcsolódó imádság viszont két kéziratban, a *Lobkowicz*- (101:16–103:20) és a *Lázár-kódexben* (195:1–199:13) is olvasható.

Címközlés

A *Lobkowicz-kódexben* az ima közvetlenül kapcsolódik a fejezet első részéhez: *Olustatik tovaba Imadsag az : aitatossagnac malastianac kereservl*

¹⁶¹ A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos mondatában nincs kiegészítés: *Mert semmi embornec az v zzyvet annera meg nem foglalia es fortoztety mikenen ez : teremtyt allatocban valo zortelen nem thizta zeretet* (94:6–10). A latin eredeti: *Nihil sic maculat et implicat cor hominis sicut impurus amor in creaturis* (II. 1,42.).

¹⁶² *Non illi obest labor exterior aut occupatio ad tempus necessaria, sed sicut res eveniunt sic se illis accomodat*. II. 1,37.

¹⁶³ Vö. *Birk-kódex*: *feiedelm azzontol* 1a:9. A kódex kiadásában a szó hibásan szerepel; *Birk-kódex*, 1474. Az emlék hasonmása, betűhű olvasat és latin megfelelője, bev. és közléteszi PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 5).

¹⁶⁴ Elemzését lásd e rész elején.

(101:16–17). A kódexben az imát a *De imitatione Christi* III. könyve 6. fejezetének (*De probatione veri amatoris*) fordítása követi.

A *Lázár-kódex*ben a magyar titulus tartalmilag azonos: *Oluastatik ith az irass es az imatczag az aytatossagnak malasztjanak megnyeresserol* (195:1–4). A címközlésben a fejezet első része nélkül feleslegesnek tűnik az utalás: *az irass*. A titulus azt mutatja, hogy az LaB-recenzens mintapéldánya tartalmazta a capitulum első részét is,¹⁶⁵ ám az ima már elvált a fejezet első felétől, kiszakadt a Kempis-szövegek közül. Az orációt, önállósodásának jeleként, a kódex vegyes imádságai között találjuk.

A két szöveg két kéz írása. Az egyik kéz a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis-fordításainak scriptora. A *Lázár-kódex*be a Kempis-szövegeket a 4. kéznek nevezett másoló írta. Egyik apácát sem tudjuk azonosítani, írásuk más népnyelvű kódexben nem bukkan föl.

Az ima szerzőjét egyik kézirat sem említi.

Variánsok és interpolációk

A rövid fordítás mindkét másolatában két helyen van eltérés a fővariánsnak tekintett latin szövegtől. Ezek azonosak, a jelek szerint az orációnak ugyanazt a latin szövegét ismerte mind a fordító, mind a szöveg későbbi recenzense:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ego sum pauperrimus servus tuus et abiectus vermiculus tuus, multo pauperior et contemptibilior quam scio et dicere audeo.	En vağok zegen te zolgad es el vetöt feröd nagalinkab vtalatos hog nem mint en magam tvdnam es merezködnem mondanom:	en vağyök te zegenke zolgaczkad es megh vettetöt ferghezcke sokkal inkab zegheny es vtalatosb honnem mint tudnam es merezködnem mondanom
III. 3,27.	102:2–5	195:7–196:3

A *Lobkowicz-kódex* orációjában az imádkozó ember Isten szolgájának és megvetésre méltó féregnek mondja magát,¹⁶⁶ de kimaradt a *multo pauperior*

¹⁶⁵ A *De meditatione mortis* titulusú fejezet fordításának címközlésében mind a *Lázár-*, mind a *Debreceni kódex*ben megjelenik a kifejezés: *oluastatic ith ez iras az halalnac meg gondolasrol* (*Lázár-kódex*, 120:1–3).

¹⁶⁶ *De imitatione Christi*, 140. A *féreg* a *Lobkowicz-kódex* interpolációiban többször előfordul: *Vtalatos mindonostvl foguan azert . hogy ez fergolzke . az . az . embor . es ievendöbe fergoknec etke akaria magat fel emelnie . magasztalni* (34: 6–10). A *Lobkowicz-kódex*nek ugyanabban az interpolációjában: *En vağoc ferög es nem ember nepecnec zydalma es emboroknec el vetotte* (34:15–17) – ez utóbbi Ps 21,17. E motívum a *Debreceni kódex* egyik interpolációjában

fordítása. A *Lázár-kódex*ben az ezzel párhuzamos szöveghelyen *zegenke zol-gaczkad es megh vettetqt ferghezcke* áll. Ugyan mindkét szöveg helyes, mégis a *Lázár-kódex* változata a pontosabb: a latin variánsok között megtaláljuk a kódex szövegének megfelelő *servulust*.¹⁶⁷

A következő három – egymást követő – mondatban az ismert latin variánsoktól független betoldások (*Lobkowicz-kódex*: *az iocnak, No azert en edqs ... istenem, Lázár-kódex*: *vristen*), szócsere (*be thqtes ~ be teljessittez*), de egyszerű másolási hiba is található, a *Lobkowicz-kódex*ből például kimaradt a „te mindeneket tehetsz”:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tu solus bonus, iustus et sanctus. Tu omnia potes, omnia praestas, omnia implēs, solum peccatorem inanem relinquens.	¶ Mert L ak te magad vag io igaz es zenth . te az iocnak mindq̄nq̄ket aLz mindq̄nq̄ket be thqtes Atte zent malaztq̄dal L ak az b̄nq̄cben meg kemenvlth b̄nq̄s embq̄rt hagod el :	csak the vaḡy vristen az io ighaz es zent : the mindeneket tehct : mindeneket adz : mindeneket be teljessittez : csak az b̄y- ll -nq̄st q̄ressq̄n es hejyaba el haḡywan :
III. 3,29.	102:9–14	196:8–197:2
Reminiscere miserationum tuarum, Domine, et imple gratia tua cor meum, qui non vis vacua esse opera tua.	No azert en edqs vram istenem emlekq̄ziel meg az te nag ergalmassagidrol es thqLzLed bee az en z̄yvetet az the zent malaztodal k̄y nem akarod hog az te mived az az en návalas hew legeg avag ires	emlekq̄z̄yel meg vram az the naḡy ırgalmassagidrol es tq̄lczed bee az en z̄yuetet az the malaztoddal k̄y nem akarod hejyaba es iressq̄n lenn̄y az the miuedet es te celezq̄detq̄det :
III. 3,30.	102:14–19	197:2–9

Az eltéréseknél sokkal fontosabbak az értelmező interpolációk. Az L-szöveg, miképpen a korábban bemutatott fejezetekben is láttuk, magyarázta Kempis egyes mondatait. A fenti részletben (III. 3,29) megelőlegezte a csak a 30.

– szinte szó szerinti azonossággal – visszatér: *te nával`as verq̄ es ivvendq̄re fergecnek ll etke* (288:19–289:1). A motívum forrása valószínűleg a mindkét kódexben szereplő Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* fordítása. Az eredeti *immensus paruus et homo, putredo et uermis, apponat se magnificare* fordításai: *ez návailas ember k̄y el rothadando es fergeLnek etke merezkq̄dik q̄ magat fel magasztatn̄y* (*Lobkowicz-kódex*, 128:17–19) ~ *te kedeg návalias ferq̄ es ivvendobe fergeknec etke merezkq̄dl . kevelkq̄dnq̄d .* (*Debreceni kódex*, 257:17–18).

¹⁶⁷ *De imitatione Christi*, 140.

szentenciában lévő *gratia* szót, elhagyta az *inanis* fordítását, és egy, a latintól független, ám az egyszerű imádkozónak is könnyen értelmezhető szakaszt hozott létre: *Atte zent malaztqdal L ak az bñnqcben meg kemenvlth bñnqs embqrt hagod el*. Ezzel szemben a *Lázár-kódex* szövegének gondozója pontosan adja vissza a latin *solum peccatorem inanem relinquens* tagmondatot.

Értelmező betoldások csak a *Lobkowicz-kódex*ben vannak, ilyen az imádkozóra vonatkozó *az az en návalas* (102:18), vagy *az en Ánnámnak mehebql* (103:18–19). Az itt következő példa viszont már nem értelmezés, hanem a hitben való kitartást erősítő interpoláció: *tanilh engqmet tennqm az te zent akarato-dat* – eddig Kempis, majd a betoldás – *es mind vegig me [sic!] maradnom at te zent zolgalatodba* (103:11–13).

Fordítási megoldások

Az ősfordítás készítője (L) és az átdolgozó követte a latin eredetit, a *Lobkowicz-kódex*béli szöveg kevésbé pontos, a *Lázár-kódex* recenzioja szikár, korrekt:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Noli avertere faciem tuam a me, noli visitationem tuam prolongare, noli consolationem tuam abstrahere ne fiat anima mea sicut terra sine aqua tibi.	¶ No azert io iesus ne akariad at te orL hadat entvlem el forditanod ne akariad at te meg latogatasodat el halogatnod es ne akariad at te meg vigasztalassodat entvlem el vonnod hog ne legqn az en lalkqm tenekqd az kepen mint az fqd viznekil	o en vram iesus ne akarjad el teritteny az the orcadat en tqlem es ne akarjad mezze halogatni az the meg latogatassodat es ne akarjad el vonny az the vigasztalassodat : hogy ne legyen az en lalkqm tenalad mikepen az föld- ll viznekwl
III. 3,32.	103:3–9	198:4–199:1

A korábbi fejezetek elemzéseiben bemutattam, hogy a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordítások készítője a latin eredetitől függetlenül gyakran használta az *áldott*, illetőleg az *édes* szót Isten és Jézus említésekor. Így némileg meglepő, hogy itt *No azert io iesus* szerepel a megszokott fordulatok helyett. A kritikai kiadásban közölt variánsok szerint azonban létezik olyan kézirat, amelyben a mondat így kezdődik: *O mi yhesu bone*,¹⁶⁸ tehát a fordító helyesen járt el.

¹⁶⁸ *De imitatione Christi*, 140.

A *Lázár-kódex* „*o en vram iesus*” variánst hoz. Az átdolgozásakor keveredett az eredeti a javított verzióval: megjelenik a másik szövegben hiányzó birtokos személyrag, viszont hiányzik a jelző. A *Lázár-kódex* Kempis-recenzióinak sajátossága a puritánság, az, hogy az *Isten*, az *Úr* és a *Jézus* szavak szinte kivétel nélkül jelzőtlenek, miképpen az a latin eredetiben is.

A szóválasztás mindkét szövegben némi hasonlóságot mutat. A fordító és szövegének átdolgozója kutatott a megfelelő szinonimák közt, kettőzte is a megfelelőseket: *qresson es hejaba* olvasható az *inanem* fordításaként a *Lázár-kódex*-ben (197:1), ez hiányzik a *Lobkowicz-kódex*-ben. A következő mondatban ismét szópárokat találunk, a *vacua* magyar megfelelőjét kereste a fordító és az LaB recenzense:

Lobkowicz-kódex: *hew legec avag ires* (102:19–20)

Lázár-kódex: *hejaba es iresson lenny* (197:7–8).

A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordítója a fent idézett rövid szakaszban is magyaráz, az *opera tua* fordítása nála *az te mived az az en návalas* (102:18), ezzel az imádkozó magára vonatkoztatja a teremtést. A *Lázár-kódex* szövegének recenzense ezen a párhuzamos szöveghelyen ismét a szópárosítást hívta segítségül: *az the miuedet es te czelekedetodet* (197:8–9).

Néhány alkalommal a recenzens leváltotta az L-fordítás kifejezését. *En edqs vram istenqm Te : vaq mindqn en iom* (101:18–19) olvasható a *Lobkowicz-kódex*-ben, míg a *Lázár-kódex* szövegének alakítója *O Vram iesus cristus en istenem minden en iowaim te vaqy* (195:5–7).¹⁶⁹

Hasonló szócserek (Lobkowicz- ~ Lázár-kódex sorrendben):

ad te: *te hoziad* (101:19) ~ *tenekod* (195:9)

conversari: *iarnom* (103:14) ~ *nyajaskodnom* (199:6)¹⁷⁰

in ... vita: *velagba* (103:1) ~ *eletben* (197:12).

Ez utóbbi szópár mindkét kódexben jelzős szerkezetet alkot. A latin eredeti *in hac misera vita* (III. 3,31.) fordítása a *Lobkowicz-kódex*-ben a szokásos bőví-

¹⁶⁹ *Domine Deus meus, tu es omnia bona mea.* III. 3,25.

¹⁷⁰ A most elemzett kéziratokban a *convensare* fordítása a mai beszélgetés szónak megfelelő „nyájaskodás”. Ezért is különös a *Lobkowicz-kódex*-beli *iarnom* fordítás, ami egyébként pontos, a ’forgolódni’ értelemben használva. A kifejezés azonban mélyen élhetett a köztudatban. Madas Edit hívta fel figyelmemet egy csiki népdalra: *Aj, sirass, édesanyám, míg előtted járok, / Mert aztán sirathatsz, ha tőled elválok.* BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Budapest, 1924. Köszönöm Madas Edit segítségét.

téssel egészült ki: *ez navalias ll garlo velagba* (102:20–103:1),¹⁷¹ ami a *Lázár-kódex* szikárságában ennyi: *nyawaljassagos eletben* (197:11–12). A „gyarló” szó használata az L-szöveg fordítójára máskor is jellemző, ebben az imádságban kicsivel később megismételte a fordulatot: *ez garlo vilagra* (103:19–20), miközben a latin eredetiben csupán *in mundo* olvasható; a *Lázár-kódex*ben e helyen sincs jelző (199:12).

Az imádság *Lobkowicz-kódex*béli ősfordításában a jelzőkön kívül is fölbukkannak olyan visszatérő elemek, amelyek a latin eredetiben nem szerepelnek; ezek a *no azert* és a *mert* kötőszavak néhány mondat élén. Ezek a stílusjegyek jellemzőek a kézirat Kempis-fordítójára, megegyeznek a korábban már bemutatott párhuzamok nélküli fejezetek megoldásaival, hasonló a *Lázár-kódex* most bemutatott imádságmásolatában nem találunk.

Az ismétlődésre épülő retorikai alakzatokat mindkét szövegben megleljük, mint itt, az ebben a szakaszban idézett 32. mondatban, ahol a „ne akarjad” fordulattal vezeti be a tagmondatot a fordító, de ez lehet, hogy csak a pontos fordítás következménye, nem pedig az ékesszólás szabályainak követése. Mint említettem, mindkét kéziratban elveszett a fordításból a *Doce me* kezdetű, két mondatra kiterjedő anafora, amelyet nem sikerült visszaadnia sem a fordítóknak, sem az átdolgozóknak, akárcsak a 29. mondat két azonos kezdését (*Tu solus bonus, ..., Tu omnia potes, ... Lobkowicz-kódex: ¶ Mert L ak te magad vag io ..., te az iocnak mindqñket a L z ..., 102:9–10;*¹⁷² *Lázár-kódex: csak the vagy vristen az io ..., the mindeneket tehetc ... 196:8–10*).

Az L-fordítóra, azaz az ősfordítás készítőjére jellemző a latin szöveg laza szövését ellensúlyozó *mert* magyarázó kötőszóval való mondatkapcsolás. Ezzel a megoldással két helyen találkozunk (102:9, 19), ám ezeket a mondatkezdéseket – mivel a latin eredetitől idegenek voltak – a szöveg átdolgozója nem vette át, így azokat nem találjuk meg a *Lázár-kódex* párhuzamos helyén:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tu solus bonus, iustus et sanctus.	¶ Mert L ak te magad vag io igaz es zenth	csak the vagy vristen az io ighaz es zent :
III. 3,29. (a)	102:9–10	196:8–9

¹⁷¹ A sablonként használt kifejezésekről vö. TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 233.

¹⁷² A *Lobkowicz-kódex*ből kiesett a mondat egy része, de a kezdés azonos.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Quomodo possum me tolerare in hac misera vita, nisi me confortaveris misericordia tua et gratia tua?	¶ Mert miképen zenvédhetqm enmagamat el ez navalias ll garlo velagba hog ha engomet at te ergalmassagod es malaztod meg nem erössetend	smikepen visselhetqm el ennen- l -magamat ez nyawalyassagos eletben hanem- ll -ha csak az the irgalmassagod es az the malaztod engomet meg erössitend
III. 3,31.	102:19–103:3	197:9–198:4

Hangjelölés és központosítás

Az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* (III. 3,25–34) párhuzamos szövegei mellékjeles helyesírásúak.

A legfőbb eltérés köztük a *c* és a *cs* hang jelölésében van. A *Lobkowicz-kódex* szövegében a *c* jele $_Lz$: a_Lz (102:12), a *Lázár-kódex*ében pedig *c*: *tehetc* (196:10). A *Lázár-kódex* scriptora nem használta a *cs* hang ferences kódexekre jellemzőnek tartott $_L$ jelét, hanem ebben a részben *cz*-t írt,¹⁷³ míg a *Lobkowicz-kódex*ben rendre találkozunk a jellel és betűkombinációival:

$_Lak$ (102:9) ~ *csak* (196:8)
 th_Lz_Led *bee* (102:16) ~ *tölczed bee* (197:4–5)
 bv_L *hesegqm* (103:15) ~ *bölczessegqm* (199:7–8)

Az *sz* jelölésénél a *Lobkowicz-kódex*ben csak egyszer találunk olyan anomáliát, mint a már korábban bemutatott fejezeteiben: *bee thötes* (102:11).

A *Lobkowicz-kódex* scriptora a korábbi fejezetekhez hasonlóan alkalmazta az interpunkciót, három helyen a maiusculák mellett ¶ jellel is jelezte a mondatkezdeteket. A *Lázár-kódex* másolója alig használt írásjelet, még a mondatkezdeteket sem jelezte maiusculával.

Nyelvjárási tendenciák

A *Lobkowicz-kódex*, mint az eddig bemutatott fejezetekben, itt az *Oratió*ban is labiális többletet, a *Lázár-kódex* pedig illabiális tendenciát mutat. A *Lobkowicz-kódex* jellegzetes szavai – mint például azok, amelyeket a *Debrece-*

¹⁷³ Annak ellenére, hogy azonos kéz másolta a kódex jelentős részét, a kézirat egyik felében a *cs* hang jele mindig *ch*, a másik részben mindig *cz*. N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

ni kódex szövegében lévőekkel összehasonlítottunk – az imádság természete miatt itt nem szerepelnek. Az *embor* (102:13) csak egyszer fordul elő, az *edős* viszont négyszer (101:18; 102:6, 14; 103:10), ám ezek a szavak nincsenek meg a *Lázár-kódex* puritán szövegében. Egyedül a *Lobkowicz-kódex*ben szereplő *mindon* és a *Lázár-kódex*béli alakja *minden* vethető egybe; ezeket a szavakat a klarissza kódexben mindig *ő*-vel (101:19; 102:10–11, 11) a *Lázár-kódex*ben mindig *e*-vel írták (195:6, 196:10, 11). A *Lázár-kódex*ben ennek ellenére sok a labiális kötőhangot tartalmazó szó: *istenom* (195:5–6), *tenekod* (195:9), *qresson* (197:1). Az összehasonlítás itt nem játszik akkora szerepet, mint akkor, amikor azonos kéz másol két azonos szöveget. Azt azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordítása ebben az esetben is azokat a nyelvjárási tendenciákat mutatja, mint a korábbi fejezetekben.

A másolatok

Az ima szövege egy hosszabb fordítás része volt, a *Lobkowicz-kódex* a teljes III. 3. fejezetet tartalmazza, a *Lázár-kódex* viszont csak a fejezetből kiemelt, önálló szöveggé vált orációt. A két másolat tiszta, pontos.

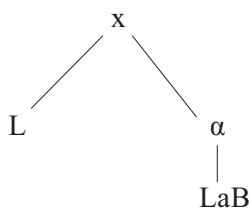
A *Lobkowicz-kódex* szövegében van egy elírás: *ferod* (102:3). Lehet, hogy a másolót megzavarta valami, mert a mondat szórendje itt hibás: *En vağok zegen te zolgad es el vetot ferod*, de lehet, hogy maga a mintapéldány is zavaros volt.¹⁷⁴ Az is előfordulhat, hogy a scriptort az előző sorban lévő szó befolyásolta, ahol *zolgad* szerepel, ugyanis az ismeretlen nővér másutt mindig *g*-vel írta a szót: *fergo* *Lzke*, *fergoknec*, *ferog* (34:7–8, 9–10, 15).¹⁷⁵

Az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* magyar fordításának másolatai az eltérésekből következően nem egymásról készültek. Az átdolgozáshoz használt példány természetesen nem a *Lobkowicz-kódex*, hanem egy ahhoz közel álló kézirat volt, amelyen a recensens az átalakításait interlineáris és marginális betoldásokkal, kihúzásokkal jelölte.

Az LaB recenzója pontos, a *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítás kissé henyé, túlmagyarázó, pontatlan. Az L-másoló bemutatott hibái, a zavaros mondat azt sugallják, hogy nem tisztázatból dolgozott, míg a másik kézirat nem mutat ilyen jeleket.

¹⁷⁴ A *Lázár-kódex* szövege: *en vağjok te zegenke zolgaczkad es megh vettetot fergheczke* (195:10–12).

¹⁷⁵ A szavak a *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi* (I, 1) *Lobkowicz-kódex*béli fordításának interpolációjában szerepelnek.

A fordító és a recenzens közönsége

Amennyire meg lehet ítélni, az imádságot megőrző kéziratok magánhasználatban voltak. A *Lobkowicz-kódexet* díszesebb kivitele miatt egy jelentős klariszsa apáca könyvének tartjuk,¹⁷⁶ a *Lázár-kódex* egy ismeretlen beginaközösség egyik tagjának tulajdonában volt.¹⁷⁷

A fordítóról és az átdolgozóról nem tudunk semmit. A *Lobkowicz-kódex*be jutott rövid ima is azt mutatja, hogy a fordító lelkigondozóként járt el, interpretálta azokat a részeket, amelyekről úgy ítélte meg, hogy olvasója nem fogja érteni. A kódex eredetéből következtetve a fordító ferences szerzetes lehetett.

A *Lázár-kódex* szövege hűséges az eredeti latin szöveghez, nincsenek benne interpolációk, dedikált megjegyzések.

A De iudicio et poenis peccatorum (I. 24.) fordítása a Lobkowicz- és recenziója Debreceni és a Lázár-kódexben

Titulus és szerző

A *De imitatione Christi* I. könyvének 24. fejezete¹⁷⁸ a *De iudicio et poenis peccatorum* magyar fordítása és annak recenziói a *Lobkowicz-* (61:7–76:13),¹⁷⁹ a *Debreceni* (275:1–283:12) és a *Lázár-kódex*ben (264:1–284:8) olvashatók. A fejezet magyar titulusi kevés eltérést mutatnak, megfelelnek a latin szövegnek, de csak a *Debreceni kódex*-béli fordítás pontos: *Oluastatic eth az Iras az Iteletrel es az binesecnec o kennocrvl* (275:1–2).¹⁸⁰

¹⁷⁶ TIMÁR, *Magyar kódexcsaládok*, 66.

¹⁷⁷ Erről a beginaközösségről a *De meditatione mortis*ről szóló elemzésben, valamint az *Áttekintés* című fejezetben lesz szó.

¹⁷⁸ Az elemzés sorrendje itt megtörik, mivel az I. 23. capitulumnak négy változata van. Célszerűnek tűnik, hogy a három verzióval rendelkező I. 24. fejezetet vegyem előre.

¹⁷⁹ A fejezet fordításához a bűnösökről és a poklóról szóló hosszú elmélkedés kapcsolódik (76:13–82:4).

¹⁸⁰ *Lobkowicz-kódex: olvastatic az Iteletrel es az bñnşşokrvl : minemv kenockal kenzattatnak* (61:7–9), *Lázár-kódex: oluastatic it az iras az iteletrql es az <pi> binnek kenjarol* (264:1–3).

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis-szövegeinek alkotói egyöntetűen Szent Bernátnak tulajdonították a *De imitatione Christi* e fejezetét: *ezeket mongia az aytatos zent Bernard (Lobkowicz-kódex, 73:11–12)*.¹⁸¹ Az LaB-recenzens minden párhuzamos helyen kihagyta az ilyen jellegű interpolációkat, sehol sem említett szerzőt.

Az ősfordítás másolatát őrző *Lobkowicz-kódex* e részének összeállítója szerint ez a fejezet a negyedik (61:7–8).

A *Lobkowicz-kódex* az eredeti fordítást őrzi, a *Debreceni* és a *Lázár-kódex*-ben lévő másolatok ennek a fordításnak az átdolgozott változatait tartalmazzák:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Qui enim Deum ex toto corde amat, nec mortem nec supplicium nec iudicium nec infernum metuit, quia perfectus amor securum ad Deum accessum facit. I. 24,42.		
Mert valaký az vr istenth thelies zývevel zerethý · ez sem az halalth sem gøtrelmet · kent · sem az iteletøth sem az poclot nem felý · mert az thekeletøz zeretettet býzodalmas es batorsagos iarolast thezøn az vr istenhøz 75:10–16	Mert valaki az vr istent telies zivevel zereti · sem az halalt · sem az kent · sem az iteletøth søt ki mind ennel nagiob meg az poclot es nem feli · mire · mert az thekeletes zeretetnec batorsagos iarolasa vagion az vr istenhøz 282:15–21	mert valaký az istent telýes zýweuel zeretý ez ilýen embør sem az halalt: sem ah kenth : sem az iteletøt : sem az poklot nem felý mert az tekelløtøz zere-ll -tet batorsagos iarulast tezen az istenhøz : 282:6–283:2

Könnyen belátható, hogy az eltérések nem másolói figyelmetlenségek következményei. A másolt szövegben részben hagyományozódtak az interpolációk, míg a szópárosítás elemei kiestek. A *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítást ebben az esetben is átdolgozták, miként az eddig bemutatott fejezeteket is. Ezek a módosítások akár a másolónak is tulajdoníthatóak lennének, de a későbbiekben bizonyítom, hogy a változatok a latin variánsok hatására jöttek létre. A következőkben így a *Lobkowicz-kódex* esetében fordítót, a másik két kéziratot könyvnél pedig recenzenst emlegetek.

Az átdolgozás nyoma a *Debreceni kódex*-ben egy másolói figyelmetlenségnek köszönhetően jól kivehető:

¹⁸¹ *ezeket mongia az aytatos zent Bernard (Debreceni kódex, 281:4–5)*.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Nullum vitium erit, quod suum proprium cruciatum non habeat. I. 24,13.		
Semminemő bñn nem lessõn ki az ý tvlaldon gõtrelnet nem vallana 65:3–4	Semmi nemõ bin nem lezzen oth ki tvlaidon az õnõn gõtrelnet nem vallana 277:19–21	oth semmÿ bin nem lezõn mely az õ tulaÿdon kenÿat nem vallÿa : 271:9–12

A D-recenzens nem jelezte, hogy törölni kívánja a neki nem tetsző *ki az ý tvlaldon* kifejezést az átdolgozásban,¹⁸² így a scriptor azt is leírta, és emellett került az *õnõn* fordulat, amely mellett az előzmény nyilvánvalóan felesleges. A *Lázár-kódex*béli átdolgozásban megjelennek mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex* recenziójának elemei.

Variánsok és interpolációk

Az I. könyv 24. fejezete latin eredetijének több olyan variánsa van, amelynek segítségével bizonyíthatjuk, hogy az L-fordító pontosan dolgozott, illetőleg, hogy a szöveget átdolgozták. Erre azok a helyek nem alkalmasak, ahol a latin eredeti változataiban egy-egy szónyi hiány vagy többlet mutatkozik, hiszen a magyar szöveg eltérését akár a másoló figyelmetlensége is okozhatta.

Sokkal erősebb bizonyítékot szolgáltatnak azok a szöveghelyek, ahol a latin variáns nyomán megváltozik egy-egy szó tartalma, vagy akár a mondat szerkezete is módosul. Az első példa, amely egyben a fejezet első mondata is, csupán részben ilyen hely:

¹⁸² A kéziratban egyértelműen *tvlaldon* olvasható, de a további másolatok alapján ez hibás alak.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
In omnibus rebus respice finem et qualiter ante districtum iudicem stabis, cui nihil est occultum, qui muneribus non placatur nec excusationes recipit, sed quod iustum est iudicabit. I. 24,1.		
Mindön nev̄ teteménőq̄dbe es mývelkődetőq̄dben az veget meg tekinLhed es nezied : es mýkepen az soros itelő býronac előtte allas : kinec semmý el nýnchen týtkoltatvan . ký aiandekokalmeg nem engezteltetýk : sem maga mentessőket nem vessőn · de ammi igaz ast iteli	Minden ten dolgaidba es teteménidben az veget meg nezied · es gondoliad mikepen allaz az zoros itele biro előt kinec semmi ninLhen el eñeztetven es titkoltatvan · ki aiandecocval meg nem engezteltetic · sem magamentessőket nem vezzen · de ammi igaz azt iteli	Minden the dolghaidnak tekenczed meg az veghet es mikepen allaz az zoros itelő bironak előtte kýnel semmý el titkoluan ninczen ký aýandekokal meg nem engheztelletýk sem magha- ll -menthesseket bee nem vezőn de ah mi ighaz azt ithelý
61:10–18	275:3–10	264:4–265:3

A latin bázisszövegben *districtus* szerepel, amely ’elfoglalt’-at, ’mindenre figyelő’-t jelent, tehát semmiképpen sem *szorost*, ami a fordításban áll. A szentencia latin variánsai között azonban szerepel a *strictum iudicem*, ami már a mindhárom kódex szövegének megfelel.¹⁸³ A szóválasztás Isten jelzőjeként nemcsak nekünk szokatlan, hanem a *Debreceni kódex* egyik későbbi olvasójának is az volt: áthúzta a szót, és az eredeti latinról mit sem tudva mellé írta: *erős*.¹⁸⁴

A fejezet következő mondata is arra mutat, hogy annak variánsát ismerte mindegyik alkotó, mind a fordító, mind az átdolgozó. A latin mondat a kritikai kiadásban ez: *O miserrime et insipiens, quid respondebis Deo omnia mala tua scienti, qui interdum times vultum hominis irati?* (I. 24,2), a magyar szövegben viszont mindegyik változatban – egy helyen elírva, *bizos* alakban – szerepel a „bűnös” szó:

¹⁸³ *De imitatione Christi*, 75. A jelzős szerkezet az egyik interpolációban ismétlődik: *az soros itelő býro eleleiben* (*Lobkowicz-kódex*, 66:8–9). A *Lobkowicz-kódex* e fejezethez kapcsolódó másik interpolációjában ismételtelen előkerül a kifejezés: *az soros iteletneç napian* (77:3–4), itt az Isten *az haragos itelő býro* (77:5) képében jelenik meg. A kifejezés a latin eredetit követve – *stricta vita* (I. 24,34.) – más összetételben is szerepel a *Lobkowicz-kódex*béli Kempis-fordításban és átdolgozásaiban: *az zoros eleth* (73:9), *az zoros elet* (*Debreceni kódex*, 281:2), *az zoross elet* (*Lázár-kódex*, 279:7).

¹⁸⁴ A példában a kiadástól eltérően nem jelöltem a *soros* törlését, amelyet a későbbi javító kéz ejtett. Az írás XVI. századi, az ő jelölése *o* feletti *e*-vel történt (275:5).

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
¶ O návalias hÿt býnos mÿt feleels mondas az vr istennec mindon : ll gonossagidat tvdonac · kÿ nemÿkoron rettegød es felød az meg haragvth embørnec zqmeli et es orL·haiat · 61:18–62:4	¶ O zegen návalias hit bizos mit feleLz az vr istennec minden te gonossagidat iol tvdonac · ki lam nemikoron felød az megharadvth embernec orL·haiat · 275:10–13	o nÿawalÿassagos es eztelen kaba binos mit felez az istennek minden the gonozsaghidnak tudoianak ki ezonkøzben rettegød mostan az megh haraghwth embørnek zÿnet 265:3–11

A magyar fordítás azonban helyes, hiszen a kritikai kiadás ismer olyan változatokat, amelyek tartalmazzák a *peccatort* is,¹⁸⁵ tehát a magyar szövegeket megalkotók pontosan fordítottak.

Ugyanilyen egyezésekkel találkozunk a következő mondatokban is, ahol a magyar fordításban a latin bázisszöveghez képest betoldásnak látszik a *kellemetös* és a *mennyországban* szó is:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tunc plus valebit stricta vita et ardua poenitentia, quam omnis delectatio terrena. I. 24,34.		
Tahat akoron · az · az iteletnec napian inkab kellemetøssøk leznec az aldot istennec · es tenekød haznalatosbac az zoros eleth es az kemenÿ penitencianac tartasa · hod nem mint mindon ez földÿ gønørøsegøk · 73:5–11	¶ O akoron bizonnával inkab kellemetøs zezzen az zoros elet es az kemen penitencianac ø tartasa · hodnem mint minden ez földi gønørøseg · 281:1–4	akoron nagÿobban kellemetøs lezøn az zoross elet es az kemenÿ penitencia honnem mint mind ez földÿ gÿønørørsseghøk 279:6–10

¹⁸⁵ *De imitatione Christi*, 75.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ecce vere non potes duo gaudia habere, delectari hic in mundo et postea regnare cum Christo. I. 24,39.		
¶ Ime býzonaba at'ámfya nem lehet keet vigasagod es orqmed hog et ez velagba gonorkodnel es annac vtanna . orsaglanal menorsagba az aldot cristos Iesusal :	ime hog bizonauual nem lehet teneked ket orqmed hog et ez velagba es gonorkodiel es kedved zerent ely es annac vtanna az aldot cristos iesussal orzaganal menorzagba	ime bizonauual nem valhatc keet orqmeket gyonyorssegeben lenny it ez vilagon es annak vtanna orzagolny az menyorzagban az cristossal
74:12–75:1	282:4–8	281:1–6

Az I. könyv 24. fejezete 34. szentenciájának van olyan variánsa, amelyben a *valebit* helyén *placebit* áll, az lehet a *kellemetqs* megfelelése.¹⁸⁶ A 39. mondat fordítása szintén helyes, létezik olyan variáns, amelyben az *in celo* is olvasható.¹⁸⁷

A következő példák szintén azt szemléltetik, hogy a variánsok igazolják a magyar fordítás hűségét, illetve a javítások pontosságát. A *Lobkowicz-kódex*-béli szövegnek – *Mert myt egeth mit rag egebet az pokolnac tyze* – ismert a latin variánsa: *Quid aliud ille ignis ardebit et devorabit...*,¹⁸⁸ ahol az *pokolnac* szó az *ille* névmás helyére lépett. Elképzelhető, hogy a *Debreceni kódex* keze pontatlanul másolt, és így maradt ki a szópárosításnak látszó szerkezet egyik tagja:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Quid aliud ille ignis devorabit, nisi peccata tua? I. 24,8.		
¶ Mert myt egeth mit rag egebet az pokolnac tyze hanem L ak atte býneidet	¶ Mert mit egeth egiebet az pokolnac q tize hanem L ak atte bineidet	mit egeth egyebet az tyz hannem czak az te býneýdet
64:1–3	277:2–3	269:8–11

Hasonló eltérést látunk egy másik locusban, ahol az L-fordító megoldását – *az kemensegqs keserv penitencia* – igazolja a latin variáns: *in gravissima et amarissima penitentia*.¹⁸⁹

¹⁸⁶ *De imitatione Christi*, 78.

¹⁸⁷ *De imitatione Christi*, 79.

¹⁸⁸ *De imitatione Christi*, 76.

¹⁸⁹ *De imitatione Christi*, 76.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ibi erit una hora gravior in poena, quam hic centum anni in amarissima poenitentia. I. 24,15.		
Oth az az pokolba keservb lessõn eg ora az kenban : ll hoğ nem mint eth zaz avag ket zas eztendõc az kemensegõs keserv penitencia tartasba 68:16–69:3	Oth az az pokolba eg oraiglan valo ken nehezeb es keservb lezzen hod nem mint eth ez velagon zaz eztendõc az keserõseges penitencia tartasba 278:3–7	oth lezen egÿ ora nehezeb az kenban honnem mint ith zaaz eztendõk az kesserÿssegõs penitenciaban 272:4–8

A másik két kézirat viszont nem ismeri ezt a változatot, és ismét a fővariánsnak tekintett szöveggel tart.

A betoldások több esetben is interpolációnak látszanak, ha van is latin előzményük, az ismeretlen:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ibi luxuriosi et voluptatum amatores ardenti pice et foetido sulphure perfundentur, et sicut furiosi canes prae dolore invidiosi ululabunt. I. 24,12.		
Oth erlhed az pokolba az bvÿa testÿ embõrec es az v testtõcnek zeretõj forro zvrokkal es bidõs kenkvvel õntettetnec meg : Es az ÿregõk : ll mikepen az tÿhõs avag haragos bestÿac anağ keservsegnec mÿatta orditnac 64:15–65:3	Oth az az pokolba a bvia emberec es az testi gõnõrõsegnec kõvetõj egõ avag forro kenkvvel es zvrokkal õntettetnec meg Az ragalmazok es az iregok mikepen az díhes bestÿac az nag faidalmnac es keservsegnec mÿatta orditnac 277:13–19	oth az testÿ bÿÿassagban eloğ es az testÿ-keuansagnak zeretõÿ eghõ zurkkal es bÿdes kÿnkõwel meg õttetnec es mikeppen az dÿhõs ebek az nagy faÿdalomnac es kennak miatta az iregõk orditnak : 271:1–9

A latin eredeti nem, de mindhárom magyar verzió azonosan szerepelteti és mutatja be az irigyek szenvedését, ezt a *Debreceni kódex* recenzeált változata még a rágalmozókéval is megtoldja. A latintól idegen elemeket a *Lázár-kódex* verziója mindaddig elhagyta, nem olvasható benne kommentár, értelmezés, ez az egyetlen eset, amikor megtart olyan kiegészítést, amely a másik két kéziratban is megvan. Gyaníthatóan azért, mert ebben az esetben mindhárom

szövegalkotó ismeretlen, azonos latin variánst használt, azaz olyat, amely megnevezte ezeket a bűnösöket.¹⁹⁰

Fordított a helyzet a következő példában, ahol a *Lobkowicz-kódex*ben csak egyetlen jelző – *io* – áll a *consiencia lelki esmeret* szavak előtt, holott a latinban kettő is van. Eldönthetetlen, hogy eleve hiányzott a rendelkezésére álló latin szövegből a *simplex*,¹⁹¹ vagy a fordító egy másik variánst követett, amelyben *pura et bona* szerepel,¹⁹² és a másoláskor esett ki a másik jelző:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tunc plus laetificabit pura et simplex conscientia et bona, quam docta philosophia. I. 24,29.		
Tahat incab vigastal meg az io consiencia lelki esmeret hoğ nem mint az nag tanvl bvchesseg 72:3–5	¶ Vaÿ bizonnával atiamfÿa nagial nagjoban vigasztal meg tegedet akoron az thizta es io consiencia az az lelki esmeret hod nem mint az nag tvdomannac bōL_hessege 280:14–18 ¹⁹³	akoron inkab qrÿl az tizta es io lelkÿ esmeret : honnem mint az nagy bōlczess- ll -egqs tdomanÿok 277:9–278:1

Az előbbi példában a rövid interpoláció egy megszólítás. Az, hogy a fordító a hallgatóságához szól, nem jellemző a *Lobkowicz-kódex*ben megőrzött Kempis-szövegre. Ez a közvetlen stílus a *Debreceni kódex* szövegét készítő recenzenst jellemzi, ő összesen hatszor fordul közönségéhez: *No azert en zereate atiamfÿa* (292:3–4). Egy kivétel van ez alól, ott a betoldás egybehangzik a *Lobkowicz-kódex* megszólításával: *ezqcket mongia az aÿtatos zent Bernard* · ¶ *No azert en zeretets attiamfÿa tanvl' mastan keuesben senvednōd* (*Lobkowicz-kódex*, 73:11–14).¹⁹⁴ A *De iudicio et poenis peccatorum* titulusú fejezet *Debreceni kódex*-béli átdolgozása több, az élőbeszédet idéző elemet, egytagú betoldást tartalmaz, mint a másik két kézirat.¹⁹⁵ A recenzens egy helyen még

¹⁹⁰ Az I. 24,22-es mondat kiegészítése is hasonlóan látszik, ahol a *Lobkowicz-kódex* rá-galmazókat (70:17), a *Debreceni kódex* rágalmazókat és irigyeket (279:11–12) emleget. Ezen a helyen a *Lázár-kódex* recenzense sem követte a latin eredetit, álnokságként fordította az *iniquitas* szót (275:8).

¹⁹¹ Van olyan variáns, amelyben nem szerepel a *simplex*, vö. *De imitatione Christi*, 78.

¹⁹² *De imitatione Christi*, 78.

¹⁹³ A *Debreceni kódex*ben zavar van, a mondat későbbre került a másoláskor; az összehasonlítás megkönnyítéséért az eredeti helyen közlöm.

¹⁹⁴ *Debreceni kódex*: *ezzeket mongia az aÿtatos zent Bernard* : *No azert en zereate atiamfÿa tanvl' mastan valami keveset zenvedni* (281:4–6).

¹⁹⁵ Vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

kérdést is feltett, amelyre Kempis szavaival rögtön felelt is: *Mert valaki az vr istent telies zivevel zereti · sem az halalt · sem az kent · sem az iteletqth sqt ki mind ennel nagiob meg az poclot es nem feli · mire · mert az thekeletes zeret- nec batorsagos iarolasa vagion az vr istenhqz* (282:15–21). A latin eredetiben nem szereplő önálló kérdésfeltevés a *mire* kérdőszóval a D-recenzens retorikai eszközei közé tartozott.¹⁹⁶

Hosszabb-rövidebb interpolációk főként a *Lobkowicz-kódex*ben vannak, ezek az őket megelőző szövegrészt magyarázzák, mint például ez: *akoron · az · az iteletnec napian* (73:6), *Oth er Lhed az pokolba* (64:15). Az értelmező betoldásoknak egy részét ismerte és elfogadta a szöveg D-recenzense, így bekerültek a *Debreceni kódex* szövegébe is, mint ez: *Oth az az pokolba ~ Oth az az pokolba* (68:16 ~ 278:3, a latinban csak ennyi áll: *Ibi* I. 24,15). Az L-fordításból egy másik magyarázó interpolációt is átemelt a D-recenzens, amely a földi fájdalommal érzékelteti a pokol örök tűzének erejét: *Thegedhecz az kys viqdat az thizben es lassad hog ha el' thirhetqđ* (*Lobkowicz-kódex*, 74:3–4).¹⁹⁷

A *Lobkowicz-kódex*béli fordítás hosszabb interpolációt (65:8–68:16), a fejezet végén még egy elmélkedést (76:13–82:4) tartalmaz, ezeket a másik két kódex nem hozza. A hosszú interpolációról, amely a késő középkori szövegalkotás szép példája, az *Értelmezés* című fejezetben még hosszabban lesz szó.

Fordítási megoldások

Az L-fordító és szövegének átdolgozói nemcsak a szöveghűségre törekedtek, hanem minden esetben iparkodtak szabatos megfeleléseket találni. Ez azzal is járt, hogy egy-egy latin szót kettővel adtak vissza; a táblázatban a latin szentenciák számozása minden mondat első szavánál szerepel:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i> B
In omnibus rebus I. 24,1.		
teteménqđbe es mývelkqđetqđben 61:10–11	dolgaidba es tetemen- nidben 275:3–4	dolghaidnak 264:4–5

¹⁹⁶ Eredetije: *Qui enim Deum ex toto corde amat, nec mortem nec supplicium nec iudicium nec infernum metuit, quia perfectus amor securum ad Deum accessum facit.* I. 24,42. Más helyen hasonlóan: *Mert az lelki embert igen hamar egbe : l goiti qmagat · az az q erzekensegit mire : l mert soha qmagat mindenestel fogvan ez velegi hitvan kevansagocra ky nem qnti ·* (*Debreceni kódex*, 290:15–19). Eredetije: *Homo internus cito se recolligit et numquam se totum ad exteriora effundit.* II. 1,36. – A *Lobkowicz-kódex*ből ez a mondat hiányzik.

¹⁹⁷ *Teqedze az kis <o> viodat az thizbe es lassad meg ha el zenvedhetqđ* (*Debreceni kódex*, 281:11–12).

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
respice		
meg tekinlhed es nezieđ 61:12	meg nezieđ es gondoliad 275:4–5	tekenczed 264:5
cui nihil est occultum		
el nŷnchen tŷtkoltatvan 61:14–15	el eŷzettetven es titkoltatvan 275:7	el titkoluan 264:9
O miserrime I. 24,2.		
O návalias 61:18	O zegen návalias 275:10	o nŷawalŷassagos 265:3–4
respondebis		
feleels mondas 61:19	felel z 275:10	felel z 265:5
times		
rettegđd es felđd 62:2	felđd 275:12	rettegđd 265:9–10
vultum		
zđmeliet es or_l_haiat 62:3–4	or_l_haiat 275:13	zŷnet 265:11

Ez a táblázat csupán a *De iudicio et poenis peccatorum* fejezet első két mondatának szópárjait sorolta föl. Ezekben a szópárokban, Tarnai Andor vélekedésével szemben,¹⁹⁸ nem a másoló fegyelmezetlensége, önkényes kiegészítése figyelhető meg, hanem az, hogy a fordító és a szöveg átdolgozói is a szópárok használatával a latin eredeti pontos visszaadására törekedtek.

Az L-fordító a *res* és a *respice* fordítására két szót használt. A *Debreceni kódex* verziója ugyanúgy adta vissza a kifejezést, de változtatott a szópárokon. A szöveg alakítása nem lehetett a scriptor döntése, hiszen az nem egy bevett fordulat önkéntelen követése, automatikus javítása, amikor kétszer is a meglévő fordítás második tagját teszi előre, és egy újabb szót ír mellé. Mindkét esetben látszik, hogy a recensens találóbb szót keresett, meg kellett fontolnia, hogy melyiket válassza; ez az eljárás nem másolóra, hanem fordítóra, szerkesztőre vall. Hasonló a *cui nihil est occultum* esete is: itt is szabatos kifejezést keresve egészítette ki a szöveget javítgató a *Lobkowicz-kódex* ősfordításának – egyébként pontos – magyar megfeleltetését.

¹⁹⁸ Tarnai Andor rövid részletet választott elemzéséhez, a fejezet első két mondatát. Részmegfigyelései kiválóak, de megállapítása a másolatokról (vö. TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 232–233) nem elfogadható.

Az LaB-recenzens – miként már az előző részekben láttuk – elutasította a párba állított szóalakokat, korrekt, pontos fordítást nyújtott át olvasójának. Szóválasztásaiból viszont az tűnik ki, hogy ismerte a korábbi fordítást és annak recenzióját, a számára pontosabbnak tűnő megfeleltetést alkalmazta.

Az előzőekben elmondottak érvényesek a *zegen návalias hit *binqs* szerkezetre is.¹⁹⁹ A jelző a *miser* másik megfelelőjeként került a fordításba, a recenzens nem tudott dönteni egyik szó javára sem.²⁰⁰

A fejezet további szentenciáiban – miként Tarnai Andor is megfigyelte²⁰¹ – jól látható, hogy a *Debreceni kódex*ben csökken a szópárok száma. A táblázatból az is kitűnik, hogy a *Lázár-kódex* e szövegének készítője hol az egyik, hol a másik előzménykézirat szavát emelte át. Az LaB-recenzens csak ritkán választott önállóan másik kifejezést. Ezekben az esetekben megoldása – legálábbis a mai megítélés szerint – mindig találóbb.

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
non provides I. 24,3.		
nem : laL z nem gondols 62:3–4	nem laL z nem gondols 275:14	meg nem latz 265:12
fructuosus I. 24,4.		
gõmõlchõs es haznalatos 62:11–12	haznalatos 275:20	gýmõlczõs 266:9–10
fletus I. 24,4.		
az te kõn hvlatasod es sýrassod 62:12–13	síralmad 275:20	sírassod 266:10
pro contrariantibus I. 24,5.		
meg haboritoier avag ellensegeiert 63:6–7	ellensegyert 276:8	ellenevalokert 267:11
subiugare		
alaia háytogatnia igengetnie 63:14	alaia haitogatnýa 276:16	igaýa ala ... igyeközýk 268:10–11
furiosi I. 24,12.		
týhõs avag haragos 65:1	díhes 277:18	dýhõs 271:6

¹⁹⁹ A *Debreceni kódex*ben a szó helyén *bizqs* áll, ami nyilvánvaló elírás.

²⁰⁰ Vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

²⁰¹ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
gravior I. 24,15.		
keservb 68:17	nehezeb es keservb 278:4	nehezeb 272:5
fiduciam I. 24,20.		
bÿzodalma es batorsaga 70:7	batorsaga 279:3	bizodalmat [vall] 274:9
gaudebit I. 24,23.		
vigad es qrvl 71:2	qrvl es vigad 279:14	qrvl 275:10
obtenebrescet I. 24,23.		
meg homalosodic 71:8	Meg homálosodic 280:1	setetÿl homalÿossodic 276:7–8
domicilium I. 24,26.		
haÿlocka es kvtia 71:12–13	hazaLzka 280:3	haÿlek 276:11
deauratum I. 24,26.		
dragalatos Arantias 71:13–14	arañnas 280:4	aranÿas 276:12
contemptus I. 24,30.		
meg vtalasa es el hagasa 72:8–9	meg vtalasa es el hagassa 280:12	meg vtalassa 278:4
gaudebis I. 24,32.		
vigastaltatol es qrvlcz 72:16		qrvlz 278:11
de longa fabulatione I. 24,32.		
az nag sok hossv bezellesröl niaiaskodasrol 73:1–2	az sok zolasrvl 280:20	az hozÿw bezzellessqkon 279:1–2
tormenta I. 24,37.		
götrelnemet es kenokat 74:7–8	götrelnemet es keserqseges kent 281:15	kent 280:9
passio I. 24,38.		
götreln 74:9	götreln 281:16	ken haborussagh 280:10
gaudia I. 24,39.		
vigasagod es qromed 74:13–14	qromed 282:5	qromeket 281:2

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
supplicium [supplex] I. 24,42.		
götrelmet · kent	kent	kenth
securum		
býzodalmas es batorsagos	batorsagos	batorsagos

A *Lázár-kódex* Kempis-szövegének, a *De iudicio et poenis peccatorum*nak az átdolgozója egyszer választotta azt a megoldást, hogy az átvett elem mellé maga is újabbat írt, egy másik esetben pedig nem tudott dönteni, ezért szópárt hozott létre.

A pontosabb szóválasztásra való törekvés nem csak a szópárok elhagyásánál ütközik ki:

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Melius est modo purgare peccata et vitia resecare, quam in futuro purganda reservare. I. 24,6.		
¶ Iob : azert embör nec mastan ý magabol ký týztitanýa az binöket es az vetköket ký sagatnýa hognem mýnt ivvendö iteletre : ll týztitandoivl' tartanýa : 63:14–64:1	¶ Vaý bizonával iob mastan az binöket es az gonosságokat el hadnýa el vagnýa · hod nem mint iwendöre meg thiztoitandoivl' tartanýa : 276:16–20	azert iob ll -mostan az býneket ký tiztitaný es az vetkeket le vagný honnemmint az iouendö týztulasra tartaný: 268:12–269:5

Ebben a példában a *resecare* ige pontosabb jelentését kereste az átdolgozó. A *Lobkowitz-kódex* fordítója az erőteljesebb *kiszaggatni* képet használta 1514-ben. 1519-ben a *Debreceni kódex*ben ugyanazon a helyen *elvágni* szerepel, bár érződik a bizonytalanság, mert egy másik, megszokottabb fordulat is kerül mellé: *elhagyni*.

Azokban az esetekben, amelyekben feltűnően ügyetlenre sikeredett a fordítás, szintén jól látszik az átdolgozás a két későbbi kéziratban:

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
In quibus homo peccavit, in illis gravius punietur. I. 24,10.		
Mert amminemv býnoc nec vetköc nec miatta bint tet embor azoknac mýatta götrettetikis · 64:8–10	Mert ammeliebbe ember vetközöt · vgian azzocba nehezeben götretic 277:8–10	valaminemý tagýaban az embör vetközöt azon tagýaban nehezeben gýötretýk 270:5–8

A *Lobkowicz-kódex* ősfordítása és a *Lázár-kódex*ben lévő verzió értelmezi Kempis szövegét, így nem pontosan felel meg a latinnak, de jól érthető; az eredetihez a *Debreceni kódex* változata áll közel. A D-recenzens célja ebben az esetben a pontosság lehetett, de ez az érthetőség kárára történt.

Előfordult az is, hogy mindhárom esetben pontatlan fordítás, átdolgozás született:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si usque in hodiernum diem semper in honoribus et voluptatibus vixisses, quid totum tibi profuisset, si iam in instanti mori contingeret? I. 24,40.		
hog ha mind ez : napsagtvf fogvan mindqn koron gonqrv es kevansagocba etel vona . mit haznalna nac mind ezok hog ha ezen helqn kellett nec avag tortennec meg halnod :	hog ha mind ez napiglan minden koron thiztessegocben es minden nemq gonqrsegoqben etel vona . mit haznalna teneked ezzok hogha ezen helen meg kellene halnod	ha mind ez ma y napiglan mindenkoron tiztessegokben es kewansagokban eteel volna y mind azok smit haznaltanak volna tenekod ha immar ll alhatatlansagban tortenneek meg halnod
75:1–6	282:8–12	281:7–282:2

A *Lobkowicz-kódex* másolata a leggyengébb szöveg. Az L-fordító helytelen időhatározói alakot (*ez : napsagtvf fogvan*) alkalmazott, rokon értelmű magyar megfelelőt választott a *voluptas* szónak (*kevansagocba*),²⁰² tétován állította párba a szavakat (*kellennec avag tortennec meg halnod*). Hiányzik – vagy a másolatba nem került be – az *in honoribus* fordítása, félbemaradt egy szó is (*gonqrv*) – ez utóbbi két hibát a scriptor követhette el, aki nehezen igazodott el a mintapéldányon.

A *Debreceni kódex*-béli *De iudicio et poenis peccatorum* magyar szövege az L-fordítás átdolgozása. Korrekt szöveg, amelyben több egyeztetési hiba van (*mit haznalna teneked ezzok*), ezért az elírásért akár a scriptort is hibáztathatjuk, akít megzavarhattak a mintapéldányul szolgáló kézirat javításai.

²⁰² A Kempis-szöveg fordításában a *voluptas* megfelelői: *voluptatum amatores – v testq- nek zeretqi* (*Lobkowicz-kódex*, 64:16–17) az *testi gonqrsegnec qvetqi* (*Debreceni kódex*, 277:14–15), az *testy- | keuansagnak zeretqy* (*Lázár-kódex*, 271:2–3). A másik hely: *Excedunt enim spirituales consolaciones omnes mundi delitias et carnis voluptates.* (II. 10,4.) – mert az lelki vigasztalások fölöl mvlnc minden ez fodi kevansagokat es az testnec q *gonqrseget* (*Debreceni kódex*, 292:15–17). A *Magyar nyelvtörténeti szótár* a kívánság főnévnek ezt a megfelelőjét nem ismeri. I. m., II, 321–322.

Az LaB-recenzens sok elemet átvett ugyan a *Debreceni kódex* szövegéből, ám az ő változata mégis a *Lobkowicz-kódex* variánsaihoz áll közelebb. A *voluptas* fordítását a *Lobkowicz-kódex*ből emelte át, beszüremlett a *mind azok* fordulat is, ám rossz helyre került, míg végezetül rossz fordítása lett az *instantinák: alhatatlansagban*; lehetséges, hogy a latin szövegében lévő szót *inconstantianak* olvasta. A *Lázár-kódex* recenziója ezen a helyen pontatlan.

Más esetekben azonban kitűnik, hogy ha a *Lobkowicz-kódex*ből hiányzik egy-egy szakasz, akkor a *Debreceni kódex*szel szinte teljesen azonos a *Lázár-kódex* szövege:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Vere nos ipsos decipimus per inordinatum amorem quem ad carnem habemus. I. 24,7.	Bizonnával minen magvokat L haliok meg Az zertelen zeretet- ll nec mýatta meliet ammi testõnhez tartvnc 276:20–277:1	bizonýauval minnen-l magonkat meg czaljwk az zertelen valo zerelemnek miatta melýet az testhõz vallonk : 269:5–9
Tunc stabit ad iudicandum qui modo se subicit humiliter iudiciis hominum. I. 24,19.	Tehat akoron al az iteletre ki mastan : ll vetõte õmagat Alazatoson embõrõknek iteteti ala : 278:21–279:2	akkoron az iteletre · al kýt : ith mostan õnõnõmagat alazatosson vetõtte embõrõknek iteletý alaa : 274:5–8

Az LaB-recenzens az első példában szinte semmit sem változtatott, a másodikban a szórendet alakította át. A szentenciába (I. 24,19.) – talán az módosításoknak köszönhetően – hiba csúszott, a *ki* névmást vagy a recenzens, vagy akár a szöveg másolója (LaB4) tárgyraggal látta el.

Az L-fordító, majd recenzensei a latin szöveg retorikai alakzatait nagyobb-részt pontosan adták vissza. Nem biztos, hogy ez szándékukban állt. A stilisztikai alakzatok követése csak részben volt tudatos, hiszen a pontos, *ad verbum* fordítás miatt ezek a szerkezetek automatikusan tükröződtek. A tudatosság hiánya éppen a recenziókból tűnik ki.

A fejezet *quivel* kezdődő anaforáját²⁰³ a *Lobkowicz-* (62:17–63:14) és a *Lázár-kódex* (267:3–268:12) szövege hűen tükrözi, minden tagmondat a *ki* alakban álló

²⁰³ *Habet magnum et salubre purgatorium homo patiens, qui suscipiens iniurias plus dolet de alterius malitia quam de sua iniuria, qui pro contrariantibus sibi libenter orat et ex corde culpas indulget, qui veniam ab aliis petere non retardat, qui facilius miseretur quam irascitur, qui sibi ipsi violentiam saepe facit et carnem suam omnino spiritui subiugare conatur.* I. 24,5.

vonatkozó névmással kezdődik. A *Debreceni kódex*ben a szentencia (276:3–16) egyik tagmondata éléről az ősfordítás átdolgozásakor a recenzens lecserélte a *ki* névmást: *meġ ember bekesegeġ zenvedven az bozzvsagokat inkab bankodic masnac gonossagan hod nem mint az q raita tet bozzvsagon* (276:4–7).

Az I. 24. fejezet 11–12. és 14–16. mondatait Kempis a pokolra vonatkoztatva az *ibi* határozószóval kezdte.²⁰⁴ Az L-fordító és recenzensei követték az alakzatot, olyannyira, hogy a *Lázár-kódex* szövegében eggyel több mondat kezdődik az *ibi* megfelelőjével: *oth semmÿ bin nem lezqn mely az q tulaÿdon kenÿat nem vallÿa* : (271:9–12). A *Lobkowicz-kódex* tanúsága szerint a *De iudicio et poenis peccatorum* titulusú fejezet fordítója bizonytalan lehetett, hogy olvasója tudja-e majd, hogy mire vonatkoznak a mondatok elején sorjázó, a korábban elhangzott „pokol” szóra visszautaló *ott*-ok, mert rendszeresen értelmezte őket: *Oth az az pokolba* (64:10–11), *Oth er L hed az pokolba* (64:15).

A most tárgyalt fejezet szövegében még egy hosszú anafora található. Ez 17 mondatra terjed ki (18–34.), mindegyik *tunc* határozóval kezdődik. Az anafora egyedül a *Lázár-kódex*béli *De iudicio et poenis peccatorum* recenziójában hibátlan, minden mondat így indul: *akkoron* (273:12–279:10). Az első fordítás másolatát őrző *Lobkowicz-kódex*ben az *akkoron* határozót többször a *tahat* következtető kötőszó helyettesíti, jobb esetben *tahat akoron* áll a mondat élén. Az ősfordítás készítője a könnyebb megértés kedvéért itt is magyarázatot fűzött a határozóhoz: *Mert akoron tvdnia mint az itelet napian* (70:1–2).²⁰⁵

Kempis mondatai a *De iudicio et poenis peccatorum* fejezetben is lazán kapcsolódnak. A szöveg könnyebb követhetőségéért a fordító és munkájának átdolgozói következtető és magyarázó kötőszavakkal fűzték egybe a mondatokat. Ezek a szavak jellemzőek a fordítóra és a recenzenseire, nyelvi ízlésének megfelelően mindegyikük más-más konjunkciót választott; ezt az eljárást akkor is alkalmazták, ha paragrafusjel mutatta, hogy új mondat következik.

²⁰⁴ *Lobkowicz-kódex*: 64:10–65:8 és 68:16–69:11 (a kéziratban hosszabb interpoláció szakítja meg a felsorolást), *Debreceni kódex*: 277:10–278:12, *Lázár-kódex*: 270:8–273:7. A latin mondatok: *Ibi accidiosi ardentibus stimulis pungentur, et gulosi ingenti fame ac siti cruciabuntur. Ibi luxuriosi et voluptatum amatores ardenti pice et foetido sulphure perfundentur, et sicut furiosi canes prae dolore invidiosi ululabunt. Nullum vitium erit, quod suum proprium cruciatum non habeat. Ibi superbi omni confusione replebuntur, et avari miserrima egestate artabuntur. Ibi erit una hora gravior in poena, quam hic centum anni in amarissima poenitentia. Ibi nulla requies, nulla consolatio damnatis. Hic tamen interdum cessatur a laboribus atque amicorum fruitur solatiis.* I. 24,11–16.

²⁰⁵ Joggal szerepel itt a *mert* kötőszó, mivel a latin mondat így kezdődik: *Tunc enim ...* (II. 24,18.). Mindhárom kódexben azonos a hely fordítása, *Debreceni kódex*, 278:18; *Lázár-kódex*, 273:12. Egy alkalommal a *Lobkowicz-kódex*béli fordításba belekerült egy felesleges *mert* az *akkoron* előtt: *Mert akoron* (70:11).

Természetes, hogy a recenzensek nem tudták kivonni magukat az átdolgozandó példány hatása alól, így, ha egy-egy kötőszót ki is hagytak, megesett, hogy néhány benne maradt a szövegükben. Az is gyanítható, hogy olykor megtetszett nekik egy konjunkció, maguk is többször éltek vele.

A következő táblázatokban előszámlálom azokat a helyeket, ahol a fordító vagy az ősfordítás átdolgozója, illetve az LaB-recenzens a jobb hangzás és a szöveg koherenciájának érdekében kötőszavakat illesztett a mondat élére. Az egyik ilyen a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításában gyakran felbukkanó *tahat* kötőszó. Az első oszlopban a számok a latin mondatokat jelzik, ha a szám hiányzik – ez csak későbbi táblázatokban fordul elő –, akkor a szöveg interpolált:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
3	¶ Mÿre tahat 62:4	No tahat 275:13	– 265:11
23	¶ Tahat akoron 71:4	Tehat [sic!] 279:13	– 275:9
25	Tahat 71:8	¶ O akoron 279:20	akoron 276:5
29	Tahat 72:3	– 280:14	akoron 277:9–10
31	¶ Tahat 72:12–13	O akoron 280:18	akoron 278:6
34	Tahat 73:5	¶ O akoron 281:1	akoron 279:6
37	Tahat 74:6	tahat 281:13–14	tahat 280:8
38	Tahat 74:10	tahat 281:18	tahat 280:13

A különbség szignifikáns. A *Lobkowicz-kódex* fejezetében világosan látszik a *tahat* konjunkció túlsúlya; a recenzensek az eredeti fordításból nem vették át minden esetben a kötőszót, illetőleg egy másikra, az „akkoron”-ra cserélték.

Ugyanez a helyzet a *mert* kötőszóval, amelyet szintén kedvelt a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-szövegek fordítója. Ahol eredetileg is volt, ott kurzívval jelöltem a lefordított latin konjunkciót:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
5	¶ Mert býzonaval 62:17	– 276:3	– 267:3
8	¶ Mert 64:1	¶ Mert 277:2	– 269:9
10	Mert 64:8	Mert 277:8	– 270:8
14	Mert 65:5	– 277:19	– 271:12
18	¶ Mert 70:1	¶ Mert 278:18	<i>mert</i> 273:12
21	Mert 70:11	– 279:5	– 274:12
37	Mert hogy 74:5	hod <i>ha</i> 281:12	<i>ha</i> 279:5

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
38	¶ Mert ha 74:8	hod ha 281:16	ha 280:9
42	Mert 75:10	Mert 282:15	mert 282:6

A *De iudicio et poenis peccatorum* fordításának *Lobkowicz-kódex*béli szövegében összesen kilenc mondat kezdődik *mert* magyarázó kötőszóval. Az L-fordítás átdolgozói nem használták olyan szívesen mondatkezdő helyzetben ezt a kötőszót; a *Debreceni kódex* recenzense csak négy alkalommal emelte át, míg velük azonos szöveghelyen a *Lázár-kódex*ben csupán kétszer találkozunk a szóval.

Az *azért* okhatározói utalószó szintén többször előfordul a *Lobkowicz-kódex*ben, de nem lehet szignifikáns különbséget megfigyelni. Leginkább azt állapíthatjuk meg, hogy az recenzens szívesen élt vele interpolált megszólításaiban:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
6	¶ Iob : azert 63:14–15	¶ Vaÿ bizonnával 276:16–17	azert iob 268:12
	Azert 65:8		
	¶ No azert 69:11	¶ No azert 278:12 ²⁰⁶	
17	leg azert 69:14	– 278:13	annakokaiert legÿ 273:6–7
	¶ No azert 73:13	No azert 281:5	
		O azert 281:15	
		Azert 281:19	
		No azert 292:3	

²⁰⁶ Az interpolációk, bár a fordulat egyforma bennük, nem azonos szövegűek!

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
	¶ No azert 75:6		
	¶ Azerth 76:13		

Más a helyzet a *bizonyával* határozószó esetében.²⁰⁷ Ez a *Debreceni kódex* recenziójában latin előzmény nélkül is gyakran, összesen ötször szaladt az átdolgozó tolla alá, míg elődje, az L-fordító csupán kétszer – ráadásul eltérő alakban – írta azt le.²⁰⁸ Az LaB-recenzens inkább az *annak okáért* fordulatot kedvelte; igaz, ebben a fejezetben csak kétszer használta. Meg kell azonban jegyezni, hogy a párhuzamos szövegekben az *annak okáért* egyáltalán nem fordul elő, a határozót csak a *Lázár-kódex*ben olvashatjuk.²⁰⁹

A *De iudicio et poenis peccatorum* fordítója háromszor írta le a *de maga* szerkezetet (*Lobkowicz-kódex*, 69:7, 75:16, 76:3–4), ezek közül csak az utolsót vették át a *Debreceni* (283:1), illetve a *Lázár-kódex* (283:6) recenziói. Ebből nem lehet következtetéseket levonni, de a következőként tárgyalt fejezetbeni előfordulások miatt mégis érdemes számontartani.

Kempis művének a *Lobkowicz-kódex*ből ismert ősfordítása az átdolgozás után a *Debreceni kódex*be került. Az eredetinek tekinthető szöveg recenziójára ebben a fejezetben jellemző az *igen* nyomatékosító használata: *igen nag tiztvasa vagion* (276:3), *igen nag batorsaga lezzen* (279:3), *igen bojh nec let lenye* (279:6), *mel' igen kellemetes lezzen* (279:9–10), *mel' igen fenlik* (279:20–21), *mel' igen nagion meg mertecletetic* (280:10), *el' igen beketelenne tezzed tegedet* (281:17). A párhuzamos szövegekben csak egyszer találjuk az *igen* szót hasonló funkcióban: *kj' igen kj'njen meg enghezeltetjyk* (*Lázár-kódex*, 268:4–5). Megállapítható tehát, hogy *De iudicio et poenis peccatorum* eredeti fordításának recenziójára jellemző az *igen* nyomatékosító szóként való használata.

Az L-fordító – a latin szövegtől elszakadva – Isten jelzőjeként szívesen használta az *áldott* szót, amely hosszabb betoldásban kétszer (62:13, 73:7), magában a fordításban négyszer fordul elő (70:13, 72:9), ebből a *Debreceni kódex* recen-

²⁰⁷ *Debreceni kódex*: 276:16–17, 280:14, 281:1, 282:12, 283:5. A *vere* fordításaként: *Debreceni kódex*, 276:20, 282:4. A *Lázár-kódex* Kempis-szövegének recenziójára csak kétszer emelte át a szót az előzményszövegekből: 269:5, 281:1.

²⁰⁸ ¶ *Mert bj'zonával* 62:17, ¶ *Ime bj'zonaba* 74:12. Ezek a helyek nem párhuzamosak a *Debreceni kódex* megfelelő szövegével.

²⁰⁹ 273:6–7, 282:3.

ziójában csak kettő őrződött meg azonos helyen (74:16 = 282:7, 75:9 = 282:14). A *Debreceni kódex*ben az áldott jelző a másik kéziratától függetlenül egyszer interpolációban (278:16), egyszer pedig az interpolált záradékban (283:11) olvasható; tehát a *Lobkowitz-kódex*ben lévő ősfordítás ebben a vonatkozásban jelentős többletet mutat. A *Lázár-kódex* e fejezetének szövegében egyszer sem bukkan fel a latin eredetitől idegen jelző.

A végkövetkeztetés ebben az esetben az, hogy három, a szóválasztás alapján jól megkülönböztethető fordító és átdolgozó hozta létre e fejezet kéziratának az L-fordítását és a *Debreceni* és a *Lázár-kódex* recenzióit.

Hangjelölés és központosítás

A *Lobkowitz-* és a *Debreceni kódex* hangjelölési sajátosságai – és ismételten hangsúlyozni kell, hogy ezek az eltérések ugyanannak a scriptornak a munkájában jelentkeznek – túlnyomóan azokat az anomáliákat mutatják, amelyeket a korábbi fejezetek elemzésében láttunk.

A három kézirat közül kettő, a *Lobkowitz-* és a *Debreceni kódex* mellékjeles helyesírású, a *Lázár-kódex* scriptora nem használt mellékjelet.

A karakterisztikus ferences *cs* jelölés a *Lobkowitz-kódex*ben keveredik: *tekin* \perp *hed*, *nynchen*, míg a *Debreceni kódex*ben túlnyomóan \perp . A *Lázár-kódex* e szövegének másolója ebben a fejezetben nem – egyébként máshol sem – írta a *cs* hangot a ferences kódexekre jellemző \perp jellel. A *De iudicio et poenis peccatorum* című fejezet recenziójának másolatában következetesen *cz*-t rótt a papírra, miközben egy másik Kempis-szöveg (I. 23. *De meditatione mortis*, 120:1–139:13) egyik másolatában a *cs* hangnak a betűjele a *ch*. Már korábban idéztem, itt emlékeztetőként megismétlem, a *Lázár-kódex* közreadója, N. Abaffy Csilla a kiadás bevezetésében megállapította, hogy ez a hangjelölési eltérés a mintapéldány hűséges másolásának eredménye: „Nyilvánvaló, hogy a másoló ebben az előtte lévő eredeti gyakorlatát követte.”²¹⁰

A mintapéldányra – és esetünkben az átdolgozóra – vonatkoztatható eredményt az azonos kéztől származó azonos szövegű másolatainak vizsgálata hozhat. A karakterisztikus hangjelölés mellett az eltéréseket kell figyelniük.

A *Lobkowitz-kódex*béli *De iudicio et poenis peccatorum* példaként itt is idézett mondatának fordításában az *sz* és a *z* jele gyakran *s*: *soros*, *allas*, *vessøn*, *ast*, a későbbiekben például *hossu* (73:1), *thessøn* (74:10), de az *sz*-t az általában szokásos *z* is jelöli: *bezellesrql* (73:2), *thezøn* (10–11). Egy alkalommal keveredés is tapasztalható: *leszøn* (70:15). Ez a hangjelölés a fordítás interpolációjára

²¹⁰ N. ABAFFY Csilla, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

is jellemző: *sorosban* (67:14), *samlalhatatlamb* (68:4). Mivel az interpoláció az L-fordító által fogalmazott szöveg, ez a hangjelölés is az ő sajátossága; a másoló követte a mintapéldányának helyesírását. Ez – miképpen azt a *Lázár-kódex* esetében is tapasztaltuk – egyáltalán nem egyedi eljárás mód.

A *Debreceni kódex* Kempis-másolatában ugyanezek a helyeken rendszeresen *z* szerepel: *zoros*, *allaz*, *vezzen*, *azt* (275:3–10), *tezzén* (281:17). A *Debreceni kódex*ben ritkán ugyan, de előfordul az *s* használata *sz* értékben is: *gondols* (275:14).²¹¹ A jelölés ingadozása a *Lobkowicz-kódex* másolatára jellemzőbb, mintha a két hangjelölési mód, a mintapéldányé és a scriptoré keveredne. A *Debreceni kódex* e szakaszában ezek az eltérések – tévesztések? – ritkák, mintha a másoló és a recenzens hangjelölési gyakorlata közelebb állna egymáshoz.

Az *i-í* jelölése ugyancsak eltér a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*ben. Amíg a *Lobkowicz-kódex*ben túlnyomóan *ÿ* szerepel az *i-í* hang jeleként, addig a másik kéziratban az *i* a jellemző, az *ÿ* a ritkább.

A hosszú magánhangzók jelölése a *Lobkowicz-* és a *Lázár-kódex* szövegvariánsainak sajátossága. A kettőzött *a*-t csak a *Lázár-kódex* ismeri: *zaaz* (272:7), *alaa* (274:8), *hatalmassaag* 277:4–5). Az *ee* – bár nem rendszeres – a leggyakrabban a *Lázár-kódex*ben szerepel, egyszer párhuzamosan felbukkan a *Lobkowicz-kódex* másolatában: *keet* (74:13 ~ 281:2), valamint egyszer mindhárom kézirat azonos helyén: *bee* (71:1, 279:13, 75:9). Tekintve, hogy a hosszú magánhangzó jelölése kettőzött betűvel viszonylag ritka, ez is a kéziratok összefüggését bizonyítja.

A három kéziratban nem azonos az interpunkció. A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* kettőspontot (*comma*) és megemelt pontot használ. A jelek funkciója nem pontosan értelmezhető, ám mindegyik szünetet jelöl.

A paragrafus (¶) a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*ben nem a mondatkezdést jelöli, nagyobb szakaszok élén áll. A jel gyakran a párhuzamos szövegek azonos helyein található (61:18 = 275:10; 63:14 = 276:16; 64:1 = 277:2; 64:10 = 277:10; 69:11 = 278:13;²¹² 70:1 = 278:18), a jelek többsége azonban – az azonos mondatkezdés ellenére – eltérő helyen van. Ez valószínűsíti, hogy a mintapéldány nem tartalmazta a paragrafusjeleket.

A kérdőjelet csak a *Debreceni kódex* scriptora tette ki (281:15). Ugyan a másoló azonos volt, a *Lobkowicz-kódex*ben még nem használta a kérdő-

²¹¹ A kivételesnek tekinthető alak egyezik a *Lobkowicz-kódex*ben lévő szóval: *gondols* (62:5). A jelölés annyira szokatlan volt, hogy a *Debreceni kódex*et javító kéz a sorközben egy *z*-t toldott be az *s* betű elé. A hibásnak vélt helyet máshol is így javította. Vö. 241:2.

²¹² Ezen a helyen eltérő szövegű interpoláció előzi meg a 17. mondatot. Az interpolációk mindkét kéziratban többnyire paragrafusjellel kezdődnek.

jelet – a *punctus interrogativus* a recenzens írásjelhasználatát őrizve került a *Debreceni kódex*be.

A *Lázár-kódex*ben e Kempis-fejezet interpunkciója sok helyen hiányos, csak kettőspontot találunk a szövegben, a *comma* itt többnyire a mondat végét jelöli. A scriptor a mondatok kezdésekor nem ír maiusculát, csupán a fejezet kezdetén egyszer használt iniciálét utánozva két sor terjedelmű M betűt (264:3–4).

Nyelvjárási tendenciák

A *De iudicio et poenis peccatorum* fordítása a *Lobkowicz-kódex*ben labiális többletet mutat, míg a D-recenzió párhuzamos helyén illabializációs tendenciákat tapasztalunk. Még az olyan gyakori – és ezért a másoló nyelvhasználatában kiejtésükben és formájukban rögzült – szavak is változnak ugyanannak a scriptornak a két másolatában, mint például az *ember* vagy az *igen* szó: *embørnec* (L 62:3) ~ *embernec* (D 275:13), *embør* (L 63:10, 71:3) ~ *ember* (D 276:11, 279:15), *embørqc* (L 64:16) – *emberec* (D 277:14) de: *embør* (L 69:13 ~ 278:10). Az *igøn* a *Lobkowicz-kódex*ben csupán egyszer (74:9), a *Debreceni kódex* változatában viszont sokszor szerepel, egy kivétellel (283:1) mindig *igen* formában. A „minden” ugyanígy konzekvensen labiális-illabiális párt alkot: a *Lobkowicz-kódex*ben *mindøn*, a D-recenzióban viszont *minden* alakban áll. Ugyanilyen eltérés tapasztalható az azonos helyen álló *bjnøsokrvl* (L 61:8) ~ *binesecnec* (D 275:2), a *vessøn* (L 61:17) ~ *vezzen* (D 275:9), a *sørzete* (L 71:4) ~ *zerzete* (D 279:15), *lessøn* (L 65:3, 68:17) ~ *lezzen* (D 277:20, 2784–5) szavaknál.

A másolatok

A *De iudicio et poenis peccatorum* magyar fordításának és recenziójának mindegyik kézirata – az íráshibákból is kivehetően – másolat. A kéziratok kivitelezése tiszta, a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* közös scriptorának írása tetszetős, de viszonylag sok hibát ejtett. A *Lázár-kódex* szövege pontos, a scriptor gyakorlott.

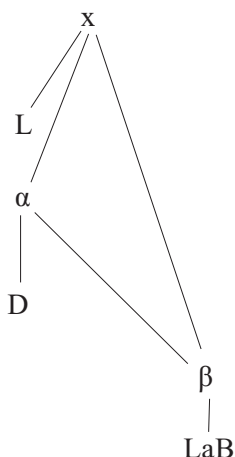
A *Lobkowicz-kódex*ből kimaradt két mondat (7, 19),²¹³ ezeket a másoló utólag sem írta le. A *Debreceni kódex* másolatában a scriptor kifejejtette a 29. szentenciát, a hiányt a 30. mondat után (280:14–18) pótolta.

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* e fejezetének fordításában és annak recenziójában párhuzamos helyen többször is azonos szövegű interpoláció

²¹³ 24,6: *Melius est modo purgare peccata et vitia resecare, quam in futuro purganda reservare.* 24,19: *Tunc stabit ad iudicandum qui modo se subicit humiliter iudiciis hominum.*

található,²¹⁴ ezeket a betoldásokat a *Lázár-kódex* szövegének recenzense – szöveghűsége törekedve – nem vette át.

A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* kéziratai a kihagyások és az apróbb hibák miatt nem lehettek egymás mintapéldányai, és a recenziók sem a segítségükkel készültek. Ugyanez érvényes a *Lázár-kódex* mintapéldányára is. A magyar variánsok keletkezését – ez az átdolgozások esetében különösen bonyolult – a következő stemmával lehet ábrázolni:

Az ábra azt mutatja, hogy az eredeti fordítás (x) másolatát a *Lobkowicz-kódex* őrzi. Ezt a mára elveszett szöveget javította és dolgozta át egy ismeretlen recenzens a *De imitatione Christi* olyan latin szövegének segítségével, amelynek variánsai elütöttek az eredeti fordításhoz felhasznált latin szövegtől. Erről a már nyelvjárásában is megváltoztatott kézitről (α) készült a *Debreceni kódex*. A *Lázár-kódex* annak a szövegnek (β) a másolata, amelynek alkotója mind a *Lobkowicz-kódex* eredeti fordítását, mind a *Debreceni kódex* változatát felhasználva dolgozott. Nyelvjárását ő is a magáéhoz igazította, ez egyezhetett a másolóéval.

A fordító, a recenzensek és közönségük

A *De iudicio et poenis peccatorum* magyar fordítása és annak recenziói is arról tanúskodnak, hogy a szöveg – akár csak az eredeti – szerzeteseknek, de legalábbis regula alatt élőknek készült. Erre a latin eredetitől való eltérések mutatnak:

²¹⁴ *Lobkowicz-kódex* 73:11–13 = *Debreceni kódex* 281:4–5, ugyanígy 74:3–4 = 281:11–12.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tunc gaudebit omnis devotus, et maerebit omnis irreligiosus. I. 24,23		
¶ Tahat · erched iteletnec napian vígad es őrvl mindõn aítatos embõr · es keserõg mindõn sõrzete nem tarto :	Tehat akoron iteletnet õ napian · õrõl es vígad minden aítatos ember · es keserõg minden zerzete nem tarto ·	akkoron õrõyl minden aítatos es erdemlettetyk minden zerzetõs
71:1–4	279:13–16	275:9–12

A latin szöveg ellentétpárja (*devotus – irreligiosus*) kegyes és istentelen hitetlent emleget, és nem a szerzetesi fogadalom megtörõit, miként azt a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* szövege sugallja, a *Lázár-kódex* pedig – jóllehet nem ismert ilyen variáns – a regulát megtartó, tehát obszervanciára törekvõ szerzetesek dicséretére meg is fordította a szöveget. A D-átdolgozás két mondatdal késõbb egy betoldással magasztalja a habitus viselését: *O akoron mel' igen fenlik az hitvan vtalatos kapa es õtõzet || Meg homálosodic kedeg minden felõl az dragalatos barson õtõzet : (279:20–280:2).*²¹⁵

Az interpolációk alapján olyan emberek készítették a fordítást és az átdolgozásokat, akik ismerték, és akik lelkivezetõként oktatták olvasóikat. Az L-fordító figyelmeztetett rá, hogy kijelentése egyszerű tanulság: *No azert ved ezzõdben magadat mert parastvl is soctac mondanya Bodog embõr kõ mason tanvl.* Egy másik betoldásban azt világította meg, hogy milyen az a szegénység, amely kedves Isten elõtt: *kõ az vr istennec zeretetjert zegenye es alazatossa tette ýmagat (Lobkowicz-kódex, 69:11–14 és 70:8–10).* A *Debreceni kódex*ben az elõbb felsoroltak hiányoznak, szövegében csak egyetlen hosszabb interpoláció van, ez a pokol tüze okozta fájdalommal fenyeget: *Azert mongia az zent agoston doctor · hog emmi tizzõnne anne hasonlatossaga vaõon az pokolnac õ thizehõz · mikenen · vona az falon meg || irt thiznec Az az igaz olian ammi thizõnc az pokolnac thizehõz kepes mint az falon meg irth thiz : (281:19–282:3).*

A három kéziratba a latin fejezet egyetlen, de kétszer átdolgozott fordítása került, ezek a szövegek három ember: az L-fordító és a két recensens munkájának köszönhetõek. Az elsõ fordítás és recenziója pontatlanabb, henye, míg a *Lázár-kódex*béli átdolgozás pontosságával tûnik ki.

²¹⁵ *Tunc splendebit habitus vilis, et obtenebrescet vestis subtilis.* I. 24,25. A *Lobkowicz-kódex*béli fordítás: *Tahat fenlich az alavalo õthõzet akoron · es meg homalosodic az zep barson ruha : (71:8–10).*

A három szövegalkotót szóhasználatuk, eltérő hangjelölésük és nyelvjárásuk alapján jól megkülönböztethetjük. Az eddigi elemzésből kitűnik, hogy a *Debreceni kódex* változatát létrehozó recenzens ismerte a *Lobkowicz-kódex*béli fordítást, használta és átdolgozta azt, interpolációt is átvett. Több jel mutatott arra is, hogy a *Lázár-kódex* e fejezetéhez felhasználták mindkét – tehát az eredeti és átdolgozott – fordítást, és az ismeretlen recenzens azok segítségével hozott létre pontos, irodalmi hűségű szöveget.

A De meditatione mortis (I. 23.) fordítása a *Lobkowicz-* és recenziói a *Debreceni* és a *Lázár-kódex*ben

A *De imitatione Christi* I. könyve 23. fejezetének titulusa *De meditatione mortis*. Magyar fordítása három XVI. századi kéziratban is megtalálható: a *Lobkowicz-* (38:1–48:7), a *Debreceni* (238:1–246:18), valamint a *Lázár-kódex*ben, ez utóbbiban két változatban is. A *De meditatione mortis* fordítását a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*be ugyanaz az ismeretlen kéz másolta. A *Lázár-kódex*be szintén azonos, szintén ismeretlen kéz írta le a fejezet két újabb átdolgozását, A (120:1–139:13) és B recenzióját (239:6–263:12).

Sem a fordítás, sem a változatok nem említik a titulusban a szerzőt. A *Debreceni kódex*-béli recenzió egyik interpolációjából derül ki, hogy az átdolgozó kit tart a latin szöveg szerzőjének: *Touaba · vg mond az aitatoz zent Bernard · Tarchiad atiamfjã tiztan es zabadon az te zivedet az vr istenhoz* (246:7–10).

Titulus

A *De meditatione mortis* fejezet magyar titulusa a három kódexben eltér. Az 1514-re datált *Lobkowicz-kódex*ben meg: *emlekozetiról*, a három recenzió élén „meggondolásáról” áll:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	az : halalnak : meg : emlekozetiról Oluastatic : ekkeppen 38:1–2
<i>Debreceni kódex</i>	Oluastatic eth az zent iras az halalnac meg gondolasrvl ekepen 238:1–2
<i>Lázár-kódex A</i>	oluastatic ith ez iras az halalnac meg gondolasrol 120:1–3
<i>Lázár-kódex B</i>	oluastatic ith az iras az halalnak gÿakorta meg gondolassarol es zÿnetlen embõrnek kell az halalnak oraÿat zÿueben visselnÿ 239:6–10

A változatokat nem a másolók hozták létre. A *Lobkowicz-kódex* e fejezetét olyan szövegből fordították, amelyben a titulus *De memoria mortis* volt.²¹⁶ Hogy ez nem egyszerű szócsere, azt a latin eredeti variánsán kívül egy, a Kempis művében nem szereplő interpoláció bizonyítja, amely csak a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*ben olvasható:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
O halal mel · igõn keserv atte meg emlekõzetetõd Mert nem vot ol' erõs sem lesõn hog: kinec atal ne kelion menni az te kapvdõn :	O Halal mel' igen keserv at te meg emlekõzetet · mert bizonõnival Soha nem vot sem lezzen ol' eres kinec atal ne kelien mennõy az te kapvdõn :
38:4–8	238:2–6

Az átdolgozásakor a másik latin változat híján nem volt mihez viszonyítani. A D-recenzens nem hagyta ki, de nem is írta át a szöveget, megõrizte az õsfordítás titulusában lévõ és a fordítótól származó interpoláció *emlekõzetetõd* szavát. Ezért aztán amíg a *Debreceni kódex*-béli titulusban a *meditáció*nak megfelelõ *meg gondolasrvl* szerepel, az átvett rövid interpolációban a *memoria* szónak megfelelõ – zõngétlenedett – *meg emlekõzetet* olvasható. Ennek az elsõ látásra kicsinynek tûnõ figyelmetlenségnek köszönhetjük, hogy tudjuk, a korábbi fordítás az volt, amelyet a *Lobkowicz-kódex* másolatában olvashatunk.

Még a titulus értelmezéséhez kapcsolódik a fejezet 3. mondatának rövid betoldása, amely – mivel nem szerepelt a latin eredetiben – már nem hagyományozódott át a *Debreceni kódex*be:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Cum autem sublatus fuerit ab oculis, etiam cito transit a mente.	Mikoron kedig a lalalnac [sic!] meg gondolattia · emlekõzeti embõrnec zomey elõl' el vetetendic az elmebõlis hamar el meõõn	mikoron kedig el vetetendic az zõmnec elõle az elmebõl is hamar ki megen
I. 23,3.	38:14–17	238:11–13

A szöveghely azért érdekes, mert mindkét titulus ismeretét mutatja; feltételezhetõ, hogy az értelmezés utõlag került az eredeti fordítás kéziratába, talán a margóra.

²¹⁶ *De imitatione Christi*, 70.

Variánsok

A következőkben azért vizsgáljuk a variánsokat, hogy bizonyíthassam, hogy a már kész fordítást és annak recenzióit egy másik latin szöveg alapján átdolgozták, a változatokat nem a másolók tévedése, figyelmetlensége hívta életre.

Az eredeti fordítás és átdolgozásai, ha nem is mindig a tökéletességükkel, de a pontosságra való törekvésükkel tűnnek ki. Az alkotók a nyelvtani szerkezetek visszaadására is ügyeltek:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Multi subito et improvise moriuntur. Nam hora qua non putatur Filius hominis veniet. I. 23,19.			
Mert igen sokak ég zqm pillantasba ez vilagbol ky mvlnc meg halnac ¶ Mert az oraba kybe nem aljttatnec embornec · az · az · a zyz marianak fya el iwendq	Mert igen soka [sic!] hertelen meg halnac · mert az oraba kibe nem alitatnec · embernec fya el ivvendq	sokak igen hamar es hertelen meg hálnak : mert az orat melyet nem alitanal ah vagÿ nem alitatik embornec fya el iwendq az az cristus vronk es	igen sokak hamar es hertelen halallal meg hálnak : mert mely oraban nem alityatok embornec fya el iouendq :
41:4–9	241:4–7	126:1–7	246:4–8

Az evangéliumi idézet (Lc 21,40; Mt 22,44) végén mindegyik másolatban az „eljövendő” szó áll, miközben az semmiképpen nem felel meg a *veniet* nyelvtani formájának. A kritikai kiadás közölte variánsok egyike viszont talál a magyar fordításhoz: *venturus est*,²¹⁷ tehát a fordítás alapja egy olyan szöveg volt, amelyben ez a variáns szerepelt.

A *Lobkowicz-kódex* fordítása költőien adja vissza a *subito et improvise moriuntur* fordulatot: *ég zqm pillantasba ez vilagbol ky mvlnc meg halnac*, ám ez pontatlan. Hiányzik az *improvise* magyar megfelelője. A *hertelen* a *Debreceni kódex*ben bukkan föl, onnan átkerült a *Lázár-kódex* változataiba. Komolyabb változtatás az idézett mondatban csak a *Lázár-kódex* B-verziójában van: *igen sokak hamar es hertelen halallal meg hálnak*. Gondolhatnák, hogy az alliteráció mellett a *Halotti beszédből* ismert retorikai alakzat került elő és a fordítás közben ikerített szerkezet jött létre. De nem így van. Az LaB-recenzensnek

²¹⁷ *De imitatione Christi*, 72.

olyan latin szövege volt, amelyben ezen a helyen *improvisa morte moriuntur* szerepelt,²¹⁸ az ismeretlen átdolgozó fordítása tehát helyes.

Kempis ebben a mondatban az evangéliumot idézte: *Et vos estote parati: quia qua hora non putatis, Filius hominis veniet* (Lc 12,40). A *nem alýttatnec* fordulat a Kempis szövegében olvasható: *putatur* passzív szerkezet magyarrá ültetésének kísérlete. Ettől a *Lázár-kódex* B-változata tér el: *alítýatok*, az átdolgozó aktív igealakot használt. Az LaA-recenzióban megfigyelhetjük az átdolgozónak a szöveggel való küzdelmét; passzív és aktív igealak áll egymás mellett: *nem alítanal ah vagý nem alítatik*. Az aktív nyelvtani alak az idézett evangéliumi részletből származik. Valószínűnek tetszik, hogy az átdolgozónak munka közben ötlött eszébe a közismert evangéliumi hely, és aszerint fordított, hiszen a *Lázár-kódex* másik verziójában nem ez az igealak szerepel.

A *De meditatione mortis* fordításának a *Debreceni-* és a *Lázár-kódex*béli recenziókban többször találkozunk olyan javításokkal, amelyek akár a másolás folyamán is keletkezhetnek volna, ám helyességüket ismét a latin variánsok bizonyítják. Ilyen a *býnt* ~ *bineket* ~ *binøket* ~ *býnøket* változatok (L 39:8 ~ D 239:4 ~ LaA 122:7 ~ LaB 242:5), mind az egyes, mind a többes számú alaknak megvan a latin variánsa.²¹⁹ Az I. 23,22. szentencia elején – a *Lobkowicz-kódex* kivételével – ismét szótöbbletet találunk a másolatokban:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Dabit namque magnam fiduciam moriendi perfectus contemptus mundi ... I. 23,22.			
Mert batorsagøsn meg halasnac nağ : ll bizodalmat agiac ez vilagnac tekeletø megh vtalasa	O mef igen nağ bizodalmat es batorsagot ad bodogsagøsn meg halasra ez vezedelmes velagnac tekeletes meg vtalassa	ad kegyeglen ez ilyen igýekøzet nağý bizodalmat es bodogwl meg halni es ez vilagnac tekeletø megh vtalassat	bizonýaua- l ad kegyeglen nağý bizodalmat bodogwl meg halný ez vilagnac tekelletøskøpen valo meg vtalassat
41:18–42:2	241:16–19	127:6–10	248:2–7

²¹⁸ *De imitatione Christi*, 72.

²¹⁹ *Melius esset peccata cavere, quam mortem fugere*. I. 23,7. A *Lobkowicz-kódex* nem a fővariánsnak tekintett szöveggel egyezik; variánsát számontartják: *peccatum*. *De imitatione Christi*, 70.

Nem a scriptor figyelmetlensége folytán maradt ki a *Lobkowicz-kódex* fordításából a „boldogságban meghalni” szerkezet, azt a latin fővariáns szövege nem tartalmazza. A *Debreceni kódex* átdolgozott mondata nemcsak azért fontos, mert a recensens nem csupán betoldotta az 1514-re datált fordításban nem szereplő szót, hanem a mondat szerkezetét is át kellett alakítania ahhoz, hogy a latin eredeti jelentését visszaadja. Mindhárom recensens pontosan járt el, több latin kézirat variánsa ugyanis tartalmazza a *feliciter* határozót.²²⁰ A terjedelmes mondat fordítása egyébként mind a négy kéziratban helyes, de az átdolgozás a többnyire igen pontos *Lázár-kódex* változataiban (LaA 127:6–128:7, LaB 248:2–249:5,) nem sikerült különösebben jól.

A következő példában is elmaradt egy szó fordítása, valamint a *Debreceni kódex* szövege egy, a latin variánsok között nem található kifejezéssel bővült:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Et sic omnium finis mors est, et vita hominum tamquam umbra cito pertransit. I. 23,38.			
es eckepen mindõnõcneç az halal vegõk · es embõrneç õ eletý mýkepen az arnyõch el mvlic	es ezen : kepen mindõnõcneç az halal vege · es emberecneç õ eletõç mikepen az arnic avag az fyzt el mvlic	es mindeneknek ekkepen lõth <al> halal az õ vegõk es embõroknec eletõç mikepen ll az arnyõk hamarsaggal el mulik	es ezõnkeppen mindeneknek veghe halal es embõroknec eletõk mike- ll -pen az arnyõk igen hamar el mulýk
46:1–4	245:6–9	134:11–135:2	258:7–259:2

Ismételten helyes mindegyik megoldás. Az egyes számú alakban álló *embõrneç* (*Lobkowicz-kódex*) nem találtam latin megfelelőjét, mindenütt *hominum* áll; az L-variánsa akár másolói hiba következménye is lehet.

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* e fejezete magyar szövegének alkotói előtt olyan szöveg volt, amely nem tartalmazta a *cito* szót, a másik két kézirat átdolgozója viszont *subito*-t talált a helyén.²²¹ A *Debreceni kódex* hasonlatában lévő „füst” latin megfelelője, a *fumus* szó viszont nem szerepel az ismert variánsok között. A hasonlat eltérő tartalommal megtalálható a zsoldároknál,²²² logikus volna, hogy azokból származzon az inspiráció, de itt a fordulat az eredetét valószínűleg *Canterbury Szent Anzelm* (Anselmus Cantuariensis 1033–1109) *Carmen de contemptu mundi*jából vette, ahol a magyar szöveg mindkét ele-

²²⁰ *De imitatione Christi*, 72.

²²¹ *De imitatione Christi*, 74.

²²² A hasonlat kissé eltérő tartalommal megtalálható a zsoldároknál (Ps 37,20; 101,4; 102,14).

me – árnyék, füst – szerepel: *Vita, salus, hominum quoque caetera, fumus et umbra est : / Omnia praetereunt, nulla manere vides.*²²³

A szövegeknek a latin minta alapján történt átdolgozását egy hiba is bizonyítja. Az *Utinam per unam diem bene essemus conversati in hoc mundo!* (I. 23,12.) mondat fordítása a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben azonos:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
O · ha L ak eg napon iol eltvnc vona ll ez	L ak eg napon eltvnc vona iol ez	vaj̃ha chak eg̃ napon volnank iol ah vaj̃ io nỹaj̃askodasban ez vilagon	o bizonyawal csak egy napon iol meg terhet̃onk volna ez vilagon :
vilagban :	velagon ·	ez vilagon	ez vilagban :
39:18–40:1	239:18–19	123:11–13	243:8–11

A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben pontos a *conversati* fordítása, a 'vive' jelentésben áll.²²⁴

A *conversari* fordításával a *Lázár-kódex* két verziójának átdolgozója is próbálkozott. A B-változat körülményes, de a Magyar Királyságban a szónak tulajdonított egyik jelentést adta vissza. Az LaA-recenzió készítője egy másik jelentést ismert, a *nỹaj̃askodasban* szót használta.²²⁵ Az általam – az összehasonlítást megkönnyítő – tördelt szövegből azonban az is kitetszik, hogy az átdolgozó kétszer alakította át a mondatot, minkét alkalommal azonos felkiáltással – *vaj̃ha* és *ah vaj̃* – kezdte. A másolatban párhuzamos mondatok jöttek létre. A recenzens megtartotta az ősfordítás első mondatát, javítása – *ah vaj̃ io nỹaj̃askodasban* – feltehetően a másoló mintapéldányául szolgáló kézirat margójára, netán sorai közé került glosszák, a scriptor betoldhatta ezt a marginális vagy interlineáris javítást.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a legtöbb magyar variáns a *Lobkowicz-kódex* másolatában fennmaradt ősfordítás átdolgozásakor olyan latin szöveg felhasználásával keletkezett, amelyet a fordító nem ismert. Az új, immár átdolgozott verziót a *Debreceni kódex*-béli másolat őrizte meg. Azok, akik a *Lázár-kódex* számára kétszer is átdolgozták Kempis szövegének fordítását, olyan mintapéldányát használták, amely még mindkét korábbi kéziratból – a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ből – ismert változatokat és javításokat tartalmazta.

²²³ PL, 158, 704.

²²⁴ Antonius BARTAL, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae, Teubner, Budapest, Franklin, 1901, 174.

²²⁵ Vö. BARTAL, *Glossarium*, 174.

Interpolációk

A *De meditatione mortis* L-fordítása csak egyetlen hosszabb interpolációt tartalmaz, ez a bevezetés, amelyet a szöveg átdolgozója is átvett, és az így a *Debreceni kódex*ben is olvasható, erről a cím variánsainak bemutatásakor már szót ejtettem.

A *Debreceni kódex* hosszabb interpolációja kiegészíti Kempis fejtegetését a szerzetesi élet üdvösségre vezető hasznáról (240:3–9), míg a *Lázár-kódex* földi kincsek mulandóságáról mindenkire vonatkoztathatóan idézi Máté evangéliumát (Mt 6,20; 136:3–12).

A rövid betoldások jellemzően értelmezések, ezek mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex*ben megtalálhatóak.

A *Lobkowicz-kódex*béli *De meditatione mortis* fejezet fordítója gyakran toldott be magyarázatokat, ilyenkor többnyire ugyanazt az elkülönítő formulát használta: *az az alalal* [sic!] (38:10), *consciadiad vona · az az lelký esmeretqđ* (39:5–6), *az · az · sorzetben be menesvncnec* (40:2–3), *az · az · a reggelt* (40:19), *az · az · ky mvl'andas ez vilagbol* (47:7–8). A magyarázatot bevezető formula általánosan használt volt, a *Lázár-kódex* A-recenziójának alkotója is élt vele: *az az eletqđket meg nem iobitywk*: (123:7–8), *az az halalodnak <utanna> idején* (131:8–9).

Az ősfordításban lévő betoldásokat – ha nem is pontosan azonos formában – a D-recenzens többnyire átvette, így a *Debreceni kódex*be is eljutottak: *eth ez vilagban* (47:15–16) ~ *et ez vezedelmes garlo velagon* (246:10–11), *Oda azert az aldot istenhqđ* (46:17–18) ~ *oda az az ammendqđ ható istenhqđ* (246:12–13).

Kempis munkájában van néhány megszólítás, ezeket csak a *Debreceni kódex*ből ismert szöveg recenzense toldotta meg újabbakkal. Ezek az élénkítő eszközök a passzusok élén állnak; az átdolgozó az olvasójához és a felolvasásokon részt vevő hallgatóságához szólt: *Vaj̃y bizonnával atiamf̃ya* (238:17), *O en edes atiamf̃ya* (242:7), *No azert bator atiamf̃ya* (242:14–15).²²⁶ A hallgatóság megszólítása mellett nem mulasztotta el, hogy többször Istenhez forduljon: *Vaj̃y ha azert en edes vram isten* (239:17–18).²²⁷

²²⁶ Még egy helyen olvashatunk hasonlót a szövegben: *No azert zerete atiamf̃ya* (*Debreceni kódex*, 238:7).

²²⁷ ¶ *O azert en edes vram istenem, O en edes vram istenem* (*Debreceni kódex*, 239:10–11, 241:12).

Fordítási megoldások

A *De meditatione mortis* magyar szövege négy változatban maradt ránk, ezek közül a *Lobkowicz-kódex* fejezete az eredeti fordítás, a másik három annak recenziója. Több helyen is kimutatható, hogy a későbbi átdolgozók ismerték az eredeti, illetve a már előző átdolgozáson átesett másolatokat:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Hodie homo est, et cras non comparet. I. 23,2.			
¶ Imma embor vagion · es honnap nem tetzhiğ nem ielonic :	mert ime ima ember vacion es honnap nem ielonic ·	mert ime ma embor vagÿ es holnap ingensem ielõnõl	mert ma ember vagÿon es holnap ingÿen sem ielõnyk :
38:12–13	238:10–11	120:8–11	240:6–8

A fordítás mindegyek recenziója közel áll egymáshoz. Három példában a létige régies, egyes szám harmadik személyű alakja őrződött meg, az LaA-változatban viszont az átdolgozás nyomán már második személyű megszólítással találkozunk; ez a továbbiakban is részben így lesz:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Semper ergo paratus esto et taliter vive, ut numquam imparatum te mors inveniat. I. 23,18.			
¶ Mÿndõn korun azert kes legÿ · es akepen elÿ hog soha tegõdet az halal kestelenec ne leliõn :	no azert minden korun kes legÿ · es az kepen elÿ · hog soha tegõdet az halal keztelenec ne leliõn ·	de maga igÿekõzzel mindenkoron <ky> keznek lennyÿ: es ekkepen elÿ hogÿ soha tegõdet az halal ne talalÿon vgÿ mint keez nem volnal de mindenkoron ll legÿ kez az halalhoz :	vannem annakokaiert mindenko [ron legÿ ll -ron legÿ keez : es ekkepen elÿ hogÿ soha tegõd- az halal keeztelen ne talalÿon :
41:2–4	241:2–4	125:9–126:1	245:12–246:4

A szövegeken jól látszanak az azonosságok és az átdolgozás és a nyelvi izlésváltozás nyomán létrejött eltérések:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si non es pro te ipso sollicitus modo, quis erit sollicitus pro te in futuro? I. 23,27			
¶ hogha nem vağ temagadert zorgalmatos mastan : kÿ lesson tehat ivvendöbe te erötted sorgalmatos : 43:7–10	mert ha te magadert mastan nem vağ zorgalmatos tehat ki lezzen te eretet ivvendöbe zorgalmatos : 243:5–8	azert ha te nem vağÿ mostan tennen magadert zorgalmatos kÿchoda lezön te erettet iouendoben zorgalmatos 129:13–130:4	annakokaiert ha nem vağÿ tennen magadert mostan zorgalmatos tahat kiczoda lezen ique- -ndöben te erötted zorgalmatos 251:8–252:2

Az azonosságok ellenére a *De meditatione mortis* fejezet *Lobkowicz-kódex*-béli fordítása és annak átdolgozásai *Debreceni* és a *Lázár-kódex*ben különböző minőségűek. Az átdolgozás során a recenzensek többször hibásnak tartották elődjük fordítását, ezért javítani próbálták munkáját.

A *Lobkowicz-kódex* e fejezetében egyszerű hibának vélték a *quod solum praesentia meditatatur* (I. 23,4.) átültetését: *ez elmvlandocrvl gondolkodic* (38:19–20). A későbbi kéziratokban aztán – a recenzensek a vélt tévedést javítani gondolva – a valóban pontos *jelenvaló* szóval adták vissza,²²⁸ jóllehet az egyházi nyelvből vett fordulat e helyen tökéletes: a jelenvaló dolgok elmúlnak.

Az ilyenfajta javítási törekvésekből is kitűnik, hogy az L-fordító és a recenzensek mennyire iparkodtak megtalálni a helyes kifejezéseket, a pontos megfeleléseket. A szókettőzés a *Lobkowicz-kódex*béli szöveg fordítójára jellemző, a recenziók készítői arra törekedtek, hogy a felesleges szavakat elhagyják. Ennek az állításnak egyes esetekben a fordítottja is igaz. Egyáltalán nem tendenciaszerűen, hanem viszonylag ritkán előfordult, hogy átvették a kettőzött szerkezeteket, illetőleg újabbal egészítették ki a már meglévő kifejezést:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
factum 23,1.			
e tetemeñ avag ez dolog 38:9–10	ez dolog 238:8	ez dologh 120:4	ez dologh ah vagy ez czeleködet 240:1–2

²²⁸ *jelen valokat* (*Debreceni kódex*, 238:15–16), *iellönualokrol* (*Lázár-kódex A*, 121:5–6), *iellönvalokat* (*Lázár-kódex B*, 241:2–3).

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
habeas			
23,1.			
vallod	vallod avag tartod	vallod	valyad es tarczad
38:11	238:9	120:8	240:5
non comparet			
23,2.			
nem tetczhig nem ielonic	nem ielonic	ingensem ielönöl	ingyen sem ielönök :
38:13	238:11	120:10	240:7–8
auget			
23,11.			
a bñnt tőbity őregbity meg :	az bint tőbity es az kent eregbiti .	zerez	zerez es nemz
39:18	239:16-17	123:10	243:8
fructus			
23,13.			
gönqhe vagion : es haznalatia	gömölhe avag haznalatia	–	gýmqlcze
40:5–6	240:2–3		244:2
formidosum			
23,14.			
felelmes rettenetős	felelmes	neheznek lattatik	izonyo es rettenetős
40:6–7	240:10	124:6	244:2–3
habet			
23,15.			
valia visely	tartia	visselni	valya
40:11	240:13	124:10	244:8

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
polliceri			
23,18.			
igernöd avag fogadnod	igernöd	valztani	tulaydonitani
41:1–2	241:2	125:9	245:10–11
moriuntur			
23,19			
kÿ mvlnac meg halnac	meg halnac	meg halnak	meg halnak
41:6	241:5	126:2–3	246:5–6
dolebis			
23,20.			
kezdes bankodnod	bankodol	bankodol	banod es kesserÿled
41:13	241:10	126:10	247:2–3
optat			
23,21.			
kÿvanna	akarna es kevanna	kevan	keuan
41:17	241:14–15	127:4–5	248:1
fiduciam			
23,22.			
bizodalmat	bizodalmat es batorsagot	bizodalmat	bizodalmat
42:1	241:16–17	127:7	248:3–4
potius gaudere			
23,31.			
qrÿlhes vigadhas	vigadhas	vallhas qrÿmet vigassagot ah vagÿ vigadnÿ	merezködÿel qrÿlnöd
44:9	244:5–6	132:1–2	254:6–7

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
ferro			
23,37.			
vasnak tőrnec mýatta	fegvernec mýatta	<f> vassnak mýatta	vasnak miatta
45:16	245:4–5	134:7–8	257:3–4
Age age			
23,40.			
Tedel awag mývelkogel	Tedel tedel	tars tarch megh	tarcz tarcz ah vagý tegy tegý
46:8–9	245:11	135:6	260:6–7
sequatur			
23,40.			
kqvesson	kqvessen	kquetkqzyk tőrtenic	kquetkqzyek
46:12–13	245:14	135:12–13	260:3
recipient			
23,44.			
fogađanac · es vegenec	fogagianac	fogađyanak vegýenek	foga[d]gýyanak es vegýenek
47:8	246:2	137:11–12	261:10–11

Szópárokknak látszanak a következő locusok is: *nem alitanal ah vagý nem alitatik* (LaA 126:4–5),²²⁹ *zentőltetnec meg awag zente leznec* (D 242:13–14).²³⁰ Ha összevetjük a helyet a többi szópárral, akkor egyértelműen kiderül, hogy egyszerű javítással van dolgunk; a másoló nem törölte ki a hibás alakot, hanem újból leírta a helyes szót.

A szövegűségekre való törekvés néha visszaütött, az új mondatot visszalatinosították az La-átdolgozók. A már viszonylag jól lefordított részt – ebben az esetben talán azért, mert a *Lázár-kódex* recenzense nem ismerve munka-

²²⁹ *alýttatnec* (*Lobkowicz-kódex*, 41:7–8), *alitatnec* (*Debreceni kódex*, 241:6), *alítýatok* (*Lázár-kódex B*, 246:7).

²³⁰ *lesnec zenthe* (*Lobkowicz-kódex*, 42:15), *leznec zenthe* (*Lázár-kódex B*, 250:2), *leznec zenthe* (*Lázár-kódex A*, 128:2).

példányának, a *Debreceni kódex* másolatának latin variánsát, így a magyar változatot pontatlannak találva – átdolgozta, de latinos mondatot hozott létre: *tarcz zabad zywet es az istenhöz fel egyenetet mert ninczen ith meg maradando varassod* (LaB, 262:6–10). A helyes értelmezésre való törekvés a *Lázár-kódex* A-recenziójánál máskor is, és ebben az esetben is, bonyolult mondatba toroklott: *mindenkoron leýendež felelmes es az halalrol ketsegős az az halalodnak <vtanna> ideýen es elötte akarz kez lenni es teetsegben [sic!] nem esny* (131:6–10).²³¹

A *De meditatione mortis* című fejezet latin szövegében kevés retorikai elem van. Az interjekciók mellett két megszólítás – *carissime* – élénkíti a szöveget, ezeket magyarul vissza is adták az átdolgozók és a fordító is.²³² Ugyan nem okoztak különösebb nehézséget a felsorolások sem, a *Lázár-kódex* A változatában mégis vonzathibát okozott az átdolgozás:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i> A	<i>Lázár-kódex</i> B
Dabit namque magnam fiduciam moriendi perfectus contemptus mundi, fervens desiderium in virtutibus proficiendi, amor disciplinae, labor poenitentiae, promptitudo obedientiae, abnegatio sui et supportatio cuiuslibet adversitatis pro amore Christi. I. 23,22.			
Mert batorsagöson meg halasnac nag : ll bizodalmat agiac	O mel' igen nag bizodalmat es batorsagot ad · bodogsagoston meg halasra · ez vezedelmes	ad kegýeglen ez ilyen igýeközet nagý bizodalmat es bodogwl meg halni	bizonýaual- ad kegýeglen nagý bizodalmat bodogwl meg halny

²³¹ ...*semper timoratus fueris et de morte suspectus!* I. 23,30. A szövegben tollhiba van: *teetsegben* – ez feltehetően a *kétséges* szó helyett áll.

²³² *Eia carissime* (I. 23,30.) *zeretöş aganfya* (*Lobkowicz-kódex*, 44:1), *zeretö atiamfya* (*Debreceni kódex*, 243:17), *draghalatos atyamfya* (*Lázár-kódex*, 253:4–5), hiányzik (*Lázár-kódex*, 131:1), illetve *Age age nunc, carissime* (I. 23,41.): *Tedel awag myvelkögel azert zeretöş agamfia* (*Lobkowicz-kódex*, 46:8–9), *Tedel tedel mastan zeretö atiamfya* (*Debreceni kódex*, 245:11–12), *tarcz ah vagý tegý tegý mostan draghalatos atyamfya* (*Lázár-kódex*, 259:6–9), *tars tarch megh dragalatos atyam fya* (*Lázár-kódex*, 135:6–7).

ez vilagnac tekeletos meg vtalasa · es iosagocban valo haznalatnac bvzosagos keuansaga · az fegelmnec zeretety · Penitencia tartasnac mvkaia ·	velagnac tekeletes meg vtalassa · es az isteni iozagocban valo haznalasnak ll buzgosagos kevanasa · az fegemne [sic!] zereteti · Penitencia tartasnac mvkaia engedelmessegnec kez vota · embernec q tvlaldon akaratianac meg tagadasa · es az aldot cristos iesusnac zereteteiert minden nemv haborvsagnac el zenvedese ·	es ez vilagnac tekeletos megh vtalassat es buzgo keuansagot az iozagban valo haznalast fegyelmnek zeretetit penitencianak munkajat : egez es gyors- ll es io erdemes engedelmessegot : maganak tulaydon megh tagadast : es kynek kynek minden ellene valo el visselest es haborussagnak el zenuedesset az edes vronk iesus cristosnak zeretetiert	ez vilagnac tekelletoskepen valo meg vtalassat iozagban valo haznalasnak buzgossagos keuansagat : fegyelmnek zeretety penitenciai tartasnac munkaja enghodelmessegnec keez es gyors volta onon- ll -maganak tulaydon akaratyjanak meg tagadassa es kinek kinek mind haborussaganak el visselesse az cristosnak zeretetyert
41:18–42:9	241:16–242:7	127:6–128:7	248:2–249:5

A recenzenseket akaratlanul is befolyásolták egymás stílussajátságai, mégis van néhány szó, amely vagy csak egyikükre, vagy csak másíkkra jellemző.

Kötőszavak, nyomatékositások

Kempis laza szerkezetű szövegét a magyar fordító és az átdolgozók úgy próbálták meg koherenssé tenni, hogy a szentenciák élére következtető, okhatározói és magyarázó kötőszavakat illesztettek. Amíg korábban a *mert*tel való mondatkezdés szinte csak a *Lobkowitz-kódex* Kempis-fordításainak készítőjére volt jellemző, ebben a fejezetben már a *Debreceni kódex*-béli recenziónak is karakterisztikus jegye lett. Az átdolgozó összesen tízszer kezdte a mondatot *mert* kötőszóval. Az első ilyen szöveghely: *mert ime ima ember vagion es hon-*

nap nem ielonic (238:10–11).²³³ Az L-fordításban összesen öt ilyen szerkezetű mondatot találunk, ezekből háromszor vette át a kötőszavas mondatkezdést a D-recenzens,²³⁴ kétszer pedig elutasította a megoldást.²³⁵

Nehéz meghatározni, hogy egy átdolgozó miért cserélt le egy konjunkciót. Leginkább arra lehet gondolni, hogy bevett szokásuk, és nyelvi ízlésüknek megfelelően használták a mondatokat összekötő magyarázó kötőszavakat. A *la-tib si* konjunkció *Lobkowicz-kódex*béli pontos fordítását a pár lappal korábban már idézett I. 23,27-es szentenciában is átírták: *hogha* (43:7) ~ *mert ha* (243:5) ~ *azert ha* (129:13) ~ *annakokaiert ha* (251:8) változatokra.

A *Debreceni kódex* e fejezetében az eredeti fordítást átdolgozó jellegzetes szavának tekinthetjük az *azért* konjunkciót, amely 14 alkalommal olvasható a szövegben, míg az L-fordításban csak kilencszer, ebből négy közös hely, azaz a recenzens csupán négyszer emelte át a szót. A *Lázár-kódex*béli átdolgozásokban ez a latin eredetiben nem szereplő okhatározói kötőszó ritkán maradt meg, más konjunkció került a helyére. A következő táblázatokban a szokásos sorrendet – *Lobkowicz-*, *Debreceni*, *Lázár-kódex* (A és B) – megtartva sorolom fel a helyeket; ott, ahol a latin eredetiben is volt kötőszó, dőlt betűvel jelöltem a fordítást. Az első oszlopban a számok a latin mondatokat jelzik, ha a szám hiányzik, akkor interpolált szövegről van szó:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
		No azert 238:7		
1	¶Azert igen 38:8	bizon igen 238:7	igen 120:4	igen 240:1
1	azert 38:11	azert 238:9	annak okaiert 120:5–6	annakokaiert 240:4–5

²³³ Mondathatárként a kritikai kiadást vettem alapul. Az idézett mondatban íráshiba van: *ima*. A *Lobkowicz-kódex* variánsától független mondatkezdetek: 238:10, 239:1, 239:4, 239:8, 240:15, 243:5, 243:12.

²³⁴ *Lobkowicz-* ~ *Debreceni kódex* sorrendben: 40:1 ~ 239:19, 41:7 ~ 241:4, 42:12 ~ 242:10.

²³⁵ *Lobkowicz-kódex*, 40:6, 41:18.

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
4	¶O azert 38:17–18	¶¶O azert 238:14	annakokaiert o 121:2–3	– 240:13
8	– ha 39:9	– ha 239:6	annakokaiert ha 122:9	azert ha 242:8
9	azert 39:12	azert 239:9	azert 123:2	– 242:13
		¶¶O azert 239:10		
11	Iaÿ mert 39:15–16	Iaÿ azert mert bizon 239:14	– 123:8	– 243:5
		Vaÿ ha azert 239:17		
		Azert 240:3		
14	Mert ha 40:6	¶¶No azert hog ha 240:9	azert ha 124:5	azert 244:2
16	hog ha 40:12	mert ha 240:15	annakokaiert ha 124:14	azert ha 244:11
20	– 41:10	¶¶Mikoron azert 241:7	– 126:7	– 246:8
24	¶ Mert 42:12	mert 242:10	azert 128:11	– 249:11
25	Ne akarÿa azert 42:15–16	– 242:15	– 129:3	– 250:3
26	Iob azert 43:3	Iob azert 243:1	– 129:8	– 251:1

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
30	No Azert 43:18–44:1	No azert 243:16	annakokaiert 131:1	annakokaiert 253:3–4
31	¶ Igekqziel azert 44:6–7	– 244:3	– 131:11	tanulý annakokaiert 254:3–4
32	– 44:10	– 244:6	azert 132:3	– 245:9
39	¶ Valion 46:4	¶ No azert 245:9	– 135:2	– 259:2
40	Tedel awag mývelkqgel azert 46:8–9	– 245:11	annakokaiert tars tarch megh 135:5–6	– 259:6
47	Oda azert 47:17	– 246:12	– 138:11	– 262:11
		¶ No azert 242:14–15		

A *Debreceni kódex* recenziójára annál is inkább jellemzőnek kell tartanunk az *azért* kötőszót, mert az nemcsak az átdolgozott verzióban – ahol részben átvétel – található meg, hanem a megszólításokban is, amelyeket pedig maga az átdolgozó fogalmazott meg és iktatott be a szövegbe.

A *bizonyával* és a *bizony* határozószavak szintén gyakoriak a *De meditatione mortis*nak a *Debreceni kódex*-béli átdolgozott szövegében; a *bizonyával* nyolcszor, illetve a *bizony* háromszor fordul elő. A határozóval a *Lobkowicz-kódex*-ben csak a fejezet végén találkozunk, és mindössze háromszor, ezek az előfordulások egyeznek a *Debreceni kódex*-béli helyekkel. A *Lázár-kódex*-béli átdolgozások közül az A-verzió készítője egy alkalommal emelte át a szót:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
	– 38:5	bizonnával 238:4		

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
1	¶Azert 38:8	bizon 238:7		
3	– 38:16	– 238:13	– 121:1	bizonýaua 240:11
		Vaý bizonnával 238:17		
6	¶ <i>Vaýha</i> 39:5	mert <i>ha</i> 239:1	annak okaiert 122:3–4	bizonýaua ²³⁶ 242:1
6	nem igõn 39:7	bizonnával 239:3	– 122:5	– 239:3 ²³⁷
11	Iaý mert 39:16	Iaý azert mert bizon 239:14	– 123:8	– 243:5
12	O 39:18	– 239:18	– 123:11	o bizonýawa 243:8–9
		Bizon : na 240:4–5		
22	Mert 41:18	O meř 241:16	– 127:6	bizonýaua 248:3–4
23		bizonnával 242:7–8	býzzonýaua 128:6–7	bizonýawa 249:6
25	<i>mert</i> 43:1	<i>mert</i> bizonnával 242:18	<i>mert</i> 129:5	<i>mert</i> 250:8

²³⁶ A mondatot megelőző interpoláció egyik szava *bizonýava*, feltehetőleg annak hatására került ismét a szövegbe.

²³⁷ A 6. mondat *Lázár-kódex*béli B változatában a *bizonýaua* (242:4) határozószó, az A-ban pedig az *annak okaiert* (122:3–4) kötőszó szerepel a mondat élén, így ezek nem párhuzamos helyek. Azt viszont nem lehet kizárni, hogy a szöveg átdolgozóját befolyásolta mintapéldánya.

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
29	¶ El iv bizonaba 43:14	¶ Mert bizonával el iv 243:12–13	– 130:9	– 252:9
40	<i>mert</i> bizonával 46:11	<i>mert</i> bizon 245:12	<i>mert</i>	<i>mert</i> 259:10
46	¶ <i>Mert</i> býzoával 47:14–15	<i>mert</i> bizonával ²³⁸ 246:9–10	<i>mert</i> 138:9	<i>mert</i> 262:9

Látható, hogy a *Lázár-kódex*nek sem az A, sem a B recenzense sem tudta kivonni magát az átdolgozandó mintapéldány hatása alól, és néhány elemet át is emelt abból.

Több olyan szó is van viszont, amely csak a *Lázár-kódex* két változatában szerepel. Az egyik az *annak okáért* következményes kötőszó. A variánsok szerkesztői átdolgozták az előzményszöveget, és többször a magyarázó funkciót betöltő *azért* célhatározói vagy a *mert* okhatározói kötőszó helyett és helyén használták ezt a konjunkciót. Az LaB-verzióban ötször,²³⁹ az A-ban viszont tíz alkalommal fordul elő a szó, ebből csupán kétszer párhuzamosan a másik változattal:

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
1	– 38:10	– 238:9	<i>annak okaiert</i> 120:5–6	<i>annakokaiert</i> 240:3
1	– 38:11	– 238:9	– 120:7	<i>annakokaiert</i> 240:4–5
4	– 38:17	– 238:14	<i>annakokaiert</i> 121:2–3	– 240:13

²³⁸ Mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex*ben interpolált részben van, az átdolgozó az eredeti fordításból emelte át a szót.

²³⁹ Az első mondatba feltehetően másolási vagy fogalmazási hiba miatt került bele a szó kétszer (240:4–5).

	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
6	¶ <i>Vaj̃ha</i> 39:5	mert <i>ha</i> 239:1	annak okaiert 122:3–4	bizoñyaua 242:1
8	<i>ha</i> 39:9	mert <i>ha</i> 239:6	annakokaiert <i>ha</i> 122:9	azert <i>ha</i> 242:8
13	¶ Mert 40:1	mert 239:19	annakokaiert 123:13	– 243:11
16	hog <i>ha</i> 40:12	mert <i>ha</i> 240:15	annakokaiert <i>ha</i> 124:14	azert <i>ha</i> 244:11
18	<i>azert</i> 41:2	no <i>azert</i> 241:2	de maga 125:9	vannem annakokaiert [sic!] 245:12–13
21	– 41:15	– 241:12	annakokaiert 126:14	– 247:10
27	¶ <i>hogha</i> 43:7	mert <i>ha</i> 243:5–6	azert <i>ha</i> 129:13	annakokaiert <i>ha</i> 251:8
30	No Azert 43:18–44:1	No azerth 243:16	annakokaiert 131:1	annakokaiert 253:3–4
31	azert 44:7	– 244:3	– 131:11	annakokaiert 254:3–4
40	– 46:8	– 245:11	annakokaiert 135:5–6	– 259:6
41	– 46:14	– 245:15	annakokaiert 136:1	– 260:5

Ez a szignifikáns eltérés arra mutat, hogy egy csoport – esetünkben talán egy szerzetesi közösség – bevett nyelvi eszköze volt ez a konjunktívó.

Ugyanígy csak egyedül a *Lázár-kódex* két verziójában – az A-recenzióban kilenc, a másokban 12 alkalommal – fordul elő a *tennen magad* névmás,²⁴⁰ amelyet sem az L-fordító, sem a D-átdolgozó nem használt.

A *de maga* kötőszó használata ritka. A *Lázár-kódex* változatai közül csak az A-recenzióban található meg, ott is csupán háromszor (124:3, 125:9, 128:10); egyik hely sem azonos a *Lobkowicz-kódex* egyetlen előfordulásával (43:17). Ennek a kötőszónak a használata tehát nem átvétel.

A négy párhuzamos szövegben az *igen* nyomatékosító használata – a korábbiakhoz hasonlóan – a *Lobkowicz-kódex* e fejezetében is ritkán (kilenc alkalommal) fordul elő. Az eredeti fordításban lévő elemeket megtartva a D-átdolgozás készítője már 16 esetben használta a szót. A *Lázár-kódex* A- és B-átdolgozásában viszont ismét csökken az *igen* használata. A szavak a korábbi előfordulásukkal párhuzamos helyen vannak, az LaA-változat alkotója 11, míg az LaB-é 13 alkalommal emelte át a nyomatékosítást az előzményszövegből.

Az előző fejezetekben azt mutattam be, hogy a *Lobkowicz-kódex*béli fordításra jellemző a szentenciák kohézióját erősítő kötőszóhasználat. A *De meditatione mortis* titulusú fejezetben viszont a *Debreceni kódex*ben váltak a recensens stíluseszközeivé a konjunkciók. Az átdolgozó gyakran alkalmazta a „mert”, az „azért” kötőszavakat, a „bizony”, a „bizonyával” és az „igen” szavakkal pedig nyomatékosított. Az ő szövegében e szavak használatában szignifikáns különbség mutatkozik a másik három recenzióhoz képest.

A *Lázár-kódex*ben e Kempis-fejezet recenzióinak egyikében sem mutat jelentős eltérést az „annakokaiért” kötőszó gyakorisága: az A-változatban tízszer, a B-ben ötször fordul elő a konjunkció. Az „igen” nyomatékosítás használata is megközelítőleg azonos: 11, illetőleg 13 előfordulást számolhatunk meg. A „bizonyával” nyomatékosítás mutatja, hogy a két változat két recensens munkája: a B-recenzióban öt, az A-ban csupán egy esetben találkozunk a szóval.

Hangjelölés és központosítás

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*be a *De meditatione mortis* (I. 23.) fordítását és annak átdolgozását ugyanaz a kéz írta le. A *Lázár-kódex*ben a fejezetnek két recenziója van, ezeket is azonos kéz másolta.

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* e Kempis-fejezete mellékjeles helyesírású, hangjelölése szokatlanul tarka,²⁴¹ amint azt a két kézirat kiadásában

²⁴⁰ A szó az I. 2. fejezetének *Lázár-kódex*béli átdolgozásában is többször felbukkan. Ez is jele a szövegek átdolgozásának és összefüggéseinek.

²⁴¹ KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 159.

összeállított hangjelölési táblázatok is bizonyítják.²⁴² Azok a két kézirat közös kezének jelhasználatát bemutató táblázatok értelemszerűen nem szólhatnak az arányokról, amelyek az egy szövegegységen belüli egyes betűk mennyiségét és azoknak a hangértékét jelölik. A jelhasználat egy-egy irányba való eltolódása nem a scriptor – vagy legfeljebb csak részben az ő – hangjelölési gyakorlatát jellemzi, hanem a mintapéldányét. Ha nem ezt feltételeznénk, akkor nem találnánk magyarázatot arra, hogy miért ilyen szokatlanul tarka a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis- (és Bonaventura-)szövegeinek hangjelölése, miközben ezek a fejezetek ugyanannak a kéznek néhány év különbséggel készült munkái.

A két klarissza kódexben a *cs* és a *c* hang ferences jelének, a \perp -nek és az $\text{\textcircled{O}}$ kiegészítő betűkapcsolatoknak a használatát vizsgáljuk először:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	hang	előfordulás	<i>Debreceni kódex</i>	hang	előfordulás
\perp	cs	5	\perp	cs	5
$\perp h$	c	1	$\perp h$	cs	6
			$\perp z$	cs	2
			$\perp z$	c	4
ch	cs	5	ch ²⁴³	cs	3
cz	cs	1			
cz	c	5			

A *Debreceni kódex*-béli hangjelölések a *De meditatione mortis* recenziójában eltolódtak a ferences \perp jel és kombinációinak használata irányába.

Az I. könyv 23. fejezetének fordításában a másik karakterisztikus eltérés az *sz* hang jelölésében mutatkozik. Magyar nyelvű kolostori kéziratunk mondhatni általánosan *z*-vel jelölik az *sz* hangot.²⁴⁴ A *Lobkowicz-kódex* 3. kezének – amely egyben a *Debreceni kódex* 2. keze – írásában ezzel szemben gyakran *s* betű áll *sz* értékben, összesen 22 alkalommal, a másutt általános *z* itt viszont csupán 19 esetben jelöl *sz* hangot; az arány tehát 22:19 az *sz*-t jelölő *s* javára. Az ellenpróba a *Debreceni kódex* azonos fejezete. Ebben az átdolgozott verzióban az *sz*-t a *z* betű jelöli, kivétel csupán kettő van (*kes* 241:2,²⁴⁵ *leiendes* 244:2) – megjegyzendő, hogy a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos helyén ezekkel

²⁴² MADAS-REMÉNYI, in *Debreceni kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 27–28; REMÉNYI, in *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 24–27.

²⁴³ Ezek a helyek megfelelnek a *Lobkowicz-kódex* szavai írásának: *Tarchad* 47:10 ~ *Tarchiad* 246:3; *Tarchad* 47:13 ~ *Tarchiad* 246:8; *ninchen* 47:15 ~ *ninchen* 246:10.

²⁴⁴ Néhol előfordul a régies *sc* jelölés, de ez viszonylag ritka.

²⁴⁵ Az írásmód annyira szokatlan volt a kódex emendátorának, hogy a szó fölé egy *z*-t írt.

azonos alakú szavak állnak (41:2, 44:59). A *Debreceni kódex*ben arra is van példa, hogy szokatlan módon néhányszor a *z* jelöli az *s* hangot.²⁴⁶

Szignifikáns különbség van az *i~i* hang jelölésében is. Az *i*, *í* és *j* hangok betűjele a *Lobkowicz-kódex*ben vegyesen *j̃* és *i*, de úgy, hogy az *i* 182-szer, míg az *j̃* mintegy feleannyiszor, 100 alkalommal szerepel. A *Debreceni kódex* párhuzamos fejezetében az *i*-t 280 alkalommal, az *j̃*-t csak 30-szor írta le a scriptor.

A másoló a *Lobkowicz-kódex*ben ritkán, összesen 14 esetben használta a mellékjeles *v*-t, a betű a *Debreceni kódex* párhuzamos fejezetében egyáltalán nem fordul elő, helyét az *u*, *v* és az *o* veszi át.²⁴⁷

A *Lázár-kódex*ben a *De meditatione mortis* két recenziójának hangjelölése csak a *cs* hang esetében mutat szignifikáns eltéréseket. Az LaA-recenzióban a scriptor kivétel nélkül *ch*-val jelölte a hangot, az LaB-ben pedig – ugyancsak egyszer sem elvéve – *cz*-vel.²⁴⁸

A központozás jelei a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben megegyeznek. Mondatkezdéskor a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben is ¶ jelet és nagybetűt használt a scriptor. A jel csak ötször áll a párhuzamos szövegben azonos helyen; a *Debreceni kódex*ben gyakran megszólításokat előz meg a ¶.

A *De meditatione mortis* magyar fordítása négy változatának eltérő hangjelölése azt mutatja, hogy egy fordító és három recensens dolgozott a szövegeken, a példányok az ő hangjelölési gyakorlatukat is tükrözik.

Nyelvjárási tendenciák

A korábbi fejezetekhez hasonlóan a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* azonos scriptorának nyelvjárása eltér a két kéziratban. Amíg a *De meditatione mortis* alapfordításának tekinthető szövegben jelentős labiális tendencia látszik, addig a *Debreceni kódex*-béli átdolgozásban illabializációs többlet mutatkozik. A gyakran használt és ezért a beszélő nyelvében rögzült szavak esetében e fejezetben egy másolaton belül nem mutatható ki ingadozás. A két kéziratban azonban az azonos helyen lévő szavakat ugyanaz a scriptor eltérő nyelvjárásban írta le:

²⁴⁶ *eztvet*, *eztve* 240: 18–19; *fjzt* 245:9. A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos helyén *estvere*, illetve *Estve* (40:17–18) áll.

²⁴⁷ A jel hangértéke bizonytalan, lehet *ö*, *ő* és *ü* is; a kódex kiadása nem is sorolja fel. REMÉNYI, in *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 26.

²⁴⁸ A kézirat hangjelölésének leírása: N. ABAFFY, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 14), 21.

<i>Lobkowicz-kódex</i>		<i>Debreceni kódex</i>	
igøn	12	igen	17
embør	10	ember	10
edøs	2	edes	6
lessøn	1	lezzen	1
erøs	1	eres	1
vilag	8	velag	8
ó [E/3. névmás]	8	o [E/3. névmás]	5
teğødet	1	teged	1

Hasonló jelenségre van példa,²⁴⁹ de magyarázat nincs; nehezen hihető, hogy a másoló nyelvjárása megváltozott volna. Könnyebben elfogadható az a következtetés, hogy a scriptor mintapéldányai hangjelölését követte.

A *Lázár-kódex* e fejezetének két variánsa között nem mutatkozik jelentős nyelvjárási eltérés. A fejezet két recenziójában az *igen* szót minden esetben (14 és 25 előfordulás) *e*-vel írta a scriptor, ahogy a *minden* is *e*-vel szerepel. Az *ember* mindkét verzióban *embør* alakban áll, ez alól egy kivétel van (*ember* 240:6–7) a B-verzióban, amely egyébként is több helyen illabiális alakokat használ az A-val szemben:

A recenzió	B recenzió
ežønnel (122:3)	ežennel (241:13)
vežødelmesb (124:8)	vežedelmesb (244:4)
ležøn (120:4, 130:2)	ležen (240:1, 252:11)

A *teged* mindkét recenzióban *teğødnek*, azaz *ö*-vel hangzott.

A másolatok

A *De meditatione mortis* titulusú fejezet fordításának egy, a fordítás három recenziójának pedig egy-egy másolata van, így összesen négy szöveggel rendelkezünk. Egy-egy van a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben, kettő pedig a *Lázár-kódex*ben.

A fejezet másolataiban az előzőekhez képest szokatlanul sok hiba és kihagyás található. A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* kezére jellemző a zöngés-zöngétlen hangpárok keverése. Ezek a korrelációk nem a két másolat párhuzamos szöveghelyeinek azonos szavaiban jelentkeznek. A zöngés-zöngétlen változatok tehát a másolás közben jöttek létre.

²⁴⁹ HAADER, *Egy példa – két változat*, 136.

A *Lobkowicz-kódex*béli szöveget, ez az ősfordítás másolata, betűelírások jellemzik (*gõnqhe* 40:5 'fructus'; *rvrad*, 46: 5 'tui'), a latin eredetihez viszonyítva kevés szöveghiány állapítható meg. Egyik helyen a másoló kifejejtett egy szót, és utólag, már a lezárt mondat végére toldotta be: *eletvncnec meg iobitasanac keves gõnqhe vagion : es haznalatia* : (40:4–6), de ez nem feltétlenül a mintapéldány esetleges zavaros helyére utal, inkább a másoló figyelmetlenségére.²⁵⁰

A *Debreceni kódex*ben is sok hiba van. Ezek jellege részben eltér a *Lobkowicz-kódex* lapsusaitól, több esetben a mintapéldány nazális jelének fel nem oldása, illetve elhagyása okoz zavart (*leied* 240:18, *soka* 241:5,²⁵¹ *remeiseged* 244:14, *kÿvottatanac* 244:19, *modotac* 245:1), illetve az, hogy a szóból és a szóvégekről marad le egy-egy betű (*fegemne* 242:1,²⁵² *el feletkõzne* 242:19²⁵³). Két esetben szavak hiányoznak.²⁵⁴ Itt sem az a következtetés, hogy az e fejezetéhez használt mintapéldány nem volt olyan tiszta írású, mint a *Lobkowicz-kódex*é, ugyanis ez a néhány lapsus calami a 238-tól a 246. lapig tartó szakaszon oszlik el; a másoló nyilván elfáradt.

A *Lázár-kódex*béli *De meditatione mortis*-fordítás két recenziójának scriptora szintén azonos. Mindkét szöveg másolat, ezt a tollhibák bizonyítják. Az LaB-recenzióban gyakoribbak az elírások, a szóvégekről lemaradó betűk (*erdemlhetne* 252:8, *valha* 255:10),²⁵⁵ illetve elírt szó (*vannem* 245:12) olvasható. Az LaA-változat a scriptor szokatlan *k ~ t* tévesztése (*teetsegben* 131:10 'kétségben')²⁵⁶ mellett abban is mutatja a másolat voltát, hogy az egyik mondatban kétszer szerepel egy fordulat, ami akár stilisztikai eszköz is lehetne: *kÿ emlekõzÿk megh te rolad halalodnak vtanna es kÿÿchoda imad te erõted halalodnak vtanna* (135:2–5). Az ismétlés azonban nem retorikai ékítmény, hanem egy későbbi mondat vége másoltatott ide.²⁵⁷

²⁵⁰ Ugyanez a *Debreceni kódex* párhuzamos másolatában: *eletvncnec k- meg iobitasanac keves gõmõ Lhe avag haznalatia vagion* : (240:1–3).

²⁵¹ A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos helye: *sokac* (41:5). A *Debreceni kódex* egy másik mondatában a *sokan* szó áll (244:17), a *Lobkowicz-kódex* megfelelő helyén pedig ismét *sokac* (45:5), így feltehető, hogy az előző helyen is ez a párhuzamosság volt.

²⁵² A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos helyén *fegelmnec* (42:4) olvasható.

²⁵³ A szónak a mondatban többes szám harmadik személyben kellene állnia. A *Lobkowicz-kódex* párhuzamos helye: *el feletkõznc* (43:1).

²⁵⁴ ¶ *Valion kÿ emlekõzic te rvrad ~ ¶ No azert emlekõzic meg te rvlad* (46:4–5 ~ 245:9–10). A 246. lap első sorából kimaradt egy sornyi szöveg: *es az v miuelkõdetõket kõuetven* : (*Lobkowicz-kódex*, 47: 4–5; ennek latin eredetije: *et eorum actus imitando*).

²⁵⁵ A másik variánsban *erdemlheted* (130:8), *valhas* (132:12) szerepel.

²⁵⁶ A *Lázár-kódex*ben a szóvégeken a *c* jelzi a *k* hangot.

²⁵⁷ A tévesen másolt hely ez volt: *es nem tudod mi kõuetkõzÿk tõtenik tenekõd halalodnak vtatna* (135:12–14). Eredetije: *Nescis etiam quid tibi post mortem sequatur*. I. 23,41.

A *Lázár-kódex* B-recenziójában is találunk két ilyen, az átdolgozást mutató helyet. Az egyik: *ez ha lejend holual latandod holual : aljczad tennen magadat estuet nem ernöd es ha latandod estue lenny : tahat ne merezköd-jed tennen magadnak az holualt tulaydonitani mert nem tudod ha holualt eröd* (245:4–13).²⁵⁸ A paralelizmus csak a magyar fordításban szerepel, a latin szövegben nem. Valójában felesleges a rövid részlet: *ez ha lejend holual*, hiszen a szerkezet a „ha látandod” ismétlésére épül. Ugyanígy hibásnak látszik a *temondanad smikor tudniailljék az vtolso oran mikor el iquend az halalnak miatta* : (*Lázár-kódex* B, 246:8–10).²⁵⁹ A szófölslegek arra utalnak itt, hogy a recenzens nem tisztázott példányt adhatott át a scriptornak, aki a javításokat is lemásolta. Jelentős számú törlés viszont csak a *Lázár-kódex* A-variánsában van, olyan, mintha a mintapéldány nehezen olvasható lett volna.

A felsorolt hibák viszonylag jelentéktelenek, a megértést aligha zavarták. Annak a lehetőségét mégis kizárják, hogy a kezünkben lévő négy szöveg közül egyik a másik mintapéldánya lett volna, és egyik sem lehetett az, amelynek alapján a szöveget ellenőrző és újrafordító átdolgozta a saját példányát.

Az kétségtelen, hogy a négy szöveg közül három az első fordítás átdolgozása. Vannak olyan részek, amelyek egységesen térnek el a latin alapszövegtől. A következő mondatnak – mai ismereteink szerint – nincs olyan latin variánsa, amely a *vitam nostram* kifejezést tartalmazná, mégis mind a négy szövegben ott van a magyar megfelelője:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i> A	<i>Lázár-kódex</i> B
Quid prodest diu vivere, quando parum emendamur? I. 23,10.			
¶ Mit haznal sokaig elnvc · hogha el keuisse iobit'tioch meg ammÿ eletuncket :	¶ O azért en edes vram istenem · mit haznal minekvnc sokaig elnvc ez velagba · mikoron el' igen keuisse ivbitioc meg az mi eletvnet ·	mit haznal sok ideygh elni mikoron igen keuesset jobbulok megh az az eletönket meg nem iobitÿwk :	smit haznal sok ideyglen elny mikor ily keuesset iobbitÿwk meg minenmagokkat es eletönket
39:13–15	239:10–14	123:4–8	243:1–5

²⁵⁸ *Cum mane fuerit, puta te ad vesperum non perventurum. Vespere autem facto, mane non audeas tibi polliceri.* I. 23,17.

²⁵⁹ *Quando illa extrema hora venerit...* I. 23,20.

Nyilvánvalóak az azonosságok, amelyek nem írhatóak egyszerűen annak a számlájára, hogy ugyanazt a szöveget fordították. A *diu* fordítása az első két kéziratban azonos, míg a *Lázár-kódex* két recenziójában újabb – ismét azonos – fordulatot találunk. Ezek az azonosságok a későbbiekben is következetesen megmaradnak (*Lobkowicz-* és *Debreceni kódex: sokaig* 40:8, 240:11; *Lázár-kódex* két változata: *sok ideiglen* 124:8, 244:4–5; ugyanígy az előző sorrendben *sokaig* 45:3, *sokat* 244:15, *sok ideygh* 133:4, 256:4).

Az a variánsok és a latin szövegtől idegen kötőszavak vizsgálatánál már eddig is jól látszott, hogy a D-recenzió szerzője ismerte a *Lobkowicz-kódex*ben lévő szöveget. A két kézirat kifejezőkészlete közel áll egymáshoz, de nem olyan közel, mint a *Lázár-kódex* két recenziójának szóválasztásai. Az összevetésekből kiderül már az is, hogy a *Lázár-kódex* recenzióinak készítői ismerték a korábbi változatokat, hol a *Lobkowicz-*, hol pedig a *Debreceni kódex* szókészletéből merítettek. A fentebb említett *sokaig* ~ *sok ideig* következetes alkalmazása miatt érdekes a következő mondat alakulása, ahol a *Lázár-kódex* átdolgozóinak egyike a *Lobkowicz-*, másika pedig a *Debreceni kódex* szavát választotta:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i> A	<i>Lázár-kódex</i> B
Quam multi decepti sunt et insperati de corpore extracti! I. 23, 36.			
¶ O : meŕ igõn sokac eckepen meg chalattatanac es hertelen v taõocbol kÿ vontattanac :	O meŕ igen sokan ez kepen meg l halattatanac es ketsegeben esven az q testõcbõl kÿ vottatanac	meÿ igen sok- l -kan megh chalattattanac es az q testõcõrl rementelensegwl kÿ vonattatanac es el veztenek	oh meÿ igen sokak meg czalattattanac es rementelensegeben az q testekbõl ll kÿ vonattattanac
45:4–7	244:17–19	133:6–10	256:8–257:1

Ami a korábbi fordítás ismeretét és megoldásának átvételét tanúsítja, az a latin eredetitől elütő *Ó mely igen* mondatkezdet, illetve folytatása, a *sokan* ~ *sokak* váltakozó használata, azaz hol a *Lobkowicz-*, hol a *Debreceni kódex* követése. Az átdolgozások is az előzmények ismeretét mutatják. Az első változatban a fordító elvétette az *insperati* szó fordítását – talán *inexpectatit* olvasott –, ezt javította a *Debreceni kódex*ből ismert szövegre – *ketsegeben esven* – az ismeretlen átdolgozó. A *Lázár-kódex*béli variánsok készítői ezzel sem voltak elégedettek, így jött létre az újabb *rementelensegeben* ~ *rementelensegwl* variáns; ez pontos, de a magyar nyelvtani forma – még ha a latin prepozíciónak meg is felel – rossz. A D-recenzens lecserélte az *v taõocbol* fordítást a számára talán modernebb *az q testõcbõl* változatra, amelyet aztán a *Lázár-kódex*ből ismert

szövegek alkotói is átvettek. Az LaA-recenzió készítője elrontotta a magyar vonzatot, és az állítmányt – *kj vonattatanac* – újabb szóval egészítette ki: *es el veztenek*.

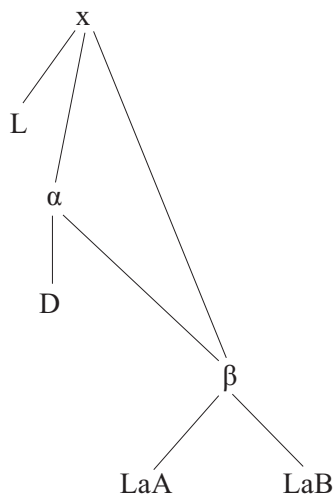
A következő példákban a *Lobkowicz-kódex* fordításának és a *Debreceni kódex* recenziójának ismerete, valamint a fentiekhez hasonló egyirányú változások figyelhetőek meg. Ezeket nem értelmezem részletekbe menően, csupán bemutatom:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Hodie homo est, et cras non comparat. I. 23,2.			
¶ <i>Imma embor vagion es honnap nem tetzhiğ nem ielonic</i> 38:12–13	mert ime ima ember vacion es honnap nem ielonic 238:10–11	mert ime ma embor vagÿ es holnap ingensem ielönöl 120:8–11	mert ma ember vagÿon es holnap ingÿen sem ielönÿk : 240:6–8
Quam felix et prudens qui talis nunc nititur esse in vita, qualis optat inveniri in morte! I. 23,21.			
¶ <i>O mel' igon bodog az</i> <i>kÿ mastan ol'annac igegozic lenie az v' eletibe mÿnemvnec kÿvanna leletnÿe halalanac ideien :</i> 41:15–18	¶ <i>O en edes vram istenem ki igen bodog es bvLz</i> <i>ki mastan a kepen igekozik elnÿe minemvnec</i> <i>akarna es kevanna halalanac ideien leletnÿe</i> 241:12–16	<i>annakokaiert ll melÿ igen bodogh es bolch az olÿan embor kÿ igÿekozÿk olÿannak lenni mostan az o eletibe hogÿ mineminek kevan talaltatni halalanak oraian:</i> 126:14–127:6	<i>o melÿ bodogh az</i> <i>olÿan embor kÿ mostan</i> <i>ez eletben igÿekozÿk olÿannak lennÿ mineminek ll kevan talaltatnÿ halalanak oraÿan :</i> 247:10–248:2

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Multa bona opera potes operari dum sanus es, sed infirmatus nescio quid poteris. I. 23,23.			
Nag soc iot tehecz mÿg egessegbe vag de ha meg korvlandas nem tvdom mÿt tehecz 42:10–12	O en edes atiamfÿa bizonnával igen sok iokat tehelz mig egessegbe vag de ha meg<>korvlandaz <i>nem</i> tvdom mit teheLz 242:7–10	bÿzzonÿaual sok iokat tehetz miglen vagÿ eghessegben de maga ha meg korulz <i>nem</i> tvdom mit tehetz 128:8–11	bizonÿawal igen sok iokat tehetc miglen eghessegben vagy de ha korssagban essendÿl <i>nem</i> tudom minemi ioth tehetc 249:6–10
Veniet quando unam diem seu horam pro emendatione desiderabis, et nescio an impetrabis. I. 23,29.			
¶ El iv bizonaba mÿkoron eÿ orat atte eletÿdnec meg iobitasara keuans tvtniamÿnth halalodnac ideien de maga nem tvdom hog ha meg ñerhetÿd :	¶ Mert bizonnával el iv az nap<a> mikoron te ate eletetnec meg iobitasara L ak eÿ orat kevannal es nem tvdom hog ha L ak aztes meg ñerheted :	iÿuel <es> tudmia mint az halalra es mikoron eÿÿ napot ah vagÿ eÿÿ orat eletÿdnek meg iobbitasra kewanz ezt nem tudom ha meg ll ñyerhetÿd :	el iÿ hogÿ egy napot ah vagÿ eÿÿ orat az ll meg iobbittassert kerz es nem tudom ha m-[.]eg ñyerhetÿd
43:14–18	243:12–16	130:9–131:1	252:9–253:3

Az utolsóként felhozott példában feltűnő, hogy a *Lázár-kódex A*-recenziójának alkotója – igaz, nem azonos helyre, és ráadásul pontatlanul is – átemelte a csak a *Lobkowicz-kódex*ből ismert interpolációt: *tvtniamÿnth [sic!] halalodnac ideien ~ tudmia [sic!] mint az halalra*. A locus olyan, mintha megzavarta volna a *Debreceni kódex* recenziójának téves fordítása, ezért került volna át e mondat elejére a betoldás. Míg a példából – különösen a másodikból – kitűnt, hogy az *A*-változat készítője ismerte a *Debreceni kódex* szövegét (242:7–10), átdolgozása itt, az utolsó mondatban leginkább a *Lobkowicz-kódex*szel tart rokonságot.

Az eddigiekben elmondottak alapján a következő stemmát rajzolhatjuk meg:

Az ágrajz azt mutatja, hogy az eredeti fordítás (x) másolatát a *Lobkowicz-kódex*ből ismerjük. Ezt az eredeti szöveget dolgozta át egy ismeretlen szerzetes a *De imitatione Christine*k – az eredeti magyar fordítás alapjául szolgáló latin nyelvű szövegétől variánsaiban eltérő – másik latin nyelvű szövege segítségével. Ez a javított kézirat (α) a *Debreceni kódex*-béli tisztázatnak a mintapéldánya volt. Ez a mintapéldány lehetett akár az ősfordítás javítgatott kézírata, de lehetett már annak valamiféle tisztázata is, amelyben végrehajtották a nyelvjárási változtatásokat is.

A *Lázár-kódex* recenzensei ahhoz a javítgatott példányához (α) juthattak, amely az eredeti fordítás volt, de tartalmazta a *Debreceni kódex* recenzensének korrekcióit is. Az A-recenzió alkotója így mind az eredeti fordítás (x) *Lobkowicz-kódex*hez közel álló szövegét, mind a *Debreceni kódex* variánsait ismerte dolgozott. A B-recenzió ismét a javított szövegnek az alapján készült, hiszen az átdolgozó mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex* variánsait ismerte, de a recenzens tudott az A-variáns megoldásairól is.

Az átdolgozók – miként a pontos javítások és a félreértések mutatják – munkájukhoz a *De imitatione Christi* más latin nyelvű példányait is használták.

A fordító, a recenzensek és közönségük

A *De meditatione mortis* titulusú fejezet magyar fordításán és annak változatain négyen dolgoztak.

A fordítás és az egyik átdolgozás készítőiként a latin egyházi nyelvben és a teológiában jártas ferences szerzetes lelkigondozókat jelölhetjük meg, akik-

nek gyakorlata a magyar nyelvű fordításokban nem volt mindenben kielégítő. Talán szerzetesek voltak az La-átdolgozók is. Stílusuk, szóválasztásuk, mondatfűzésük alapján, láttuk, jól elkülöníthető szerzőkről van szó. Az L-fordító és recenzensei a fordítást és annak átdolgozásait a rájuk bízott hívek lelki-vezetéséhez használták.

A *Debreceni kódex*ben ránk maradt átdolgozásban több interpolált megszólítás van, ezek az élénkítés eszközei, a hallgatóság figyelmét voltak hivatottak felkelteni. Ugyanígy a figyelem intenzitásának növelését és a szöveg tartalmának az olvasóra vonatkoztatását segíti a *Lázár-kódex* A-recenziója, amelyben az átdolgozó olyan helyeken is megszólítja olvasóit, ahol a latin szöveg általános alanyt használ:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i> A	<i>Lázár-kódex</i> B
Cum autem sublatus fuerit ab oculis, etiam cito transit a mente. I. 23,3.			
Mikoron kedig a lalalnac [sic!] meg gondolatia · emlekozeti embornec zomey elql el vetetendic	mikoron kedig el vetetendic az zomnec elql	mikoron kegjeglen ez el vetetendic az te zemejd- ll -nek elql	mikoron kegjeglen el vetetedendyk az zemeknek elql
az elmebqlis hamar el megon	az elmebql is hamar ki megen	igen hamar el mulik az elmedbqlis	bizonyauul igen hamar el mulyk az elmebqlis
38:14–17	238:11–13	120:10–121:2	240:8–13

Mint itt a *Lobkowicz-kódex* e fejezete első mondatának betoldása is – *a lalalnac meg gondolatia · emlekozeti* – értelmezés, mind a fordítás, mind az átdolgozások több rövid magyarázatot tartalmaznak, nem bízzák az olvasóra, illetve a hallgatóra egy-egy homályosabb hely megértését. A magyarázatoktól leginkább a *Lázár-kódex* A-recenziója mentes.

Az egyik magyarázat az egyházi nyelvben jól ismert és gyakran használt latin *conversio* szót értelmezi. Kempis – aki szerzeteseknek írta munkáját – az ordóba való belépésre, egy szerzetesi közösséghez való csatlakozásra vonatkoztatta. Az L-fordító és a D-recenzens Kempis szándéka szerint használta a fordulatot, a *Lázár-kódex* szövegének két alakítója azonban általános értelmet tulajdonított a kifejezésnek:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Multi annos computant conversionis, sed saepe parvus est fructus emendationis. I. 23,13.			
¶ Mert ammÿ megÿ : teresvncnec · az · az · sorzetben be menesvncnec sok eztendeÿ samlaltatnac · de gakorta eletvncnec meg iobitasanac keues gõnõche vagion : es haznalatia 40:1–6	mert ammi zerzetbe menesvncnec Sok eztendei zamlaltatnac · de ammi eletvncnec k meg iobitasanac keues gõmõl he avag haznalatia vagian · 239:19–240:3	sok eztendõk zamlaltatnak az meg teresre de gÿakorta igen keues az meg iobittasnak gÿmõlce : 243:11–244:2	annakoka[iert iert sokak az meg teresre me- -eg iobbitasra eztendõket zamlalnak: de maga gÿakorta igen kechin az meg iobbitasnak iqvendõ volta 123:13–124:5

A *Lobkowicz-kódex*béli fordítás mindkét jelentést megadja: *a mi megtéré-sünknek, azaz szörzetben bemenésünknek* már hosszú ideje van. A *Debreceni kódex*-béli átdolgozás már csak a belépést említi, igaz, a szöveg egyértelműen szerzeteseknek, nővéreknek készült. A *Debreceni kódex* hosszabb interpolációja a szerzetesi életről szól: *Azert mondia az aitatoz zent Bernard : Bizon : | naval ezt meg leltem az zent irasban : hog soha nin hen gonosb mint ki az zerzetbe fogatkozik meg · es iob nin hen ezen kepen mint ki az zerzetbe haznal az az iol el'* (240:3–9).

A *Lázár-kódex* két variánsa viszont csak a megtérésről beszél, ami nem egyenlő a regula alatt élők konverziójával. A kódex – a korábbi interpolációk alapján – egyértelműen női közösség számára készült, de ahogy kivehető a szövegből, kevésbé szigorú egyházi fegyelem, ám valamiféle regula alatt élő közösség, beginák számára.

A forrás kérdése

Thomas Hemerken, más néven Thomas à Kempis, vagy ahogy a magyarok emlegetik: Kempis Tamás 1441-ben saját kezűleg írta le a *De imitatione Christi* négy könyvét. Az ágostonos kanonok valószínűleg 1427 körül elkészült az egyes könyvekkel, ezek már akkor kezdtek széles körben terjedni, az 1441-es autográf (Brussels, Bibliothèque Royale, ms. 5855–5861) már javított tisztázat

volt.²⁶⁰ A középkor végén, a kora újkor elején a *De imitatione Christine* már 900 latin nyelvű másolata volt, és mintegy 6000 nyomtatványban jelent meg.²⁶¹ Már a XV. században lefordították népnyelvre a négy könyvet, terjedése különösen a délnémet nyelvterületen volt gyors.²⁶²

A késő középkori Magyar Királyságból nem maradt ránk latin nyelvű kézirat, amely Kempis *De imitatione Christijének* teljes szövegét tartalmazta,²⁶³ a részleteket őrző kódexeket sem magyar földön másolták.²⁶⁴

A *De imitatione Christi* a magyar könyvtárak ősnymtatványaiban – néhány kivételtől eltekintve²⁶⁵ – Jean Gerson neve alatt szerepel.²⁶⁶ A kiadásokban a *De imitatione Christi*hez igen gyakran társul Gerson *De meditatione cordis* című munkája.

Ezek a nyomtatványok sok, a magyar kódexekkel azonos variánst tartalmaznak, azonban egyik sem egyezik következetesen a fordításban találhatókkal. A *De imitatione Christi* kritikai kiadásában lévő variánsok sem mutatnak egyértelműen egyetlen kéziratcsoport felé.

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Szent Bernátot jelöli meg szerzőként. Ilyen nyomtatványt egyet ismerünk, amely a lyoni Guillaume Balsarin nyomdájában került sajtó alá 1488-ban.²⁶⁷ A kiadás számos variánsban egyezik a magyar fordítással, de legalább ugyanannyiban el is tér.

A latin forrás egy eddig ismeretlen kézirat, kéziratcsoport lehet.

²⁶⁰ Bernard McGINN, *The Varieties of Vernacular Mysticism (1350–1550)*, V, *The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism*, New York, Crossroad–Herder & Herder, 2012, 177.

²⁶¹ Uve NEDDERMEYER, *Radix Studii et Speculum Vitae. Verbreitung und Rezeption der 'Imitatio Christi' in Handschriften und Drucken bis zur Reformation*, in *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, Hgg. von Johannes HELMRATH, Heribert MÜLLER, I–II, München, 1994, I, 457–481; Uő, *Verbreitung und Wirkung der 'Imitatio Christi' in Handschriften und Drucken vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, in *Kempner Thomas-Vorträge*, Kempen, 2002, 55–83.

²⁶² Stephanus G. AXTERS, *De imitatione Christi. Een handschrifteninventaris bij het vijfhonderdste verjaren van Thomas Hemerken van Kempen † 1471 / Elenchus codicum manuscriptorum in quingentesimo anno ab obitu Thomae Hemerken a Kempis*, Kempen–Niederrhein, 1971 (Schriftenreihe des Kreises Kempen-Krefeld, 27).

²⁶³ Emma BARTONIEK, *Codices Latini medii aevi* (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtáának címjegyzéke, 12: Codices manuscripti Latini), Budapest, 1940: Cod. lat. 387 (*De imitatione Christi*, IV.); Nr. 390 (*De imitatione Christi*, II. 11.).

²⁶⁴ Vő. Gábor SARBAK, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn*, in *Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa im Spätmittelalter*, Hgg. von Marek DERWICH, Martial STAUB, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 249–264, 263.

²⁶⁵ Géza SAJÓ–Erzsébet SOLTÉSZ, *Catalogus Incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, Budapest, 1970, Nr. 3309, 3313, 3317.

²⁶⁶ SAJÓ–SOLTÉSZ, *Catalogus Incunabulorum*, Nr. 3310, 3311, 3314, 3315, 3316, 3319.

²⁶⁷ <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de> *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, M46720 (letöltés ideje: 2020. február 10.). A milánói Archivio Storico Civico e Biblioteca Trivulziana példányát használtam. Itt köszönöm meg Isabella Fiorentini segítségét.

A *De imitatione Christi* néhány fejezetének részletei kolostori kódexeinkben

A XVI. század eleji magyar kódexekben más – szinte kortárs – egyházi szerzőkhöz képest ritkán idézték Thomas à Kempist.²⁶⁸ Az idézetek nem önállóan, hanem kompilációkban bukkannak föl, az összeállítás mondandóját illusztrálják, erősítik.

Előfordult, hogy a magyar fordítás készítője nem is tudta, hogy a traktátus, amelyet éppen magyarra ültetett át, a *De imitatione Christi* részleteit tartalmazza; az eredeti latin mű nem utalt a szerzőre. Többször gyanítható az is, hogy az idézetet magyar szerző dolgozta be munkájába, amelyet latin szövegekből állított össze.

A *Példák könyve* és a *Bod-kódex* kapcsolata²⁶⁹

Negyven éve, amikor az Egyetemi Könyvtárban a kezembe került és azonosítottam a *Cornides-kolligátum* elveszettnek hitt kötését, a felfedezés örömeiben túlzottan hittem a táblán lévő XVII. század eleji tartalomjegyzéknek, és a *Bod-kódexet* kizártam az egykori összekötött gyűjtemény darabjai közül,²⁷⁰ így természetesen nemcsak a Nyulak (a XVI. század elején Mária-) szigeti domonkos nővérek scriptoriumának termékei, hanem könyvtárunknak kódexei közül is. Mindez összhangban volt a szakirodalom korábbi megállapításaival, amely – tartalma alapján, és mert szövege azonos volt a *Lobkowicz-kódexével* –

²⁶⁸ SARBAK Gábor, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn*, 249–264.

²⁶⁹ Ez a tanulmány kicsit eltérő változatban megjelent: MKsz, 137 (221), 285–296.

²⁷⁰ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, ItK, 85 (1981), 671–683. A *Bod-kódexet* az ELTE Egyetemi Könyvtár őrzi, jelzete Cod. Hung. 7. Kiadásai: *Nyelvemléktár*, II. (VOLF György gondozásában) Budapest, 1874, 372–401; *Bod-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988] (*Régi Magyar Kódexek*, 2). A kiadás tartalmazza a pozsonyi borítótábla hasonmását is.

a klarisszák kézíratai közé sorolta a *Bod-kódexet*.²⁷¹ Elfogadták fejtegetésemet, hogy nem a domonkos apácák másolata a kódex, de azt sem vonták kétségbe, hogy ne a klarisszák könyvtárát gazdagította volna a kézirat.²⁷²

A XVI. század elejének magyar apácakolostorai népnyelvű könyvkultúrájáról szóló munkámban már óvatosabban jártam el, a *Bod-kódexet* nem zártam ki a szigeti domonkos nővérek lehetséges kézíratai közül. A kódex ugyan minden tekintetben elüt a – habitusukról fehér apácáknak is nevezett – domonkos nővérek könyvtárának ismert könyveitől,²⁷³ de akkor – már ismerve a többi magyar kódex tábláira rótt tartalomjegyzékek pontatlanságát – a *Cornides-kolligátum* darabjának véltem a *Bod-kódexet*.²⁷⁴ Az utóbbi időkben nemcsak megerősödtem nézetemben, hanem bizonyítékot is találtam arra, hogy a kódex az 1510-es években már a Nyulak szigeti nővéreké volt.

Thomas à Kempis XVI. századi recepcióját vizsgáltam a Magyar Királyságban. Ekkor csodálkoztam rá, hogy a korai domonkos kéziratok nem foglalkoznak a halál témájával, a *De imitatione Christi* ismerete sem jelenik meg bennük. Egyedül a *Példák könyvében* van – legalábbis a megmaradt kódexek tanúsága szerint – két, a halálról szóló szöveg. Az egyik *Az Élet és a Halál párbeszéde (Dialogus Vitae et Mortis)*,²⁷⁵ amelybe egy rövid, ismeretlen forrású magyar nyelvű szöveg ékelődik. Ezt egy haláltánc (*Vado mori*) követi, amelyhez szintúgy idegen, magyar nyelvű szöveget csatoltak.²⁷⁶

²⁷¹ A kódex készítőjéről és tulajdonosáról szóló ellentétes nézetek és a kutatás akkori állásának bemutatása: PUSZTAL, *Bevezetés*, in *Bod-kódex, XVI. század első negyede* (Régi Magyar Kódexek, 2), 10–11.

²⁷² HAADER Lea, *A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról*, in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*, V, szerkesztette BÜKY László, FORGÁCS Tamás, SINKOVICS Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2008, 51–60; Uő, *Domonkosokhoz köthető középkori kódexek*, in *A Szent Domonkos Rend és a kunok*, szerkesztette BARNA Gábor, Szeged–Kunszentmárton, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016, 131–151.

²⁷³ LÁZS, *A Cornides-kódex körül*, 671; HAADER, *Domonkosokhoz köthető középkori kódexek*, 145–151.

²⁷⁴ LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2016, 145.

²⁷⁵ 65:1–74:10; az eredeti sorrend szerint adom meg a lapok számozását, ez a kiadásban mindig félkövérrel szedett és szögletes zárójelben van, itt elhagyom a külön jelölést. Az eredeti forrás ismeretlen, Katona Lajos kutatása alapján – KATONA Lajos, *Két középkori latin versezet régi magyar fordítása*, ItK, 10 (1900), 102–108 – állította össze Bognár András és Levárdy Ferenc. Vö. BOGNÁR–LEVÁRDY, *Példák könyve, 1510* (Codices Hungarici, IV), 237–256. A *Példák könyvét* az ELTE Egyetemi Könyvtár őrzi, jelzete Cod. Hung. 3.

²⁷⁶ A forrást ebben az esetben is KATONA Lajos – *Két középkori latin versezet régi magyar fordítása*, ItK, 10 (1900), 109–117 – mutatta ki, a latin szöveget Bognár András és Levárdy Ferenc állította össze. BOGNÁR–LEVÁRDY, *Példák könyve, 1510* (Codices Hungarici, IV), 256–271.

A 3. kéz munkája és interpolációi

A *Példák könyvét* három kéz írta. Az 1., ismeretlen kéz egy – ma már csonkán kezdődő – ívfűzet levelén kezdte a munkát. Ezzel a 18 lapnyi résszel tartalmilag összefüggő példasorozatot 1510-ben Ráskay Lea folytatta, de nem az előző scriptor által szabadon hagyott helyen. Lea nővér új íven kezdte meg írását, amely a leghosszabb szakasz a kódexben, a 19–64. lapokra terjed ki. Ráskay Lea az utolsó ternio első lapjának alján befejezte a másolást, tehát a hatból öt lap üresen maradt. Az ismeretlen 3. kéz az ívfűzet második lapján kezdte el a halálról szóló szövegeket, ezeket tematikusan összefüggőnek tekinthette az előző példákkal. A következőkben az ő munkájával foglalkozom.

A 3. kéz több megszakítással írta le a halálról szóló textusokat a 65–86. lapokra. A szünetek után változik az írás, más a tinta színe, a betűk kivitelezése. A megszakítások a 72. (ma 54.) lap 9. sor, a 74. (ma 56.) 10. sor és a 85. (ma 67.) 6. sor befejezése után vannak.²⁷⁷ A szünetek után vagy betoldás, vagy egy újabb szövegegység kezdődik.

Az eredetileg 72. (ma 54.) lap 10. sorától egy rövid betoldás ékelődik *Az Élet és a Halál párbeszédébe* (72:10–73:18), az interpoláció után folytatódó dialógus lezárásának ismeretlen a forrása.²⁷⁸

A 74. (ma 56.) lap 11. sorában a haláltánc írásához fogott a scriptor, és úgy tűnik föl, egy időre szünetet tartott munkájában, amit végül a 85. (ma 67.) lap 7. sorában kezdve egy hosszabb kiegészítéssel zárt le.

Nehéz eldönteni, hogy a scriptor a másolás megszakítása után korábbi mintapéldánya alapján folytatta-e a szöveg írását, vagy újabbat vett elő. A formai elemek azt bizonyítják, hogy új, a korábbi mintapéldánytól független szövegek kezdődtek ezeken a pontokon. Az interpolációk tartalmukban illeszkednek a témához, kiegészítik azt, de formájukban elütnek: *Az Élet és a Halál párbeszédében* a betoldás nem dialógus, illetve a haláltánc esetében a hozzátoldott rész nem vers. A szövegek azonosítása és elemzése azt mutatja, hogy a scriptor valamiféle szabadságot élvezett, maga válogatta – vagy egy lelkigondozótól kapta – a másolandókat, már kész fordításból illesztett be egy részletet, tehát szerkesztette munkáját.

A *Példák könyvében* a haláltáncához még a fordító fűzhetett megjegyzést: *Ez verseket zerzette nemynemew meg halando bewlch <meg> mert az halal-*

²⁷⁷ Vö. BOGNÁR–LEVÁRDY, *Bevezetés*, in *Példák könyve, 1510* (Codices Hungarici, IV), 12. A bevezetésben pontatlan a megfogalmazás, de a meglátásuk feltétlen helyes. A hasonmásban nehezen lehetne másképpen megtalálni az említett helyeket, ezért kerek zárójelben megadtam a kézirat számozását is.

²⁷⁸ BOGNÁR–LEVÁRDY, *Példák könyve, 1510* (Codices Hungarici, IV), 254–257.

nak gyakorta valo meg gondolattya ygen meg vonzon byntewl hogy az setet vermewt az az azrettenetes poklot ew ne lenne latando.²⁷⁹ Itt már kerek egész a mű, vége is lehetne, következhetne a szokásos zárókönyörgés és az „Ámen”. A toldás azonban folytatódik, a halálról szóló mondások sorakoznak (Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, majd ismét Gergely).²⁸⁰ Szervetlennek tűnnek, mintha a *horror vacui* miatt a scriptor ki akarta volna tölteni a helyet. A *dic-tumok* között rövid narráció bújik meg a középkor végén megszokott elegáns formulákkal és nyelven. Végezetül ismét a halálról szóló idézetek jönnek, egy Salamontól származik, kettőt pedig Ágostonénak mondott az összeállító. A *Példák könyve* scriptora ezek után szünetet tartott, majd 85. (67.) lapjának 7. sorában újból hozzálátott az íráshoz. Nem nevezte meg a szerzőt, de Thomas à Kempis *De imitatione Christi* című művének a *De meditatione mortis* (I. 23.) fejezetére ismerhetünk másolatában. Az idézet azonban nem közvetlenül a *De imitatione Christiből* származik, hanem Jacobus de Gruytróde (1400/1410–1475) egyik művének gyakorta önállóan kiadott részéből, a *Speculum aureum animae peccatricis* VI. fejezetéből (*De morte semper timenda et ubique expectanda*) való átvétel. Jacobus, a lüttichi kartauziak perjele nem egyszerűen idézte Kempis szentenciáit, hanem rövidítette és más sorrendbe is állította őket.

A Kempis-idézetről mit sem tudva állapította meg Holik Flóris, hogy a *Lobkowicz-* (308:23–324:3) és a *Bod-kódex* (20:7–27:18) *Az halálról* tituluszú fejezetének forrása a *Speculum*.²⁸¹ Hogy a *Bod-kódex* e fejezetében ez a rész a *De imitatione Christiből* származik, arra Sarbak Gábor hívta föl a figyelmet, viszont nem ismerte föl, hogy az nem közvetlen idézet.²⁸² A *Példák könyvében* ez az a részlet, amely azonos a *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex* szövegével. A *Példák könyve* ezen az átvételen felül nem tartalmaz Jacobus de Gruytróde művéből más mondatokat.

²⁷⁹ A kommentár erősen emlékeztet a *Sándor-kódex* egyik fordításához fűzött kijelentéséhez, melynek hangneme fordítóra vall: „Ez írást én találtam egy könyben Uronk születése után ezörszáznegyvenkilenc esztendőben, mikor írának” (20r:4–6).

²⁸⁰ 82:1–4. Bognár András és Levárdy Ferenc az ismeretlen forrású toldalékot elmélkedésnek, esetleg prédikációrészletnek tekintette. *Példák könyve, 1510* (Codices Hungarici, IV), 272. jegyzet.

²⁸¹ HOLIK Flóris, *Adalékok codexeink forrásaihoz*, ItK, 32 (1922), 121–130; LÖKÖS Péter, *III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban*, MKsz, 112 (1996), 356–358.

²⁸² Dolgozata a magyarországi *devotio modernáról* adott összefoglaló képet, nem is az volt a feladata, hogy elmerüljön a Kempis-filológiában. SARBAK, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn*, 249–264.

A *Bod-kódex* és a *Példák könyve* Kempis-idézetei Jacobus de Gruytrode nyomán

A *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex*ben, valamint a *Példák könyvé*ben ugyanaz a magyar fordítás található, amely hűen követi Jacobus de Gruytrode latin nyelvű művét. A *De imitatione Christi* I. könyve 23. fejezetének szentenciái abban a sorrendben állnak, ahogy a *Speculum* közli őket: 30–34, 40–41, 25, 27, 26, 42, 44. A *Bod-kódex* Kempis-részlete egy szentenciával hosszabb, mint a *Lobkowicz-kódexé*, a *Bod-kódexet* tehát nem róla másolták, de közös mintapéldányuk volt. A *Lobkowicz-kódex*ből hiányzó mondat megtalálható a *Példák könyvé*ben is, azaz annak szövege a *Bod-kódex*ével azonos. A magyar fordítás követi Jacobus de Gruytrode variánsait,²⁸³ és nincs köze ahhoz a hosszabb Kempis-fordításhoz, amely a *Lobkowicz-*, a *Debreceni* és *Lázár-kódex* más részében²⁸⁴ van:

²⁸³ Holik Flóris közölte az általa azonosított latin szöveget: *Adalékok codexeink forrásaihoz* (127–130), de ez nem pontosan egyezik a magyar fordítással. A lehetséges kiadást, amelynek alapján a magyar traktátus fordítása készült, Vrabély Márk találta meg: Dionysius Carthusiensis [Jacobus de Gruytrode], *Specula omnis status vitae humanae* (Nürnberg, Peter Wagner, 1495.01.28), Quartus tractatus, Capitulum VI. EK Inc. 545. *GW* 08419. VRABÉLY Márk, *Hat[van] vagy het[ven]? A Lobkowicz- és a Bod-kódex egyetlen szaváról*, in *HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Q. E. D. Kiadó, 2018, <http://hi70.hu/2018/03/14/vrabely/> Szintén ebben a dolgozatban Vrabély Márk írta meg, hogy a laikusoknak szóló *Speculum animae peccatrici*st leggyakrabban önmagában adták ki, de az eredetileg Jacobus de Gruytrode egy nagyobb művének, a *Specula omnis status humanae vitae* negyedik része. Vrabély hivatkozása: Koen SEYNAEVE, *Jacobus van Gruytrode*, in *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passioné de l'Ordre des Chartreux*, eds. Frans HENDRICKX, Tom GAENS, Leuven, Peeters, 2012 (*Studia Cartusiana*, 1), 401–428, 408–410. Magam a *Specula* Vrabély által azonosított ösnyomtatványát használtam: <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-589/0001/thumbs>. Köszönöm Vrabély Márk segítségét.

²⁸⁴ A *Lobkowicz-kódex*ben egy önálló műegésznek szánt, interpolációkkal kiegészített fordítás található (31–111). Ennek a fordításnak az átdolgozott részletei a *Debreceni kódex*ben vannak (238–246, 275–296), ugyanennek a fordításnak néhány recenzeált fejezete a *Lázár-kódex*ben (120–139, 195–199, 264–300) olvasható.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
<p>Ecce carissime, de quanto periculo te potes liberare, de quam magno timore eripere, si modo semper timoratus fueris et de morte suspectus. I. 23,30.²⁸⁵</p>		
<p>Ime azert zeretew atjamffya<ÿ> mely vezedelembel zabadeÿthatod meg magadat / meli nagÿ felelmtewl menekedel meg</p> <p>ha most ez vilagon mindenkoron felelmes leendez / es ate halalodrol ketseges</p> <p>322:11–16</p>	<p>Ime azert zeretö afam fia / mel' vezedelembol zabadeÿthatod meg te magadat / mel' nag felelmtöl menekedel meg /</p> <p>ha mastan <ez> ez velagon mindenkoron felelmes leendez / es az te halalodrol ketseges</p> <p>26:22–25</p>	<p>yme azert zeretew atyamfia mely ygen nagy vezedelemtewl zabadeÿthatod meg magadat es mely ygen nagy felelmtewl menekewdewl meg ha mastan ez vylagon mynden koron felelmes leyendez es az te halalodrol ketseges</p> <p>85:7–12</p>
<p>Stude nunc taliter vivere, ut in hora mortis valeas potius gaudere quam timere. I. 23,31</p>		
	<p>Incelkedÿel azert mastan ez keppen elnie / hog inkab halalodnak ideÿen örqlhes / hoÿ nem fel' /</p> <p>26:25–26</p>	<p>yachelkewdyel azert mastan azzon keppen elnye hog halalodnak ydeyen ynkab ewrewlhes hogy nem fely</p> <p>85:12–15</p>
<p>Disce nunc mori mundo, ut tunc incipias vivere Christo. I.23,32²⁸⁶</p>		
<p>Törekegÿel azert mostan meg hálnod, ez vilagnak hogÿ akoron kezg elned cristosnak /</p> <p>322:16–19</p>	<p>Tanol' mastan meg hálnod . ez velagnak / hoÿ akoron kezg elned christusnak /</p> <p>26:27–28</p>	<p>tanoly mastan ez vylagnak meg hálnod hogy azkoron kezgy elnewd cristusnak</p> <p>85:15–17</p>

Azt már korábban megállapítottam, hogy a *Bod-kódex* két, a halálról szóló traktátusa recenzeált változat.²⁸⁷ A szövegét nem a latin eredetét vizsgálva

²⁸⁵ *Eia carissime, de quanto periculo te poteris liberare, de quam magno timore eripere, si modo semper timoratus fueris et de morte suspectus!* I. 23,30. *De imitatione Christi libri quattuor*, Edizione critica a cura di Tiburzio LUPO, S. D. B. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1982, 73. Az idézett kiadás ismeri Jacobus variánsait.

²⁸⁶ *Disce nunc mori mundo, ut tunc incipias vivere cum Christo.* I. 23,32. *De imitatione Christi*, 73.

²⁸⁷ *A populáris és udvari kultúra nyelvi nyomai: A Lobkowicz- és a Bod-kódex exempluma a gyorsan futó királylányról és Ippomenesről*, in *Kempis magyarul. Írás- és irodalmi kultúra*

dolgozta át egy recenzens, hanem csak a *Lobkowicz-kódex*szel közös népnyelvű mintapéldányt recenziálta stilisztikai, nyelvi és ideológiai szempontok alapján.

A *Példák könyve* 3. keze azt az átdolgozott szöveget ismerte, amely a *Bod-kódex*ben szerepel. A *Példák könyvének* variánsai olyan scriptort mutatnak be, aki viszonylag szabadon bánt mintapéldányával, nyomtatékosításokat toldott be (*ygen nagy, ygen*) szórenddel is szabadon bánt. Szívesen toldott be névmásokat, részben a nyomtatékos megszólítás (*mykoron te ky megy*), részben pedig az egyértelműség kedvéért. Az egyértelműsítés nem mindig sikerült pontosan, egyik esetben lemaradt a többes szám jele: *ew be fogagyanak* (86:22):

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
O quam felix et prudens qui talis nunc esse nititur in vita, qualis optat inveniri in morte. [I. 23,21] ²⁸⁸		
O mely mely Bodog es Bewlch ember az kÿ olÿannak ÿgekezÿk lennye eleteben minemenek kÿwan lelettnÿ halalanak oraÿan / 322:24–323:4	O meľ bodog es bŕlc ember az / ki iġekezik lennie ill'enne eltebe / mi nemŕnek kiuan lelettetnie ŕ halalanak ideÿen / 27:3–5	o mely bodog es mely bewlch a ember az ky ygekwzyk ew elteben olyetonnak lenny mynemewnek keuan leletny ew halalanak ydeyen 85:22–86:3
Noli confidere super amicos et proximos, quia citius obliviscetur tui, quam estimas. [I. 23,25.] ²⁸⁹		
Ne Bizal ate baratydba es rokonÿdba : mert hamarab el feletkeznek te rwlat mynt te aleÿtanad :/ 323:8–10	Ne bizzal a te baratydba es rokonidba / mert hamarab feletkeznek el te rolad / mint te aleytanad . 27:7–9	ne byzzal az te baratydban es rokonsagydban mert hamarab el feletkewznek te rolad hogy nem mynt te aleytanad 86:7–9

a XVI. század elején a Magyar Királyságban. A dolgozatot lásd e könyv második részében. A másolatról hosszabban értekezik VRABÉLY Márk, „Embernek három fő ellensége vagyón”. *A Bod- és a Lobkowicz-kódex két traktátusának vizsgálata, in tév / hit. Tévedések és tévesztések a régi irodalomban. Fiatalok konferenciája 2017*, szerkesztette ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 107–123.

²⁸⁸ Létezik ilyen, a *Példák könyvének* megfelelő szövegvariáns: *Quam felix et quam prudens... I. 23,21. De imitatione Christi*, 72.

²⁸⁹ Kempisnél: *Noli confidere super amicos et proximos, nec in futuris salutem tuam differas, quia citius obliviscetur tui homines, quam existimas. I. 23,25. De imitatione Christi*, 72.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
Dum tempus habes, congrega divitias immortales, elemosinarum largitione. [I. 23,42.]		
Mikoron ydewd wagyon geých halhatatlan kazdagssagokat / alamisnalkodgial 323:18–20	Mikoron idqd wagon / geých halhatatlan kazdagsagokat / Alamisnalkodýal / 27:13–14	my koron ydewd wagyon gyeweh halal talan gazdagsagokat aytatos ymad sagokual 89:16–18
Fac tibi nunc amicos venerando dei sanctos, ut cum defeceris de hac vita illi recipiant in eterna tabernacula [I. 23,44.] ²⁹⁰		
zerez mastan magadnak baratokat týztelwen istennek zentýt hogý mikoron ký meegý ez vilagbol azok foga- ll -gýanak teged be az orék bodogsagba 323:20–324:1	zerez mastan magadnak baratokat / tizteluen istennek zentit / hogý mikoron ki megý ez velagbol azok fogadýanak tegedet be az orék bodogsagba / 27:14–17	zerez mastan tennen magadnak baratokat tyzteluen istennek zentyt hogy mykoron te ky megy ez vylagbol ew be fogagyanak tegedet az ewrek bodogsagban 86:19–23

A latin eredetiben a mondatkezdő maiuscula világosan mutatja, hogy az *elemosinarum largitione* a *Dum tempus habes* kezdetű mondatához tartozik. A *Lobkowicz-kódex* fordításában – a maiuscula és az írásjel hiánya miatt – eldönthetetlen, hogy hova tartozik a kifejezés. A *Bod-kódex* recenziojában a nagybetű jelzi, hogy az *Alamisnalkodýal* felszólítás a következő mondat része.

A *Példák könyve* szövegében a legfontosabb változtatás, hogy az *elemosinarum largitione* magyar megfelelőjét más kifejezésre cserélték. Az alamizsnálkodás a *De imitatione Christi* általam ismert variánsa között nem szerepel, helyén néhány latin szövegben *virtutes scilicet quibus ad consortium possis scandere beatorum* (I. 23,42.) áll;²⁹¹ ezt a scriptor nem ismerte, nem is ez áll a *Példák könyve* variánsában. A csere oka más megfontolás lehetett. Az alamizsnálkodással valóban közelebb lehet kerülni az üdvösséghez, de nem a szentek barátságához, azt inkább a hozzájuk szóló ájtatos imával nyerheti el a hívő.

²⁹⁰ Kempisnél: *Fac nunc tibi amicos venerando Sanctos et eorum actus imitando, ut cum defeceris in hac vita, illi te recipiant in aeterna tabernacula.* I. 23,44. *De imitatione Christi*, 74.

²⁹¹ A szentencia szövege egyezik Kempisével. Néhány kéziratban kiegészült a mondat: *virtutes scilicet quibus ad consortium possis scandere beatorum.* I. 23,42. *De imitatione Christi*, 74. Valószínűleg ennek a megfelelője az *elemosinarum largitione* – ezt a variánst viszont nem ismeri a kritikai kiadás.

A Bod-kódex és a Példák könyve közös idézetei

Az ilyen szövegalakítások nem jellemzőek az egyszerű másolókra. A 3. kéz munkájában azonban más szokatlan dologra is felfigyelhetünk. Közvetlenül az Jacobustól átvett Kempis-idézetek fordítása előtt három egymás után következő *dictumot* találunk. Ez önmagában nem volna jelentős, de úgy már az, hogy mindhárom a *Bod-kódex*ből való.

Az egyik egy szentírási citátum, amely *Az embernek három ellensége vagy*on traktátus elején hangzott el:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
nescit homo finem suum sed sicut pisces capiuntur hamo et sicut aves comprehenduntur laqueo sic capiuntur homines tempore malo cum eis extemplo supervenerit Ecl 9,12 ²⁹²		
Azert mongya Bólcsalamon : Nem tugya ember q veget	Azert mondya bölcsalamon / Nem tud'a ember q veget /	ezrewl mongya bewlchalamon nem tugya ember ewvegezetyt
de mikeppen ahal megfogattatják ahorognak miatta	de mikeppen az hal megfogattatik az horognak miatta /	de mykeppen az halak megfogattatnak az horognak myatta es az madarak az tewrnekmyatta
ezen keppen az emberagonoz idenek miatta	ezenkeppen az ember / az gonoz idonek miatta	ezen keppen emberek megfogattatnak az gonoz ydewben az az . azew halaloknak ydeyen
268:12–16	2:20–23	84:14–21

A *Prédikátorok* könyvéből származó citátum fordítása egyedül a *Példák* könyvében teljes. *Az embernek három fő ellensége vagy*on kezdetű traktátusban magyarázatként minden motívumot, tehát a törbe eső madár képét is felsorolta a szerző: *mert meglen ez velagba vağ. nem tudod meglen vağ. es minemq halallal kell meg halnod / es mel' helen / es nem tudod ha istennek zeretetire vağ melto / a- || wağ q haragyara / Es nem tudod ha iduezelz awağ karhozol / ez velagnak gakorlatos alhatatlansagiert / kikhez ember ragazkodik az binnek miatta / Mert gakorta az madar etket kereswen / tqrben esik / Awağ az hal alejtwan etket hasaba vonzja az horgot / Ezen keppen ember / ez velagban alejta iga-*

²⁹² A Vulgatát a következő kiadás alapján idézem: *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975*², I–II.

zan viselnie <ele> eletet / ez velagi marhat kereswen / de mikoron halalara iut / akkoron latt'a / hog' nem keresett maganak eletet, de halat / (1:29–2:8).²⁹³ Maga a bibliai idézet azonban pontatlan. A citátum a *Lobkowicz-kódex*ben is hiányos, tehát nem másolói hanyagság miatt esett ki egy részlet.

A kiegészítéshez felkészültség és latin nyelvű bibliai szövegismeret kellett. Ez valószínűleg nem állt a másolatokat készítő nővérek rendelkezésére. Gyanítható tehát, hogy valaki javította a szöveget, amelyet aztán átadott a scriptornak.

A következő két *dictum* *Az halálról* titulusú traktátus kiegészítéséből való. Ezek, akárcsak a *Példák könyvé*ben, a *Bod-kódex*ben is egymás után következnek:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
azert mongya zent gergel istennek igassaga ezt agia hogy aki ez vilagban nem akart penitenciat tartany mikoron tehette volna es egessegbe wolt az ew halalanak ydein bator akarna ya sem tarthat / 331:2–9	Azert mond'a zent Gergel'. Istennek igazsaga azt ad'a / hog' ki itt ez velagban nem akart penitenciat tartania / mikoron tehette vol- na / az q halalanak ideyen nem tarthat / bator akarna es 30:27–31:2	azert mongya zent agoston doktor istennek ygassaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykoron tehette volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat bator akarnayaes 84:21–85:1
zent agoston es vgy mond / abynes ember oly isteny chapassal verettetyk meg hog halalanak idein el felegyk ew magat / ky elteben nem akart wr istennek zolgalnya 331:9–14	Zent Agoston es vg' mond / Oly isteni c'apassal ittetik meg a binas / hog' el feletkezzek q magarol halalanak ideyen / ki eltebe el felette volt istenet 31:2–4	meg vgy mond zent agoston oly chapassal verettetyk meg istentewl az bynes ember hogy el feletkewzzek ew magarol az ew halalanak ydeyen ky elteben el felette volt ew istenet 85:2–6

Az első idézet kétségtelenül azonos a *Bod-kódex*ben és a *Példák könyvé*ben, a másoló csupán az auctor nevét tévesztette el. A *Bod-kódex* scriptora kifejezett vagy szándékosan kihagyott egy szókapcsolatot (*es egessegbe wolt*), ezt a *Példák könyve* másolója sem írta le, nem tudhatott róla.

Ezért is meglepőek a következő szöveghelyek, ahol a *Példák könyve*, bár azonos a *Bod-kódex*szel, de néhány szó esetében visszanyúlt a *Lobkowicz-*

²⁹³ Köszönöm Vrabély Márknak, hogy a szentírási citátumra felhívta a figyelmem.

kódex textusához: *abÿnes ember olÿ istenyÿ chapassal verettetyk meg ~ Oll' isteni çapassal ittetik meg a binos ~ oly chapassal verettetyk meg istentewl az bynes ember.* A magyarázat legfeljebb az lehet, mint a bibliai idézet esetében, hogy ismerték az auktoroktól származó mondásokat, és a latinak megfelelően javították. Sajnos nem akadtam az eredeti *dictumok* nyomára, így ezt nem tudtam ellenőrizni.

Még egy szentírási hely található a három kódexben. A *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex*ben azonos a fordítása. *Az Élet és Halál párbeszédébe* betoldott elmélkedésben – miképpen ez megszokott volt saját munka összeállításában – a kompilátor maga fordította le a bibliai verset:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Bod-kódex</i>	<i>Példák könyve</i>
memorare novissima tua et in aeternum non peccabis Sir 7,40.		
Mert hugÿ mond azon bewlc / emlekezel meg ember ate vtolso halalodrlwl es soha nem vetkezel 309:7–10	Mert vÿg mond azon bÿlç . Emlekezzel meg ember a te vtolso hala(d)lodrol / es soha nem vetkezel 20:11–13	vgy mond bewlch salamon o embery allat gondollyad meg az te vegse ydewdet es soha ewrewkke nem vetkewzewl 72:14–17
O ember azért emlekezzel meg ate halalodrlwl : es ereke nem vetkezel : 282:13–15	O ember azért emlekezzel meg a te halalodrol / es çrÿkkÿl nem vetkezel 8:14–15	

A két fordítás közötti eltérések jól megvilágítják, hogy a korábban bemutatott átvételek nem származhatnak újabb fordítótól.

Megfontolások

Az összevetésekből látszik, hogy a *Lobkowicz-kódex* halálról szóló szövegei kisebb stilisztikai átdolgozás után kerültek át a *Bod-kódex*be. A recenzens akár maga a másolatot készítő szerzetes is lehetett. A kéziratos könyvecske ma tréfásnak ható utolsó mondata – *Ennek io aldomasa volna io helen* – is azt erősíti, hogy egy férfi írta le a halálszövegeket,²⁹⁴ a jelek szerint a Nyulak szigeti domonkos apácák számára. Ez megmagyarázza, miért üt el ennyire a kódex

²⁹⁴ Vö. HOLIK Flóris, *A BodC. utolsó mondata*, MNy, 14 (1918), 83–84.

a domonkos apácák kézírataitól, és talán azt is, miért maradt sokáig, a XVII. századig kötetlenül a másolat. A ferences eredetű fordítás átadása jelzi, hogy már ekkor szorosabb kapcsolat lehetett a megreformált óbudai ferencesek és a domonkos apácák között, bár utóbbiak kódexeikben más szövegszerű egyezést nem tudunk kimutatni a klarisszák kézírataival.

A kézirat minden külalaki tekintetben elűt a domonkos nővérek scriptoriumának termékeitől, ezért is lehetett a klarisszák által birtokolt kódexnek minősíteni. Az, hogy a kézirat szövege ilyen szoros kapcsolatot mutat a *Példák könyve* kiegészítéseivel, egyértelművé teszi, hogy a *Bod-kódex* már a XVI. század elején a szigeti domonkos nővérekhez került, és nem utólag csapódott annak a kolligátumnak a darabjai közé, amelyet az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója, Toldy Ferenc 1846 után szétkötetett.²⁹⁵

1510 után, tehát azután, hogy Ráskay Lea befejezte munkáját az apácánövendékek nevelésénél felhasznált *Példák könyvén*,²⁹⁶ valaki az exemplumokhoz kapcsolódva tematikusan folytatta az írást. Halálszövegeket jegyzett le a növények okulására, egy vetélkedést (*A Halál és az Élet párbeszéde*) és egy haláltáncot. Mindkét fordítást kiegészítették. A *Dialogus Vitae et Mortis* magyar szövegébe egy háromszor hármas tagolású memoritert toldottak, de a benne lévő szentírási idézetet a kor szokásainak megfelelően újból lefordították, nem a *Bod-kódex* párhuzamos fordítását idézték.

A *Vado mori* esetében nem így jártak el. A verset lezáró megjegyzés után a halálról szóló *dictumok* következnek, úgy, mintha egy florilégiumból emelték volna ki őket, majd lefordították és végül bemásolták volna helykitöltőként a kézirat üres lapjaira. Végül kevésnek bizonyulhattak, mert a *Bod-kódex*ből is áttemeltek három idézetet, valamint Jacobus de Gruytrode által idézett szentenciákat a *De imitatione Christiből*. Ezek az átvételek a *Példák könyvében* egyetlen sorozatot alkotnak (84:14–86:26), miközben a *Bod-kódex*ben különböző helyeken találhatóak.

Az átvétel pontos, de némely helyen az látszik, hogy a másoló már egy javított, kiegészített szöveggel rendelkezett. Eddig ez az egyetlen olyan ismert eset, amikor nem új fordítással oldották meg a szerkesztést, hanem már kész magyar szöveget használt föl – nem szerzetes, hanem egy nővér egy szöveg

²⁹⁵ LÁZS, *A Cornides-kódex körül*, 673.

²⁹⁶ Az exemplumoknak a domonkosok rendi nevelésében betöltött szerepéről: BOGNÁR András–LEVÁRDY Ferenc, *A Példák Könyve keletkezésének körülményei*, ItK, 63 (1959), 482–485; MARKUS SCHÜRER, *Das Exemplum oder die erzählte Institution. Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern des 13. Jahrhunderts*, Berlin, Lit Verlag, 2005 (Vita regularis: Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, 23); LÁZS, *Apácaműveltség Magyarországon*, 264–273.

kiegészítésére. Az a nővér szerkesztett új szöveget, akit Ráskay Lea tanítványának tartottak, és aki a *Cornides-kódex* titulusait miniummal leírta.²⁹⁷

Kempis-részlet fordítása a *Weszprémi-kódex*ben

A *De imitatione Christi* I. könyve 2. fejezetének (*De humili scire sui ipsius*) teljes fordítása a *Lázár-kódex*ben (284:9–300:10) olvasható, 12 szentenciáé (2–4, 7–10, 15–19) pedig a *Weszprémi-kódex* lapjain (132:4–134:13).

A Kempis-idézeteket a *Weszprémi-kódex*ben Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores*²⁹⁸ I. fejezetéhez kapcsolta a magyar kompilátor, aki egyben a két szöveg fordítója is lehetett. Ő – a *Guary-kódex* Kempis-fordítójához és több kortársához hasonlóan – úgy tudta, hogy az általa magyarra átültetett részletek Jean Gerson (1363–1429) művéből származnak: *Azerth melthan mondya Gerson Ianos* – kezdte a szentenciák idézését (132:11–12). A szentenciák tartalmi azonosság miatt kerültek a Bonaventura-fordítás végére, mindkét szöveg az önmegismerésről szól.

A korábbi feltételezésekkel ellentétben a *De humili scire sui ipsius* fordításai a *Weszprémi-* és a *Lázár-kódex*ben nem függenek össze.²⁹⁹ A *Weszprémi-kódex* rövid szövegében nincs olyan fordítási hiba, amely a *Lobkowicz-kódex*ben is megtalálható. Közös hiba híján az egyezéseket azonos szókinccs ismeretének, hasonló fordítási gyakorlatnak tulajdoníthatjuk.

Egészen különös és egyedüli *modus operandival* kellene számolnunk, ha elfogadnánk a két szöveg közös eredetét. Középkori kolostoraink népnyelvű könyvtárainak belső rendjét alig ismerjük.³⁰⁰ Annnyit a megmaradt kéziratok vizsgálata alapján tudunk, hogy a kódexek – bizonyára alacsony számuk miatt – nem kaptak könyvtári helyszámot, leveleiket sem számozták meg. Megmaradt

²⁹⁷ Vö. HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*, MNyör, 128 (2004), 196–205.

²⁹⁸ Kiadása: BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores, De la perfection de la vie aux sœurs*, in *Texte latin, Opera omnia*, Bron, Quarraci, 2011.

²⁹⁹ Tarnai Andor szerint a *Lázár-* és a *Weszprémi-kódex* fordítása összefügg: TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 324, 291. jegyzet. A két kézirat részletes összevetése a hosszabb elemzés miatt a *De humili scire sui ipsus* (I. 2.) található.

³⁰⁰ A nürnbergi Szent Katalin-kolostor domonkos apácáinak könyvtári rendje alapján Gulyás Pál készített egy könyvtári beosztást a szigeti apácák könyvtáráról. Ezt az elképzelést nem igazolták a megmaradt kódexek. A szigeti könyvvállomány olyan kicsi lehetett, hogy nem volt érdemes külön könyvtári rendszert felállítani. Vö. GULYÁS Pál, *Apáca-könyvtár a Nyulak szigetén*, Katholikus Szemle, 31 (1917), 437–444. A nürnbergi Szent Katalin-kolostor könyvtári rendjéről: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III, *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul RUF, München, 1932, 570–670.

magyar nyelvű kódexeinkbe utólag – többnyire a XVII. században – vezettek be tartalomjegyzéket, ezek is elnagyoltak voltak.³⁰¹ Ilyen körülmények között nem lehetett tudni, melyik mű hol található, különös nehézséget okozott volna kikeresésük – ez magyarázza, hogy a fordítók újból és újból lefordították a latin műveket, az auktoroktól és a Szentírásból származó idézeteket.³⁰²

A két szerző műveiből egységes, új szöveget alkotó ferences szerzőként hivatkozott Gersonra. Feltehetően mélyen ismerte a *De imitatione Christi* szövegét, így tudott Bonaventura munkájával tartalmilag azonos, az önmegismerés fontosságát hangsúlyozó részletet idézni Kempistől. A szöveg hiányai is árulkodóak. Azok a szentenciák maradtak ki a *Weszprémi-kódexbe* betoldott Kempis-fordításból, amelyek inkább vonatkoztathatóak férfiakra, mint egy női közösség tagjaira; ilyen például ez is: *az bölczek es tudossok qrometqssqñ kewannak lattatnỹ es bölczeknek mondatnỹ*.³⁰³

A Nádor-kódex kivonatolt Kempis-részlete a kompilációban

A *Nádor kódexben* az áldozásról szóló magyar szerkesztésű traktátusban a *De imitatione Christi* misztikus tartalmú IV. könyve bevezetőjét (7:1–16) és I. fejezetének rövid részletét (*Cum quanta devotione Christus sit suscipiendus*, 7:16–8:16) olvashatjuk. A Johannes Herolt prédikációjába ágyazott Kempis-

³⁰¹ Egy akkor frissen felfedezett és leírt kódexkötésen azonosítottam az általam „pozsonyi kéz”-nek nevezett nővér írását, aki több kézirat tartalomjegyzékét róttá a táblára: LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, ItK, 85 (1981), 671–683, 675. Ez a kéz több, a pozsonyi klarisszákhöz került kézirat tartalomjegyzékét készítette el.

³⁰² Nikolaus HENKEL, *Bibelübersetzung im mittelalterlichen Schulbetrieb. Ein Evangelistar des 15. Jahrhunderts aus St. Zeno/Reichenhall*, in *Deutsche Bibelübersetzungen des Mittelalters*, Beiträge eines Kolloquiums im Deutschen Bibel-Archiv, Hg. Heimo REINITZER, Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris, Peter Lang, 1987–1988 (Vestigia Biblicae. Jahrbuch des Deutschen Bibel-Archivs Hamburg, 9–10), 325–335; Uő, *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der früheren Neuzeit*, München, Artemis, 1988 (MTU, 90); Kiss Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban. Leonhard Huntpichler: Directio pedagogorum*, ItK, 120 (2016), 225–246. A magyar állapotokról: „Az általános gyakorlat szerint a latinul tudók az általuk ismert másodlagos szóbeliséget tovább örökítve saját maguk fordítanak, mástól származó magyar nyelvű szöveget még sokáig nem másolnak.” BARTÓK Zsófia Ágnes, *A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai. Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt*, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Budapest, Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 7), 45–58, 57.

³⁰³ Az idézet a *Lázár-kódexből* (289:11–290:1) való. A latin szöveg alapján a másoló egy szót kifejejtett: *Scientes volunt libenter docti videri et sapientes dici*. (I. 2,6).

részlet nem mindegyik szentenciáját fordította le az összeállító, a középkor végi szövegalkotás szép példáját láthatjuk a traktátusban.³⁰⁴

Katona Lajos 1908-ban a *Nyelvemléktár* XV. kötetében Johannes Herolt nagycsütörtöki (*In bona quinta feria, sermo* 47) és nagypénteki (*In die parasceves, sermo* 48, *De memoria passionis Christi*) prédikációját³⁰⁵ jelölte meg a *Nádor-kódex* áldozásról szóló elmélkedése (6:7–41:5) forrásaként.³⁰⁶ A *Nádor-kódex* modern kiadásának szerzői – akik a *Traktátus az áldozásról* elnevezésű szövegegységben négy fejezetet azonosítottak – ezt csak részben fogadják el: „A szövegek egybeszerkesztettsége, Heroltnál az első rész teljesen eltérő kifejtése és több fontos eltérés a vonatkozó fejezetekben arra vall, hogy a *De tempore* beszédek nem voltak közvetlen forrásai a magyar fordítónak. Emellett szól az is, hogy a második fejezet eleje, amely az elveszett levél vagy levelek miatt megszakad, Kempis Tamás *De imitatione Christi* c. műve IV. könyve bevezetésének és az első *caput* első részének fordítása.”³⁰⁷

A *Nádor-kódex* magyar nyelvű értekezése arról, hogy mikor használ az áldozás, valóban nem fordítás: csak főbb pontokban érintkezik Herolt 47. beszédével, de nagyobbrészt követi gondolatmenetét, a mű kompiláció.³⁰⁸ A méltán való áldozást Kempis-idézet vezet be. Ennek első szavai, a *prooemium* fordítása pontos: az úrfelmutatás és átváltoztatás igéi.³⁰⁹ A folytatásban az I. fejezet (*Cum*

³⁰⁴ A kivonatolással szerkesztett kompilációkról: Heidemarie VOGL, *Der „Spiegel der Seele”. Eine spätmittelalterliche mystisch-theologische Kompilation*, Stuttgart, Kohlhammer, Meister-Eckhart-Jahrbuch, 2, 2007, 266–288.

³⁰⁵ *Sermones venerabilis ac deuoti religiosi Magistri Joha[n]nis Herolt ordinis F. Predicatoru[m]* (qui vulgo Discipuli no[m]i[n]ari solent) de T[em]p[or]e et de Sa[n]ctis: cu[m] duob[us] exemploru[m] Pro[m]ptuariis, duobusq[ue] Quadragesimalib[us], Nuremberga, Koberger, 1514.

³⁰⁶ KATONA Lajos: *Előszó*, in *Nyelvemléktár*, XV, közléteszi KATONA Lajos, Budapest, MTA, 1908, XXIX.

³⁰⁷ PUSZTAI István–MADAS Edit: *Előszó*, in *Nádor-kódex. 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, kiad. PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (*Régi Magyar Kódexek*, 16), 12.

³⁰⁸ Bonaventura gyakran idézett összefoglalója szerint a másoló változatlanul leír egy szöveget, a kompilátor különböző helyekről vett szövegeket szerkeszt egybe, a kommentátor kiegészít és magyaráz, az író viszont saját gondolatait veti papírra. [...] *quadruplex est modus faciendi librum. Aliquis enim scribit alienam materiam nihil addendo, vel mutando; et iste mere dicitur scriptor. Aliquis scribit aliena addendo, sed non de suo: et iste compiler dicitur. Aliquis scribit et aliena, et sua; sed aliena tanquam principalia, et sua tanquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator. Aliquis scribit et sua, et aliena; sed sua tanquam principalia, aliena tanquam annexa ad confirmationem: et talis debet dici auctor. S. BONAVENTURAE opera omnia* 1. Ed. A. C. PELTIER. Paris, Vives, 1864, 20. (*In librum primum sententiarum, prooemium, qu. IV, conclusio.*)

³⁰⁹ *Venite ad me omnes Iquetoc mind en hozam kik mvnkalcottok es meg vattoc terhelven es en megelegetlec vr isten monga Ez keñer kit en adoc en testom ez velagnac eleteiert Vege-*

quanta devotione Christus sit suscipiendus) első hat mondatát (7:16–8:16)³¹⁰ olvashatjuk magyarul:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Nádor-kódex</i>
<p>Haec sunt verba tua, Christe, Veritas aeterna, quamvis non uno tempore prolata nec uno in loco conscripta.</p> <p>Quia ergo tua verba, gratanter mihi et fideliter sunt accipienda.</p> <p>Tua sunt, et tu ea protulisti, et mea quoque sunt, quia pro salute mea edidisti.</p> <p>Libenter suscipio ea ex ore tuo, ut aptius inserantur cordi meo.</p> <p>Excitant me verba tantae pietatis, plena dulcedinis et dilectionis; sed terrent me delicta propria, et ad capienda tanta mysteria me reverberat impura conscientia.</p> <p>Provocat me dulcedo verborum tuorum, sed onerat me multitudo vitiorum meorum.</p> <p>IV. 1,1–6.</p>	<p>Vram cristus miért te zent igeid /</p> <p>Azert io kedvel · es nağ hÿwseggel kel fogadnonc · es vennonc Te igeid mert te mondottad / eñemes mert en iduqssegomert mondottad /</p> <p>Azert igon qromest vezqm te zent zadbalol / hoğ erqsben be oltassanc en zivembe Engomert felserkentnec efen nağ keğqssegnec igei / de meg rettentnec engomert en zamtalan bineim es meg zeğoneit engomert en fırtelmes conscienciam efen nağ zentsegnec vetelere / Kezerit engomert ez te</p> <p>7:16–8:16</p>

A szöveg összeállítója az első három szentenciát összevonta, és úgy adta vissza. A kompilátor nem fordítani akarta a *De imitatione Christit*, hanem saját munkájába beolvastotta annak tartalmát. Az áldozás misztériumának elmagyarázásához csupán felhasználta Kempis e művét és Herolt *sermóit*.

tqc · egetqc ez en testqm / ki erqtetqc el adattatic Ezt tegetqc en emlekozetqmre / Mert ki en testomet ezi es en veromet izÿa / ez en bennem · es en v' benne laczom Ez igeiket mel'eket en nectqc zoltam elet · es elevenseg (7:1–16). Mt 11,28; Io 6,51; Lc 22,19; Io 6,56; Io 6,63.

³¹⁰ A kódexben hiány van, megszakad a hatodik mondat.

2. ÉRTELMEZÉS

Ez a dolgozat ugyan Thomas à Kempis *De imitatione Christi* című művének³¹¹ XVI. század eleji magyar fordításáról szól, az elemzés mégis lehetőséget nyújt arra, hogy egy kitekintéshez szélesebbre tárjuk a kapukat.

A *Műhelymunka* címet viselő előző fejezet biztos alapot ad ahhoz, hogy a korszak egy szövegcsoportjának keletkezését megvizsgálhassuk. Olyan problémák megvitatását teszi lehetővé, amelyek látszólag csupán kodikológiai és textológiai kérdések, mint például a scriptor tevékenysége, de olyanokét is, amelyek már az irodalom lényegét érintik, a szöveghűség, azaz a szöveghagyomány vagy az irodalmi műhelyek kérdését járják körül.

Az eddig ilyen részletességgel nem tárgyalt kérdésekre adott válaszok már a késő középkori magyar irodalom mindennapjairól szólnak.

A De imitatione Christi fordításának szöveghagyománya kolostori kódexeinkben

A I. fejezet *Előzetes megjegyzések és vizsgálatok* című részében a rendelkezésre álló párhuzamos szövegeken bemutattam a magyar nyelvű Kempis-szövegek scriptorainak másolási szokásait, a kéziratok hűségét a mintapéldányokhoz.³¹²

³¹¹ A szerzőség körüli vitáról: George Udny YULE, *The Statistical Study of Literary Vocabulary*, Cambridge, 1944; Léon Marie Joseph DELAISSÉ, *Le manuscrit autographe de Thomas à Kempis et „L’Imitation de Jésus-Christ”. Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855–61*, Paris, Erasme, Les publications de Scriptorium, V (1956), 96–101; Albert AMPE–Bernard SPAAPEN, *Thomas a Kempis, De navolging van Christus, naar de Brusselse Autograaf*, Vertaald door Gerard WIJDEVELD, Atwerpen und Kempen, 1985², 37–42.

³¹² A pontos másolásra e munka *Előzetes megjegyzések és vizsgálatok (A scriptorok)* című fejezetében láttunk példát. A *Lázár-kódex* Kempis-szövegeinek scriptora pontosan dolgozott, követte mintapéldányát, amely nem volt azonos azzal, amelyet a kódex első felében találunk; mindkét szöveget közös példányról írták le. A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis-fordításai közös scriptorának írásáról ezen a ponton még nehéz véleményt alkotni; a *Lobkowicz-kódex* mintapéldánya, a feltételezett ősfordítás elveszett, a *Debreceni kódex* esetében pedig egy átdolgozással, tehát egy közbeeső ismeretlen példánnyal is számolnunk kell. Ez volt a helyzet e dolgozatnak az *Előzetes megjegyzések és vizsgálatok (A scriptorok)* című részében elemzett

A scriptorok pontos munkája ellenére a *De imitatione Christi* XVI. század eleji fordításának másolatai elütnek egymástól.

Mi lehet ennek az oka?

A változatok keletkezésének magyarázatára Tarnai Andor korábban a népvilági kódexekre vonatkozó XIX. század végi és XX. századi vélekedéseket³¹³ követte és alkalmazta. Munkája során, 1984-ben nem vehette figyelembe, hogy a két szöveg ugyanannak a másolónak a munkája.³¹⁴ A kódexek modern kiadásai, a munkát nagyban megkönnyítő *Régi Magyar Kódexek* sorozat nem állt még a rendelkezésére, így nem láthatta a kéziratok másolatát sem.

A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ből ismert Kempis-fordítás szöveg-hagyományának vizsgálata alapján a kiváló irodalomtörténész a másolásra vonatkozó téziseit – a teljes anyanyelvű kéziratok irodalomra érvényesnek gondolva – a következőképpen alkotta meg:

1. Két szöveg közötti különbség legnagyobb része úgy jött létre, hogy „a szöveg könyvről könyvre terjedése közben lassanként tovább formálódott, mégpedig a latin eredeti minden további befolyása nélkül”.³¹⁵

2. A közös mintapéldányról másolt írásokban, „ahol akár egyik, akár másik szövegben egyetlen latin szónak két magyar felel meg, s ezek azonosak, mindegyik a fordítótól származik, mert hiszen a szövegek egyeznek; ha csak az egyik egyezik, a közös származik tőle”.³¹⁶

3. A beszélt nyelvben megszokott fordulatok becsúsznak a másolatokba, illetőleg belekerülnek a szóbeli előadás eszközei, az élenkítésre szolgáló megszólítások az újból és újból leírt szövegbe.³¹⁷

Az elveket Tarnai Andor igen kicsiny minta, két szentencia (I. 24,1–2: *Lobkowicz-kódex* 61:10–62:4, *Debreceni kódex* 275:2–8) elemzése alapján fogalmazta meg. Tézisei a *Lobkowicz*- és a *Debreceni* – valamint a *Lázár-kódex* – párhuzamos Kempis-szövegeinek vizsgálata alapján nem állják ki a próbát. A szövegváltozatok nem a másolók tevékenysége nyomán jöttek létre, mint azt Tarnai Andor vélte. Ezek a változatok nem a folyamatos és sokszoros másolás következményei, mint a variánsoké, amelyek az újbóli leírás közben figyelmet-

exemplumokkal is, a hangjelölés és a nyelvjárási változások miatt a két ismert példány között egy harmadiknak kellett állnia.

³¹³ Vö. ehhez a *Másolat és szöveg-hagyomány* című részt.

³¹⁴ HORVÁTH, *Egy ismeretlen magyar codex*, 364.

³¹⁵ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 232.

³¹⁶ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 232–233.

³¹⁷ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 232–233.

lenség, ügyetlenség, a szöveg félreértelmezésének során keletkeztek. Ezeknek a másolási hibáknak a természetét és keletkezési szabályait jól ismerjük.³¹⁸ A Kempis-fordítás verziói azonban – még ha vannak is klasszikus másolási hibák a szövegekben – nem mutatják a tipikus íráshibák karakterisztikus jegeit, tehát a három kéziratban lévő Kempis-szövegeket nem szövegormlások alakították.

A korábbi fejezetekben már bemutatott megállapításaim szerint a három kódexben ugyanannak a fordításnak a változatairól van szó. A már kész fordítást átdolgozók sora alakította a rendelkezésükre álló latin eredetik alapján, így a *Debreceni* és a *Lázár-kódex*ben lévő Kempis-szövegeket átdolgozásnak, recenzióknak kell tartanunk.

Hogy ezt a tételt elfogadjuk – részben ismételve a korábban elmondottakat –, a kéziratok scriptorainak tevékenységét kell áttekintenünk.

A scriptorok és a magyar nyelvre fordított Kempis-szövegek

A scriptor és tevékenysége

A kéziratos irodalmi alkotások sokszorosításában az első szereplő a mű közvetítője, a másoló. A XVI. század elején néhány kivételes autográfától eltekintve a másolók tevékenysége révén ismerjük meg a művet és a szerzők munkáját. A közvetítőknek pontosan kellett dolgozniuk akkor is, ha a XV. század végén a népnyelvű irodalmat sok esetben alkalomhoz kötött szövegnek tekintették. A szövegűség mint követelmény a latin nyelvű szövegek másolásakor alakult ki.³¹⁹ A szövegűségnek ezt a már kitaposott útját járták a scriptorok a nép-

³¹⁸ WEST, *Szövegkritika*, 19–36.

³¹⁹ *Verborum ordo mysterium est* – írta Szent Jeromos Pammachiushoz a bibliafordításról szóló levelében. Hieronymus, *Epistola*, LVII, V: *Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.* Az valószínűtlen, hogy az idézett mondat a magyar középkor folyamán közismert lett volna, és befolyásolta volna a kódexírók munkáját. A másolatok pontosságáról szóló nézeteim mégis megtámogathatóak más elméleti alapokkal. A skolasztika, a *sacra doctrina* művelői, a teológusok, papok, szerzetesek, azaz a kolostorok irányítói tisztában voltak a szavak súlyával. Ismerték Aquinói Szent Tamás – éppen Jeromosra hivatkozó – fejtegetését, amely szerint a szavak, ha rendezetlenül, pontatlanul használják őket, eretnekséghez vezethetnek (*ex verbis inordinate prolatis incurritur haeresis* Su. theol. I, q. 39, a. 7 obj. 1.). Tamásnak a Szentháromság személyeinek nevééről

nyelvű textusok leírásakor is, hiszen az anyanyelvű egyházi műveket – legalábbis a másolók – megváltoztathatatlanak tekintették. Ennek megvoltak az elméleti alapjai is.

Nem tudunk olyan késő középkori magyar traktátusról, amely azt tárgyalná, hogy miként kell eljárni vulgáris szövegek másolásakor. Ismerünk egy, a XV. század közepéről származó német nyelvű értekezést a népnyelvű szövegek másolásának módjáról. Ez a traktátus, a *Vom Abschreiben deutscher Bücher*, világi eredetű lehet,³²⁰ két példánya ajándékozás útján a nürnbergi domonkos nővérek Szent Katalin-kolostorának könyvtárába jutott, de más kolostori könyvtárból is ismert.³²¹ Az írás szerzője arra panaszkodik, hogy a jó szándékú, de tanulatlan másolók a német könyveket saját nyelvjárásukra írják át, szavakat cserélnek ki, és így elrontják a szöveget.³²² A szerző azt tanácsolja, hogy csak olyan scriptor másolja és korigálja a német nyelvű szövegeket, aki tanult és járatos a munkában.³²³

XVI. század eleji népnyelvű kódexeinket főként apácák másolták, kevés férfi – jó részük szerzetes, de legalábbis klerikus – található még e kéziratok

szóló fejtegetése távolabb is vezet. Általánosságban figyelmeztet arra is, hogy a szavak nem cserélhetőek fel vagy ki. Ez érvényes az írásművek megfogalmazására: a pontosság, a szavak helyes használata elengedhetetlen, de érvényessé tehető ez a megkövetelt akribia az írásművek sokszorosítására is.

³²⁰ A XIV. század végére komoly hagyománya alakult ki a vulgáris nyelvű kegyességi szövegek másolásának, nemcsak kolostori használatra, hanem a világiak számára is. Ennek egyik előfeltétele volt az, hogy viszonylag sok teológiai művet fordítsanak le népnyelvre. Ezen a téren a bécsi egyetemhez köthető tevékenységről kell szólni, amelynek vonzásában számtalan művet fordítottak le németre. A fordítók munkájáról magyarul: LÖKÖS Péter, *A bécsi fordítókiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom*, FK, 44 (1998), 140–153, bőseges német szakirodalommal, amely azonban nem foglalkozik a másolók tevékenységével. Vö. még Klaus WOLF, *Hof – Universität – Laien. Literatur- und sprachgeschichtliche Untersuchungen zum deutschen Schrifttum der Wiener Schule des Spätmittelalters*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2006 (Wissensliteratur im Mittelalter, 45).

³²¹ Nürnberg, Stadtbibliothek, Cod. Cent. IV, 14:139v–140r és Cod. Cent. VI, 85:148v–149r. További két, XV. század közepéről származó másolat ismert a szövegről, feltehetőleg mindkét szöveg világi eredetű: Oettingen, Fürstliche Oettingen-Spielbergsche Bibliothek, Hs. 57, valamint Wien, Schottenkloster, Cod. 145. A kézirat ismeretéről és használatáról: Marie-Luise EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. ten Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004, 289–290.

³²² *Und also werden die puch gefelschet und gefwechet*. Idézi Edward SCHRÖDER, *Vom Abschreiben deutscher Bücher*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 63 (1926), 128. [A Cod. Cent. VI, 85 szövegét közli.]

³²³ *Wann ez ift kein schreiber als gut, und also wol bewart, und ob er die sprache halt wol kan schreiben und auch sprechen, und die auch wol verftet, dennoch überficht er sich an dem schreiben. Also das er etwenn ze vil, etwenn zu wenig schreibt, etwenn wandelt und verkehrt, da ez weder not noch nütze ift*. SCHRÖDER, *Vom Abschreiben deutscher Bücher*, 128. A kiadás hangjelölését követtem.

scriptorai között.³²⁴ Az apácák között írástudó – *moniales litterata* – csak a konventuális, tehát a zsolozsma mondására kötelezett nővér volt.³²⁵ Az *officium* végzésére való felkészítés a XV–XVI. század fordulóján már elvesztette komplexitását, nem foglalta magában a *trivium* művelését.³²⁶ Az egyházi előjárók ezek alapján természetszerűleg bizalmatlanok voltak a laikusnak számító szerzetesnők tudásával szemben, a kánonjog tiltotta a nőknek, hogy nyilvánosan tanítsanak,³²⁷ hiszen *mulieres non sunt in sapientia perfectae*.³²⁸

A korábbi irodalomtörténeti kutatás nem vette figyelembe az itt durva ecsetvonásokkal, elnagyoltan vázolt középkori női szerepet,³²⁹ általános feltételezésekből indult ki, amikor másolói szabadságról beszélt. A középkori nőfelfogás meghatározta az apácák másolói munkáját is: azt várták el tőlük, hogy írásuk hűen kövesse a mintapéldányt, semmit ne vegyenek el belőle, semmit ne tegyenek hozzá. Szóba sem jöhetett, hogy szándékosan változtassanak másolandó szövegükön, hiszen akaratlanul tévtanok létrehozói, hirdetői lehettek volna.

A pontos másolás nem volt könnyű feladat. Különösen érvényes ez az állítás akkor, amikor a megtanult és megszokott hangjelölési rendszertől és saját nyelvjárásától eltérő szövegeket kellett a másolónak reprodukálnia, hűen követnie.

³²⁴ Az 5., autográf kéziratokról szóló jegyzetben soroltam föl ezeket az eseteket, a fordítók itt egyben scriptorok is voltak. A paraliturgikus tartalmú kéziratok másolói is férfiak voltak.

³²⁵ MEZEY László alapvető munkája (*Irodalmi műveltségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária-siralom és a Margit-legenda eredetkérdése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955) után nem vizsgálták a késő középkori magyar apácák írásbeliségét. Vö. még LÁZS, *Apácaműveltség*, 59–85. Az írás-olvasás ismeretéről a Magyar Királyságban: BOGNÁR Péter, *Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon*, Verso, 2018/2. 7–22.

³²⁶ A XII. században még gyakori volt, hogy a nővéreket a hét szabad művészet ismereteibe is bevezették, a XV. századra ez a gyakorlat elenyészett. EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 27.

³²⁷ René METZ, *Le statut de la femme en droit canonique médiéval*, in *La femme*. 2ième partie, Bruxelles, Éditions de la Librairie encyclopédique, 1962, 59–113, 102.

³²⁸ Thomae Aquinatis Doctoris Angelicae, *Summa Theologiae*, IIa IIae, q. 177, a. 2.

³²⁹ Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán ne lettek volna jól képzett, latinul is tudó nővérek. Német nyelvterületen a ciszterci Regula nővér volt az, akinek ismeretei és munkássága kiemelkedő volt. Gerhard STAMM, *Klosterreform und Buchproduktion. Das Werk der Schreib- und Lesemeisterin Regula*, in *750 Jahre Zisterzienserinnen-Abtei Lichtenthal. Faszination eines Klosters*, Hgg. von Harald SIEBENMORGEN, Sigmaringen, 1995, S. 63–70, EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 75–148. A domonkos Ráskay Lea egyházi műveltsége sem lehetett alacsony, a jelek szerint tevékenyen részt vett a *Cornides-kódex* legendáriumának szerkesztésében. A kiváló Sövényházi Márta irányíthatta az *Érsekújvári kódex* összeállítását, de a jelek szerint sok tekintetben kiszolgáltatott volt a lelkigondozó tevékenységének. Vö. LÁZS, *Apácaműveltség*, 199–205.

Ez nehezzé teszi a munkát, hiszen senki sem tesz olyat, ami a szokásaitól eltér.³³⁰ És rögtön cáfolom is az előbbi kijelentést azzal, hogy legfeljebb a scriptorok, akiket németül, joggal, *Kopist*nak mondanak, jelezve, hogy hűséggel másolják az mintapéldányukat. A scriptorok eltértek saját bevett gyakorlatuktól, és mások szövegét az emberi figyelem és pontosság határait feszegetve sokszorosították. Ez persze sarkos állítás a másolatok szöveghűségéről, hiszen egy scriptor a különböző életszakaszokban, időpontokban és élethelyzetekben hol képes volt, hol pedig nem tudta követni a másolóval szemben támasztott igényeket.³³¹

A következőkben a *De imitatione Christi* XVI. század elején készült fordítását, annak átdolgozott másolatát vizsgálom a másolásról eddig elmondottak jegyében. A Kempis-fordítást és a recenzeált szöveget azonos kéz írta le a *Lobkowicz*-, majd az átdolgozást a *Debreceni kódex*be, később az újabb két recenziót szintén azonos kéz másolta a *Lázár-kódex*be. A kezek azonossága lehetővé teszi, hogy a magyar nyelvű szövegpárokban megfigyeljük, miképpen viszonyultak a scriptorok az észrevett hibáik javításához. Alkalmunk nyílik arra, hogy elemezzük a betoldásokat, vajon a szerzőktől vagy – mint a közvélekedés állítja – a másolóktól származnak-e azok. Vizsgálni kell, hogy a változatokban az azonos kéz írásán belül miként cserélődik le a hangjelölés és a nyelvjárás.

Az elemzések némely esetben ismétlődnek, de szükségesek, mert más szempontból bizonyítják az állításokat.

³³⁰ Wilhelm Fucks mondata eredetileg így hangzott: „Kein Mensch kann etwas gänzlich Ungeordnetes machen.” Wilhelm Fucks (*Nach allen Regeln der Kunst*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1968, 139) az irodalmi szövegek szabályait számítógéppel elemezve fogalmazta meg ezt az állítását. Arra vonatkozik, hogy minden alkotónak megvan a saját stilisztikai kézjegye, amit nem tud áthágni; ahogy nem lehet kézírást, ecsetvonást tökéletesen utánozni, úgy szöveget sem lehet hamisítani.

³³¹ Kétségtelen, hogy szükséges a scriptorok tevékenységét jellemezni; erre tett kísérletet: HAADER Lea, *Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról*, in „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 53–78. Ezek a jellegzetességek azonban csak egy-egy másolatra érvényesek, pillanatfelvételek, hiszen nem ismerjük a scriptorok teljes oeuvre-jét. Haader Lea – egyébként figyelemre méltó munkájában – elszalasztotta annak lehetőségét, hogy olyan másolók munkáját elemezze, akik több azonos szöveget másoltak. Az általa Ferenc-rendi Névtelennek elkeresztelt scriptor másolatait sem említette. HAADER Lea, *Egy példa – két változat*, 135. A későbbiekben hosszabban kifejtem, hogy magam miért döntöttem a pontosabb Klarissza Névtelen átnevezés mellett, a másolót a továbbiakban így emlegetem.

Javítások kolostori kódexeink Kempis-fordításaiban

Az egyes fejezetek elemzésében bemutattam, hogy a Kempis-fordításban és recenzióiban bőséggel adódtak közönséges íráshibák, de azt is, hogy ezeket a scriptorok mintapéldányuk alapján javítani próbálták, tehát nem nyugodtak bele, hogy rosszul másolták a szöveget. A *Lobkowicz-kódex*ben a scriptor többször korrigálta a sajátjától eltérő hangjelölést,³³² a mintapéldány számára talán szokatlan nyelvjárást,³³³ vagy pótolta a kimaradt,³³⁴ elrontott³³⁵ szót. A *Debreceni kódex*ben a másoló még akkor is javította az elírt szót, ha az nem változtatott volna a szöveg jelentésén.³³⁶ Máshol az is előfordult, hogy a scriptor – talán külalaki okokból – nem törölte a hibás helyet, hanem egyszerűen újból leírta a helyes kifejezést: *nem alitanal ah vagy nem alitatik* (*Lázár-kódex*, 126:4–5),³³⁷ *zentqltetnec meg avag zente leznec* (*Debreceni kódex*, 242:13–14).³³⁸

A scriptor korrekcióin kívül is találhatóak – feltehetően kortársi – javítások a *Lobkowicz-kódex* Kempis-másolatában. A korrekciók nem mutatnak olyan következetességet, hogy azt mondhatnánk, a mintapéldánnyal hasonlították össze a szöveget. Az emendálások csak azokat a hibákat érintik, amelyek olvasás közben feltűntek, ezeket korrigálta alkalomszerűen az ismeretlen kéz: több helyen z-t írt a kéziratban az sz hangértékben szereplő s fölé vagy mellé.³³⁹

A legtöbb törlést a *Lázár-kódex* A-recenziójában találjuk. A *De imitatione Christi* I. könyvének 23. fejezete szövegében a másoló néha olyankor is kihúzta a hibás szót, amikor nem okozott nehézséget a megértés. Kisebb íráshibáit is törölte, mögé írta a helyes szót: <ky> *keznek* (125:10–11), <balgad> *balgatag* (133:1), <tanj> *tanulj* (132:3), <al> *halal* (134:112).

³³² *Lobkowicz-kódex* (35:13) <z> *syrast*, ugyanígy: *Lobkowicz-kódex*, 1514 (Régi Magyar Kódexek, 22), 243, 3. jegyzet.

³³³ Az az *o*-nek induló *o*-t javította át a másoló *e*-re. *Lobkowicz-kódex*, 1514 (Régi Magyar Kódexek, 22), 117, 1. jegyzet.

³³⁴ *Lobkowicz-kódex*, 105:5–10: *Ne alilad azert hog az te enhoziam valo zeretetqdnec erdomet el veztqd hog ha az kepen enbennem edqssegqt nem eerqzhelh mikepen te kevannad Avag az en zentinbe : (Non ideo totum perditum, si quandoque minus bene de me vel de Sanctis meis sentis quam velles. III. 6,9); a kimaradt részt – Avag az en zentinbe – a mondat végére írta le a másoló.*

³³⁵ A másoló javította magát: *az men-lienicbe az az menniorzagba* (*Lobkowicz-kódex*, 90:6–7).

³³⁶ *minden ez <fe-> velagi gonpresegek* (292:17–18); nyilván **feldit* akart írni a másoló.

³³⁷ *aljtattnec* (*Lobkowicz-kódex*, 41:7–8), *alitatnec* (*Debreceni kódex*, 241:6), *aljtjatok* (*Lázár-kódex* B, 246:7).

³³⁸ *lesnec zenthe* (*Lobkowicz-kódex*, 42:15), *leznec zenthe* (*Lázár-kódex* A, 128:2), *leznec zenthe* (*Lázár-kódex* B, 250:2).

³³⁹ A kódex kiadásában (*Lobkowicz-kódex*, 1514 [Régi Magyar Kódexek, 22]) a közétevéő REMÉNYI Andrea példamutatóan jegyzetelte ezeket az eseteket.

Hasonló javítások vannak a *Lázár-kódex* Kempis-szövegének (I. könyv 23. fejezet) B-recenziójában is: *semmi<t>* (272:9), *<meghb> bee fogja* (275:8–9). Ezeknek a hibáknak a szokásos okai vannak, a scriptor elnézte a szót, a sort, valami hasonlót olvasott, vagy a szokványos fordulatra egészítette ki, majd javította a helyet: *halalodnak <utanna> idején* (131:8–9).

Interpolációk kolostori kódexeink Kempis-fordításában és recenzióiban

E dolgozat *Műhelymunka* című részének alfejezeteiben láttuk, hogy miféle rövid interpolációk kerültek be Kempis L-fordításába és D-átdolgozásába: magyarázatok, indoklások, figyelmeztetések és megszólítások élénkítették a szövegeket. Kitől származnak ezek a beszélt nyelvben megszokott fordulatok? A fordítótól, az átdolgozótól vagy a másolótól?

Megszólítások

Megszólítások, felkiáltások, rövid fohászok elsősorban a *Debreceni kódex* Kempis-szövegeiben vannak, a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításaiban három, a latin eredetitől független megszólítás található.

A fordító a *Lobkowicz-kódex*ben Kempis-szövegébe szötte az olvasó megszólítását úgy, hogy megnevezte vélt forrását: *No azert zeretetqs atiamfya zent Bernard doctor mondia* (56:11–12), *ezocket mongia az aytatos zent Bernard* ¶ *No azert en zeretetqs attiamfya tanvl' mastan keuesben senvednqd* (73:11–14), máskor csak közbevetette a megszólítást: *Ninchen atiamfya bizonával eth ez vilagban meg maradando warasod* (89:16–18³⁴⁰). A *Debreceni kódex* Kempis-szövegeinek recenzense átvette ezeket a megszólításokat, de bővítette is számukat *No azert zere te atiam fya* (284:7, 287:5, 289:4), *No azert en zere te atiamfya* (292:3–4).

A megszólítások nem származhatnak a másoló nővértől – nemcsak atyai stílusuk miatt, hanem –, mert azok formájukban elütnek egymástól: a *Lobkowicz-kódex*ben *zeretetqs* a jelző, míg a *Debreceni kódex*ben ismétlődően *zere te*, márpedig valószínűtlen, hogy a két kódex azonos scriptora egyszer így, egyszer úgy használta volna a szót. Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egyik kifejezés a fordítóé, a másik az átdolgozóé volt. Nemcsak a megszólítások

³⁴⁰ *Non habes hic manentem civitatem...* II. 118.

száma és stílusa sokszorozódott meg a *Debreceni kódex*ben,³⁴¹ hanem a recenziós magatartása is különbözött a fordítóétól. A D-átolgozó felkiáltásaival, Istenhez fordulásával hallgatóságát kívánta elragadni: *O azért en edes vram istenem* (239:10–11), *Vay ha azért en edes vram isten* (239:17–18), *O en edes istenem* (241:12, 294:11); ilyen akklamációk a *Lobkowicz-kódex*ben ritkébbak: *O en edős istenqm zent Bernard mondia* (58:16–17), *O en edes istenqm zent Bernard mongia* (70:5–6). A különbségek a fordító és az átdolgozó mentalitását, szövegfelfogását és az olvasóhoz való viszonyát is jellemzik.

Jelzők

Felvetődik, hogy az előbbieknél is rövidebb betoldások, jelzők kinek tulajdoníthatóak. Tarnai Andor a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* párhuzamos textusait vizsgálva arra jutott, hogy „a magyar nyelv már kialakult fráziskészletéből a kész fordítás sugallatára” több egyszavas betoldás került – a következő másolásakor – a szövegbe, „amelynek semmi köze a [fordítás alapjául szolgáló] latinhoz”.³⁴² Erre például a „szegény” és a „nyavalyás” szavakat hozta föl, szerinte a *miser* akkori pontos megfelelése szabályosan csatlakozott az újabb másolásakor a „bűnös” és a „világ” szavakhoz.³⁴³ Tarnai Andor, aki a másolati példányokról beszélt, úgy vélte, hogy a megcsontosodott szóbeli frazeológiát önkéntelenül követve a scriptor toldhatta be ezeket a szavakat. Ezzel a feltételezéssel lényegében tovább erősítette a pontatlan másolás elméletét. Vizsgáljuk meg, hogy valóban igaz-e!

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis-szövegeinek – sokadszor ismétlem – azonos a másolója. Ha az élőbeszéd megszokásának engedve a scriptor illesztette be a fordulatokat, akkor mindkét kódex Kempis-másolatában ezeknek visszatérően ugyanazon szó mellett kell szerepelniük. Az a példa, amelyet Tarnai hozott – a „nyavalyás bűnös”-höz szabályosan csatlakozik jelzőként a „szegény”³⁴⁴ – a ránk maradt népnyelvű Kempis-szövegeinkben nem fordul elő többször, így vizsgálatára nincs mód.

³⁴¹ *Vay bizonnával atiamfya* (238:17), *O en edes atiamfya* (242:7), *No azért bator atiamfya* (242:14–15), *No azért zerete atiamfya* (238:7).

³⁴² TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 233.

³⁴³ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 233.

³⁴⁴ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 233.

Lehetőség nyílik azonban a gyakran ismétlődő világ szó jelzőinek áttekin-
tésére:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
... cor tuum ab amore visibilium abstrahere I. 1,20.	atte zývedet meg vonny ez el mulando vilagnac zeretetetvl awag kevansagýtv 37:12–14	Nincs párhuzamos másolata.
Adhuc I. 22,21.	mig ez náviaias garlo velagba vag 56:16	Nincs párhuzamos másolata.
contemptus mundi I. 23,22.	ez vilagnac 42:1	ez vezedelmes velagnac 241:17–18
nunc I. 23,26.	mastan 43:3	mastan mig ez garlo velagba vag 243:1–2
Nincs eredetije. [I. 23,46.]	ez vilagban 47:16	ez vezedelmes garlo velagon 246:10–11
Nincs eredetije. [I. 24,36.]	mig ez garlo : velagban vag 73:16–74:1	<i>A Debreceni kódexből kimaradt szöveg.</i>
miserum mundum II. 1,2.	ez náuaifas garlo velagot 86:16–17	es návaifas garlo : velagot 283:20–21
hic II. 1,19.	garlo velagot 90:5	elmvlando garlo velagot 286:18
in hac misera vita III. 3,31.	ez navalias garlo velagba 102:20–103:1	ez nyawalyassagos eletben 197:11–12
in mundo III. 3,34.	ez garlo vilagra 19–20	ez vilagra 199:12

A „nyavalyás” (*miser*) jelző Kempis latin eredetijének megfelelően kétszer tűnik fel a „világ” mellett, a másik alkalommal már a fordító nyelvi fordulatát látjuk benne: *mig ez návaias garlo velagba vag* (56:16).³⁴⁵

Annak a fejezetnek, amelyből az előbbi részlet való, a *De conditione humanae miseriae*nek (I. 22.) a titulását a *Lobkowicz-kódex*ben találjuk: *az emborj garlosagnac Niavaliassagnac meg gondolasarvl* (52:1–3). A fejezet első szentenciájában is ez a fordulat ismétlődik: *Garlo es návalás vag* (52:4), miközben a hely eredetijében csak ez áll: *Miser es* (I. 22,1.). Úgy látszik, az L-fordító nyelvhasználatában ezek a kifejezések valóban összetartoztak, a „gyarló” szót összekapcsolta a „nyavalyás”-sal:

fragile corpus I. 22,27.	az návaias · garlo testben 58:1–2
fragilitas humana I. 22,20.	návaias garlo ez emborj alatt 58:17–18

A szókapcsolatot tehát a fordítónak tulajdoníthatjuk, mivel a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításaiban a „nyavalyás” és a „gyarló” jelzők többnyire öszszeforrtak a „világ”, „ember”, „test” főnevekkel, és gyakran ki is egészítették egymást. Ezzel ellentétben a D-recenzió csak akkor tartalmazza a szópárt, amikor a latin szövegben is szerepel: *es návailas garlo : | velagot* (283:20–21; *miserum mundum* II. 1,2.).

Latin előzmény nélküli még az „elmúlándó” és a „veszedelmes” szó, ez utóbbi csak a *Debreceni kódex*ben kétszer szerepel a „világ” jelzőjeként, feltehetően a recensens kifejezése. A szintén előzmény nélküli és gyakori „gyarló” hat alkalommal olvasható a *Lobkowicz-kódex*ben, nyilvánvalónak látszik, hogy ez is a fordító szófordulata. A jelző kétszer jelenik meg párhuzamosan a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*ben, ez a fordítás átdolgozásának következménye, a recensens áttemelte a szót. A *Debreceni kódex*ben kétszer akkor is felbukkan a kifejezés, amikor a másik kéziratban nem szerepel a „világ”, vagy pedig nincs jelzője; itt a szót a recensens használhatta, akire hatással volt az átdolgozandó szöveg. A *Lázár-kódex* recensense viszont általában kerülte a jelzőket, és nem használta a „gyarló” szót akkor sem, amikor a *Lobkowicz-kódex*szel párhuzamos szövegen (III. 3. fejezet) dolgozott:

³⁴⁵ *Adhuc enim habes tempus et horam*. I. 22,21.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i>
Quomodo possum me tolerare in hac misera vita, nisi me confortaveris misericordia tua et gratia tua?	Mert miképen zenvedhetem enmagamat el ez navaias garlo velagba hog ha engomet at te ergalmassagod es malasztod meg nem erősetend	smikepen visselhetem el ennen- -magamat ez nyawalyassagos eletben hanem- -ha csak az the irgalmassagod es az the malasztod engomet meg erőssitend
III. 3,31.	102:19–103:3	197:9–198:4

Az elmondottakból valószínűsíthető, hogy maga az L-fordító használta a „gyarló” szót, majd a D-recenzens átvette, sőt újabb jelzővel bővítette. Emellett szól, hogy a magyar Kempis-fordítás különböző fejezeteiben számtalanszor szerepel a „világ” szó jelző nélkül. Tarnai Andor fentebb idézett tétele így annyiban érvényes, hogy a XVI. század elejének fráziskészletét megtaláljuk a Kempis-fordításokban. Az azonban kétséges, hogy ezeket a Kempis-szövegekben lévő fordulatokat ki hagyta ránk, hajlok rá, hogy a fordító, és nem a másoló.

A jelző feltűnése nem véletlenszerű, a jelzős szerkezetek szervesen illeszkednek az emberi lét nyomorúságáról, a halálról és a pokolbéli büntetésről szóló fejezetek szövegébe. A „gyarló” kifejezés kedvelt lehetett ebben a kolostorban, ahol a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Kempis-szövegeit fordították, illetve átdolgozták. Hol találkozunk még ezzel a melléknévvel a Kempis-fordításokban?

A *Debreceni kódex* recenzense nemcsak átvette a *Lobkowicz-kódex*ben ismétlődő *mig ez navaias garlo velagba vag* (56:16, 73:16–74:1) fordulatot, hanem önállóan alkalmazta is: *mastan mig ez garlo velagba vag* (243:1–2); a tagmondatnak nincs latin előzménye. A kifejezés egy közösség csoportnyelvének eleme lehetett, amelyet a recenzens a megfelelő fordulat keresése közben használt, ha az nem is szerepelt az éppen átdolgozandó példányban:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Melius est nunc tempestive providere et aliquid boni praemittere, quam super aliorum auxilio sperare.	Iob azert mastan elqve latnod az az idvossegothoz· es valamÿ iosagos mivelkødetqt elqve bochatnod hodnem mÿnt egebecnek segetsegeben býznod	Iob azert mastan mig ez garlo velagba vag az te lelkdneec idvessegehez latnod· es valami iot elqve boL hadnod· hog nem mint egiebecnek segetsegeben biznod·
I. 23,26.	43:3–7	243:1–5

Tarnai Andor említi még az „édes” és „áldott” szavakat, amelyek a magyar fordítás és az átdolgozás szövegében makacsul kötődtek Jézus Krisztus nevéhez,³⁴⁶ miközben Kempis tartózkodott bármiféle jelző alkalmazásától. Tarnainak igaza van abban, hogy magyarul szinte elképzelhetetlen volt másképpen használni ezeket a kifejezéseket. A megrögzült formáknak a betoldásai akár származhatnak a *style flamboyant* hevében égő másolótól,³⁴⁷ de eloszlásuk alapján ismét valószínűbb, hogy magától a fordítótól és az átdolgozótól erednek.

Az „édes” és „áldott” szavak a *Debreceni* és a *Lobkowicz-kódex* Kempis-szövegeiben gyakran kapcsolódnak olyankor is az isteni nevekhez, amikor a latin eredetiben nincs jelző.³⁴⁸ A *Lobkowicz-kódex* fordításából a *Debreceni kódex* recenzense többnyire áttemelte ezeket a szerkezeteket, volt, hogy megtartotta a jelzőt, volt, hogy elhagyta, de arra több példa van, hogy megváltoztatta, sőt az is megesett, hogy Isten valamelyik megnevezését is kicserélte:

pro amore Christi I. 23,22.	a cristos iesusnac zeretetejert 42:7–8	az aldot cristos iesusnac zereteteiert 242:5–6
cum Christo I. 23,32.	az aldot iesus cristossal 44:12–13	az aldot iesussal 244:8
	Oda az aldot istenhöz 47:17–18	oda az az ammendő ható istenhöz 246:12–13
ad Dominum I. 23,47.	az aldot cristus iesushoz 48:3–4	az Aldot istenhöz 246:16–17
	az aldot istennec előtté 62:13–14	az vr istenhöz 275:21

³⁴⁶ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 234.

³⁴⁷ A jelzők burjánzásáról: ALEXA Károly, *A misztika stílusjegyei a régi magyar költői nyelvben*, ItK, 74 (1970), 285–304, különösen 285–289. A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* esetében azért is kell ezt a jelzőbetoldást kiemelni, mert a *Lázár-kódex* párhuzamos szövegeiben egyik Kempis-változat sem él ezzel az ékesítéssel.

³⁴⁸ A példák itt a *Lobkowicz-kódex*ből származnak: *Emlékezőiel meg azért az edős iesusnac v pelda bezedervl* (37:5–7) ~ *Memento illius frequenter proverbii* (I. 1,19.); *Ezok az aldot iesusnac v bezedj* (31:13–14) ~ *Haec sunt verba Christi* (I. 1,2.); *az aldot istent* (36:1–2) ~ *Deum* (I. 1,11.); *Az aldot istennec zenthj es mind az cristos iesusnac aítatos zeretq baratj nem ijekqsteneq* (55:16–18) ~ *Sancti autem Dei et omnes devoti amici Christi non attenderunt* (I. 22,19.).

pro Christo I. 24,21.	az aldot iesusert 70:13	az cristos iesusnac 279:7
	az aldot cristos iesus : nac zeretetjert 72:9–10	at te zeretetjert 280:12
cum Christo I. 24,39.	az aldot cristos Iesusal : 74:16–75:1	az aldot cristos iesussal 282:7
Christus II. 1,5.	az cristus iesus 87:6–7	az aldot cristos iesus 284:7–8
in Domino II. 1,16.	az vr istenben 89:8	az aldot vr istenbe 286:8
illi II. 1,7.	az aldot Iesusnac 87:14	az vr istennec 284:16
Apud Altissimum [...] ad Christum II. 1,24.	Az felsegqs istennel [...] az cristos Iesushoz 90:14–15, 16–17	az aldot istennel [...] edes iesus cristoshoz 287:8, 11
Iesus Christus Dominus II. 1,26.	az edqs Iesus 91:14	az aldot cristost iesust 288:5
Christus habuit II.1,28.	Az edqs Cristusnac 92:7	Az aldot cristos iesusnac 288:10–11

A táblázat nem ölel fel minden esetet, de példázza, miként használták – illetve ritkábban nem használták – Krisztus és Jézus megnevezése mellett a jelzőket. A párhuzamokból és a jelzők elhagyásából tehát az is kiderül, hogy ezek a szavak nem a másoló önkényes betoldásai, hanem hogy sem maga a fordító, sem a D-recenzens nem tudta kivonni magát a szokott formulák használata alól. Az összes esetet tekintve kitűnik azonban, hogy az „áldott” melléknév használata Isten megnevezése mellett lényegesen gyakoribb az „édes”-nél.³⁴⁹

³⁴⁹ Az összehasonlítható, tehát a párhuzamos szövegekben az előfordulások: „áldott” – *Lobkowicz-kódex 22, Debreceni kódex 17*, „édes” – *Lobkowicz-kódex 5, Debreceni kódex 9*. Ez utóbbi arány a megszólítások miatt megtévesztő. A csak egyetlen másolatban lévő szövegek-

Ez azonban szigorúan csak a Kempis-szövegek fordításában lévő említésekre vonatkozik.

Az „édes” előfordulását növelik és arányát az „áldottal” szemben az interpolált fohászok és a megszólítások megfordítják. Ez különösen a *Debreceni kódexre* igaz: ¶ *O azért en edes vram istenem* (239:10–11), *Vaj ha azért en edes vram isten* (239:17–18), ¶ *O en edes vram istenem* (241:12), ¶ *O en edes vram istenem* (279:9), ¶ *O en edes istenem* (294:11). Egyetlen helyen szólítja meg ezzel a jelzővel hallgatóságát a kézirat recenzense: *O en edes atiamfya* (242:7). A *Lobkowicz-kódex*béli Kempis-fordításban az „édes”-ek számát az Istenhez szóló fohászok mellett,³⁵⁰ a (III. 3.) *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* titulusú fejezet imádságának, az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam*ban szereplő jelzők is szaporítják. Azt állapíthatjuk meg, hogy Istennek a latin eredetiben szereplő megnevezéseire többnyire az „áldott” jelző társul, viszont amikor a fordító (L) vagy a D-recenzens önállóan, tehát mindenféle latin előzmény nélkül foháskodik Istenhez, akkor kivétel nélkül az „édes” jelzőt használja.

A *Lázár-kódex* Kempis-szövegének átdolgozója az „áldott” szót egyszer sem használta, csak az „édes” fordul nála elő jelzői funkcióban, mégpedig háromszor a *De meditatione mortis* titulusú fejezet (I. 23.) A-recenziójában: *az edes vronk iesus cristosnak zeretetiert* (128:6–7)³⁵¹ és ugyanúgy kicsit később: *az edes vronk iesus cristosnak zeretetiert* (128:6–7), valamint egy hosszabb interpolációban: *mikepen mondya edes vronk az euangeliomban* (136:6–7).

A jelzők eloszlása arra mutat, hogy nem a másoló írt le pillanatnyi elragadtatásában egy számára kedves szót Isten neve elé, hanem a fordító és a recenzensek használták azokat; alkalmazásuk nagyjából tudatos volt: a fordítás és az átdolgozás rövid interpolációiban az „áldott” szó szerepel, a fohászokban az „édes”.

Összegezve tehát az előzőeket, be kell látnunk, nem érvényes Tarnai Andornak – és elődeinek – feltételezése, hogy a latinizmusokkal tűzdelt szövegbe

beni esetek: *Lobkowicz-kódex* – „áldott” 15, „édes” 9, *Debreceni kódex* 3, illetve 1. Ez utóbbi összehasonlítás azért megbízhatatlan, mert a *Lobkowicz-kódex*ben több önálló fejezet van, ráadásul a III. 3. fejezet imádságrészében mindenütt az „édes” jelző szerepel.

³⁵⁰ ¶ *O en edes istenem · zent Bernard mondia* (58:16–17), ¶ *O en edes istenem zent Bernard mongia* (70:5–6).

³⁵¹ A *Lázár-kódex* recenziója ebben az esetben a *Debreceni kódex* szövegéhez áll közelebb: *az aldot cristos iesusnac zereteteiert* (242:5–6).

a másolás során szüremkedtek be az élőbeszéd fordulatai,³⁵² hogy ezzel a másolók csiszolják és némileg az élőbeszédhez szelídítsék az írott nyelvet.³⁵³ Az élőbeszédnek a fentebb bemutatott fordulatai a szerzetesek csoportnyelvének részét képezték, általuk, a fordítást és annak átdolgozását készítők által türemkedtek be ezek az elemek – itt – a Kempis-szövegekbe. Különösen érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy az átdolgozások készítésénél a *Lázár-kódex* recenzensei lemondtak ezekről az élénkítő- és díszítőelemekről, és a hűséges fordítást tartották fontosabbnak az élőbeszéd utánzásánál.

A Kempis-fordítás és recenzióinak hangjelölése

A korszak magyar nyelvű textusainak hangjelöléséről elterjedt vélemény, hogy az következetlen. Ebben a zavaros rendszerben az egyes gyakorlottabb scriptorok írásában mégis bizonyos következetességeket lehet felfedezni, olyannyira, hogy az anomáliák is kitűnnek. A *Lobkowitz-* és a *Debreceni kódex*, amelynek Kempis-szövegeit – ismétlem – azonos kéz másolta, több ellentmondást és az előzményekre visszavezethető ismétlődő hangjelölési hibát mutat. Céлом nem az, hogy valami nyelvészeti eredményre jussak, hanem az, hogy ezeket a jellemző eltéréseket rögzítsem, és ezzel az ősfordítás készítőjének és recenzenseinek hangjelölését megkülönböztessem. Mielőtt azonban a fent említett kódexek hangjelölésének bemutatására térnék, vessünk egy pillantást a harmadik kézirat két Kempis-recenziójára.

A *Lázár-kódex* egyik Kempis-fejezetének, a *De meditatione mortis*nak (I. 23.) a fordítását a kézirat 4. keze kétszer másolta le két recenzióban (A és B). A *De imitatione Christi*-fordítást leíró kéz a kódex első részében (45–139) következetesen *ch*-val, a másodikban (141–156, 195–307) ismét következetesen *cz*-vel jelölte a *cs* hangot. A kódexet kiadó N. Abaffy Csilla bevezető tanulmányában ebből – sokadszor idézem – arra következtetett, hogy a scriptor ragaszkodott mintapéldánya hangjelöléséhez.³⁵⁴ A jelenség értelmezésére

³⁵² Tarnai Andor a *Debreceni kódex*ben a másoláskor betoldott szónak tekinti a „lám” szócskát (275:12), hiszen az nem szerepel a *Lobkowitz-kódex* párhuzamos helyén (62:1); nehéz ellenőrizni, hiszen a szó nem fordul elő többször a fejezetben. Az egész Kempis-fordításban még egy alkalommal találkozunk a mutatószóval. A *De interna conversatione homo* fordításában az egyik mondat így kezdődik a *Lobkowitz-kódex*ben: ¶ *Mert lam az edqs Iesus* (91:14), ami a *Debreceni kódex*ben így hangzik: *Nezed es tekinLhed meg az aldot cristost iesust Lan...* (288:4–5); a hely latinja ez: *Iesus Christus Dominus* (II. 1,26.). A szó hibás, ez nem vall arra, hogy a másoló toldotta be. Vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

³⁵³ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 234.

³⁵⁴ *Lázár [Zelma]-kódex, XVI. század első negyede*, 21.

nehezen lehetne – különösen a most bemutatott szöfordulatok eloszlásának és használatának ismeretében – más logikus magyarázatot találni, mint azt, hogy a két recenziót két különböző hangjelölést használó szerző hozta létre.

A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* Kempis-fordításában a hangjelölés nem mutat a fentihez hasonló következetességet. A *cs* hang jele sem egységes, jól lehet egy kéz másolta ezeket a szövegeket, mindkét kódexben megtalálható a ferences \perp , gyakran kombinálva *h*-val, illetőleg *z*-vel, de a mai *cs* helyén előfordul *cz* is.³⁵⁵ Ebben a tarkaságban nem a – valószínűleg a másolótól származó – következetességek, hanem az anomáliák lehetnek a segítségünkre abban, hogy a fordító, illetve a recenzens hangjelölésére következtethessünk.

Az egyik jelenség, amely a *Lobkowicz-kódex* másolatára jellemző, hogy a kéziratban gyakran *s* jelzi az *sz* hangot. Ez a jelölés szokatlan lehetett a másolónak, mert többször kényszerült javításra.³⁵⁶ Ez a hangjelölés a fordító sajátja lehetett, ugyanis a *Debreceni kódex* Kempis-fordításában ritkán bukkan föl az *s* betű *sz* hangértékben,³⁵⁷ olyan, mintha a jelölést mintapéldányból vette volna át a recenzens. A mintapéldány jelölésének javítása – nem lehet tudni, hogy ez a másoló vagy a recenzens korrekciója volt – mai szemmel nézve néhol hibát eredményezett: *ziralmad* (246:14; 'siralmad'), *kezik* (276:11; 'késik') – az utóbbi téves szóalakokat egy későbbi kéz javította, *s* betűt írt a *z* fölé.

A másik hangjelölési jellegzetesség, hogy az *j* használata a *Debreceni kódex* recenziójában visszaszorult, helyére az *i* lépett,³⁵⁸ ez a recenzens hangjelölésére lehetett jellemző. Ez a megváltozott hangjelölés már nem okozott másolási problémát a scriptornak, aki a másik szövegben az *i*-*í* hangot hol *j*-nal, hol *i*-vel írta.

A szöveg hangjelölési tarkasága miatt nehezebb következtetéseket levonni az előzményszövegre. Az anomáliák azt a megállapítást támogatják, hogy a másoló egyfelől – legalábbis részben – megőrizte mintapéldánya hangjelölésének azt az elemét (az *sz*-nek az *s*-sel való jelölését), amely elütött az övétől, másfelől azt is, hogy követte azt az írásmódot, amely megszokott lehetett számára, az *i* hang *i*-vel való írását.

³⁵⁵ A fordítás egyes fejezeteinek hangjelöléséről lásd a *Műhelymunka* című rész alfejezeteit.

³⁵⁶ Erre utalnak azok a javítások, amikor *s*-t *z*-re javított a scriptor. Vö. REMÉNYI Andrea jegyzeteit *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22): 145, 1; 147, 1; 189, 2; 223, 3; 227, 1; 235, 1; 237, 1; 243, 3.

³⁵⁷ Egy ismeretlen kéz utólag javított egy ilyen hibát; a *kes* szó *s*-e fölé a szöveg értelmének megfelelően az *sz* hangot megszokottan jelölő *z* betűt írta (*Debreceni kódex*, 241:2).

³⁵⁸ Erről részletesen a *Műhelymunka* fejezet *Hangjelölés és központosítás* című alfejezeteiben esik szó.

Másolat és nyelvjárás

A magyar nyelvű kolostori kódexek nyelvjárásával viszonylag sokat, de kevés eredménnyel foglalkoztak. Mindenekelőtt azt akarták megtudni, hogy melyik tájegység nyelvét tükrözi egy középkor végi kézirat, hogy aztán ennek segítségével megállapíthassák a kézirat eredetét, a scriptor származását, míg más – elsősorban külföldi – kutatások a nyelvjárási jelenségek vizsgálatát arra használták, hogy segítségükkel szerzőket különítsenek el.³⁵⁹

Az egyik ilyen kutatásban D. Bartha Katalin az egyetlen másolótól származó *Nagyszombati kódex* nyelvjárásának meghatározásával próbálta helyhez kötni a kéziratot.³⁶⁰ D. Bartha dolgozatából nem derül ki, hogy a fordítóra, a kódex keletkezési helyére vagy a scriptor származására gondolt vizsgálódásaikor. A szerző nem fogadta el azt a korábbi véleményt, hogy a kódex labiális~illabiális tendenciái az *ë-ző* író – ez a mintapéldány – és a másoló *ö-ző* nyelvjárásának eredménye lenne, olyan nyelvjárást keresett, amelyben megtalálhatóak az ingadozások.

Horger Antal az 1800-as évek végén más irányba indult, amikor Ráskay Lea nyelvjárására vonatkozó kutatásait végezte.³⁶¹ Horger szerint Ráskay Lea mintapéldányainak nyelvjárását és hangjelölését a sajátjára írta át; az eltérésekre – a mintapéldányból változatlanul átvett alakokra, illetőleg a scriptor saját nyelvjárása szerint átírtakra – a kiváló nyelvész számos meggyőző példát hozott.³⁶² Arra jutott, hogy a scriptor, ahogy gyakorlottabb lett, bátrabban írta át mintapéldányai hangjelölését, nyelvjárását. A domonkos nővér az 1510-ben másolt *Margit-legenda* és a *Példák könyve* „másolásánál még féltéken, szorosan ragaszkodott az eredetihez s csak ritkán követte saját nyelvhasználatát, akkor is talán csak akaratlanul”, a később leírt *Cornides-*, *Domonkos* és *Horvát-kódex*

³⁵⁹ Ez a fajta lokalizáció több szempontból is ingoványos talajra vezet. Példának okáért az ófelnevet nyelvemlékek az átírások és a másolások miatt kevert nyelvjárásúak. De hiába tudjuk egy kéziratról, hogy hol keletkezett, nem jelent sokat, ha a nyelvjárását vizsgáljuk. Fulda rajnai frank vidéken fekszik, de a város kolostorának apátja, Williram (1048–1085) keleti frank származású volt, írásai is ezt a dialektust tükrözik. De az is megtévesztő, hogy a 744-ben alapított apátság csak 776-ban hozott létre saját scriptoriumot, ahonnan előbb óbajor, majd a IX. századtól keletfrank nyelvjárású szövegek kerültek ki. A szöveg hagyomány és a nyelvjárások problémáiról is szól: Stefan SONDEREGGER, *Althochdeutsche Sprache und Literatur. Eine Einführung in das älteste Deutsch. Darstellung und Grammatik*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 3. durchgesehene und wesentlich erweiterte Auflage, 2003, 49–105.

³⁶⁰ D. BARTHA Katalin, *A labiális-illabiális tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában*, MNy, 1970, 300–312, 429–443, az idézet: 301.

³⁶¹ HORGER Antal, *Ráskai Lea nyelvjárása*, MNyör, 26 (1897), 193–202, 245–251.

³⁶² HORGER, *Ráskai Lea nyelvjárása*, 196–220.

esetében „már mind önállóbban járt el, [...] csak hellyel-közzel hagyván érintetlenül az eredeti szöveget”.³⁶³

Hasonlóan oldotta meg a nyelvjárás megváltozásának a problémáját Haader Lea is, amikor a Klarissza Névtelen³⁶⁴ írásában a Szent Apalin (Apollónia) azonos szövegű példájának másolatait vizsgálta a *Nádor-* (483:1–491:6) és a *Debreceni kódexben* (572:15–575:26). A párhuzamos másolatokban a *Nádor-kódexben* lévő szöveg labiális többletet mutat – miközben a példában illabializálódásról árulkodó alakok és betűjavítás is van. A *Debreceni kódex* Apalin-exempluma az előzőnél jelentősebb illabializációs tendenciát mutat. A két szöveg közötti nyelvi változásokat a tanulmány szerzője azzal magyarázza, hogy a „DebrK.-ben valószínűleg egy gyakorlottabb, felszabadultabb másoló kezeli immár szabadabban a másolandó szöveget is akár nyelvjárási szempontból, akár az archaikus alakok (*üddli, üddle*) elhagyása által”.³⁶⁵ Ez a megoldás olyan, mintha a nyelvész Occam borotváját gondolta volna kézbe venni. Ha azonban több kétszer leírt szöveget vizsgálunk, akkor bebizonyosodhat, hogy nem feltétlen ez a megoldás a helyes.³⁶⁶

Ezzel a fejtegetéssel arra akartam rámutatni, hogy viszonylag nagy a bizonytalanság abban, miként értelmezhető, ha ugyanaz a szöveg két kéziratban különböző nyelvjárásban szerepel. Esetünkben a nyelvjárási összehasonlítás annyival könnyebb, hogy nem ugyanannak a fordításnak két másolatát, hanem ugyanannak a kéznek az írásában a *De imitatione Christi* egyes fejezeteinek fordítását (*Lobkowicz-kódex*) és annak részben azonos fejezeteinek átdolgozását

³⁶³ HORGER, *Ráskai Lea nyelvjárása*, 200.

³⁶⁴ HAADER, *Egy példa – két változat*, 135. Haader Lea férfi szerzetesként azonosította a scriptort. Magam azon a véleményen vagyok, hogy egy klarissza nővér munkáját látjuk a *Nádor-*, a *Nagyszombati kódexben* és a *Debreceni kódex* egy részében.

³⁶⁵ HAADER, *Egy példa – két változat*, 140.

³⁶⁶ Való igaz ugyanis, hogy a Klarissza Névtelen párhuzamos másolatai hol több, hol kevesebb illabiális tendenciát mutatnak. Így van ez a *Guary-kódex*ről a *Nádor-kódex*be a Klarissza Névtelen írásában készült másolat (*Bínnék zsoldja*) esetében is, amelyben vegyesen labiális – de főként – illabiális alakokat találunk, miközben a *Nádor-kódex*béli szövegeket – ismételen a Klarissza Névtelen írásában – labiális többlet jellemzi (Vö. FARKAS Vilmos, *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése*, *NyudÉrt*, 141 [1982], 5). Ilyen labiális jellegű szöveg az *Apollónia-legenda* is, amelynek másolata – ismét a Klarissza Névtelen írásában – a *Debreceni kódexben* a legenda szövege viszont már túlnyomóan illabiális. Megnyugodhatnánk, hogy a tendencia egyértelmű, hiszen nemcsak az 1519-re datált *Debreceni kódex*-béli másolat, hanem az 1512 és 1513 között keletkezett, a Klarissza Névtelen írta *Nagyszombati kódex* szövege, *A szentségös életnek feljebb való grádicsának* a béketűrésről és az alázatosságról szóló két fejezete szintén illabiális többletet mutat. Igen ám, de a szöveg másolatát a *Debreceni kódexben* ismét labialitás jellemzi. Tanácstalanok volnánk, ha nem feltételeznénk egy közbeeső másolatot, ami megmagyarázhatja a nyelvjárásváltást. Lásd a kötet végén a Klarissza Névtelen másolatairól szóló elemzéseket.

(*Debreceni kódex*) kell vizsgálnunk. Az összehasonlítást az is egyszerűbbé teszi, hogy – egyéb, később ismételt összefoglalandó szempontok szerint is – nem egy, hanem két alkotóval: egy fordítóval és egy recenzenssel van dolgunk.

Az elemzésben nem a két szöveg nyelvjárásának megragadása volt a cél. Olyan jellegzetes és gyakran használt szavakat kerestem, amelyeket egy beszélő hosszú időn át – még ha új nyelvi környezetbe kerül is – azonosan használ. Ezeket a szavakat, ha valaki automatikusan másol, valószínűleg saját nyelvjárása szerint írná le, és csak akkor nem változtat rajtuk, ha különösen ügyel a példánya pontosságára. Esetünkben a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* keletkezése között feltételezhetően öt év telt el, ez lehet valamivel kevesebb, és valamennyivel – de nem lényegesen – több, tehát nem telt el annyi idő, hogy radikálisan és következetesen megváltozzon egy beszélő nyelvjárása, különösen nem egy klauzúrában, ahol kevesebb külső inger érte a nővéreket, akik legfeljebb egymás nyelvi szokásaihoz, és nem egy – akkor még nem létező – nyelvi normához alkalmazkodtak.

A *Műhelymunka* című részben kimutattam, hogy a *Lobkowicz-kódexből* ismert Kempis-fordításban jellegzetesen labiális túlsúly mutatkozik. A csak a *Debreceni kódexből* ismert szöveg (II. 10. *De gratitudine pro gratia Dei*) viszont az L-fordítással ellentétben illabiális többletet mutat. Ha csak ez a két szöveg állna rendelkezésünkre a nyelvjárási jelenségek alapján, az volna a benyomásunk, hogy két fordító munkáját látjuk.

A párhuzamos szövegekben viszont, tehát az L-fordításban és annak D-recenziójában ugyanazok a gyakori szavak következetesen labiális ~ illabiális változatban szerepelnek, miközben – ismétlem! – mindkét szöveget ugyanaz az ismeretlen nővér másolta:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
igq̄n	igen
embq̄r	ember
edq̄s	edes
lessq̄n	lezzen
erq̄s	eres
ǰ [E/3. névmás és változatai]	q̄ [E/3. névmás és változatai]
teq̄det	teged

A magyarázat ebben az esetben egyszerűbb, mivel a fordítást és annak átdolgozását vizsgáljuk. A két szöveg nem úgy keletkezett, hogy valaki a saját munkáját javítgatta, hanem mint a *Műhelymunka* című fejezetben a stilisztikai ismérvek alapján kimutatható, a fordítás és az átdolgozás két ember – felte-

hetően szerzetesek – műve. Az, hogy két alkotó dolgozott a szövegeken, már megmagyarázza a nyelvjárási eltéréseket is. Jobb magyarázat híján el kell fogadnunk, hogy ebben a helyzetben a másoló – saját nyelvjárásának ellenében is – megőrizte mintapéldányainak hangalakját. Erre az mutat, hogy több esetben is javítani kényszerült. Ilyenkor *o* betűből – valójában befejezetlen *o*-ból – *e*-re javított a scriptor.³⁶⁷

*

Az eddigiekben a scriptorok munkájával foglalkoztunk. Láttuk, hogy a szokásos, a mechanikus tevékenység közbeni, a figyelem lankadásából fakadó vétségeken felül nem változtattak mintapéldányuk másolása közben, azaz szándékosan nem alakították a szövegeket. A következő szakaszban azt vizsgálom, hogy egyetlen szöveg átdolgozásait tartjuk-e a kezünkben, valamint hogy miért és hogyan jöttek létre az újabb és újabb recenziók.

A szövegek

Egy fordítás, három átdolgozás. Négy szöveg három kéziratban. Vajon mindegyik másolatot önálló műnek kell tekintenünk? Mindegyiket külön kell-e tárgyalni, mintha nem is volna közük egymáshoz, hiszen néha nagy az eltérés a szövegek között? A dilemma különösen a *new (material) philology* követői számára érdekes.³⁶⁸

E fejezetben először diakrón vizsgáljuk, miképpen függenek össze a szövegek, minek köszönhetőek a változataik, ha azt nem a másolók hozták létre, csak

³⁶⁷ Vö. REMÉNYI Andrea jegyzeteivel: *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 117, 1; 125, 2; 139, 1; 259, 2.

³⁶⁸ Közkeletű tétel, hogy a középkori irodalom szövegei megbízhatatlan másolatokban maradtak ránk; egy kutató 1989-ben egyenesen azt állította, hogy „a középkori írás nem változatokat hoz létre, hanem ő maga a változatosság”. Bernard CERQUIGLINI, *Eloge de la variante. Histoire critique de la philologie*, Paris, 1989, 11. Idézi Stephen G. NICHOLS, *Introduction. Philology in a Manuscript Culture*, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 65 (1990), 1–10. Magyarul: Stephen G. NICHOLS, *Filológia a kéziratkultúrában. Gondolatok a tudományágról*, fordította CRISTIAN Réka Mónika, a francia idézeteket fordította KARÁCSONYI Judit, *Helikon*, 46 (2000), 481–491. Meg kell jegyezni, hogy Nichols dolgozata a „New Philology” és a Lachmann követő filológusok közötti vita terméke. Ami igen fontos, Nichols itt nem konkretizálja a középkor tárgyalt időszakát és a filológusok vizsgálatának tárgyát ebben az írásában, amely egyébként a világi líra és udvari epika, ahol valóban áttekinthetetlenül sok változat jött létre. Nézeteit a magyar szakirodalom anélkül vette át (HAADER Lea, *Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből*, *MNyör*, 133 [2009], 48–65; Nichols-idézet: 48, 50), hogy felfigyelt volna arra a jelentős különbségre, hogy a hazai középkori irodalom egyrészt megkésett, másrészt vallásos jellegű, variálódása így kisebb.

aztán tekinthetünk egy-egy kézirastra szinkronitásában. A két szemléletmód együttes, pontosabban egymás mellett való alkalmazása elsősorban a XVI. század eleji magyar irodalom működésének megértése miatt fontos.

Ezek mellett feladatunk az egyes másolatok önálló elemzése is. Különböző esztétikai minőségük mellett figyelmet kell szentelnünk annak, hogy milyen helyet foglalnak el kódexeikben, milyen szövegek csatlakoznak hozzájuk, hogy milyen eszmetörténeti vonatkozások közé ágyazható be egy-egy változat.

Azonosság és különbözőség

Először is azt kell bizonyítani, hogy a jelentős eltérések ellenére egyetlen fordítás átdolgozásait találjuk a három kódexben.

A bizonyítás nehéz, mert a XVI. század eleji *ad verbum* fordítás azonos szavakkal, azonos szerkezetekkel adja vissza a latin mondatokat. Másrészt az átdolgozás – nem úgy, mint a másolás – megszünteti a hibának érzett nyelvtani megoldásokat, fordítási ügyetlenségeket, stilisztikai botlásokat, tehát ritkábbak a közös hibák. Harmadrészt megfigyelhető változás, hogy a latin eredetihez ragaszkodó recenzensek megszüntették a korábbi interpolációkat.

A következő néhány példában az azonosságok bemutatása abban segít, hogy lássuk, a recenziók összefüggnek az eredeti ősfordítással, amelyet az időrendben első másolat, a *Lobkowitz-kódex* tartalmaz. A visszatérő és az újabb fordulatok és fordítási megoldások a D-, az LaA- és az LaB-recenzensek munkáját világítják meg.³⁶⁹

<i>Lobkowitz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si bonam conscientiam haberes, non multum mortem timeres. I. 23,6.			
¶ Vaÿha io conscienciad vona : az az lelkÿ esmeretqd nem igen felned az halalt 39:5–7	mert ha io conscienciad : lelki esmereted vona bizonnával nem igen felned az halalt 239:1–3	annak okaiert ha io es tiszta lelkÿ esmeretqd vona nem igen felned az halalt: 122:3–6	bizonÿauual ha io lelkÿ esmeretqd volna nem igen felned ah halalt: 242:1–4

³⁶⁹ A módszerről: Klaus MERTEN, *Inhaltsanalyse. Einführung in Theorie, Methode und Praxis*, Wiesbaden, Springer Fachmedien Wiesbaden, 1995², 123–145.

A fenti példában látszanak az azonosságok, de feltűnőek az eltérő kifejezések is. Az eddigiekből észrevehető, hogy a fordító és a recenzensek saját verziójukban következetesen alkalmazták ugyanazt a fordulatot. A most idézett példában a *Debreceni kódex* recenzense a mondatot „mert”-tel kezdte,³⁷⁰ majd betoldotta a rá jellemző *bizonnával* nyomatékosítást, amelyet aztán az LaB-recenzens más hangjelöléssel (*bizonjáual*) átvett a *Lázár-kódex*be. Az LaA-recenzens pedig kedvelt fordulatára cserélte a szót: *annak okaiert*.³⁷¹ Ebben az idézetben láttunk példát szolgálai átvételre, a latin eredeti alapján történt műhelyjavításra és kiegészítésre, valamint olyan betoldásra is, amely a recenzensek stílusát jellemzi. Nyilván kényelmes megoldásnak tartották, hogy átvették a *non multum mortem timeres* fordítását előzményeikből, amikor arra lehetett volna más magyar fordulatot találni.³⁷²

A szentenciában a *io conscienciad vona · az az lelkj esmeretqd* fordítást – az értelmező „azaz” nélkül – átvette a *Debreceni kódex* recenzense, a *Lázár-kódex* két recenziójába viszont már csak a magyar kifejezés került: *io es tiszta lelkj esmeretqd*. Ez a latint és annak magyar megfelelőjét egyaránt tartalmazó fordítási megoldás nem csak egyetlen alkalommal fordul elő. A *De imitatione Christi* I. könyvének 1. fejezetében a fordító azt írta: *ú conscienciaiat lelkj esmeretit* (*Lobkowicz-kódex*, 37:18–19);³⁷³ ennek a résznek nincs sem másolata, sem átdolgozott szövege. Van viszont recenziója a *Tunc plus laetificabit pura et simplex conscientia et bona, quam docta philosophia* (I. 24,29.) mondat fordításának:

³⁷⁰ A kötőszóhasználathoz lásd a *Műhelymunka* fejezet *Kötőszavak, nyomatékosítások* című szakaszát.

³⁷¹ Ehhez lásd a *Műhelymunka* fejezet *Kötőszavak, nyomatékosítások* című szakaszát.

³⁷² Az ősfordítás (L) készítője szívesen használta más helyen is a *multum* fordítására az „igen” nyomatékosítást: *multum aliter sentire incipies* (I. 23,20), *Igön kezdes gondolgodnia* (L, 41:10–11). A D átdolgozó – akárcsak más esetben (L 91:10–11 ~ D 288:1–2) – ezt átvette: *igen kezdes mas kepen ertened* (241:8–9), de az LaA (*sokat maskipen ertez* 126:8) és az LaB (*sokat maskepen kezdes ertenj* 246:11–13) ezen a pár mondattal későbbi helyen már önállósította magát.

³⁷³ *Nam sequentes suam sensualitatem maculant conscientiam et perdunt Dei gratiam.* (I. 1,21.)

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Tahat incab vigastal meg az io consciencia lelki esmeret hog nem mint az nag tanvlt bvchesseg 72:3–5	¶ Vaÿ bizonnával atiamfÿa nagial nagjoban vigasztal meg tegedet akoron az thizta es io consciencia az az lelki esmeret hod nem mint az nag tvdomannac bõLhessege 280:14–18	akoron inkab orÿl az tizta es io lelkÿ esmeret : honnem mint az nagy bõlczess- ll -egõs tudomanÿok : 277:9–278:1

A D-recenzens átvette a *laetificabit* fordítását,³⁷⁴ és átemelte az L-fordító másik megoldását is, és a magyarázat formuláját is alkalmazta: *consciencia az az lelki esmeret*.³⁷⁵ Az LaB-recenzens a fordítás javítása mellett ismét a leg-egyszerűbb megoldást választotta, csak a magyar megfelelőt írta le. A *Lázár-kódex*ben az I. könyv 2. fejezetének fordításában szintén ezt a megoldást találjuk: *az tÿzta lelkÿ esmeret*.³⁷⁶

Érdekes hely az azonos eredet megítéléséhez – még mindig az előző példát vizsgálva – a *docta philosophia* magyarítása is. A D-recenzens nem vette át a befejezett melléknévi alakot az L-fordításból, hanem pontatlan birtokos szerkezetet hozott létre. A *Lázár-kódex* recenzense egy újabb, szintén pontatlan jelzős szerkezetet konstruált. A sok változtatás mellett mindegyik szövegalkotó megtartotta a latin bázisszövegben és annak variánsaiban nem fellelhető „nagy” jelzőt, amely az eredeti fordításból hagyományozódott tovább.

Egy furcsa szóválasztás is bizonyítja, hogy az ősfordítás kifejezéseit a későbbi szövegek recenzensei is átvették, ugyanazt a szöveget dolgozták át. Az eredeti fordítást őrző *Lobkowicz-kódex* szerint a *De imitatione Christi* I. könyve 1. fejezetének harmadik szentenciája így hangzik magyarul:

³⁷⁴ Nem ismert más variáns. *De imitatione Christi*, 78.

³⁷⁵ Az *az az* kimaradása a *Lobkowicz-kódex*ben akár másolási hiba is lehet. A jelzőkről: a *tizta es io* hiánya a *Lobkowicz-kódex*ben nem feltétlen a másoló hanyagságának következménye. A kritikai kiadás szerint a *De imitatione Christi* néhány latin variánsában ez a két melléknév hiányzik. A másik két kéziratban szintén nem a másoló betoldásai a jelzők, hanem létezik a *pura et bona* variáns, amelynek alapján átdolgozták a szöveget. *De imitatione Christi*, 78.

³⁷⁶ *Multa verba non satiant animam, sed bona vita refrigerat mentem, et pura conscientia magnam ad Deum praestat confidentiam.* (I. 2,9.)

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex B</i>
Summum igitur studium nostrum sit in vita Iesu meditari. I. 1,3.	¶ Ammi azért felsegős : tvdomanvnc legõn a cristosnac tvdomanat · az · az életyc es erkvczet gondolnia · es elmelkõdmie : 31:19–22

A *summus* fordítása, ha nem is elvetendő, de szokatlan.³⁷⁷ A *Debreceni kódex* recenzójában ez a kissé különös megoldás ismételt előfordul:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Pone te semper ad infimum, et dabitur tibi summum. II. 10,17.	¶ Vessed te magadat minden koron az alavalo dolgocra es adatatic teneked az : l felseges diL hõsege · 295:8–10
Summi Sancti apud Deum minimisunt apud se, et quanto gloriosiores, tanto in se humiliiores. II. 10,19–20.	Mert az vr istennec õ felseges zenti es õ magocnal az az õ gondolatiocba votanac kizdedec . es menevel diL hõsegesbec anneval õ magocba alazatosbac . 295:10–14

Ez az ismétlődés és annak későbbiekben való elfogadása mutatja, hogy a két fejezet eredetileg (I. 1. és II. 10.) azonos fordító munkája, az átdolgozó pedig nem látott kivétlenül a szövelesztásban.³⁷⁸

Az előző példákban – akárcsak másutt is – a recenzensek alaposan megtisztították a szövegeiket, így nehéz eldönteni, hogy a *Lázár-kódex* verziói egyazon fordítás átdolgozásai-e. A *Lázár-kódex* változataiban olyan tartalmi elemek bizonyítják az L-fordítás ismeretét, amelyek a latin eredetiben nem szerepelnek, de megjelennek a lefordított fejezetek interpolációiban. A vizsgálat ezenkívül arra irányul, hogy vannak-e a *Lázár-kódex*ben olyan stílusjegyek, amelyek elütnek a recensens sajátosságaitól.

Először azt mutatom be, hogy egy kifejezés – a rágalmazás – a fordítás legtöbb fejezetében és átdolgozásaiban jelen van, miközben ennek a bűnnek a megnevezése az eredeti latin szövegben azokon a helyeken nem olvasható. A szó fölbukkan a *De humili sentire sui ipsius* (I. 2.) fejezet fordításában is,

³⁷⁷ A *Magyar nyelvtörténeti szótár* (szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Budapest, 1980, I, 980–981) nem tartalmaz olyan előfordulást, amelynek eredetije a *summus* lett volna.

³⁷⁸ A jelzőként Isten megnevezése mellett találjuk a „felséges” melléknevet: *Az felsegős istennel* (*Lobkowicz-kódex*, 90:14 – *Apud Altissimum* II. 1,23), *a felseges istennec* (*Debreceni kódex*, 296:7), *az felsegős mindenhato vr istenhöz, felsegős isten* (*Lázár-kódex*, 139:5–6, 284:6).

amely egyedül a *Lázár-kódex*ben található meg, így szinte zárványként tekinthetünk rá. Rögtön a titulusból rábukkanunk erre a szóra: *Olwastatÿk ith az ira [sic!] embõrnek õnõnmaganak alazatosson meg ertesrõl es hogÿ mast nem kell itelnÿ sem ragalmaznÿ bezeddel* (284:9–14). A fejezet latin tituluszában és annak variánsaiban³⁷⁹ szó sincs más megítélésérõl, sem rágalmazásról. A rágalmazás bûnének felemlegetésére mindenképpen fel kell figyelnünk, ugyanis az az eredetitõl független interpolációként többször szerepel mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex* szövegében:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Est enim regnum Dei pax et gaudium in Spiritu Sancto, quod non datur impiis.	Mert az aldot istennec ÿ zenth : orzága bekeseg es vigasag zent lelokbe kÿ nem adatik az kegõtlenocnek es ragalmazocnak ·	Az vr istennec kedig orzaga pekeseg es õrõm zent lelokbe · ky : nem adatic az kegõtlenõcnek ·
II. 1,4.	87:3–6	284:5–7

A betoldás kieshetett a *Debreceni kódex* másolásakor, de akár a recenzens is eltávolíthatta a latin eredetiben nem szereplõ szót.³⁸⁰ A D-recenzens viszont már nem így járt el a *Tunc placebit omnis tribulatio patienter perpessa, et omnis iniquitas oppilabit os suum* szentencia (I. 24,22.) átdolgozásánál azon a helyen, ahol az L-fordító ismét betoldotta az irigyekre való utalást:³⁸¹

³⁷⁹ *De imitatione Christi*, 7.

³⁸⁰ Egy esetben szinonimaként a *Debreceni kódex* recenzense is betoldotta a kifejezést: *Azert mongia az aitato zent Bernard · Az aldot cristos ieszusnak valanac ellensegi ellene-izoloi · es meg ragalmazoi ez velegon es te akarode hog mindenec baratid es ioteveid legienec* : (288:9–14). *Christus habuit adversarios et oblocutores, et tu vis omnes habere amicos et benefactores*. II. 1,28. A *Lobkowicz-kódex* fordítója itt nem használta a szót, amely egyébként Kempis művének e fejezetében valóban előkerül: *Si enim ad vulnera et speciosa stigmata Iesu devote confugis, magnam in tribulatione senties consolationem, nec multum curabis hominum despectiones facilliterque verba detrahentium perferes*. II. 1,25. A megfelelő helyet a *Lobkowicz-kódex* így adja vissza: *es az ragalmazocnak bezedõket kinñen el senvedõd* : (91:12–14), a *Debreceni kódex* pedig így: *es az ragalmazocnac es iregõkñec õ bezedeken kinñen el zenveded* : (288:2–4). A recenzens itt betoldotta az irigység bûnébe esõket is.

³⁸¹ Vö. előző jegyzet; *es az ragalmazocnac es iregõkñec õ bezedeken kinñen el zenveded* : (288:2–4).

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
O akkoron kellemetqs leszqn mindqn bekesegel zenvedqt haborvsag · es : Az ragalmazoknac mindqn alnoksag · ll v zaiokat bee dvgia 70:14–71:1	me' igen kellemetes lezzen akoron minden bekesegel zenvedet haborvsag · es az ragalmazoknac iregoknac minden kegetlenseg bee dvgia az q zaiokat · 279:9–13	akkoron meg kelletyk minden haborussagnak bekesseggel valo zenuedesse es minden alnaksagh <meghb> bee fogya az zajat: 275:4–9

A rágalmazás bűnének emlegetése a *De imitatione Christi* I. 2. tituluszában tehát nem önálló invenció eredménye a *Lázár-kódex*ben, hanem illeszkedik a fordítás és annak recenziói szövedékébe, feltehetőleg az ősfordításból kerülhetett a beginák kéziratába. A rágalmazás bűnének a latin eredetitől független említései a különböző fejezetekben és recenziókban egyetlen ember munkájára, mégpedig a fordítóéra vezethető vissza.

A *De humili sentire sui ipsius* (I. 2.) *Lázár-kódex*béli szövegében egy újabb fordulattal találkozunk: *Minden embor természetzerent kewan tudny es bqlcznek lattatny de az tudomany istennek felelmenekyl mit hoz embornek es mit haznal vgy mint azt mondana ya semmit nem* (285:1–8).³⁸² A kifejezést az LaB-recenzens – ismét a latin eredetitől függetlenül – két mondattal később megismétli:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si scirem omnia quae in mundo sunt et non essem in caritate, quid me iuaret coram Deo, qui me iudicaturus est ex facto? I. 2, 4.	miert mert ha tudnam mind azokat melyek ez vilagban vannak es zeretetben nem volnek mikepen seghellenenek mind azok engomet meg istennek elotte vgy mint azt mondana ya semit kepen nem mert ah ky engomet meg ite- ll -lendq minden en czelekqdetimrql mert minden en zolassim es czelekqdetym q elotte iellqn vannak kynel : semmi el nem titkoltathatik 288:5–289:6

³⁸² *Omnis homo naturaliter scire desiderat. Sed scientia, sine timore Dei, quid impetrat?* I. 2,1.

A fordítás betoldásai között szinte elvész a javított mondat: *vgj̃ mint azt mondanaj̃a semit kepen nem.*³⁸³

Az ismétlődés miatt olyan ez a hely, mintha az LaB-recenzens szavajárására bukkantunk volna. Pedig nem. Soha többet nem ismétlődik – az egyébként más kolostori kódexben is megtalálható fordulat – a *Lázár-kódex* recenzióiban. A *Lobkowicz-kódex* ősfordításában viszont – igaz, csak egyszer – ismét találkozunk vele: *Valion kỹ emlekq̃zyc̃ te rorad meg atte halalodnac vtanna es kỹ imad te erq̃tted ? ol' m̃ynt ast mondana nem tvdom :* (46:4–8).³⁸⁴ Akárcsak az előzőkben, itt is Kempis eredeti szövegét kommentálta a fordító. És a megoldást is megtalálhattuk, hiszen a szövegek leszármazása éppen az 1514-re datált *Lobkowicz-kódex*ben megőrzött ősfordítástól veszi kezdetét, amelynek fordítója szívesen magyarázta Kempist. Az LaB-recenzensre nem jellemző a kommentálás, valószínűleg a *Lázár-kódex* B-verziójában is az eredeti fordításából maradt meg a fordulat.

A legutóbb idézett mondat élén a latintól független kérdés szerepel: „Miért?” Az LaB-recenzens a szentencia fordítása után tette föl a kérdést, és rögtön meg is válaszolta, szinte párbeszéddé alakította a szöveget. Valóban ő volt? Gyanakodhatunk, hogy igen, mert a kérdőszó és a szerkezet megismétlődik:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si vis aliquid utiliter scire et discere, ama nesciri et pro nihilo reputari.	annakokaiert ha akarz valamit haznalatos keppen tudnỹ : es tanulnỹ : zeresz nem tudnỹ es semminek alýttatnỹ miatt az kewelsegbql akar embqr̃ bqlcznek lattatnỹ :
I. 2,15.	297:3–9

A nehézség ismét az, hogy e fejezeten kívül a *Lázár-kódex* többi Kempis-fejezetében ez a párbeszéddé alakított szerkezet nem ismétlődik, azt visszatérően csak a *Debreceni kódex* recenzióiban találjuk meg. Ott az azonos jelentésű kérdőszó a *mire*.

A *De imitatione Christi* II. könyve 1. fejezetének van párhuzamos másolata, ám a következő szentenciát csak a *Debreceni kódex* tartalmazza, mivel a *Lobkowicz-kódex*ből hiányzik néhány mondat, köztük ez is: *Mert az lelki embert igen hamar egbe : l goiti q̃magat : az az q̃ erzekensegit mire : mert soha q̃magat mindenestel fogvan ez velegi hitvan kevansagocra kỹ nem q̃nti :*

³⁸³ A *kepen* a scriptor utólagos, jelölt betoldása.

³⁸⁴ *Quis memorabitur tui post mortem et quis orabit pro te?* I. 23,39.

(290:15–19).³⁸⁵ A mondat eredetijében nyoma sincs a kérdőszónak, a recenszens leleménye lehet, akárcsak a következő helyen:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Qui enim Deum ex toto corde amat, nec mortem nec supplicium nec iudicium nec infernum metuit, quia perfectus amor securum ad Deum accessum facit. I. 24,42.		
Mert valaký az vr istenth thelies zývevel zerethý · ez sem az halalth sem gótrelnet · kent · sem az iteletqth sem az poclot nem felý · mert az thekeletqz zeretettet býzodalmas es batorsagos iarolast thezqz az vr istenhqz 75:10–16	Mert valaki az vr istent telies zivevel zereți · sem az halalt · sem az kent · sem az iteletqth sqz ki mind ennel nagjob meg az poclot es nem feli · mire · mert az thekeletes zeretetnec batorsagos iarolasa vagion az vr istenhqz 282:15–21	mert valaký az istent telýes zýweuel zereťý ez ilýen embqz sem az halalt: sem ah kenth · sem az iteletqz · sem az poklot nem felý mert az tekelleťes zere- ll -tet batorsagos iarulast tezen az istenhqz · 282:6–283:2

A latin eredetiben ismét nem szerepel a közbevetett kérdőszó, amelyet aztán maga a D-recenszens válaszolt meg, mégpedig pontosan úgy, ahogy az előző példában: folytatta Kempis szentenciáját. A *Lobkowicz-kódex*ben fennmaradt pontos fordítás és az eredetihez inkább ragaszkodó következő átdolgozás, a *Lázár-kódex* szövege nem tartalmazza a kérdést.

Az előbbi jelenségek magyarázatai azt mutatták meg, hogy a *De humili sentire sui ipsius* (I. 2.) fejezet *Lázár-kódex*béli szövege mind a *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítás, mind a D-recenzió elemeit tartalmazza. Ez arra mutat – ami egyébként az utolsóként bemutatott példából is kiviláglik –, hogy az LaB-recenszens mindkét szöveg részleteit ismerte és felhasználta. A fejezet fordításának csekélyebb mértékű átdolgozása miatt nem hagyta ki a rágalmozók emlegetését, és a visszatérő fordulat – *mint azt mondanája semmit nem* – alkalmazását. Az eltérések, a *miért* ~ *mire* változatai a nyelvi ízlés különbségével magyarázhatóak.³⁸⁶

³⁸⁵ *Homo internus cito se recolligit et numquam se totum ad exteriora effundit.* II. 1,36.

³⁸⁶ A *mire* kérdőszó szerepel a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításában is, de itt ez nem be-toldott kérdés: *mire vram* : (104:6). Latin eredetije: *Quare, Domine?* (III. 6, 2.)

A bemutatottakból az tűnik ki, hogy

1. a szövegek az átalakítások ellenére bizonyíthatóan egy fordításból eredeztethetőek,
2. több részlet átdolgozása a latin szöveg variánsainak hatására készült,
3. egyes – a latin eredetiben nem szereplő – kifejezések több fejezet fordításában felbukkannak, ami egy fordítót feltételez,
4. a stílussajátosságok egy fordító és három recenzens tevékenységét bizonyítják.

A szövegek variánsok szerinti javítása, a változatok keveredése tehát semmiképpen sem magyarázható úgy, ahogy azt átfogó vizsgálatok nélkül eddig megkísérelték: a másolók hanyagságával.

A fordítás és a recenziók

Kolostori kódexeinkben nincsenek előszavak. A szövegek alkotói az egyetlen Karthauzi Névtelen kivételével nem fogalmazták meg fordítási és szerkesztési elképzeléseiket.

Alig másfél évtizeddel a Kempis-szövegcsoporthoz utolsó, 1519-re datált darabja, a *Debreceni kódex* elkészülte után az Erasmust követő magyar fordítók már leírták munkáik előszavában, hogy milyen elvek szerint készítik a népnyelvű szövegeket.³⁸⁷ A magyar klerikusoknak is lett volna erről mit mondaniuk, ugyanis a latinból vulgáris nyelvre való fordítást a XV–XVI. század fordulójának minden magyarok látogatta egyetemen – Itáliában,³⁸⁸ Bécsben,³⁸⁹ Krakkóban³⁹⁰ –, de még a kolostorok házi oktatásában is gyako-

³⁸⁷ Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK, 86 (1982), 391–403.

³⁸⁸ Sabine SCHWARZE, *Orte, Zentren, Protagonisten der Übersetzung in Italien*, in *Übersetzung – Translation – Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung – An International Encyclopedia of Translation Studies – Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction*, Hgg. von Harald KITTEL, Armin Paul FRANK, Norbert GREINER, Theo HERMANS, Werner KOLLER, Jose LAMBERT, Fritz PAUL, Tom. 3, Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2011, 1963–1969; Georges MOUNIN, *Teoria e Storia della Traduzione*, Torino, Einaudi, 1967.

³⁸⁹ Nikolaus HENKEL, *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der früheren Neuzeit*, Mit einem Verzeichnis der Texte, München–Zürich, Artemis-Verlag, 1988; Michael BALDZUN, *Schulbücher im Trivium des Mittelalters und der Früheren Neuzeit*, II, Berlin, Walter de Gruyter, 2009, 135–220; WOLF, *Hof – Universität – Laien*, 257–269. A bécsi fordítóiskolának főként tartalmi vonatkozásaival foglalkozik: Lőkös Péter, *A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom*, *Filológiai Közöny*, 44 (1998), 140–153.

³⁹⁰ A sok nemzetiséget fogadó krakkói egyetem fordítási gyakorlatairól és az ott keletkezett elméletekről nincs információnk. Hogy mégis lehetett valamiféle fordítástechnikai oktatás, azt a *Székelyudvarhelyi kódex* fordítójának, Nyújtódi Andrásnak a munkája bizonyítja. A soknemzetiségű krakkói egyetemről: GERÉZDI Rabán, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 267–274; André DREWELOWSKY, *Die lateinisch-polnisch-deutschen Ausgabe der „Disticha Catonis“ aus dem 16. Jahrhundert*, gedruckt in Krakau bei Hieronymos Vietor und Mathias Wirzbięta, in *Mehrsprachigkeit im Mittelalter. Kulturelle, literarische, sprachliche und didaktische Konstellationen*

rolták.³⁹¹ Más országokban megszülettek a transláció népnyelvű elméletei is, ezek azonban többnyire különféle kéziratos fordítások előszavaiban rejtőztek.³⁹² Mivel nem a nemzetközi latin nyelven íródtak, hatásuk más vulgáris nyelvre fordítókra csekély lehetett.

1519 környékén a *Jordánszky-kódex*ben lévő szentírási könyvek fordítója Mózes II. könyve, az *Exodus* 25. fejezetének végén arról panaszkodik, hogy nem érti a latin szöveget: *Etth keeth kapitwlom hean wagyon · my modon es my zerrel montta wr ysten zerzeny az nagyobb tabernaculomoth awagy az ysten satorath · es egyházath mynden zerzamawal hozya tartozowal · és benne valokkal kynek ertelme es magyarssaga semykeppen en elmenbe [sic!] nem ffer · de eegyebtwl sem erthetqm* (33rb:25–33). A bibliai könyveket magyarra átültető klerikus – aki nem Báthori László pálos szerzetes volt, mint feltételezték³⁹³ – bátran alakította szövegét, rövidített, összevont. Panaszja a fordítás gyakorlati nehézségeire vonatkozik, nem fogalmaz meg elméleti kérdéseket.

Az első olyan magyar nyelvű nyomtatott szöveg, amelyben a fordítás nehézségei mellett elméleti kérdések is szóba kerültek, Komjáti Benedek Szent Pál levelei elé írt bevezetésében olvasható: *nagyubb és teljesb és könnyvebb értelemnek okáért egy diák szót két, avagy [16] három magyar szóval ki jelentettünk, és nihol-nihol mü magunktól es jobb értelemért egy verset, az vagy felet, néhol többet es hozzá adtunk, kiket hogy az Szent Pál írásátul megemerninék, két fél holdval (), kit parentézisnek hívonk, berekesztettünk.*³⁹⁴ Ezt a *Lobkowicz-kódex* fordításánál szűk húsz évvel későbbi, rövid fordításelméleti gondolatmenetet azért idéztem ide, mert a vulgáris nyelvre fordítók előtt mindig az a dilemma állt, hogy *ad verbum*, vagy *ad sensum* fordítás a helyes megoldás.

in europäischer Perspektive. Mit Fallstudien zu den ‚Disticha Catonis‘. Hgg. von Michael BALDZUHN, Christine PUTZO, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2011, 363–408.

³⁹¹ KISS Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban, Leonhard Huntepichler. Directio pedagogorum*, ItK, 120 (2016), 225–247.

³⁹² Helga UNGER, *Vorreden deutscher Sachliteratur des Mittelalters als Ausdruck literarischen Bewußtseins*, in *Werk-Typ-Situation. Studien zu poetologischen Bedingungen in der älteren deutschen Literatur*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1969, 217–251.

³⁹³ A feltételezés cáfolata: MEZEY László: A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956, 191–221.

³⁹⁴ KOMJÁTI Benedek, *Epistolae Pavli Lingva hvngarica donate. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen*, Krakkó, 1533, 15–16. Köszönöm Ács Pálnak, hogy Komjáti Benedek előszavára felhívta a figyelmem. Komjáti Benedek jelentőségéről: GERÉZDI Rabán, *Az erasmista Komjáti Benedek*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 331–346; ÁCS, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete*, 391–403.

dás.³⁹⁵ A korszak szövegalkotói jól tudták – akárcsak az 1533-ból származó idézetünkben Komjáti Benedek, vagy valamivel korábban, 1526-ban Nyújtódi András, a *Székeljudvarhelyi kódex* több szakaszának fordítója³⁹⁶ –, hogy mi a különbség a fordítás és az interpretáció között.

Értelemszerűen felmerül a kérdés, hogy mi volt a célja a már kész Kempis-fordítás átdolgozásának. Jobb szöveg létrehozása? Elméletben igen, miközben a recenzensek feltételezhető vetélkedésében az is előfordult, hogy rosszabb változat született.

Az új fordítások – recenziók – készítésénél humanista toposz, hogy jobb, az eredetihez hívebb szöveget kívánnak alkotni. Jó példa erre Janus Pannoniusz Plutarkhosz-fordítása.³⁹⁷ János püspök a műhöz írt előszavában tagadta ugyan, hogy ismerte volna Francesco Filelfo korábbi *Apophthegmata*-fordítását, ám a párhuzamos helyek sokasága mutatja, hogy ha nem is átdolgozta, de használta azt. A fordításokat a humanisták – miközben ragaszkodtak a szöveghűséghez – saját művüknek tekintették. Filelfo megnyilatkozásaiból, miképpen Zsupán Edina összefoglalta, kitetszik, hogy a nagy humanista úgy vélte, az „eredeti és a fordítás [...] egyenrangúak, a fordítás a szöveghagyomány hűségét is őrizni tartozik. Mindennek megfelelően a fordító ugyanolyan auktoritással rendelkezik, mint a szerző. Ő az új szerző. Számára elképzelhetetlen, hogy egy szöveget többten fordítsanak, vagy több fordításból kompiláljanak. (Az így eljáró Pier Candido Decembriót fosztogatónak nevezte.)”³⁹⁸ A gyakorlat, mint Janus esetében is láttuk, nem ez volt, a kortársak az elítélő nyilatkozatok ellenére nagyon is bátran merítették egymás fordításaiból. És Janus Pannoniusz is így járt. Raffaele Reggio *Apophthegmata*-fordítása – amely inkább átdolgozásnak tűnik – Filelfoé mellett Janus fordításának elemeit is tartalmazza.³⁹⁹

Hogy hatott-e a humanisták fent vázolt eljárása az egyházi szövegeket vulgáris nyelvre fordítókra, azt nem tudjuk, bár gyaníthatjuk, hogy nem hagyta

³⁹⁵ A népnyelvű fordítási elméletekhez: Ingo REIFFENSTEIN, *Deutsch und Latein im Spätmittelalter. Zur Übersetzungstheorie des 14. und 15. Jahrhunderts*, in *Festschrift für Siegfried Grosse zum 60. Geburtstag*, Hg. Werner BESCH, Göppingen, 1984 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 423), 195–208. A „szó szerinti fordítás” gyakorlatáról írt TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 273–275.

³⁹⁶ Nyújtódi András *Judit könyvéhez* írt előszavát elemzi: TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 273–275.

³⁹⁷ ZSUPÁN Edina, *A szövegalkotás tényezői Janus Pannoniusz Apophthegmata-fordításában*, ItK, 124 (2020), 472–495.

³⁹⁸ Silvia FIASCHI, „*Filelfo e i 'diritti' del traduttore. L'auctoritas dell' interprete e il problema delle attribuzioni*”, in *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti* – a cura di Mariarosa CORTESI, Firenze, SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007, 79–138, itt: 110 – eredményeit foglalta össze ZSUPÁN, *A szövegalkotás tényezői*, 485.

³⁹⁹ ZSUPÁN, *A szövegalkotás tényezői*, 490.

érintetlenül őket. Azonban míg a humanisták a művészi stilisztikai eszközök hűséges átvételét – *figura dicendi* – hangsúlyozták a görögből latinra való átültetés kapcsán,⁴⁰⁰ addig a latinból vulgáris nyelvre fordító egyháziak az *utilitas* jegyében kérték számon a pontosságot.

A XV. században és a XVI. század elején az egyházi és kolostori reform végrehajtásához sok és megbízható népnyelvű olvasmányra volt szükség. A délnémet területen – amellett, hogy rengeteg új anyanyelvű mű készült – sok szöveget a nővérek és a városi polgárok számára népnyelvre fordítottak le. Ez sok tartalmi és dogmatikai bizonytalanságot eredményezett. A kolostori reform egyik irányítója, a domonkos Johannes Meyer (1422–1485) megkérte „a nálánál tanultabb társait”, hogy latinból németre fordított munkáját ellenőrizzék.⁴⁰¹ A megreformált kolostorokban az előbbiekhöz hasonló intenzív munka folyt: a szerzetesek sok népnyelvű kéziratot néztek át és vetettek össze az eredeti latin szöveggel.⁴⁰² Colmari domonkosok ellenőrizték és javították a *Legenda aurea*⁴⁰³ és Otto Passaviensis *Thronus aureus, seu viginti quatuor seniores hominem christianum de variis obligationibus instruens theodisce*⁴⁰⁴-fordítását, és ugyanígy jártak el az ulmi domonkosok környezetében Bonaventura *De triplici vita*,⁴⁰⁵ valamint Hugo Ripelin von Straßburg *Compendium theologicae veritatis*⁴⁰⁶ népnyelvre fordított változatával. Ezeket a munkákat nemcsak jegyzetekkel látták el, hanem recenziókat készítettek belőlük. Az elemzések során bemutatom ezeknek az átdolgozásoknak a szempontjait. A német recenzeálások indítéka, tehát hogy miért kezdtek újból dolgozni egy szövegen, gyakran megegyezett a magyar nyelvű Kempis-fordítás átdolgozásainak céljaival.

⁴⁰⁰ Leonardo Bruni fordítási elméletét elemzi ZSUPÁN, *A szövegalkotás tényezői*, 490.

⁴⁰¹ Christian SEEBALD, *Schreiben für die Reform. Reflexionen von Autorschaft in den Schriften des Dominikaners Johannes Meyer*, in *Schriftstellerische Inszenierungspraktiken – Typologie und Geschichte*, Hgg. von Christoph JÜRGENSEN, Gerhard KAISER, Heidelberg, Winter, 2011 (Beihefte zum Euphorion, 62), 33–55, itt: 41.

⁴⁰² Werner WILLIAMS-KRAPP, *Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert*, Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft, 4 (1986/87), 41–51. Köszönöm Nemes J. Balázsnak, hogy felhívta a tanulmányra a figyelmemet.

⁴⁰³ *Die 'Elsässische Legenda aurea'. Das Normalcorpus*. Hgg. von Ulla WILLIAMS, Werner WILLIAMS-KRAPP, Tübingen, 1980 (Texte und Textgeschichte, 3), LIII skk.; Werner WILLIAMS-KRAPP, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1986 (Texte und Textgeschichte, 20), 356.

⁴⁰⁴ Wieland SCHMIDT, *Die 24 Alten Otto von Passau*, Leipzig, 1938 (Palestra, 212), 76.

⁴⁰⁵ Kurt RUH, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*, Bern, Francke, 1956, 104–106.

⁴⁰⁶ STEER, *Hugo Ripelin von Straßburg*, 533–549.

A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordítója és munkájának átdolgozói akár képzettségük folytán elméleti szinten, de akár már iskolai gyakorlataikból is ismerhették azokat a problémákat, amelyeket egy latin szöveg népnyelvre való fordításakor meg kellett oldaniuk. A *lingua vulgaris* használata számukra nem irodalmi cél volt, hanem a lelkigondozás eszköze.⁴⁰⁷

E fejezet első részében az L-fordító munkáját vizsgáljuk, és megfigyeljük azt is, hogy miképpen befolyásolta a latin szöveg magyarra ültetését lelkipásztori tevékenység. Ugyanígy sorra veszem a *Debreceni kódex*, majd a *Lázár-kódex* Kempis-recenzióit. Nem ígérhető meg, hogy mindegyik szövegalkotónak megrajzolható az önálló arcéle, mégis szóválasztásuk, vagy ahogy a nyelvtani szerkezeteket, a stilisztikai eszközöket használják, megmutatja karakterüket, felfogásukat az irodalmi szövegekről.

A *Lobkowicz-kódex*ben lévő Kempis-fordítás

Nem tudhatjuk, hogy a *De imitatione Christi* hány fejezetét fordította magyarra az ismeretlen szerzetes, akinek munkáját a *Lobkowicz-kódex*ből ismerjük, de az biztos, hogy kettővel többet annál, mint amennyit ez a kézirat tartalmaz. A stílusjegyek alapján a kódexből kihagyott két fejezetet – ezeknek a szövegét a *Lázár-*, valamint a *Debreceni kódex* őrizte meg, mindegyik egyet-egyet – ugyanaz az ismeretlen szerzetes fordította.

Tarnai Andor felvetette, hogy – nemcsak Kempis esetében, de más szerzőkében is – sokkal több fejezet, netán az egész mű fordítása elkészült, ezt az is bizonyíthatja, hogy a *Lobkowicz-kódex*ben a fejezetek „hibás” sorrendben állnak. Az oka ennek Tarnai szerint az, hogy az összeállítók – és talán a másolók is – a lelkigondozás napi szükségleteivel törődtek.⁴⁰⁸ Tarnai Andornak igaza lehet abban, hogy ha nem is teljes, de egy hosszabb fordítás készült az *Imitatio Christiből*, abban pedig bizonyosan egyetérthetünk vele, hogy a szövegeket a lelkigondozók aktuális feladatainak rendelték alá.

⁴⁰⁷ Vö. Ács Pál nagyon is helytálló vélekedésével, amelyben azt fejtegeti, hogy a népnyelvet „a felekezeti küzdelmek” hathatós eszközének tekintették. Ács, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete*, 392.

⁴⁰⁸ Tarnai mondata nehezen értelmezhető, az is kiolvasható belőle, hogy bár szerinte a teljes mű fordítása elkészült, az azért nem maradt fenn, mert csak az hagyományozódott tovább, amit használtak belőle. TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 279.

Összeállítás mint műegész

A *Lobkowicz-kódex*ben a fejezetek nem Kempis sorrendjét követik. Ez nem az összeállító – aki feltételezhetően azonos a fordítóval – figyelmetlenségének a következménye. A lefordított fejezeteket exemplumokkal és elmélkedéseivel egészítette ki, egységes szövegfolyamot akart alkotni, miként azt a megkezdett, de aztán feladott fejezetszámozás bizonyítja. A *Lobkowicz-kódex*ből ismert összeállítást, amelynek központjába a kevélységet állította,⁴⁰⁹ önálló műnek, kerek egésznek szánta.

A *Lobkowicz-kódex* 3. ívfüzete 1. levelének rektóján⁴¹⁰ új kéznek, a kódex 3. kezének írásában kezdődik a *De imitatione Christi* fordítása az I. könyv 1. fejezetével. Az 1514 körül másolt szöveg titulusa világosan megadja a tárgyat: *kezdetjē Az Áyatos zent Bernardnac kőnue ez vilagnac meg vtalasarol es Lristosnak kőueteservl* (31:1–4), pontosan úgy, ahogy nagyobb lélegzetű művek másolását szokták kezdeni. A munka előtt nincs címzett és nincs előszó, amely megmondaná, hogy ki készítette a magyar fordítást, és hogy kinek ajánlotta a művet, nem tudjuk meg, hogy mi a munka célja, de ezekben az években a népnyelvű kéziratos szövegek esetében ez nem volt bevett gyakorlat. A kódex levelének kivitele, a titulus rubrumozása azt sugallja, hogy jelentősnek tartott munka leírása kezdődik.⁴¹¹

A *Lobkowicz-kódex*ben megőrzött első Kempis-fordítás másolata az ötödik ívfüzet utolsó levelének verzóján ér véget.⁴¹² A fohászszerű elajánlást a fordító az igencsak szabadon magyarított utolsó szentenciához kötötte. Ebben a szentenciában visszaidézte az eredetiben ugyan nem szereplő, de korábban emlegetett ördögöket, akik a fordító értelmezése alapján kerültek a szövegbe:⁴¹³

⁴⁰⁹ Az első, az alázatosságot dicséző interpolációját az I. 1. fejezetében ezzel zárta: *az wr isten a keuelőcnek ellene al·es· az alazatossoknak agya v malastiat* (35:6–8).

⁴¹⁰ A szöveg a 31. lapon (a 16. rektólevélen) kezdődik. Vö. REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 11, 20.

⁴¹¹ A szintén ferences eredetű *Weszprémi-kódex*, amely hasonló díszes lappal és invokációval kezdődik, Bonaventura munkájának, a *De perfectione vitaen*ek fordítása. A fordításról a tartalomjegyzék alapján (a kódex 121. lapja) feltételezik, hogy az egész művet lefordították, de a fejezetek leszakadtak a kéziratról. PUSZTAI István, *Bevezetés*, in *Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi Magyar Kódexek, 8), 17.

⁴¹² Ez a mai számozás szerint a 110. lap, azaz az 55v. levél. Az ívbeosztásról: REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 11.

⁴¹³ *ha en ellenqm thamadnak seregők az az őrdögök nem fel azert az en zjvem* (109:7–9) – *Si consistant adversum me castra, non timebit cor meum*. (III. 6,26.)

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Propter hoc multi in errorem ducuntur et in caecitatem pene incurabilem quandoque labuntur. III. 6,30.	ez keulsegnec mýatta sokac meg Lhalattatnak : es nemikoron esnek embõrõk mindõnõstvl foguan meg gogýthatalan korsagba 110:7–11
Sit tibi in cautelam et perpetuam humilitatem ruina haec superborum et de se stulte praesumentium. III. 6,31.	Legõn azert tenekõd az szent Bernard mongia õrõkvl valo peldaiv az kevel' õrdõgõcnek meñõrsabob [sic!] valo le hvlasok mert býzonaval ha az vr isten azockal mend ez napiglan nem kegelmezõt nagial inkab teveled kýtvl oltalmazion minket az aldõt iesus mind õrõkvl · ok · õrõkke : Amen : legõn 110:11–19

Ami elõt a korábbi fejezetek zárlatától, hogy itt a szöveg végén invokáció olvasható: *Iesus · maria · zent · ferenLz · zent Llara* (110:20). Hasonló fohász a kódexben több helyen olvasható, de mindig egy befejezett hosszabb mű – például ugyanennek a kéznek, azaz a kódex 3. kezének írásában Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* – fordítása után.⁴¹⁴ Ilyen acclamatiók – gyakran írói bejegyzéssel együtt – lezárt szövegegység végén találhatóak.⁴¹⁵ Ezt a szerkesztett Kempis-fordítást – a már bemutatott elméletek alapján is – műegésznek tarthatjuk.

Két dolog mond látszólag ellent annak, hogy a *Lobkowicz-kódex*ben a hét Kempis-fejezet fordítását önálló műnek szánták.

Az első, amit Tarnai is felvetett, hogy a fejezetek nem a *De imitatione Christi* szerinti sorrendben követik egymást. A *Lobkowicz-kódex*béli fejezetszámozás azonban még akkor is folyamatos, amikor a Kempis-műből elsőként és harmadikként kiemelt capitulum nem kap számot. A kódex belső számozása szerinti negyedik fejezet után megszűnik az önálló fejezetszámozás, viszont a Kempis

⁴¹⁴ *Iesus maria zent ferenLz* (174. lap alján). A fohászt ugyanaz a kéz jegyezte be, amelyik a Kempis-fordítást másolta. Egy másik kéz írásában a *Szent Fruzsina-legenda*, tehát egy önálló mű kezdete és befejezése után van hasonló bejegyzés (185, 220).

⁴¹⁵ A *Debreceni kódex* párhuzamos másolata azonos kéz írásában maradt ránk. A scriptor rubrummal is jelezte a fejezetek kezdéseit, de a befejezéseknél a *Lobkowicz-kódex*étől eltérő szövegű – a szokásnak megfelelően a tartalomra reflektáló – rövid fohások állnak. A kódexben egy (I. 23.) fejezet elszakadt a többitől, három (I. 24., II. 1., II. 10.) pedig egymásra következik. Az utolsó végén egy fohász és a scriptor megjegyzése olvasható: *Amen Aldot : isten diLhertessec : Imag erettem atiamfya* : (296:20–21); semmi nem utal arra, hogy egy teljes, azaz önálló művet zárna le, csupán egy megálló ez a kódex szövegfolyamában.

munkájából kiemelt capitulumok ismét a latin eredetinek megfelelő emelkedő
rendben⁴¹⁶ követik egymást:

- [I. 1. *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi*
*Urnak Neuebe kezdetyc Az Aytatos zent Bernardnac kőnue ez vilagnac meg
vtalasarol es Lristosnak kőueteservl ekkepen (31:1–4)*
- [I. 23. *De meditatione mortis*
Masod Rese ez kőnnec az halalnak meg emlekozetirol (38:1–2)
- [I. 22. *De conditione humanae miseriae*
*Oluastatyc eth az iras az embory g arlosagnac Niavaliassagnac meg gon-
dolasarvl (52:1–3)*
- [I. 24. *De iudicio et poenis peccatorum*
*Neged resse ez kőnnec olvastatic az Iteletrvl es az bñnşşkrvl : minemv
kenockal kenzattatnak (61:7–9)*
- [II. 1. *De interna conversatione homo*
Oluastatic eth az iras tovaba az leky meg vigasztalasrol ekepen (86:9–10)
- [III. 3. *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non
ponderant*
*Oluastatic Az iras Arrvl hogy az vr Istennec igeiet nag Alazatossagal kel
minekvnych halgatvnych es hog sokan nem gondolunch vele (95:1–4)*
- [III. 6. *De probatione veri amatoris*
Oluastatik eth az iras abyzon zeretonek meg byzoñnitasarvl (104:1–2)

A számozás tehát a szerkesztő szándékai szerint haladt, ami megerősíti, hogy
önálló munkának szánta az összeállítást.

A második ellenvetés a műegész-elmélettel szemben az lehet, hogy a lefordí-
tott fejezetek között idegen szövegek, elmélekedések, exemplumok találhatóak,
ám éppen ez a szerkesztési mód sugallja, hogy önálló műnek kell tekintenünk
az összeállítást. Hogy a fordító terveinek megfelelően kerültek a példák a feje-
zetekhez, az abból is kiderül, hogy az összeállító így vezeti be a világi szépség
mulandóságáról szóló egyik exemplumot: *Oluastaik Peldais ez melle (82:5)*.
A XVI. század elején ez megszokott fordulat volt. Ahogy az is, hogy a fordító
az általa fordított fejezeteket elmélekedésekkel egészítette ki, úgy, hogy azok
nem különülnek el, összeolvadnak Kempis – vagy, ahogy a fordító is hitte,
Bernát – szövegével.

⁴¹⁶ A *Lobkowicz-kódex* modern kiadásának táblázatában a számozás és a fejezetek meg-
nevezése pontatlan. *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 30–31.

A következő táblázatban tartalomjegyzékszerűen azokat az interpolációkat sorolom föl, amelyek nem rövid – egyszómondatos – betoldások,⁴¹⁷ hanem hosszabb, önálló elmélkedések, illetőleg exemplumok:

- I. 1. *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi* (31:1–37:20)
Elmélkedés az alázatosságról (32:17–35:8 szövegekői)
- I. 23. *De meditatione mortis* (38:1–48:7)
Példa Szent Ágostontól (48:7–49:8)
Példa a spoletói hiú lány haláláról (49:9–51:17)
- I. 22. *De conditione humanae miseriae* (52:1–59:20)
Példa Szent Ferencről (60:1–61:6)
- I. 24. *De iudicio et poenis peccatorum* (61:7–76:13)
Elmélkedés az utolsó ítéletről (65:8–68:16 szövegekői)
Elmélkedés a pokol kínjairól (76:13–82:4)
Példa a világi élet szépségének mulandóságáról (82:5–83:14)
Példa a rossz keresztények büntetéséről (83:15–86:8)
- II. 1. *De interna conversatione* (86:9–94:19)
- III. 3. *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant* (95:1–101:15)
Elmélkedés a világi tisztesség kereséséről (97:14–99:10 szövegekői)
- III. 6. *De probatione veri amatoris* (104:1–110:11)

Az ismeretlen magyar szerző kilenc fejezetet fordított le, pontosabban ennyit ismerünk a fordításából. Azt a hetet viszont, amely a *Lobkowicz-kódex*ben szerepel, kiegészítéseivel együtt kerek egésznek, önálló műnek szánta. A *De imitatione Christi* fejezetei magyar szövegének elkészítése ugyanolyan fontos volt számára, mint hogy elmélkedéseket szőjön a fordításba, exemplumokat fűzzön Kempishez, és így hozza létre saját alkotását.

Az exemplumok feladata az volt, hogy élénkítsék, megvilágítsák a fordítás mondanivalóját. A felsorolt példák tematikai kapcsolódása a *De meditatione mortis* és a *De iudicio et poenis peccatorum* titulusú fejezethez világos. Nehezebb megérteni, hogy hogyan került a *De conditione humanae miseriae* (I. 22.) mögé a Szent Ferencről szóló példa. Az exemplumban Leo testvér szeretne megbizonyosodni Ferenc alázatosságáról.⁴¹⁸ Csipkelődve kérdi Ferencet,

⁴¹⁷ Ilyenek rövid betoldások vannak például a *Lobkowicz-kódex De interna conversatione* (86:9–94:19) titulusú fejezetében (II. 1.): 89:9–13; 92:18–93:3; 94:14–17. A *Debreceni kódex* recenziójában ezek a mondatok nem szerepelnek.

⁴¹⁸ A beszélgetés a *Fioretti*ben Szent Ferenc és Masszeusz között zajlott. Ennek az eseménynek az átdolgozott és némileg romlott szövegű változata az, amelyet a *Lobkowicz-* és a *Deb-*

honnan van az, hogy az egész világ utána megy, miközben – ez a *Fioretti* szövege – „te nem vagy szép ember, számba vehető tanultságod sincsen, nemesi származással sem dicsekedhetel”.⁴¹⁹ Ferenc válasza, hogy bizonyára ő a legnagyobb bűnös a világon. A példa nem az emberi élet nyomorúságát világítja meg, amiről Kempis I. könyvének 22. fejezete szól, hanem Ferenc alázatát mutatja be, hogy bűnei ellenére lehet Isten választottja, kegyelmet nyerhet.

Akkor mégis hogyan kapcsolódik a példa a fejezethez? Két pontot találhatunk. Az első kézenfekvő: a földi lét nyomorúságának elviselésével szentté válhat az ember – ám ez, valljuk be, igen általános kijelentés és csak lazán kötődik a fejezet tartalmához.

Alkalmasabb megoldás az, amelyet Kempis szövegének és Ferenc példájának rövid, szó szerinti azonosságából olvasunk ki. Most már a *Lobkowicz-kódex* Ferenc-exemplumát idézem, ahol Leó ezt mondja: *te ne leg nag tvdomannv dÿac sem igõn zep termetv* (60:9–10), amivel azon csodálkozását fejezi ki, hogy a világ mégis Ferencet követi. Ehhez a gondolathoz csatlakozik Kempis szentenciája, amelyben a világ ostobái a gazdag és szép embereket csodálják:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Ecce quam bonam vitam ille habet, quam dives et quam magnus, quam potens et excelsus.	Ime mel' igõn hio elette vaõon imez embõr nec mel' igõn kazdag mel' hatalmas : mel zep termetv
I. 22,7.	53:2–5

A Kempistől és a Ferenc-exemplumból vett idézetek a testi és lelki szépség, a *vita carnalis* és a *vita spiritualis* közötti ellentétről szólnak. A középkori szépségfelfogás azon alapszik, hogy a lélek tökéletessége nem köthető a testi megjelenéshez, a belső szépséget nem zárja ki a lelket hordozó külső rútság.⁴²⁰

receni kódexben olvashatunk. A Jókai-kódex csonka szövegében szintén Masszeusz szerepel (127:1–128:19). Vö. Gli scritti di San Francesco e i „Fioretti”, a cura di Augusto VICINELLI, Milano, Il Saggiatore, 1995 (Il Saggiatore economici, 39), cap. X. Konrád Eszter forrásként az Actus beati Francisci et sociorum eius (Kap. 10, 32, 33) azonosította, de nem említette a Lobkowicz-kódexben szereplő példát. Eszter KONRÁD, The Saints of the Mendicant Orders in late Medieval Hungary, doktori értekezés, kézirat, h. n., é. n., 194–196.

⁴¹⁹ Ez Masszeusz szájából hangzik el. *Assisi Szent Ferenc és a Fioretti*, Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1980, 242.

⁴²⁰ Szent Ágoston is erről értekezik a János evangéliumról írt traktátusában: *Pulchritudo aliqua est quae oculis delectat? Nonne martyres amati sunt vehementer; et quando eos commemoramus inardescimus amore? Quid in illis amamus fratres? Membra laniata a feris? Quid foedius, si oculus carnis interroget? Quid pulchrius, si oculus cordis interroget? Quid tibi videtur adolescens pulcherrimus fur? Quomodo horrent oculi tui? Namquid oculi carnis horrent? Si ipsos interroget, nihil illo corpore compositus, nihil ordinatus; et parilitas membrorum et*

Ehhez hozzá kell fűzni, hogy a *De imitatione Christi* I. könyve 22. fejezetében hangzik el először az *interior homo* kifejezés: *Mert igaz meg nehezebb az belső ember az az lelki az testi zűksekkel* (54:8–10).⁴²¹ Az, hogy itt bukkan fel a belsőnek és a külsőnek Szent Páltól eredő éles megkülönböztetése, azt támasztja alá, hogy a példa és Kempis *De conditione humanae miseriae* titulusú fejezete ezen a ponton kapcsolódik egymással: Ferenc megjelenése és műveltsége ellenére belső szépsége által méltó a szentségre és arra, hogy tanítson. Ahhoz, hogy ezt a két szöveget a fordító egy szövegkompozícióban összekapcsolja, meglehetősen mély teológiai ismeretekre volt szükség.

A további exemplumok szintén laza asszociációival társulnak a fordítás egyes szakaszaihoz, a szövegközi interpolációk azonban minden esetben szorosan kapcsolódnak az éppen lefordított fejezet tartalmához. Stílusukban azonban élesen elütnek, Kempis laza szerkezetű szövegével szemben egységes textust alkotnak. A szerző a betoldásait különös gonddal, a teljes fordítás ismeretében és figyelembevételével készítette. Egyik elmékedését, a középkor végi népnyelvű szövegalkotásnak egyik igen szép darabját a *De iudicio et poenis peccatorum* fejezetébe ékelve találjuk (65:8–68:16).

Míg Kempis *De imitatione Christi*je a Szentírásból táplálkozik,⁴²² fordítója egyházi szerzőkre hivatkozik,⁴²³ ebben az interpolációban is egy egyházatyát tesz meg érvelése sarokpontjának: *Azert mongia az zent gergöl doctor magarazvan · Oze profetanac v mondasat · Minemv v gmond elmeie lesson embornec ky az vtoso itelet nec sentencyaiat nem fel y es retteg y · mert v gmond akoron mindon nemv bync embornec somey eleiben hozattatnac · Es tovaba · Akoron Az az itelet nec napian mindonok ky gornvse gel mondattanac || nag felel mel rette gessel embornec v elmeiebe hozattatnak · akoron senkyt az Bwcz bezeed avag az essqseg meg nem menthet* (65:8–66:4)⁴²⁴ – kezdte a fejezet magya-

coloris delectatio illicit oculos: et tamen cum audis quia fur est, fugis hominem animo. Vides ex alia parte senem curvum, baculo innitentem, vix se moventem, rugis undique exaratum: quid vides quod oculos delectet? Audis quia justus est; amas, amplecteris. AUGUSTINUS, *In Ioannis evangelium tractatus*, 3, 21, PL 35, 1405.

⁴²¹ *Valde enim gravatur interior homo necessitatibus corporalibus in hoc mundo.* I. 22,13.

⁴²² Kempis Szentírás-használatáról: HARGITTAY Emil, *A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában*, in *Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013, 58–65.

⁴²³ 32:17–35:8 (I.1.).

⁴²⁴ Gregorius Magnus, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, Lib. I. Homilia II, 16. *quae mens erit hominis aeterni Iudicis sententiam non formidantis? Ibi enim tunc cuncta simul peccata ante oculos redeunt, ibi omnia quae cum delectatione acta sunt ad memoriam cum pavore revocantur, ibi caligo cogitationis miserae ex poena proxima damnationis.* (PL 76, 802.)

rázatát a fordító. Az idézet pontos fordítása után azonban a szerző elszakadt az egyszerű átültetéstől, és bár Szent Bernátra – nem tudja, hogy Thomas à Kempisre – hivatkozik, élénk képekkel, a haláltánc motívumaival, a *Vado mori* szavaival festi le a haldokló félelmét: *Oh : ime : immar meg haloc telies alnocsag | ockal es vlatatos býnõckel · es immar ielõntetõm avag vittetetõm az soros itelõ býro eleiben zamot advan mind az en tetemenimrõl : (66:5–10)*. A szövegben itt Kempistõl csupán egy-egy fordulat, a számadás mozzanata fedezhetõ fel, a hivatkozott hely mégsem más, mint az éppen fordított fejezet elsõ mondata,⁴²⁵ ahol szintén ez a téves fordítás szerepel: *soros itelõ býro*.⁴²⁶

A folytatásban a ferences Thomas Celanusnak (†1255 körül) tulajdonított *Dies irae* reminiscenciát fedezhetünk föl: *Jay ennekõm azért náváľsnac mikoron el' ivvend az iteletnec napia · es az kõnvec meg nõytatandnac mel' kõnbõl mind az en mivelkõdetim · es gondolatim az vr istennec elõte kõ mondattatnac · Tehat en feiem le bochatvan az en lelkõ ezmeretõmnec konsienciamnac go: nos: || zegõnsegõs esmeretincnec mýatta alloc vrnac elõte es keservsegõsõn tvdniamint meg gondolvan az entet gonossagimat (66:10–67:4)*.⁴²⁷

A halottak napi liturgia szekvenciájának átirata után az interpolációban ismét Kempis *De imitatione Christi*jének parafrázisa következik; itt másik locust, a *De meditatione mortis* (I. 23.) titulusú fejezet szövegét idézi:

⁴²⁵ *In omnibus rebus respice finem et qualiter ante districtum iudicem stabis, cui nihil est occultum, qui muneribus non placatur nec excusationes recipit, sed quod iustum est iudicabit.* I. 24,1. *Minden nemv teteménõdbe es mývelkõdetõdben az veget meg tekinlhed es nezied : es mýkepen az soros itelõ býronac elõtte allas : kinec semmý el nõynchen týtõkoltatvan · kõ aiandekokalmeg nem engezteltetýk : sem maga mentessõket nem vessõn · de ammi igaz ast itelt (Lobkowicz-kõdex, 61:10–18).*

⁴²⁶ Lásd a *Mühelymunka* című fejezet fordítási hibákról szóló részét.

⁴²⁷ [5] *Liber scriptus proferetur, / In quo totum continetur, / Unde mundus iudicetur.* [6] *Iudex ergo cum sedebit, / Quidquid latet, apparebit: / Nil inultum remanebit.* Nikolaus GHR, *Dies irae. Die Sequenz der Totenmesse*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1923.

<i>De iudicio et poenis peccatorum</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	Interpolált szöveg
<p>Quid prodest diu vivere, quando parum emendatur?</p> <p>I. 23,10</p> <p>Ah, longa vita non semper emendat, sed saepe culpam magis auget.</p>	<p>¶ Mit haznal sokaig elvnc · hogha el keuisse iobif'tioch meg ammÿ eletuncket :</p> <p>39:13–15</p> <p>Iaÿ mert a hozzv : elet nem mÿndõnkoron iobÿt meg · de inkab gÿakorta a bÿnt tÿbÿtÿ qregbitÿ meg :</p>	<p>¶ Mert valamenevel hozzaban var mastan az vr isten hog eletvncet meg iobehoc iamborbaka legvnc anneval sorsban es kemenben itel hog ha tunasagvncnac mÿatta meg v'talangok · mire azert ez elettoÿ el' igõn zeretiok kÿbe : mennevel hoziaban el'vnc Anneval tÿbet vetkozvnc : Mert menevel embõr nec elete hoziab anneval incab az bÿn samlalhatatlamb : mire · mert naponken az gonssagoc nevekõd nec sokasvlnac · es az iosagos mivelkõdetok el vetet nec ez el hagattatnac ·</p>
I. 23,11.	39:15–18	67:11– 68:7

Az interpoláció részletével megegyező párhuzamos helyeket találunk a *De meditatione mortis* (I. 23.) titulusú fejezetben. Különösen érdekes az azonosság ott, ahol a magyar fordítás szövege eltér a latintól:

<i>De iudicio et poenis peccatorum</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	Interpolált szöveg
<p>...et vita hominum tamquam umbra cito pertransit</p> <p>I. 23,38.</p>	<p>es embõr nec eÿetÿ mÿkepen az arnÿch el mvlic</p> <p>46:3–4</p>	<p>Mert embõr nec v elete mikepen az fÿst ol' hamar el mvlic</p> <p>68:11–12</p>

Az interpoláció *fumus* ('füst') szava nem szerepel a *De imitatione Christi* ismert variánsai között.⁴²⁸ A hasonlat eltérő tartalommal megtalálható a zsolttárakban,⁴²⁹ de eredetét – legalábbis ebben a szövegben – valószínűleg nem onnan vette, hanem Canterbury Szent Anzelm (Anselmus Cantuariensis 1033–1109) *Carmen de contemptu mundi*jából. Anzelmnél a gondolat is azonos: *Vita, sa-*

⁴²⁸ *De imitatione Christi*, 74.

⁴²⁹ Ps 37,20; 102,14.

*lus, hominum quoque caetera, fumus et umbra est : / Omnia praetereunt, nulla manere vides.*⁴³⁰

A *De iudicio et poenis peccatorum* titulusú fejezet hosszú interpolációja nem fordítás, nem tartalmi kivonat, hanem egyéb citátumok mellett Kempis szentenciáinak narrációvá alakításával készült elmélkedés. Az interpoláció olyan stíuselemeket tartalmaz, amelyeket a *Lobkowicz-kódex* őrizte szöveg Kempis-fordítójától ismerhetünk. Úgy állította párba a szavakat, mint az éppen tárgyalt, az utolsó ítéletről és a pokol kínjairól szóló fejezet fordításában: *felÿ es rettegÿ* (65:13),⁴³¹ *nag felelmelel rettegeſſel* (66:1), *ielÿntetÿm avag vittetÿm* (66:8). Ez is mutatja, hogy a fordító és az interpolációt készítő szerzetes ugyanaz a személy volt, aki saját fogalmazványában nemcsak abból a fejezetből idézett, amelyen éppen dolgozott, hanem a többiből is.

Az interpoláció szerzőjének és a fordítás készítőjének azonossága melletti érv még, hogy a *Lobkowicz-kódex* – és csak a *Lobkowicz-kódex!* – interpolációiban egy ritka szó fordul elő, amelyet a három Kempis-fordítást tartalmazó kódexben csak ez a szerző használt. Ez az „uszamik”.⁴³² A fordító a ’csúszik’, ’siklik’ jelentésű szót három fejezet interpolációiban írta le: *el vssamik* (89:11–12; II. 1),⁴³³ *be vzzamo* (98:3–4; III. 3) és *bee v zamik* (110:4–5; III. 6).

A magyar művet összeállító szerző nem tévedt ismeretlen ösvényre. Válogatások és Kempis *De imitatione Christi* című művén alapuló kompilációk délnémet területen is készültek. A teljes munka fordítására jobbra a nyomtatott kiadások megjelenése és elterjedése után vállalkoztak.⁴³⁴

A fordító és fordítása

A *Lobkowicz-kódex*béli Kempis-összeállítás készítőjének teológiai képzettségét a korábban bemutatott példák már megvilágították. A fordító, aki egyben szerkesztője is volt a szövegnek, ha nem is biztos, hogy lefordította, de ismerte

⁴³⁰ PL, 158, 704.

⁴³¹ *O návalias hÿt býnÿs mÿt fel'eels mondas az vr istennec mindÿn : ll gonossagidat tvdonac ki lam nemikoron rettegeÿd es felÿd az meg haragvth embÿrnece zÿmeliet es orlhaiat* (*Lobkowicz-kódex*, 61:18–62:4). Latinja: *O miserrime et insipiens, quid respondebis Deo omnia mala tua scienti, qui interdum times vultum hominis irati?* I. 24,2.

⁴³² A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* a *Lobkowicz-kódex*en kívül csak egy példát ismer. III, 865.

⁴³³ Ez a hely a *Debreceni kódex* másolatának párhuzama, de az átdolgozó kihagyta az interpolációt.

⁴³⁴ Werner WILLIAMS-KRAPP, *Die süddeutschen Übersetzungen der 'Imitatio Christi'. Zur Rezeption der Devotio moderna im oberlant*, in *Aus dem Winkel in die Welt. Die Bücher des Thomas von Kempen und ihre Schicksale*, Hrsg. Ulrike BODEMANN, Nikolaus STAUBACH, Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2006 (Tradition – Reform – Innovation, 11), 65–79, 75.

a *De imitatione Christi* teljes szövegét, és értette is a mű üzenetét. Ezt a fordítás elé illesztett interpoláció bizonyítja: *Az edqs Iesusnac v zawa mondvan : A kj akar en vtannam jvni tagagia meg w magat az az v tulaidon akaratiat es vege fel v kereset az az A Penitencianac tartasat es kouesson engomet* (31:5–11).⁴³⁵ A magyar fordító ezzel a *De imitatione Christi* II. könyvének (12, *De regia via sanctae crucis*) végéről átvett szentírási idézettel⁴³⁶ bizonyítja, hogy pontosan és jól értelmezte Kempis szándékát, aki compassióra,⁴³⁷ Krisztus szenvedésének átélésére szólította föl olvasóját. Ennek a misztikus együtt-szenvedésnek a módját adja meg magyarázatában: *v es vege fel v kereset az az A Penitencianac tartasat*.⁴³⁸ A fordító az előrehozott idézettel és magyarázataival használati útmutatót adott a *De imitatione Christi* olvasásához.

A fordító teológiai műveltségének nyomát láthatjuk egy szófordulatában, amelynek előzményét nem a *De imitatione Christi*-ben találjuk meg. Kempis III. és IV. könyve dialógus formában készült. Kempis a lelki élet egyre mélyebb rétegeibe hatol, az I. könyv személytelen aszkézisétől jut el a III. könyvben az Istennel való bensőséges beszélgetésig, míg az utolsó könyvben már a lélek

⁴³⁵ A magyar fordító első interpolációja egy olyan evangéliumi részlet, amelyet a szinoptikusok azonosan írtak le: *Az et convocata turba cum discipulis suis dixit eis si quis vult post me sequi denegat se ipsum et tollat crucem suam et sequatur me* (Mc 8,34). *Tunc Iesus dixit discipulis suis si quis vult post me venire abneget semet ipsum et tollat crucem suam et sequatur me* (Mt 16,24). *Dicebat autem ad omnes si quis vult post me venire abneget se ipsum et tollat crucem suam cotidie et sequatur me* (Lc 9,23).

⁴³⁶ Ez a szentírási idézet szerepel Kempisnél, aki ezzel zárja a *De imitatione Christi* II. könyvét, amely a belső, azaz lelki életbe vezeti be az olvasót: *Nam et sequentes se discipulos omnesque eum sequi cupientes manifeste ad crucem portandam hortatur et dicit: – Si quis vult venire post me, abneget semetipsum et tollat crucem suam et sequatur me. – Omnibus ergo perlectis et scrutatis, si ista finalis conclusio: – Quoniam per multas tribulationes oportet nos intrare in regnum Dei. – Amen. (De regia via sanctae crucis II. 12,69–70.)* Magyarul: *Ő pedig a nyomába szegődő tanítványokat, s mindazt, aki követni akarja őt, világos szóval a kereszthordozására biztatja, és azt mondja: „Aki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye föl keresztjét, és úgy kövessen.” Azért mindent átolvassa, megvizsgálva elmékedésünk végső tanulsága: sok szenvedés árán kell nekünk Isten országába bejutnunk. (Krisztus követése, 46.)*

⁴³⁷ Vö. Katharina Mertens FLEURY, *Leiden lesen. Bedeutungen von compassio um 1200 und die Poetik des Mit-Leidens im 'Parzival' Wolframs von Eschenbach*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2006, 23–47.

⁴³⁸ Korondi Ágnes – bár nem tudja, hogy az idézet Kempis is használta munkájában – a Krisztus-követés megfogalmazásának tartja, és helyesen a *De imitatione Christi* és a compassió szoros kapcsolatát húzza alá. KORONDI ÁGNES, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztikarecepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016, 248–249.

önmagát és Istent is megszólítja.⁴³⁹ A párbeszédes forma jelzésére számos megoldást alkalmaztak a latin kéziratokban, hol a *magister* szól a *discipulushoz*, hol a *sapientia* az, aki a *discipulust* oktatja. A legegyszerűbb változat, amikor az Isten beszél az emberhez: *Deus ad hominem*.⁴⁴⁰ A *Lobkowicz-kódex*ben lévő ismétlődő fordításnak egyik latin előzmény sem felel meg,⁴⁴¹ a fordító leleményével vagy ismeretlen latin verzióval – állunk szemben:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Audi, fili mi, verba mea. Verba mea suavissima sunt, philosophorum et sapientum huius mundi scientiam excedentia.	Aaz aldót isten zol az aitato lelochoz mondvan · halgasad zerető fýam az en igemet es bezedőmet mindőn doctorocnak es ez velagi bvcheknec thvdomaännocnak felőte valot
III. 3,1.	95:5–10

A kifejezés latin mintája Bonaventura *Soliloquium*ában fordul elő, ahol az *anima devota, veritatis aeternae discipula, meditando interrogat, et homo interior mentaliter loquendo respondet*.⁴⁴² Az *anima devota* a latin teológiai munkákban nem szokatlan szókapcsolat, de nem is általános. Abban az összefüggésben, hogy az áhítatos hívő (a lélek) magányos beszélgetést folytat Istennel, az Bonaventura misztikájának jellemző motívuma. Az „ájtatos lélek” fordulat a fentivel azonos szituációban, Istennel folytatott párbeszéd formában másutt nem is olvasható a magyar kódexekben.⁴⁴³ Arra a következtetésre

⁴³⁹ Rudolf Th. M. van DIJK, *Askese oder Mystik? Der entscheidende Rang des 'Buches der inneren Tröstung' in der 'Nachfolge Christi' des Thomas a Kempis*, in *Aus dem Winkel in die Welt. Die Bücher des Thomas von Kempen und ihre Schicksale, Vorträge des Kolloquiums Kempen 2002, veranstaltet vom Thomas-Archiv Kempen und vom Devotio moderna-Projekt Münster*, ed. Ulrike BODEMANN-KORNHAAS, Nikolaus STAUBACH, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006, 173–187.

⁴⁴⁰ *De imitatione Christi*, XXV–XXVI.

⁴⁴¹ Ilyen hely még: *Homo dixit* (III, 3,4); *zol immar az aitato leloch* (95:18) – ez is variáns, a szövegben a párbeszédet csak *Et dixi* jelzi. *De imitatione Christi*, 137.

⁴⁴² BONAVENTURA, *Soliloquium, De quatuor mentalibus exercitiis (Alleingespräch. Über die vier geistlichen Übungen)*, München, Kösel-Verlag, 1958, 16. Az ájtatos lélek, mint egy diák, elmélkedés közben kérdéseket tesz föl az örök Igazságnak, és a belső ember a lélek beszédével megválaszolja azt.

⁴⁴³ A kifejezés főleg megszólításként szerepel, és általában egy-egy szerzőhöz (fordítóhoz) köthető. A *Cornides-kódex*ben, a karácsonyi prédikációban négyszer fordul elő: *O aytatos lelek menyel te es latnod; ote aytatos lelek chokolyad meg az jazolba fekev gyermek iefufnak edes labayt* (39v), *Vegyed azert o aytatos lelek te hozyad ez zepfeges gyermek iefuft; Aly te es ot oaytatos lelek · es legy kez zolgalnod ez edes iefufnak* (40r). A *Cornides-kódex*ben még egy helyen találkozunk a jelzős szerkezettel a mennybemenetel ünnepére szóló beszédben: *ez keet*

juthatunk, hogy a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordító a *Soliloquium* hatására választotta ezt a jelzős szerkezetet.

A *Lobkowicz-kódex*ben ránk maradt *De imitatione Christi*-fejezetek fordításának minősége egyenetlen. A fordító, bár több retorikai elemet átemelt, nem próbálkozott a latin nyelvű szöveg ritmikus rimes prózájának visszaadásával. A magyarra hűen átültetett szentenciák közé sok pontatlan fordítás, túlmagyarázott mondat keveredett. Erre példa lehet az előbb bemutatott, a fordítás elején álló szentírási idézet is.

A rövid interpolációt kétszer akasztja meg egy-egy közbevetés az · az · v *tu-laidon akaratiat* · és az · az · A · *Penitencianac tartasat*. Az eredeti szöveghez fűzött magyarázatokat mindkétszer formula, felemelt pont és *azaz* jelzi. Ezek az eszközök betöltik a funkciójukat, még ha nem is választják el olyan határozottan a betoldásokat az eredetitől, mint a Komjáti által használt parentézisek. Ahogy a rövid interpolációk, úgy a fordító szókettozések is túlmagyarázásnak tűnhetnének, ha a korszak – egyébként az ókortól követt⁴⁴⁴ – fordítási gyakorlata nem ismerné ezt az eljárást. A fordításnak ez a módszere a latin szövegek népnyelvre való átültetésekor alakult ki, új szavak képzése (*nova verba*) és a körülírás (*circumloqui*) jellemzi.⁴⁴⁵ A latinból németre fordító szerzők – köztük Berthold von Regensburg (1210 körül – 1272), és jóval később a bécsi fordítóiskola tagjainak egy része – arra panaszkodtak, hogy nyelvük sokkal kevesebb fogalmat tud kifejezni, mint a latin, mindent körbe kell írni (*vmbred*), hogy megértessék magukat: *sîn wir also arm an tiuscher sprâche, das wir nicht wol betiuten mügen waz tiutsche sprichet stipendia, wan mit vil umbrede*.⁴⁴⁶

zarnyakual az aytatos lelek repevlhet menyorzagban crifstufhoz (62r) – ennek a fordulatnak sincs latin előzménye. A *Debreceni kódex* vaskos korpuszában a Kempis-fordítás recenzióján kívül csupán nyolc alkalommal szerepel a jelzős összetétel. Négyyszer a Kempis-fordításhoz kapcsolódó *Meditationes vitae Christi* 77. fejezete interpolált fordításában (309:17, 313:8, 315:2, 318:17), és négyyszer Alexandriai Katalin legendájában (496:4, 504:23, 528:10, 529:5). Kiténik tehát, hogy itt egy-egy alkotóhoz fűződik a fordulat használata. Az *Érdy-kódex*ben négyyszer, az *Érsekújvári kódex*ben hétszer, a *Weszprémi-kódex* devóciós passiójában tízszer bukkanunk az ájtatos lélek szerkezetre.

⁴⁴⁴ Heinrich MARTI, *Übersetzer der Augustin-Zeit*, München, 1974 (*Studia et testimonia antiqua*, 14), 82–84.

⁴⁴⁵ STEER, *Hugo Ripelin von Strassburg*, 590.

⁴⁴⁶ „[...] német nyelvünk olyan szegényes, hogy nem tudjuk kifejezni, hogy mit jelent a *stipendia*, csak ha sok szóval körülírjuk.” *Berthold von Regensburg. Vollständige Ausgabe seiner Predigten mit Einleitungen und Anmerkungen*, Hgg. von Franz PFEIFFER, Joseph STROBL, Wien, 1880, II, 221, reprint, újabb kiegészítésekkel: Kurt RUH, Berlin, 1965. A bécsi fordítóiskolához köthető Donatus grammatikájának fordítása, amelynek előszava szó szerint ugyanazt fogalmazta meg két évszázaddal később, mint Berthold. Vö. WOLF, *Hof – Universität – Laien*, 262.

A Kempist fordító magyar szerzetest fordítási megoldásai, magyarázatai, a teológiai fogalmakra talált kifejezései közép- és nyugat-európai társaihoz, valamint az erasmista Komjáti Benedekhez kötik. Műveltsége egyetemi társaiéhoz hasonló, velük azonos nyelvi tanulmányokban vett részt,⁴⁴⁷ olyasfajta nézeteket vallhatott a népnyelvre való fordításról, mint a bécsi fordítóiskola tagjai.

Retorikai megoldások

A fordító a magyar szövegben nem csillogtathatta meg retorikai ismereteit, nem terjeszkedhetett túl originálásának ékítményein. A magyar szövegben retorikai alakzatokat tehát csak ott használhatott, pontosabban ott emelt át, ahol Kempis maga is élt velük. A *De imitatione Christi*ben viszonylag csekély számú retorikai elemet találunk,⁴⁴⁸ például anaforákat, amelyek parallelizmusokat eredményeznek. Ezeket a fordító többnyire helyesen vissza is adta.

Párhuzamos szerkezetű mondatok ecsetelik a pokolba jutók kínjait az I. könyv 24. fejezetének 11–12. és 14–16. szentenciáiban. A fordító azonban nem bízott olvasója figyelmében, hogy a mondatok élén álló „ott” elegendő az infernóra való visszautalásra, és rendszeresen kiegészítette a szót: *Oth er L hed az pokolba* (64:15), *Oth az az pokolba* (68:16). Egyszer maga toldotta be a visszautalást, amely a latin eredetiben nem szerepelt. Ez, mivel mondaton belül volt, már nem kapott kiegészítést: *Oth az az pokolba az iora valo restok tyz l zes ostonockel fyldaltatnac · Oth az torkosoc monthatatlan nag heesegre es zomivsagra soritatnac es kenzattatnac ·* (64:10–15).⁴⁴⁹

Más esetben a fordító Kempis szövegétől eltérve hozott létre anaforát. A *De imitatione Christi* III. könyvében a hívő lélek párbeszédet folytat Istennel. Isten az ember szemére veti, hogy hívő lelke nem szereti őt megfelelően. Magyarázatát egy „mert”-tel bevezetett mondatral kezdte. A továbbiakban a fordító azonos kötőszavakat illesztett a mondatok élére:

⁴⁴⁷ HENKEL, *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte*, 101; KISS Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban*, 225–247.

⁴⁴⁸ Erről a retorikai eszköztelenségről: Christian LOHMER, *Rhetorik des Verzichts im mittelalterlichen Mönchtum*, in *Rhetorik des Genusses*, Hg. Lothar KOLMER, Wien–Berlin, LIT-Verlag, 2007 (Salzburger Beiträge zu Rhetorik und Argumentationstheorie, 3), 213–233. Szellems elmélete szerint az ékes beszéd elutasítása a szerzetesi erényekkel, a szegénység, a tisztaság és az engedelmesség triászával függ össze, amit ki kell egészíteni az askézis szeretetével, a világi karrier és a világi képzettségről való lemondás elfogadásával. Uo. 217 skk.

⁴⁴⁹ *Ibi accidiosi ardentibus stimulis pungentur, et gulosi ingenti fame ac siti cruciabuntur.* I. 24,11.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Fili, non es adhuc fortis et prudens amator. III. 6,1.	Az vr isten zol az aitasos lelochoz mondvan : Fřyam nem vag meg erřs es bwŁz zeretř : 104:4–6
Quare, Domine? III. 6,2.	mire vram : 104:6
Quia propter modicam contrarietatem deficiis a coeptis et nimis avide consolationem quaeris. III. 6,3.	mert eř keves ellenřđ valo meg haboritaserth meg hagod az el kezdřt ioth es řřłte igřn mohon keresřđ az vřgasagot 104:6–10
Fortis amator stat in tentationibus, nec callidis credit persuasionibus inimici. III. 6,4.	¶ Mert hřged hog az erřs zeretř al alhatatoson az keseretřk be : es nem hizřn az ag ellensegrec ř Ł halardsagival keztesivel 104:10–13
Sicut in prosperis ei placeo, ita nec in adversis displiceo. III. 6,5.	mert mķepen en az engřmet zeretřknec kelemetřs vagřk v elomenetřkben ezřn kepen kel zeretřtsnec lenřm az v haborvsagocba es : 104:14–17
Prudens amator, non tam donum amantis, quam dantis considerat amorem. III. 6,6.	Mert az bwŁz zeretř nem annera merteklř az v zeretřnec aiandekat menereaz v kevansagat 104:18–20

A könnyebb megértés kedvéért Kempis szentenciáit a fordító az eredetiben nem szereplő kötőszavakkal kötötte össze. Módszerét a későbbiekben a recenzensek is követték.⁴⁵⁰ Ezzel a prédikációs gyakorlatukban is fölhasznált, a skolasztikus teológiában megtanult argumentációs technikát alkalmazták. A formális logika ok-okozati következtetéseinek, a dedukciónak a kötőszó a habarcsa volt, a konjunkciókat használták az eredetileg egymáshoz lazán kapcsolódó mondatok egységes szöveggé alakításához.

Kempis az I. könyv 23. fejezetében hosszan beszél a váratlan végről, rövid parallelizmusokban emlegeti a különféle halálnemeket. Ezen a helyen a fordító nem adta vissza a mondatokon belüli anaforikus ismétlődések váltakozását:

⁴⁵⁰ A kötőszavaknak a fordításban és az átdolgozásokban való használatáról a *Műhelymunka* című fejezetben volt részletesen szó.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Quotiens audisti a dicentibus, quia ille gladio cecidit, ille submersus est, ille ab alto ruens cervicem fregit, ille manducando obriguit, ille ludendo finem fecit; alius igne, alius ferro, alius peste, alius latrocinio interiit. I. 23,37.	Vaÿ mel' igqn socsor hallottad az mondoctvl · mert nemel' tǒr nec mÿata essǒt · nemel' vizben hot · es imez · magassagbol essǒt es niaka kÿ segǒt · es nemel' even meg fvlt es meg merevǒdǒt · es nemel' iaczvan v' eletenec somorvsagoston veget- tet · nemel' tÿznec mÿata hot meg · nemel' vasnak tǒr nec mÿatta · nemel' dǒg halalnac : nemel' tol vaÿnac mÿatta ǒlettetǒt meg · 45:7–46:1

A tagmondatokat – akárcsak korábban – kedve szerint kiegészítette („megfűlt”, „szomorúságosan”), másutt páros kifejezést használt. Nehezen eldönthető, hogy a fordító bizalmatlan volt-e az olvasójával szemben, és a számára érthető szót kereste, vagy ő nem ismerte fel a metonímiát: *vasnak tǒr nec mÿatta*, párosította a szót egy helyen.

Szópárok

A *Műhelymunka* című fejezetben többször láthattuk, hogy a fordító egy latin szót két magyarral adott vissza. Ezt a szópárosítást⁴⁵¹ a korszak stíluszokásának is nevezik. A szinonimák párba állításának retorikai gyökerei is vannak.⁴⁵² A népnyelvű irodalmakban gyakorta élnek e stilisztikai eszközzel.⁴⁵³ A nyelvészeti irodalom szerint használata valószínűleg összefügg a fordító magyarázó szándékával, azzal – emlékezzünk csak Komjáti Benedek megjegyzésére –,

⁴⁵¹ A kifejezést MÉSZÖLY Gedeon *Szűz Szent Margit asszonyinak, Béla királynak leányának élete* (Nép és Nyelv, 1 [1941], 18–23) című tanulmányából vettem át. Köszönöm M. Nagy Ilonának, hogy felhívta a tanulmányra a figyelmem.

⁴⁵² A kolostori anyanyelvű kódexszövegek szóképzéséről: M. NAGY Ilona, „*Eleven szótárak*”, 339–344; Uő, *A melléknévi szópárosítás néhány kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben (a Ráskay Lea másolta kódexek példáján)*, in *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*, I, szerk. IVÁNYI Zsuzsanna, PETHŐ Gergely, Debrecen, Printart-Press, 2011, 231–243.

⁴⁵³ M. Nagy Ilona 2011-es dolgozatában külföldi példákat idéz (232), ehhez még lásd WOLF, Hof – *Universität – Laien*, 308–309, a szerző itt kissé pontatlanul „Zwillingsformel”-t (íkesített forma) emleget, és a pontos szövegfordítás eszközeként írja le a jelenséget.

hogy pontosabban megvilágítsa a latin szó népnyelvű jelentését.⁴⁵⁴ Ezt példázhatja a következő idézet is:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Non est magna fiducia ponenda in homine fragili et mortali, etiamsi utilis sit et dilectus, neque tristitia multa capienda ex hoc, si interdum adversetur et contradicat.	Nem kel azért embõr nec igõn nag bizodalmat es remensegõt vetnyje ez garlo es meg halando embõrbe meg ha zeretõ barátod es atãtfya legõn is : Sem igõn nag zomorvsagot ebõl ne veg hogy : ha nemikoron meg bantatol es valamÿ ellenõd mondatatic
II. 1,14.	88:16–89:3

A szentenciában található olyan szópár, amely a latin eredeti kétszavas jelzõjét fordítja (*in homine fragili et mortali* ~ *garlo es meg halando embõrbe*), de olyan szó is akad, amely a latin szövegben nem szerepel, ám a fordító két szóval magyarázza: *baratod es atãtfya*.

Ez utóbbi példa ellentmondhatna a fõként nyelvészek által képviselt fel fogásnak, hogy a szópárral a fordító a latin szó magyar megfelelõjét keresi. A szópárok akkor is megjelentek, amikor a fordító szerzõként saját szövegét interpolálta a fordításba. Ennek oka talán, hogy elmékedésében latin elõzményekre támaszkodott, vagy pedig, hogy szótári alakok rögzõdtek szókészletében, de éppen így feltételezhetjük, hogy stíluselemnek tekintette az efféle szókettõzést: *el fõdõzvc palastozvc* (67:9–10), *nevekõdnec sokasvlnac, el vetetnec ez el hagattatnac*⁴⁵⁵ (68:5–6, 7), *oka es gõkere* (97:19), *alnocsagnac es Lhalardsagnac* (98:5–6).

Magyarázó betoldások

A *Lobkowicz-kódex*ben megõrzött õsfordítást magyarázó betoldások sora szövi át, amelyeket „azaz” kötõszó vezet be. A fordító leggyakrabban a latin szöveg elvont kijelentéseit magyarázta:

⁴⁵⁴ A magyarázásra való törekvést látják a jelenségben: MÉSZÖLY, *Szûz Szent Margit aszszonynak, Béla királynak leányának élete*, 18; PAPP Zsuzsanna, *A mellérendelõ szõszerkezetek, in A magyar nyelv történeti nyelvtana*, fõszerk. BENKÕ Loránd, II/2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 474–497; valamint MADAS Edit, *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század elsõ negyedébõl, in Mûvelõdéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 159–175.

⁴⁵⁵ A második szópárban nyilvánvaló íráshiba van, a *scriptor es* helyett *ezt* írt. A betûcsere nem a mintapéldány olvashatatlan szövege miatt jött létre, hanem a sokat emlegetett *s~z* jelölés anomáliáinak köszönhetõen.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Vanitas est praesentem vitam solum attendere et quae futura sunt non praevidere. I. 1,17.	¶ hÿvsag Ł ak ez ielõn valo eletre igekõznÿ es ámeliec iwendõc ahoz nem latnÿ az az · õrõk diŁ hosegre 36:16–19
Vanitas est diligere quod cum omni celeritate transit et illuc non festinare ubi sempiternum manet gaudium. I. 1,18.	hÿtsag azt keuannÿ ll kÿ mindõn hamarsagal el mvlic az az · ez vilagÿak · es oda nem sÿetnÿ holot õrõkkvl valo vigasag avag õrõm vaõon tvgniamint meńńeknec orzagaba 36:19–37:5

A második (I. 1,18.) szentenciában az „azaz” mellett a „tudniamint” szóval mutatja a fordító, hogy Kempis szövegének jelentését világítja meg. A kötőszó a Kempis-változatok közül egyedül csak a *Lobkowicz-kódex*ben, tehát az ősfordításban fordul elő.⁴⁵⁶

Az ilyesfajta kiegészítés, figyelmeztetés kedvelt eljárása a *Lobkowicz-kódex*ben megismert fordítónak. A magyarázatokkal olvasója segítségére volt, a szöveg megértését könnyítette meg.

Szókészlet

A most tárgyalandó *homo interior* kifejezés a *Lobkowicz-kódex*ben megőrzött ősfordításban – akárcsak Kempis művében – először a *De conditione humanae miseriae* (I. 22.) fejezetben bukkant föl, amelyben Isten és a belső ember folytat beszélgetést. Kempis itt az embert körülölelő teremtett világ és az emberi belső ellentétét taglalja. A Pál apostoltól származó kifejezés, a *homo interior* ragadja meg az ellentét lényegét: *propter quod non deficimus sed licet is qui foris est noster homo corrumpitur tamen is qui intus est renovatur de die in diem* (II Cor 4,16).⁴⁵⁷ A kifejezés még két helyen található meg Pál leveleiben; az egyik a Rómaiakhoz szólóban,⁴⁵⁸ a másik az Efezusban élőknek írottban van: *ut det vobis secundum divitias gloriae suae virtute corroborari per Spiritum*

⁴⁵⁶ 91:17–18; 101:4.

⁴⁵⁷ *Ezért nem veszítjük el kedvünket, mert bár a külső ember romlásnak indult bennünk, a belső napról napra megújul.* (2Kor 4,16).

⁴⁵⁸ [...] *condelector enim legi Dei secundum interiorem hominem video autem aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meae et captivantem me in lege peccati quae est in membris meis* (Ro 7,22). *A belső ember szerint az Isten törvényében lelem öröömöm, de tagjaimban más törvényt észlelek, s ez küzd értelmem törvénye ellen, és a tagjaimban levő bűn törvényének rabjává tesz* (Róm 7,22–23).

eius in interiore homine (Eph 3,16). Ez utóbbinak a fordítása a *Döbrentei-kódex* szerint ez: *Es hog' v dilösegent : kazdagsagaent aggon nektek oröke erösqöndö-tök : v lelke mia belöl· valo emberben* (374:6–8).⁴⁵⁹ Szent Pál az emberi életnek Istentől megérintett részéről beszél, amely kapcsolatban áll vele. Ennek ellentéte a külső, romlandó világ, amelynek része a *homo exterior*, a test.⁴⁶⁰ Erről elmélkedik Kempis is – a hívőnek el kell utasítania a romlandó külső világot. Ezt a részletet csak a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításából ismerjük, nincs párhuzamos magyar szövege:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Valde enim gravatur interior homo necessitatibus corporalibus in hoc mundo.	¶Mert igön meg' nehezl· az belsö embör az az lelkö az testö zököseöökkel
I. 22,13.	54:8–10

A fordító feltehetőleg nem bízott olvasója ismereteiben, ezért megmagyarázta a kifejezést: „lelki ember”. A kifejezés későbbi előfordulásai is rágaszkodott az egyszerűbb magyarázó megoldáshoz, de már az eredeti fordulat megisméltése nélkül.⁴⁶¹

A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fejezetei azt mutatják, hogy a fordító néhány latin kifejezésnek nem találta meg a magyar megfelelőjét. Ez a megállapítás leginkább az egyházi nyelv egyes elemeire vonatkozik, ekkor még nem alakult ki a megfelelő szókészlet. A kolostori erények felsorolásakor igen nehezen fejezte ki magát:

⁴⁵⁹ *Adja meg nektek dicsőségének gazdagsága szerint, hogy Lelke áltl megerösödjetek bensö emberré* (Eph 3,16).

⁴⁶⁰ [...] *condelector enim legi Dei secundum interiorem hominem* (Rm 7,22); *propter quod non deficimus sed licet is qui foris est noster homo corrumpitur tamen is qui intus est renovatur de die in diem* (II Cor 4,16); *ut det vobis secundum divitias gloriae suae virtute corroborari per Spiritum eius in interiore homine* (Eph 3,16).

⁴⁶¹ A párhuzamokról *A recenzíók* című rész *Debreceni kódex*-béli átdolgozást taglaló szakaszban lesz szó.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Dabit namque magnam fiduciam moriendi perfectus contemptus mundi, fervens desiderium in virtutibus proficiendi, amor disciplinae, labor poenitentiae, promptitudo obedientiae, abnegatio sui et supportatio cuiuslibet adversitatis pro amore Christi.	Mert batørsagqsõn meg halasnac nağ : bizodalmat agiac ez vilagnac tekeletõs meg vtalasa · es iosagocban valo haznalatnac bvzgosagos keuansaga · az feğelmnec zeretety · Penitencia tartasnac mvkaia · es embõrnec v maganac meg tagadasa es a cristos iesusnac zeretetyert myndõn nemv elensęsõs · es bossvsagos dolognac el senvedese ·
I. 23,22.	41:18–42:9

Az engedelmességrõl szóló tagmondat kimaradt, itt feltehetõleg a másoló nézte el a sort. A korabeli magyar nyelv szókészletébõl még hiányzik az „erény”, a „bûnbánat”, az „õnmehtagadás” fõnév, mindegyiket körülírással lehetett csak kifejezni. A „lelkiismeret” kifejezés ugyan nem tartozott ebbe a sorba,⁴⁶² a fordító mégis minden alkalommal a latin megfelelõjével együtt írta le:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Si bonam conscientiam haberes, non multum mortem timeres.	¶ Vayha io consciadiad vona · az · az · lelkÿ esmeretõd nem iğõn felned az halalt
I. 23,6.	39:5–7

Egy teológiai vonatkozású kifejezést kell még említenem, „első ártatlanság”-ot, amely a kolostori magyar nyelvû kódexirodalomban csak a *Lobkowitz-kódex*ben lévõ fordításából ismert:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Libenter haberemus ab omni miseria quietem, sed quia per peccatum perdidimus innocentiam, amisimus etiam veram beatitudinem.	Mert qõrmesõn vona nõvgodalmvnc mindõn bÿntvl es nõavaliassagoctvl : de miert hog az bÿnnec myatta el veztoqtõc az elsõ artatlansagot es el hattoc tovaba az bÿzõn bodogsagot
I. 22,27.	58:5–9

⁴⁶² A szó megtalálható a ferences *Wesprémi-kódex*ben (55:2–3) és a domonkos *Virginia-kódex*ben (144:2–3) is.

A kifejezés az első emberpár teremtés utáni állapotára vonatkozik. A bűnbeesés előtti paradicsomi állapotot Aquinói Szent Tamás a *status innocentiae* kifejezéssel illette.⁴⁶³ Az üdvtörténeti állapot e szakaszának jellemzésére a XVI–XVII. századi teológusok szívesen használták a *prima innocentia* kifejezést, amely a fordításban magyarul bukkan fel.⁴⁶⁴

A mű címzettje

A fordításban lévő megszólítások nem önállóak, Kempistől erednek: *No || Azert zeretetős ağanfya...* (43:18–44:1),⁴⁶⁵ ¶ *No || Azert zeretetős ağanfya zent Bernard doctor mondia Ne akariad...* (56:11–13).⁴⁶⁶ A *Lobkowicz-kódex* őrizte ősfordításban az I. 1., az I. 22., a III. 3., a III. 6. fejezetekben, amelyeknek nincs párhuzamos variánsuk a *Debreceni kódex*-béli fordítással, nincsenek megszólítások. A párhuzamos variánsokban négy helyen olvashatunk megszólítást, amelynek forrását nem találjuk meg az *Imitatio Christiben*. Ezek azonos helyen vannak a *Debreceni kódex* párhuzamos szövegével, mint például az alábbi esetben is:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
ezçeket mongia az aytatos zent Bernard · ¶ No azert en zeretetős attiamfya tanvľ mastan keuesben senvednçd	ezzeket mongia az aitatos zent Bernard : No azert en zerate atiamfya tanvľ mastan valami keveset zenvedni az vr istennec zeretetyert ·
hog akoron a nehezebectvľ meg sabadvľhas :	hod ozton iqvendçbe az nehezebectçľ meg zabaduitathassal :
73:11–16	281:4–9

Bár a latin eredetiben itt nincs nyoma megszólításnak,⁴⁶⁷ a másik kézirattal való azonosság miatt feltehető, hogy a fordító a rendelkezésére álló latin szöveg ismeretlen variánsát követve használta a retorikai fogást, mint a másik három alkalommal is (I. 23., 47:15~246:8; I. 24., 74:13~282:3–4; II. 10., 89:16~286:12). Figyelemre méltó, hogy csak azokban a fejezetekben olvasható megszólítás, amelyek átdolgozva a *Debreceni kódex*ben is olvashatóak. Nehezen bizonyít-

⁴⁶³ Például: *Videtur quod Adam in statu innocentiae per essentiam viderit*. STh I q. 94, art. 2. A kifejezést Szent Tamás az I. q. 94–101-ben következetesen a fentiek szerint használta.

⁴⁶⁴ Csak késői példát tudok idézni, az 1548–1617 között élt spanyol jezsuita Franciscus Suarez munkáját: Franciscus SUAREZ, *Commentaria ac disputationes in primam partem divi Thomae*, Moguntia, 1622, Lib. V, cap. 10.

⁴⁶⁵ *Eia carissime...* I. 23,30.

⁴⁶⁶ *Noli, frater...* I. 22,21.

⁴⁶⁷ *Disce nunc in modico pati, ut tunc a gravioribus valeas liberari*. I. 24,35.

ható, de fennáll a gyanú, hogy idegen – pontosabban a recenzió készítőjének – keze nyomát kell látnunk ezeken a locusokon; az eredeti fordításon végzett javítások jeleit másutt is tapasztaljuk.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a *Debreceni kódex* Kempis-recenziójában számtalan hasonló, figyelemfelkeltő megszólítás található, amelyek mind függetlenek Kempis eredetijétől, és csupán ez az egyetlen hely a két kéziratban, amely úgy is egyezik, hogy nincs, vagy nem ismerjük a latin megfelelőjét.

Megszólításai egyetlen személyhez szólnak, feltehető, hogy magányos elmélkedőt képzelt olvasójának.

A recenziók

A recenziók vizsgálatkor az első, ami szembeötlő, hogy a párhuzamos szövegekből – tehát a *Debreceni* és a *Lázár-kódex*ből – kimaradtak a *Lobkowicz-kódex* interpolációi. Az, hogy a fordításban interpolációk voltak, még nem adott volna okot az átdolgozásra, hiszen egyszerűen ki lehetett volna hagyni őket, az eredeti ezzel nem szenvedett volna csorbát, helyreállt volna a rend. A következő vizsgálat tárgya az átdolgozások okainak felderítése lesz.

A recenziókban – a latin eredeti hűségese követésének, a szó szerinti fordításnak köszönhetően – ritkán vannak strukturális átalakítások.⁴⁶⁸ A változások gyakran csekély jelentőségűek, egyszerűsítések, felesleges szavak és betoldások törlésére, a szópárok megszüntetésére, szórendi módosításokra és szinonimák cseréjére szorítkoztak. Némileg ellentmondva a fő tendenciának, hogy a recenzió tisztább és pontosabb szöveg lett, néhány javítás mégis az ellenkezőjére fordította a változásokat, újabb szópárosítások születtek, a szentenciák bonyolultabbak és bőbeszédűbbek lettek. A recenzensek jellemzően ízlésbeli megfontolások alapján csak a szentenciák stilisztikai javítására szorítkoztak. A nyelvjárás megváltoztatásában – ez a *Debreceni kódex* recenzióját érinti – ismételten a nyelvi ízlés különbözőségét láthatjuk; kérdéses, hogy ebben az esetben beszélhetünk-e stilisztikai vonatkozásról.

Mielőtt hozzálátnánk az elemzéshez, szólni kell az átdolgozások általános technikai kivitelezéséről. A recenziók rendszerint úgy készültek, hogy a korrekciókat és az újabb változatokat a korábbi kéziratba – esetünkben a *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítás másolati példányába – a sorok közé, netán a margók szélére jegyezték be.⁴⁶⁹ Innen erednek a kétszeres fordítások: megmaradt az eredeti változat, és bekerült a szövegbe a javítás is.

Az általános gyakorlat szerint értelmezzük a magyar Kempis-fordítást és annak recenzióit: a *Lázár-kódex* recenzenséhez nem az eredeti fordítás egy tisz-

⁴⁶⁸ Nem a szórend, hanem a vonzat változott a II. 1,39. szentenciában. Vö. *Lobkowicz-kódex*: 93:14–16, *Debreceni kódex*: 291:6–8 párhuzamos helyét.

⁴⁶⁹ Paul MAAS, *Textkritik*, 2. verbesserte und erweiterte Ausgabe, Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950, 8–9.

tázata, hanem a már javítgatott, részben átdolgozott példánya jutott, az, amelyből aztán a *Debreceni kódex* másolata is készült. Feltehető, hogy a *Debreceni kódex* szövege nem tartalmazza az összes javítást, amely mintapéldányában volt, a további elemzéskor ezt is figyelembe kell venni.

Mindegyik rész rövid lesz. Az elemzéseket a *Műhelymunka* című fejezetben ugyan már elvégeztem, ám itt az összefoglalásban az egyes szerzők jellemzésénél, illetőleg annak szemléltetésénél, hogy mit és miért változtattak a recenzensek, többször kénytelen vagyok ismételni a korábbiakat.

A *Debreceni kódex*ben lévő Kempis-recenzió

A *Debreceni kódex* a *De imitatione Christi* négy fejezetének fordítását tartalmazza. A textusok ugyanannak az apácának az írásában maradtak ránk, mint a *Lobkowicz-kódex* Kempis- és Bonaventura-fordítása. A Kempis-fejezetek után itt is exemplumok állnak, de ezek nem ugyanannak a szöveg hagyományának a részei, mint amelyet a *Lobkowicz-kódex*ből ismerünk. Az ismeretlen apáca írása csonkán kezdődik és végződik, nem lehet megállapítani, hogy volt-e a szövegek előtt valamiféle egységesítő főcím, vagy a befejezésük után lezárás. A szövegek a kódex kötésekor összekeveredtek,⁴⁷⁰ helyreállított sorrendjük:

Az önmegismerésről (csonkán kezdődik, 231:1–236:12; BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores*, cap. I. *De vera sui ipsius cognitione*)

Példa Szent Ferenc alázatosságáról (236:12–237:19)

Olustatic eth az zent iras az halalnac meg gondolasarvl ekepen (238:1–246:18; KEMPIS, *De imitatione Christi*, I. 23. *De meditatione mortis*)

Példa a vezeklő atya boldog haláláról (246:19–249:8)

Példa a spoletói hiú lány haláláról (249:9–250:20, csonkán végződik)

Példa a szüziól, aki a kevélysége miatt elkárhozott (229:1–230:3)

Példa a javait elosztogató ember jó haláláról (230:4–230:20)

A scriptor megjegyzése: ¶ *Imag · eretem · aldot · ziz · Katherina · es · mong · Aue · Mariat ihs* (230:20–21)

Olvastatic · eth · az · Iras · zent Bonaventura · : · Atiancnac · kőnvebql · az · alazatosagrul (251:1–265:9; BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores*, cap. II. *De vera humilitate*.)⁴⁷¹

⁴⁷⁰ MADAS–REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni kódex*, 1519 (Régi Magyar Kódexek, 21), 9.

⁴⁷¹ A fordítás végén Clairvaux-i Szent Bernátra hivatkozó interpoláció van (265:1–9).

A scriptor megjegyzése: *Imag en zerete atiamfjya azert aki irta · es mong Aue mariat erqte etc* (265:9–10)

Oluastatic Az iras Azzvhvnc marianac : | q eletervl es het keremeservl (265:11–274:22; PSEUDO-BONAVENTURA, *Meditationes vitae Christi*, cap. III. *De vita beatae virginis Mariae ante incarnationem domini nostri Jesu Cristi.*)⁴⁷²

A scriptor megjegyzése: ¶ *Imag Aldot ziz · te es · azert aki · irta Aue mariat* (274:22–23)

Oluastatic eth az Iras az Iteletrel es az binesecnec q kennocrvl (275:1–283:12; KEMPIS, *De imitatione Christi*, I. 24. *De iudicio et poenis peccatorum*)

Oluastatic az Iras az Lelki naiaskodasrvl · es a haborvsagocnac el zenvedese | : rel (283:13–291:22; KEMPIS, *De imitatione Christi*, II. 1. *De interna conversatione*)

Zol eth az Iras hog halalatosassan kel ember nec vennye az vr istennec adomañat (292:1–296:20; KEMPIS, *De imitatione Christi*, II. 10. *De gratitudine pro gratia Dei*)

A scriptor megjegyzése: *Imag eretem atiamfjya* (296:20)

Példa arról, hogy Mária nem hagyja el az öt szolgálókat (297:1–304:21, csonkán végződik)

Passió-elmélkedés (csonkán kezdődik, 305:1–326:24)⁴⁷³

A *Debreceni kódex*nek azokat az ívfüzeteit, amely a Kempis- és a Bonaventura-fordításokat tartalmazzák, egyetlen klarissza apácának, Katalin nővérnek másolta egy ismeretlen társa. A szövegfolyam szerkesztetlenségét, azaz két szerző szinte fejezetenkénti változtatását akár ennek a körülménynek is betudhatnánk. De valóban szerkesztetlenséggel állunk szemben, vagy a recenzens nagyon is tudatos szerkesztésével? Ki készítette a kompilációt? És valóban egyetlen nővérnek készült az összeállítás, vagy egy korábbi, a klarissza konvent használatában álló szöveget másoltak le Katalinnak?

A kérdések megválaszolásához előbb a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* Bonaventura-fordításának alkotóit kell megismernünk.

⁴⁷² A forrást meghatározó Pusch Ödön (*Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár, Stief Jenő és Társa Papírosáruházának Könyvsajtója, 1910, 43–44) fejezetcímként *De vita Mariae Virginis et septem petitionibus eius* címet adott meg. Magam a Heinrich Heine Universität Düsseldorf könyvtárának *Meditationes vitae Christi* példányát (Johann Grüninger, Strasbourg, 1496 körül) ismerem, ebben a fenti cím szerepel.

⁴⁷³ BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores*, cap. VI. *De passionis Christi memoria.*

Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores*
magyar fordításának párhuzamos másolatáról

Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* című művének⁴⁷⁴ fordítását mind a *Lobkowicz*-, mind a *Debreceni kódex* tartalmazza.⁴⁷⁵ A fordítás azonos, ám a *Debreceni kódex* szövege már recenzio, amelyet a latin eredeti figyelembevételével készítettek:

Bonaventura: <i>De perfectione vitae ad sorores</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Item, si certam tui ipsius vis habere notitiam, debes tertio recogitare diligenter, si in te vigeat vel vigerit nequitia iracundiae, nequitia invidiae, nequitia accidiae. – Audi quod dico sollicite.	¶ Touaba hog ha megis bizomb ezmeretet kevanz magadhoz tehat · harmadszor: gondoliad meg hogha te benned vadnac tehat · avag nevednecc · Alnocsagok haragossagok iregsegok es ioravalo restseget : haliad :zorgalmatoson zeretq hugom zent Bonaventura mongia ammit mondok · 116:7–14	¶ Touaba hog ha meges temagadnac · bizomb es tekeletesb ⁴⁷⁶ : esmeretit kevanod tehat harmadszor · zeretetezen gondoliad meg · ha nevednecc te benned haragvssagoc · alnoksagok · Iregsegek · Ragalmassagot es ioravalo restsegec · halgassad zeretetesen atiamfya melieked mondoc 233:6–13

⁴⁷⁴ Sanctus BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores*, in Uő, *Opera omnia*, VIII, *Opuscula varia ad theologiam mysticam et res ordinis fratrum minorum spectantia*, Ad Claras Aquas (Quaracchi), Collegium S. Bonaventurae, 1898, 107–127. A továbbiakban erre a kiadásra, illetve az ott közölt variánsokra hivatkozom.

⁴⁷⁵ Kiváló megfigyeléseket tartalmaz a fordításról: KORONDI Ágnes, *A misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztika-recepció, avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kódexek devocionális szövegeiben*, doktori dolgozat, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2014.

⁴⁷⁶ Variáns – *De perfectione vitae ad sorores*, 108: *si certam et perfectam vis*.

Bonaventura: <i>De perfectione vitae ad sorores</i>	Lobkowitz-kódex	Debreceni kódex
Tunc autem accidia viget in religioso, quando fuerit tepidus, somnolentus, otiosus, tardus, negligens, remissus, dissolutus, indevotus, tristis et toediosus.	¶ Vaÿ akoron nevekedic az zerzetesbe az ioravalo restseg mikoron leiend · lankat · zviñodozo · hivolkodo · es · q bezedebe feslõt · aitatlan az : zent misen · zomorv or L aiaba · es az cellaba lankat avag felelmes : 117:8–13	¶ Es Touaba · akoron nevekõdic az ioravalo restseg az zerzetesben · mikoron leiend lankat · zvnodozo hivolkodo · az zent misen aitatlan · es az q L elaba felelmes · ⁴⁷⁷ 234:3–7
Haec omnia sponsa Christi debet detestari et fugere tanquam venenum mortiferum, quia in his consistit perditio corporis et animae.	No azert mind ezõket az cristos iesusnac iegosinec meg kell vtalni es mikepen halalos merget el tavoztatni · mert ezõcben al az testnec es az lelõcnek veztese · 117:13–18	mind ezeket az cristos iesusnac legesÿnec el tauoztatniok mikepen az merges kigõt · mert ezõcben al mind az testnec es az lelecnek vezedelme 234:7–12
Si igitur, Deo amabilis famula, ad tui ipsius perfectam vis venire cognitionem, redeas ad temetipsam, intres in cor tuum, discas aestimare spiritum tuum.	¶ O azert en zeretõ : Atiamfÿa hog ha temagadnac tekeletes esmeretire akarz iutnÿa tehat az te : zivedhõz teir [sic!] es tanv! az te lelkedet meg tiztitaÿa 117:18–118:4	¶ No azert az aldot iesusnac zerete zolgalo leiaña hogha kevanz te magadnac tekeletes · esmeretere ivtnÿ · terÿ az te zivedhez es tanv! meg tiztitanok az te lelkedet 234:12–15

⁴⁷⁷ Variáns – *De perfectione vitae ad sorores*, 109: *tardus ad chorum, negligens in cantando, remissus in excutiendo torporem, dissolutus in colloquio, indevotus in Missa, tristis in facie et tediosus in cella.*

Bonaventura: <i>De perfectione vitae ad sorores</i>	Lobkowicz-kódex	Debreceni kódex
Si ergo ipse Dominus noster et magister inquit: Non est seruus maior domino suo, et discipulus non est super magistrum; si ancilla Christi es, si discipula Christi es, uilis et contemptabilis esse debes et humilis.	¶ No azert ha amÿ vrvnL es mÿ mestorvnL e'l igõn vtalatosnak alitateL · vaÿ tehat nem : nagob az zolga az q vranal sem tanitvan q mestõrenel ¶ No azert ha cristosnac zolgalo leiana vag es tanitva'ña tahat leg vtalatos ez [sic!] alazatos 127:17–128:4	¶ No azert hog ha ammi vrvnc es mestõrvnc e'l igen vtalatosnac es zidalmasnac alitatec ez velagon · minem de tehat · nagobee · ¶ az zolga az q vranal · avag az tanitvan az q mestõrenel · Ha azert ha cristosnac leiana vag · ha tanitvan'ña vag · leg vtalatos es Alazatos · 256:18–257:4

A két változatban megtaláljuk a szokásos íráshibákat, például a *c ~ t* tévesztést (*Alnocsagok haragosságok iregsegok es ioravalo restseget ~ haragvssagoc · alnocsagok · Iregegeek · Ragalmassagot es ioravalo restsegec* 116:11–12 ~ 233:9–11), másutt a sorközi javítás került rossz helyre (*teir 'térj'*; 118:3). Több helyen kieshetett mindkét kódex szövegének másolásakor egy-egy részlet (*zomorv orL aiaba · es az cellaba lankat avag feelmes ~ es az q L elaba feelmes* 117:12–13 ~ 234:7). Előfordul, hogy a javítás magyarosabb fordulatot és a latin variáns szerinti bővítést eredményez a *Debreceni kódex* recenziójában: *temagadnac · bizomb es tekeletesb : esmeretit kevanod* (233:6–7), miközben a *Lobkowicz-kódex*ben ez áll: *bizomb ezmeretet kevanz magadhoz* (116:7; *si certam et perfectam vis*). Máshol nem pontosabb ugyan az átdolgozás – amelynek nincs is latin előzménye –, ám plasztikusabb: *el kel tauoztatniok mikepen az merges kigot* (234:8–9).

Ebben az átdolgozásban felbukkan a bűnök felsorolásában a rágalmazás. Ez a bűn nem található meg Bonaventura-szövegében, előzményét a *De imitatione Christi* L-fordításában leljük meg. A *Lobkowicz-kódex* e szavához szintén nincs latin előzmény Kempisnél, de betoldásként mindkét alkotó, az L-fordító és a D-recenzens munkájában egyaránt megtaláljuk. Ebből következik, hogy Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores*ét ugyanaz fordította, mint aki a *De imitatione Christi* fejezeteit, illetőleg ugyanaz a D-recenzens dolgozta át mindkét fordítást.⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ A fordító az interpolációjában úgy járt el, miként azt a *De imitatione Christi*ben tette, korábbi szövegéből idéz. Ezen a helyen, az első fejezet lezárásában éppen a *De imitatione Christi*ből (I. 2,2. – ez a capitulum is az önmegismerésről szól!) citál: *mert bizonyával iob*

A korábbi példákban is kitűnik, hogy a D-recenzens – akárcsak a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis fordításának átdolgozásakor – a Bonaventura-fordítás recenzeálásánál is kerülte a szópárokat. A D-recenzens törekedett arra, hogy a Bonaventura-fordítást is megtisztítsa a szövegidegen értelmezésektől: *zorgalmatos leg vg mond tenõnmagadnac egez votahoz az az · zõnetlenvl forgassad meg az te eletõdet · es gondoliad meg zeretetesõn napon kent menere haznals* (*Lobkowicz-kódex*, 119: 11–15) ~ *leg zorgalmatos mivelkõdõie vg hog az te eletedet zenetlen hanñad vessed meg · es gondoliad meg zeretetesen menere naponkent haznalz* (*Debreceni kódex*, 235:3–6).⁴⁷⁹ Ez az eljárás mód azonos azzal, ahogy a *De imitatione Christi Lobkowicz-kódex*ből ismert fordításában lévő magyarázatok (*azaz*) megszüntette.

A két alkotóra érvényes stilisztikai érveken kívül azonos jelenségeket figyelhetünk meg a szövegekben: a két kódex Bonaventura-fordításának változataiban a két Kempis-verzióéval azonos a labiális és illabiális váltakozás iránya.⁴⁸⁰ Ugyanaz a helyesírási anomália (*sz* és *s* hangot jelölõ értékû *s* ~ *z*) bukkan fel a két szövegben,⁴⁸¹ miközben mindkét másolat scriptora azonos.

Nem azonos azonban a *Debreceni kódex* összeállításában az exemplumok fordítója, netán recenzense. A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításához kapcsolódó példák közül csak kettõt vett át a szövegek szerkesztõje, új kontextusba is helyezte õket. A Szent Ferencrõl szóló példa tartalmának megfelelõen itt az õnmegismerésrõl szóló fejezethez kapcsolódik:

embernec · es hasnalatosb hognem mint ez egecnek forgasat es minden fivecnek haznalatiat tvdna · kÿth az az mel' meg esmeretõt engediõn minekvnc az aldot iesus õrõkvl õrõkke · Amen 120:16–121:10. Több azonos stílusjegyet is felismerünk akár ebben a rövid idézetsorban is: „mert”-tel, „vajh”-hal, „no azért”-tel való mondatkezdés – ezeket a recenzens nem minden esetben vette át.

⁴⁷⁹ A szövegben van egy *s* ~ *z* tévesztés, amelyet valaki javított: *haznalzs*. Hasonló helyek még *Lobkowicz-* ~ *Debreceni kódex* sorrendben: *õ zeretetes l zegetvl fogva · az az hog ez velagot el hagia mind halalaiglan* (122:11–13) ~ *õ zeretessegetvl fogva mind halalaiglan* (251:18–19); *az õ nemessegeñL zekibõl pokolnac vtalatos helere es kÿ · az az · mel' luciper vala az AngaloL kõzõt nemesb · es hatalmas* (125:6–9) ~ *az õ nemessegeñec zekikõl [sic!] õrõke valo vtalatos zegenseges helre · es ki vala az anõalok kõzõt hatalmasb es zeb* (254:6–8).

⁴⁸⁰ A *Lobkowicz-kódex* Bonaventura-fordítása labiális többletet mutat, a *Debreceni kódex* pedig illabiálislist.

⁴⁸¹ *Debreceni kódex*: *az õ teztñec kevansaga* (239:9–10), *zeretetezen* (233:8), *Lobkowicz-kódex*: *haznals* (119:15, utólag javított szó), *zerzeteszegetvl* (122:11–12), *kizdedde* (128:15–15) etc.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
<p>¶Pelda olvastatic ez iras mele zent ferencz at'anrol :</p> <p>Mikoron menne zent ferencz at'anc v tarsava egvton meg akara az v tarsa bizonitania v bene az malastot es v zent alazatossagat :</p> <p>Monda azert v nekÿ · Frater · ferencz honnan vagon ez · hog mynd ez velag te vtannad eredot mykoron te ne leg nag tvdomanv dÿac sem igon zep termetv</p> <p>Monda nekÿ :</p> <p>bÿzon mondom nekod en zeretq at'amfÿa frater Leio</p> <p>hog mynd ez vilagon sinL en nagio bÿnqs en nalammal ·</p> <p>felele az v tarsa mondvan · mire mondod ezt at'am Monda nekÿ</p> <p>azert mondom en zeretq fÿam · mert ha az vr isten valamef' zegeñ bÿnqsnek atta vona az malastoth kÿt en nekom adot ne talantam ioban myvelkqndec vele hog nem mint en avag ioban tvdna zolgalni az vr isten · est [sic!] halvan az v tarsa meg esmere az v nag alazatossagat es cvlpaiait monda nekÿ ·</p> <p>es soha tovaba nem mereskqndec vtet kesertenÿe :</p>	<p>¶Oiuastatic pelda es ez mele zent ferenL z atianrvl ·</p> <p>kÿ mikoron menne eg napon</p> <p>az q tarsaval · az vton · az q zentseget meg : akara bizonitanÿ</p> <p>es monda nekÿ · frater : FerenL z · honnan vagon ez hog ime mind ez velag te vtannad eredet · mikoron te ne leg igen nag tvdomanv · Sem igen zep termetv · fel fohazkodet zent FerenL z atiank es monda · Bizon igen io' mondod · Azert en azt mondom te neked · hog mind ez velagon sinL hen nagio bines ember en nalammal</p> <p>monda az q tarsa · mire mondod ezt en io atiam · felele zent FerenL z atianL ·</p> <p>Arra mondom · en zeretq atiamfÿa ¶ Mert ha az vr isten ata vona ez malastot akar mef' vtalatos teremtet allatianac</p> <p>kit en nekem nauafsnac adoth · ne talantam ioban zolgalna az q zent istenseget · ezt haluan az q tarsa</p> <p>le essec terdre elqte es Lvlpaiaid monda q nekÿ ·</p> <p>es soha tovaba nem merezkqdec kesertenÿ</p> <p>¶ Mind ezbol azert ezzvnL be vehetiQL hog mef' igen bodog ember az kÿ inkab q magat iteli meg hog nem mint masth · Amen</p>
60:1–61:6	236:12–237:19

A *Lobkowicz-kódex*hez képest az exemplumból kimaradt fráter Leo neve, aki a *Fioretti* szerint egyébként sem volt szereplője a történetnek. Láthatóan más latin forrás fordítását találjuk a *Debreceni kódex* összeállításában.

Az exemplum fordítója – bár illabiális nyelvjárása egyezést mutat – nem lehet azonos a D-recenzenssel, aki megszólításaiban következetesen *zerete* formát használt. Az ismeretlen fordító a példában így fordul olvasójához *en zeretq atiamfÿa*. Hangjelölése is különbözik a *Lobkowicz-kódex*béli exemplumváltozattól. Fontos megemlíteni, hogy míg a *Lobkowicz-kódex* Kempis-kompozíciójában nem találunk az összeállítótól útmutatást az értelmezéséhez, itt a fordító – utalva az önmegismerés fontosságára – közölte: *igen bodog ember az kÿ inkab q magat iteli meg hog nem mint masth*.

Az újabb példák forrásvidéke változott, már nem a ferences hagyományt őrzik. A két exemplum (*Példa a szűzről, aki a kevélysége miatt elkárhozott*, 229:1–230:3 és *Példa a javait elosztogató ember jó haláláról*, 230:4–230:20) a rendkívül népszerű, szinte kortárs domonkos Johannes Heroltól (Discipulus, 1380 körül – 1468) származik.⁴⁸²

A Debreceni kódex Kempis- és Bonaventura-fordításának szövegkompozíciója

A *De imitatione Christi* és a *De perfectione vitae ad sorores* magyar szövegeinek alkotói, tehát a fordító és a recenzens is jól képzett ferences szerzetes lehetett. Rendi öntudat nyilvánul meg a *Lobkowicz-kódex* címközlésében: *Kezdetik zent Bonaventura Atiancnaç kõnve Az tekeletes eletrvl kýt zerzet vala az v hvganac ky lakozÿk vala zent Llara azõhnal eg Lalastromba*.⁴⁸³ A *Debreceni kódex* összeállításában szintén hangsúlyos a fejezet titulusában, hogy ferences szent az alkotó: *zent Bonaventura Ataianc kõnvebõl az alazatosagrvl*.⁴⁸⁴ Az rendi hovatarozás önérzetes jelzése után nehezen elfogadható, hogy a filológiaiilag is képzett recenzens, aki az átdolgozáskor a latin eredetit is figyelembe vette, különösebb megfontolás nélkül vegyítette volna össze Bonaventura munkájának részleteit a *De imitatione Christi* egyes fejezeteivel.

A *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex*ben a *De imitatione Christi* csupán egyes fejezeteinek fordítása található meg. Az ilyen hiányos fordítás nem szokatlan a XVI. század elejének kézirataiban. A népnyelvű gyűjteményes vagy másképpen vegyes tartalmú kéziratokba főként fejezetfordítások kerültek. Ezekhez a fejezetekhez az európai vegyes tartalmú kódexekben különféle szövegek társultak. Werner Williams-Krapp már röviden említett tipológiájából bennünket most két alváltozat érdekel. Az egyik szöveg-hagyományban különféle imádságok mellett devóciós passió található a *De imitatione Christi* fejezetei mellett, a másik típusban viszont életszabályok kapcsolódnak Kempis művének részleteihez.⁴⁸⁵

⁴⁸² KATONA Lajos, *Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz. A Debreceni Codex két példája*, ItK, 11 (1901), 448–449.

⁴⁸³ A címközlésből elhagytam a díszítő központozást, a nazális rövidítéseket sem jeleztem. *Lobkowicz-kódex*, 111:1–4.

⁴⁸⁴ A címközlésből elhagytam a díszítő központozást, a rövidítést sem jeleztem. *Debreceni kódex*, 251:1–2.

⁴⁸⁵ „Auffallend sind etwa drei Typen von Sammlungskzepten: zum einen Handschriften, in denen Texte zur Passio Christi stark dominieren, zum Beispiel Passionstraktate (Heinrich

A *De imitatione Christi* magyar recepciójában a *De perfectione vitae ad sorores*, a ferences rend egyik fontos, életvezetési szabályokat tartalmazó irata szabályosan társul a Kempis-fordításhoz. A *De imitatione Christi* magyar recepciója a *Debreceni kódex*ben tehát igazodik az európai népnyelvű szöveghagyományokhoz, sőt ki is egészíti azt. A Bonaventura-fordítás VI. fejezetének, a *De passionis Christi memoriának* szövegébe a recenzens egy devóciós passió fordítását (308:2–315:13) illesztette. A szöveget Korondi Ágnes azonosította, ez a Pseudo-Bonaventura-mű, a *Meditationes vitae Christi* 77. fejezetéből származik.⁴⁸⁶ Ez a hórákra osztott passió megtöri Bonaventura misztikus elmékedését. A Krisztus kínhalálát időrendben elbeszélő történet az egyszerűbb nővérek számára alkalmasabb az olvasásra, a szenvedéstörténet átélésére, mint Bonaventura felemelő elmékedése a Megváltó haláláról.⁴⁸⁷

A XVI. század első negyedében készült *Debreceni kódex*ben tehát így nem-hogy szerkesztetlen, hanem az összeállítás két ponton is kapcsolódik a *De imitatione Christi* európai recepciójához.

A D-recenzió és recenzense

A *Lobkowicz-kódex* Kempis-szövegébe beékelte hosszabb interpolációk nem indokolták volna egy recenzió elkészítését, a latin eredeti figyelembevételével egyszerűen ki lehetett volna hagyni azokat a szövegeket, amelyek a *De imitatione Christinek* nem voltak részei. A recenzens így nem tartalmi okok miatt látott munkához. A fordítás szövegét akkor változtatta meg, ha azt a latin eredeti – és annak variánsai – ismeretében szükségesnek gondolta. Az újabb magyar szövegváltozatot stilisztikai és ízlésbeli megfontolások miatt készítette el, amelyhez a latin szöveget is figyelembe vette.

von St. Gallen und andere mehr) und Gebete, in cgm 826 sogar verbunden mit Illustrationen zur Passio; zum anderen Handschriften, in denen vorwiegend Texte zum Klosterleben enthalten sind, etwa der cgm 218 mit der Ermahnung zu einem wahren Klosterleben des Heinrich Vigils von Weißenburg, cgm 418 mit der Benediktinerregel und einer Laienbrüderregel oder cgm 262 mit den ‚Vitaspatrum‘; zum dritten, die kleinste Gruppe, Handschriften in denen andere Werke der Devotio moderna oder ein Zentralwerk dieser Frömmigkeitsbewegung, Ludolf von Sachsen ‚Vita Christi‘, enthalten sind.“ WILLIAMS-KRAPP, *Die süddeutschen Übersetzungen*, 75.

⁴⁸⁶ KORONDI, *Misztika*, 314. LÁZS, *Apácaműveltség*, 186–187.

⁴⁸⁷ Vö. LÁZS, *Apácaműveltség*, 364.

Retorikai megoldások

Az egyik indíték megtalálásához vissza kell térnünk a korábbiakban szinte elejtett retorikai eszközhöz vizsgálatához, az élőbeszédre jellemző megszólításokhoz. Már Tarnai Andor megírta, hogy a *Debreceni kódex* „több olyan egyszavas betoldást tartalmaz [...], amelynek semmi köze a latinhoz, s a magyar nyelv már kialakult fráziskészletéből a kész fordítás sugallatára került a szövegbe”.⁴⁸⁸ Véleményének elutasítása nem annak szolt, hogy ez nem így történt, hanem annak, hogy a kiváló irodalomtörténész ezt a szövegbővítést a scriptornak tulajdonította. Egészen más a helyzet, ha az újabb szövegváltozatot recenziónak tekintjük, azaz egy átdolgozó volt az, aki a nehézkes könyvnyelvtől az élőbeszéd felé akarta közelíteni Kempis *De imitatione Christije* magyar fordításának nyelvezetét.

Sok esetben stilisztikai kérdések motiválták a D-recenzenst, miközben ragaszkodni próbált a latin eredetijéhez. Példámban a belső ismétlődésekre, illetve névmások váltakozására kellett ügyelnie.⁴⁸⁹ Ez nehéz feladat, hiszen Kempis latin szövegét a D-recenzens nem a mai szellős tördelésben, tagmondatokra bontva olvashatta:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Quotiens audisti a dicentibus, quia <i>ille</i> gladio cecidit, <i>ille</i> submersus est, <i>ille</i> ab alto ruens cervicem fregit, <i>ille</i> manducando obriguit, <i>ille</i> ludendo finem fecit; <i>alius</i> igne, <i>alius</i> ferro, <i>alius</i> peste, <i>alius</i> latrocinio interiit.	Vaý mel' igõn socsor hallottad az mondoctvl · mert <i>nemel'</i> tõr nec mýata essõt · <i>nemel'</i> vizben hot · es <i>imez</i> · magassagból essõt es niaka kÿ segõt · es <i>nemel'</i> even meg fvlt es meg merevõdõt · es <i>nemel'</i> iaczvan ´ eletenec somorvsagoson veget- tet · <i>nemel'</i> týz nec mýata hot meg · <i>nemel'</i> vasnak tõr nec mýatta <i>nemel'</i> dõg halalnac : <i>nemel'</i> tol vaýnac mýatta õlletetõt meg	Valion menez er halotad : hog modotac · mert <i>imez</i> ember tõr nec mi iata esõt · <i>imez</i> vizben hot · <i>amaz</i> magassagr vl esõt es niaka ki zegõt · <i>amaz</i> even meg fvlt <i>nemel'</i> tiz nec mýatta · <i>nemel'</i> fegver nec mýatta · <i>nemel'</i> dõg halalnac mýatta · <i>nemel'</i> tolvainac mýatta vezõt el ·
I. 23,37.	45:7–46:1	244:19–245:6

⁴⁸⁸ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

⁴⁸⁹ Ezeket a szavakat kivételesen kurziváltam.

A mozgalmas mondat mutató névmásai a *Lobkowicz-kódex*béli Kempisfordításban két kivétellel monotonon ismétlődnek, míg a D-recenzióban – ha nem is pontosan, de többségében – megfelelnek a latin eredeti ritmusának.

Mindemellett a D-recenzens munkája a retorikai ékítményeket nem követte gondosabban, mint az eredeti fordítás (L) készítője. A latin szöveg rimes próza voltáról vagy nem tudott, vagy a XVI. század elején korszerűtlennek érezve ő sem törődött vele.

Magyarázatok, interpolációk

A D-recenzens kihagyta átdolgozásából a felesleges kötőszavakat, a feleslegesnek ítélt magyarázatokot megszüntette. Gyakran megesett, hogy az L-fordítás azaz értelmezést segítő kötőszava eltűnt a D-recenzióban, a magyarázat belesimult a szövegbe: *Iob azert mastan elqve latnod az az idvossegothoz · es valam̃ iosagos mivelkqdetq̃t elqwe bochatnod* (43:3–5) ~ *Iob azert mastan mig ez garlo velagba vag az te lelq̃d nec idvessegehez latnod* (243:1–3),⁴⁹⁰ *belql vaqon az az · alelq̃cbe* (87:11–12) ~ *belql' vagion az lelq̃cbe* (284:13),⁴⁹¹ *tagagiad meg az be menest az az be ne erezied ·* (88:6–7) ~ *tagagiad meg az be menest ·* (285:7–8).⁴⁹² Egy-egy alkalommal olyan értelmezést találunk a D-recenzióban, amely az ősfordításban (L) nem volt, illetőleg annak fordulatát a recenzens lecserélte: *az q nag zyksegeben tvgñya mint halalanak ideien* (L 91:17–18) ~ *es az q vtoso nag ziksegebe : az az halalanak ideien* (D 288:7–8).⁴⁹³ A magyarázatok elhagyása, valamint beolvasztásuk a szövegbe mégis a D-recenzió javára dől el, a *Lobkowicz-kódex*ben 14, ebben csak négy azaz fordul elő.⁴⁹⁴

Az átdolgozó az L-fordítás interpolációit (89:9–15, 92:17–93:3, 94:14–19) nem vette át. Önálló interpoláció egyetlenegy van a *Debreceni kódex* átdolgozott Kempis-fejezeteiben: *Azert mongia az zent agoston doctor · hog em mi tizzq̃n nec anne hasonlatossaga vaqon az pokolnac q thizehöz · mikepen · mikepen · vona az falon meg || irt thiz nec Az az igaz olian ammi thizq̃nc az pokolnac thizehöz kepes mint az falon meg irth thiz ·* (281:19–282:3). A recenzens a fordítást nem érezhette jól érthetőnek, ezért magyarázatot fűzött hozzá.

Szókészlet

Az L-fordítás és a D-recenzió szóhasználata gyakran egyezik, nemcsak az egyházi nyelv szókészletében, de a mindennapi kifejezésekben is számtalan

⁴⁹⁰ *Melius est nunc tempestive providere...* I. 23,26.

⁴⁹¹ *Omnis gloria eius et decor ab intra est...* II. 1,6.

⁴⁹² *...omnibus nega introitum.* II. 1,10.

⁴⁹³ *...in maxima necessitate...* II. 1,26.

⁴⁹⁴ A csak a *Debreceni kódex*ből ismert II. 10. fejezetben (*De gratitudine pro gratia Dei*) négy magyarázó betoldás van.

azonosság mutatkozik. Nincs köztük jelentős különbség még akkor sem, ha a recenzens nem minden elemet emelt át az előzményszövegből.

A terminológia a teológiai kifejezések használatakor sem egységes. A különbségeket nem foghatjuk föl szóhasználati vitaként, a fordító és a recenzens egyszerűen olvasóik képzettségére, ismereteire voltak tekintettel. Az ősfordítás jellemzésekor emlegettem a *homo interior* magyar megfelelőjét: *belső ember az az lelki* (54:9), így magyarázta a fordító a *Lobkowicz-kódex*ben fennmaradt szövegben a kifejezést.

Kempis *De interna conversatione* (II. 1.) titulusú fejezetének recenzense a *Debreceni kódex* szövege szerint az *interior homo* megfelelőjeként átvette a *lelki ember* fordulatot,⁴⁹⁵ a belsőt – Pál apostol nyomán – a lélekkel azonosította a fordító és a recenzens is:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Omnis gloria eius et decor ab intra est, et ibi complacet sibi. II. 1,6.	Mert minden v diL hõsege es ekõssege belõl vagõn az az · alelõcbe es oth vagõn az v kevansaga :	¶ Mert az vr istennec minden õ diL hõsege · es ekessege belõl vagion az lelõcbe · es · oth vagion · es az õ ñvgodalma · 284:12–14
	87:10–13	

Meg kellett alkotni az ellentétpár másik tagjának (*exterior*) magyar megfelelőjét is, aminek kifejezése a *Debreceni kódex* recenziójában a kívülág lett:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Homo internus cito se recolligit et numquam se totum ad exteriora effundit. II. 1,36.	¶ Mert az lelki embert igen hamar egbe : l gõiti õmagat · az az õ erzekensegit mire : mert soha õmagat mindenestel fogvan ez velagi hitvan kevansagocra kÿ nem õnti · 290:15–19

⁴⁹⁵ Azokon a helyeken, ahol nincs párhuzamos másolat, ott a *Debreceni kódex* többször használja a szót és szókapcsolatot: *Amator Iesu et verus internus* (II. 1,33.) – *Mert az edes iesusnac bizon zereiteie : es az tekeletes lelki embert* (289:18–20); *ab intra* (II. 1,35.) – *belõl az lelkiõcbe* (290:10). Máskor – és itt már van összehasonlítási lehetőség – az archetípus készítője megfeleledkezett az eredeti – talán az általa megalkotott – fordulatról, és lett a *cum homine interno* (II. 1,7.) „lelki” helyett *az aitato emberhez* (87:87:14–15). Ez esetben előfordulhatott, hogy a másoló vétett, és kimaradt a *lelki* szó, mert a *Debreceni kódex* párhuzamos helyén *az lelki aitato emberhez* (284:16) szerepel.

Nem tudjuk, mennyire tekinthetjük a szöveget az archetípussal azonosnak, mert a *Lobkowicz-kódex*ben ezen a részen (93:10) ötmondatnyi (II. 1,33–37.) lakúna van. A szentencia a D-recenzióban kiegészült: *az az q erzekensegit*.⁴⁹⁶ A *Lobkowicz-kódex*béli hiány miatt kideríthetetlen, hogy melyik szövegalkotó érezte úgy, hogy meg kell magyaráznia, mit jelent az, hogy az embernek fegyelmeznie kell önmagát. A szerző értelmezése szerint a világot beengedő érzékeket kell megzaboláznia, ki kell zárni a külvilágot.⁴⁹⁷ Ezt a D-recenzió alkotója a rá jellemző közbevetett – *mire* – kérdés után mondja ki. Hogy valóban a világ kizárásáról van szó, azt egy másik szentencia mutatja be, ahol az *exterior* áll szemben az *interior* fogalmával:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Disce exteriora contemnere et ad interiora te dare, et videbis regnum Dei intra te venire.	Tanvľ es igeqoziel az velagýakat meg vtalnod : es Az lelkýekre magadat adnod es meg latod istennec orzagat te read zalanýa ·	Tanvľ minden ez velagi : kevansagokat meg vtalni · es az lelki io : mivelkødetqcre te magadat adnnýa · es : ketsegnelkil meg latod istennec orzagat te reiad zalanýa ·
I. 1,3.	86:18–87:3	284:1–5

A *Debreceni kódex*-béli szöveg ebben az esetben felhígult, a recenzens, hogy olvasója jól értse, sok felesleges elemmel egészítette ki a szentenciát.

A D-recenzens felülbíráltta elődjének, az L-fordítónak egyházi kifejezéseit is. A *Multi annos computant conversionis, sed saepe parvus est fructus emendationis* (I. 23,13.) szentencia első felének átültetését egy magyarázattal oldotta meg az L-fordító: *Mert ammý meg : | teresvncnec · az · az · sorzetben be menesvncnec sok eztendý samlaltatnac* (40:1–4). Ugyanez a *Debreceni kódex*ben csak ennyi: *mert ammi zerzetbe menesvncnec* (239:19–20). A D-recenzens másutt a szerzetesi élet szókinsét használta a világi helyett, igaz ekkor a korábbi kifejezést megtartva szópárt hozott létre:

⁴⁹⁶ A nehézkes fordításba íráshiba csúszott *ember helyett *embert* írt a scriptor.

⁴⁹⁷ Egybecseng ez a *Példák könyve* tanításával: *Evt erzekensegeket retez alat tarchuk. hog ezeknek ablakan ne hasson mý reank* [51] (33):6–7.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex</i>
Tunc splendebit habitus vilis, et obtenebrescet vestis subtilis. I. 24,25.		
Tahat fenlich az alavalo qthozet akoron · es meg homalosodic az zep barson rvha : 71:8–10	¶ O akoron mef igen fenlik az hitvan vtalatos kapa es qthozet ll Meg homálosodic kedeg minden felöl az dragalatos barson qthozet : 279:20–280:2	akoron fenlyk az alavalo qthozet : es meg setetyl homalyössodik az lagy ruha es lagy qthozet : 276:5–9

Az eltéréseket nem a fordító és a recenzensek eltérő ismereteivel kell magyarázni, kézenfekvőbb a címzettekől kiindulni. Az első kódex feltételezhetően egy fejedelemszövegnek készült, a második egy Katalin nevezetű apácának, a harmadik pedig begináknak.

Az egyházi kifejezések pontosabb használata mellett a fordítónak a teológiai – egyébként pontos – megjegyzést is elhagyta a D-recenzens: *Mert az oraba kybe nem alýttatnec embornec · az · az · a zÿz marianak fÿa el iwendq* (*Lobkowicz-kódex*, 41:6–9).⁴⁹⁸ Az Emberfia kifejezés hosszú hagyományú értelmezésének egyik antik magyarázatát kaptuk meg a kiegészítésben. Az Órigenész-követő alexandriai vak Didümosz (310/313 – 398 körül) tanai között szerepel, hogy Krisztust azért nevezik Emberfiának, mert Máriától született.⁴⁹⁹ Ennek a teológiai megfontolásnak közvetítését vetette el a recenzens, amikor egyszerűen az újszövetségi kifejezést használta: *mert az oraba kibe nem alitnec · embernec fÿa el ivvendq* (241:5–7).

Szópárok

A szópárok kerülésére szintén stilisztikai javításként kell tekintenünk. Már Tarnai Andor megállapította, hogy a *Debreceni kódex* Kempis-szövegében a *Lobkowicz-kódex*hez képest csökken a párban álló szavak száma.⁵⁰⁰ Ez valóban így van, a recenzióban határozott tendenciát mutat a kettőzések elhagyása.

⁴⁹⁸ Az I. 23,19-es szentencia szövege két újszövetségi helyre (Lc 12,40, Mt 24,44) megy vissza: *Nam hora qua non putatur Filius hominis veniet.*

⁴⁹⁹ Michael GHATTAS, *Die Christologie Didymos' des Blinden von Alexandria in den Schriften von Tura. Zur Entwicklung der Alexandrinischen Theologie des 4. Jahrhunderts*, Münster–Hamburg–London, Lit Verlag, 2002 (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, 7), 87–90.

⁵⁰⁰ TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 233.

Jelent-e ez valamiféle tudatosságot, retorikai eszményt? A recenzens eljárása, a szópárok megszüntetése nem példa nélküli, európai stilisztikai hagyományhoz kapcsolódik. Ezt alkalmazta egy német recenzens is a *Compendium theologiae veritatis* népnyelvű fordításának XIV. század végi átdolgozásakor, megszüntette azokat a szópárokat, amelyek nem szerepeltek az eredeti szövegében, tehát a stilisztikai módosítást a latin forrásszöveg segítségével hajtották végre.⁵⁰¹ A D-recenziót készítő szerzetes munkájával az európai stíluseszmények közül egy modernebbhez csatlakozott, mint a fordítást készítő társa.

Az átdolgozás egyik társult oka lehetett még az eredeti fordítás nyelvjárása. A *Lobkowicz-kódex* ősfordítása labiális, a *Debreceni kódex* recenzója illabiális többletet mutat, miközben a másoló azonos volt. Motiválhatta-e a recenzenst munkájában, hogy saját nyelvjárásának megfelelően alakítsa át az átdolgozandó példányt? Feltétlenül. Hiszen nincs más magyarázat arra, hogy a két szöveg ugyanannak a kéznek az írásában két különböző nyelvjárásban jelenjen meg. A nyelvjárás elvetése vagy elfogadása a nyelvi ízlés körébe tartozik. Az átdolgozót ez is sarkallhatta, még ha nem is egy – akkor még nem létező – nyelvi kánonhoz akart csatlakozni, hanem saját megszokott normáját követte.

A scriptornak átadott mintapéldány már ebben az új nyelvjárásban készült, a szövegváltozatban azonban néhol még voltak sorközi és marginális javítások. A D-recenzió gyakorta jobb, az élő nyelvhez közelebb lett, miközben az átdolgozó néhol rontott is az L-fordításon. A recenzens célként könnyen olvasható magyar nyelvű textus létrehozását tűzte ki magának. Emellett azt is szem előtt tartotta, hogy ő nem alkotó, hanem fordító.

A recenzens személyére áttérve figyelmet érdemel még, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint a fordítás és recenzója igen rövid időszakon, a rendelkezésünkre álló adatok szerint – bár az intervallum datálási bizonytalanságok miatt bővíthető – öt éven belül készült el. A fordítást és annak recenzóját a scriptor személye köti össze, a két kézirat egy kolostorban született. Ebből az is következik, hogy a recenzio szintén ennek a kolostornak a környezetében készült, azaz olyan szerzetesek dolgoztak a szövegeken, akik a nővérek lelkigondozását végezték.

⁵⁰¹ STEER, *Hugo Ripelin von Strassburg*, 539–549.

Az összeállítás címzettje

A *Debreceni kódex* szóban forgó szakaszának scriptora azonos azzal az apácával, aki a *Lobkowicz-kódex*be is leírta a Kempis- és Bonaventura-fordításokat, másolói magatartása azonban ebben a kéziratban eltér a másik kódexben tapasztalttól. A *Lobkowicz-kódex*ben a scriptor nem szólította meg azt, akinek a másolatot készítette, itt viszont egy „áldott szív”-et, Katherina nevű apácátársát kérte meg, hogy imádkozzon érte, nyilván munkájáért cserébe: *Imag eretem aldot ziz Katherina es mong Aue Mariat ihesus* – róttá egy példa végére (230). Ebből és a további hasonló megjegyzésekből következik, hogy ezeket az ívfüzeteket magánhasználatra készítették, ami magyarázza, hogy miért heverték kötetlenül – bizonyára valamiféle vászonba csomagolva – és váltak csonkává a kézirat ívfüzetei.⁵⁰² Ez természetesen nem zárta ki, hogy ha szükség volt rá, akár közösség előtt is olvassanak belőle, miként történt az a nürnbergi Szent Katalin-kolostorban is.⁵⁰³

Az, hogy a másolatot magánhasználatra írták le, még nem jelenti azt, hogy magának a recenzióknak a közönsége egyetlen ember lett volna. A *Debreceni kódex*ben a Kempis-fordítás átdolgozása a *Lobkowicz-kódex* szövegéhez képest számos megszólítással bővült, azaz a recenzens a hallgatóságához szólt. Amíg a *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításában csupán néhány, a *Debreceni kódex* recenziójában szignifikánsan több megszólítást találunk.⁵⁰⁴ Az egyik betoldáson az is látszik, hogy rontott, pontosabban javított szövegről van szó, a margóról kerülhetett be valamelyik duplázó részlet: *Azert mongia az zent Bernard Azert vgmond atiamfjya* (291:8–9), az egyik utalás felesleges. Katalin nevű apácátársának a scriptor tehát olyan recenzió javítgatott szövegét írta le, amelyet eredetileg közösségi használatra szántak.

Ez a szöveghasználat megfelel az európai recepciónak, ahol a *De imitatione Christi* népnyelvű fordításainak olvasói szerzetesek, mégpedig apácák és laikus testvérek voltak. A conversusok lelkigondozását a bencések tartották különösen fontosnak, leginkább ők készítettek népnyelvű fordításokat a laikus testvérek számára. A világiak közül kevesen olvasták a *De imitatione Christi* fordításait. Ennek nem az volt az oka, hogy ne érdeklődtek volna a lelki irodalom iránt,

⁵⁰² MADAS–REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 9.

⁵⁰³ LÁZS, *Apácaműveltség*, 87–88.

⁵⁰⁴ I. 23. fejezetben: 238:8, 242:7, 242:14–15, 243:9–10, 242:12–13 (a *Lobkowicz-kódex* is 46:9), 246:8 (a *Lobkowicz-kódex* is 47:15). I. 14. fejezetben: 275:18–19, 280:14–15, 281:4–5 (a *Lobkowicz-kódex* is 73:11–13), 281:15–16, 282:3–4. II. 1. fejezetben: 284:8, 286:11–12 (a *Lobkowicz-kódex* is 89:16), 287:5, 289:4–5, 291:8–9. II. 10. fejezetben: 293:20, 296:3–4.

hanem inkább az, hogy a XV. század végén még túlzottan intellektuális műnek tartották Kempis írását.⁵⁰⁵

A *Lázár-kódex* Kempis-recenziói

A *Lázár-kódex* a másik kézirat, amelybe a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordítás eljutott. A szöveghagyomány ebben a kódexben megváltozott. A *De imitatione Christi* magyar nyelvű fordításával nem hagyományozódtak ebbe a kéziratban sem a *Lobkowicz*-, sem a *Debreceni kódex*ből az exemplumok, de Bonaventurának a *Debreceni kódex*ben szereplő *De perfectione vitae ad sorores* fordítása sem. Ennek oka nem az, hogy az imakönyvek nem apácáknak, hanem harmadrendi nővéreknek készültek,⁵⁰⁶ sokkal inkább az, hogy a Bonaventura- és a Kempis-mű csak az óbudai klarisszák kolostorában és használatában társult, a *De imitatione Christi* fejezeteinek fordítása a kolostor íróműhelyéből önállóan került ki.

A kéziratban, amelyet ma *Lázár-kódex*nek nevezünk, azért szerepelnek megduplázva egyes szövegek, mert eredetileg két imakönyvnek szánták.⁵⁰⁷ A két könyvnek csak részben lett volna azonos a tartalma, más-más sorrendben másolták az ívfüzetekbe a magyar nyelvű szövegeket, az imádságokat és a példákat. Mindkét készülő könyv ívfüzeteire lemásolták a *De imitatione Christi* I. könyvének 23. fejezetét (*De meditatione mortis*). Ez a két másolat az L-fordítás olyan szövegének átdolgozásai, amelyek már tartalmazzák a *Debreceni kódex* változatait. Ez a két szöveg az LaA- és az LaB-recenzió.

A kéziratban olvasható néhány példa tartalmilag nem kapcsolódik a *De imitatione Christi* fordításához, az exemplumok a szövegsorozatban távol helyezkednek el. A *De meditatione mortis* – az *halalnak meg gondolassarol* (120:1–139:13) – szövege nem azonos a második részben lévő változattal, az ennek az átdolgozása. Ez az LaA-recenzió.

A kézirat második részében egyáltalán nem szerepelnek példák. A szerkezet valamivel összefogottabb, de a szövegek csak részben épülnek egymásra. Az első szöveg egy, a Kempis-műből származó önálló fejezetrész, a *Quod ver-*

⁵⁰⁵ WILLIAMS-KRAPP, *Die süddeutschen Übersetzungen*, 74.

⁵⁰⁶ A beginaházat Marosvásárhelyre teszik. Vö. N. ABAFFI, *Bevezetés*, in *Lázár Zelma-kódex* (Régi Magyar Kódexek, 14), 13. Marosvásárhely más érvek mellett azért merülhetett fel a lokalizáció eredményeként, mert a ma lappangó *Teleki-kódex* is onnan származik. Az utóbb említett kódex Sepsiszentgyörgyi Ferenc írásában – aki ezek szerint a nővérek lelki gondozója is lehetett – két rövid életvezetési szabályzatot is tartalmaz (366–382).

⁵⁰⁷ A kódex első részét tartalomjegyzék zárja; a mai kézirat két része hosszabb ideig külön állt.

ba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant titulúsú (III. 3.) fejezetben lévő imádság, az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* fordítása: *Oluastatik ith az irass es az imatczag az aytatossagnak malasztyanak megnyeresserql* (195:1–199:13). Az imakönyv tehát úgy kezdődik, mintha valaki eltervezte volna a szövegek sorrendjét, ám ezt a tervszerűséget a későbbiekben a kódex nem igazolja. A Kempis-fejezetek, akárcsak a már elemzett ferences kéziratokban, úgy a *Lázár-kódex*ben sem követik a *De imitatione Christi* fejezeteinek rendjét. A Kempis-fordítás fejezeteit a kézirat mindkét részében a kódex 4. keze másolta. A kódex második részének *De meditatione mortis* recenziója nem azonos a kódex első felében lévő átdolgozással.

LaA-recenzió

oluastatik ith ez iras az halalnak meg gondolassarol (120:1–139:13; *De imitatione Christi*, I. 23. *De meditatione mortis*)

LaB-recenzió

Oluastatik ith az irass es az imatczag az aytatossagnak malasztynak megnyeresserql (195:1–199:13; *De imitatione Christi*, III. 3. *Quod verba Dei sunt audienda cum humilitate et quod multi ea non ponderant, Oratio ad implorandum devotionis gratiam*)

Vegyes imádságok

oluastatik ith az iras az halalnak gyakorta meg gondolassarol es zyntelen embornek kell az halalnak orajat zyueben visselnj (239:6–263:11; *De imitatione Christi*, I. 23. *De meditatione mortis*)

oluastatik ith az iras az az iteletrql es az binnek kenyarol (264:1–284:8; *De imitatione Christi*, I. 24. *De iudicio et poenis peccatorum*)

Olwastatyk ith az ira [sic!] embornek onnonmaganak alazatosson meg ertesrql es hogy mast nem kell itelnj sem ragalmaznybezeddel (284:9–300:10; *De imitatione Christi*, I. 2. *De humili sentire sui ipsius*)

Passióimádság (300:11–307:10; Mária búcsúja Jézustól)

Az imakönyveket magánhasználatára szánták. Az első rész Szent Brigitta 15 imájának záradéka szerint egy Katalin nevű (190:6) begina számára készült. A mai kódex második részét egy ismeretlen beginának készíthették.

A vizsgálat itt elsődlegesen a *Lázár-kódex* két recenziójára vonatkozik. Az La-recenzensek mindkét előzménykézirat, az L-fordítás és a D-recenzió szövegét ismerték, mindkettőből merítettek, ezért a táblázatokban azokat is be kell mutatni. Ismételten megjegyzem, ez nem azt jelenti, hogy az La-recenzensek két magyar nyelvű szöveget használtak, hanem azt, hogy egy javított,

glosszázott kézirat állt rendelkezésükre, amely így az ősfordítást és annak részbeni D-recenzióját tartalmazta; a két változat elemei közül hol ennek, hol annak a variánsát vették át. Ez a példány az lehetett, amelyet a *Debreceeni kódex* összeállításához használhattak. Az LaB-recenzió nem tartalmazza az I. könyv 23. fejezetének 23–24. mondatát, a lakúna miatt ez az általunk ismert másolat nem szolgálhatott alapul az LaA-recenzensnek az átdolgozáshoz.

Az LaA- és az LaB-recenzió és recenzenseik

A *Debreceeni kódex* recenzójának esetében főként stilisztikai javítások elvégzését láttuk az átdolgozás céljának. Vajon ugyanezekkel az indítékokkal találkozunk a *Lázár-kódex* két recenzója esetében is?

Részben.

Egyrészt azért, mert a *Lázár-kódex* Kempis-recenzióinak két készítője feltehetően nem ismerte azokat a betoldásokat, amelyek a *Lobkowicz-* és a *Debreceeni kódex*ben még szerepelnek. Megszólítások – miközben az ima- és elmélkedőkönyvet egyetlen beginának készítették – egyáltalán nincsenek a *Lázár-kódex* Kempis-szövegeiben.

Az elmondottak alól csak egy kivétel van, mégpedig a *De humili sentire sui ipsius* (I. 2.) fordításában. A kódex B részében lévő fejezet nem tűnik átdolgozásnak. A magyar fordítás több olyan stílusjegyet tartalmaz, amely nem jellemző a *Lázár-kódex* recenzenseire, hanem az L-fordító munkamódszeréhez közelítenek. A szövegben Kempisnél nem szereplő kérdések és arra adott válaszok élénkítik a fordítást, valamint a fejezethez az L-fordítóra jellemző hosszabb interpoláció is csatlakozik. A kolostori beszéd maró gúnnyal feddi meg a kevélyeket, közösségi érdekeket véd, a gőgöt ítéli el: *io varro vagÿe ne keuelkõdjel vele : mert ne talam az tõth az vÿodban õtõd es towaba nem varhatsz ah vagÿe io deÿak vag | -ÿe es io irass oluasso vagÿe || ne keuelkõdjel vele mert ne talam az kewelsegert isten el vezÿ zemed vilagat : es minden egÿeb tudomanÿddal ne kewelkõdjel mert embõrt czodakepen meg ver isten* (LaB 294:6–295:7).

Az LaA-recenzióban csupán egy szentírási betoldás van a soha nem rozsdásodó kincsek gyűjtéséről (Mt 6,20; 136:3–12). A felsorolt változtatások, a felesleg elhagyása jelzik, hogy a recenzensek a latin szöveg pontos visszaadására törekedtek.

Másrészt azt kell gyanítanunk az átdolgozás okának, hogy az ismeretlen ferencesek a hozzájuk jutott kézirat külalakja és minősége miatt álltak neki a recenziók készítésének. Ugyan nem ismerjük azt a népnyelvű kéziratot, amelynek alapján a *De imitatione Christi* I. 23. fejezetének átdolgozása készült,

de a mind az LaA-, mind az LaB-recenzióban megtalálható kétszer lefordított mondatok és hibák alapján arra következtethetünk, hogy az átdolgozás nem tisztázatról készült. Ilyen példák hozhatóak:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Valde cito erit tecum hoc factum: vide aliter quomodo te habeas. I. 23,1.	Igen hamar lezõn te veled ez dologh annak okaiert lassad mikepen tennen magadat vallod: 120:4–8	igen hamar lezen te veled ez dologh ah vagy ez czelekõdet annakokaiert lassad mikepen annakokaiert valjad es tarczad tennen magadat : 240:1–6
Cras est dies incerta, et quid scis si crastinum habebis? I. 23,9.	meljet nem tudz ah vagy tudod ha ered ah vagy <i>nem</i> mert az holnapy nap igen bizzontalan azert mikeppen tudod azt hogy ha valhatod az holnapy napot vagy <i>nem</i> 122:11–123:4	mert az holnapy nap bizzontalan es mikepen tudod ha az holnapy napot ered es valhatod 242:10–243:1

Egy másik esetben a *Lobkowicz-kódex*ben találjuk meg az előzményt az LaB-recenzióban felejtett mondatföredékhez:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Si vidisti aliquem mori, cogita quia tu per eandem viam transibis. I. 23,16.			
hog ha latal embõrt meg halni valamikorõn gondoliad meg mert tenekõdys az vton kel el mennõd : 40:12–15	mert ha te latal valamikorõn meg halo embert ¶ Gondoliad mer tenekedes azon vton kel el menned : 240:15–17	annakokaiert ha latal valamikorõn meg halandõ embõrt: tahat gondolyad ezt mert tees ugyan azon vton vagy mennedõ: 124:14–125:4	azert ha lattal valamikorõn embõrt meg halny gondolyad mert tees vgyan azon vton vagy el menendõ : es azon kell nekõdes el mennõd 244:11–245:3

Az LaB-recenzióból másoláskor kifelejtődött egy mutatószó, de benne maradt az L-fordításból és a D-recenzióból ismert részlet változata: *teneködys az vton kel el mennöd* : (40:12–15).⁵⁰⁸

Az elmondottak alapján az eredeti fordításnak egy glosszázott, javítgatott példánya állt a recenzensek rendelkezésére. Ez a glosszázott kézirat magyarázhatja, hogy a *Lázár-kódex* recenzensei mindkét kódex fordítási megoldásait ismerték és használták, de azt is, hogy miért kezdtek bele az átdolgozásba: jobban olvasható kéziratot szerettek volna másolásra átadni; ez részben sikerült is. Azt, hogy a két recenzió közül melyik készült előbb, és melyik később, pont az átdolgozás miatt nem lehet eldönteni.

Az eddigiekben a *Lázár-kódex* belső problémáival foglalkoztam, ez főként az I. könyv 23. fejezetét érintette. A szövegahagyományozás kérdése azonban vonatkozik a további fejezetekre is, amelyeket az LaB-recenzió tartalmaz. Ezek közül a *De iudicio et poenis peccatorum* (I. 24.) magyar szövege az, amely olyan átdolgozás, mint az előbb tárgyalt fejezet. Ez éppen úgy mutatja a *Lobkowicz*-, mint a *Debreceni kódex* Kempis-fordításának és recenziójának ismeretét, ahogy az előbbi fejezetek is. A *De humili sentire sui ipsius* fejezet (I. 2.) szintén őrzi az átdolgozás nyomait, a Kempis-szövegben kétszer lefordított mondatokra és töredékekre akadunk. Itt azonban nincs előzmény, nem ismerjük az eredeti L-fordítást és annak recenzióját, a szöveget csak a *Lázár-kódex* tartalmazza.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Qui bene se ipsum cognoscit sibi ipsi vilescit, nec laudibus delectatur humanis.	annakokaiert mondya ith az iras valakÿ iol onnonmagat megh esmerÿ onnonmaganak vtalatas lezon es nem igÿekozÿk maast megh bantany sem bezedeucl sem tetemenÿewel mert onnon magat alÿtya mindenel alab valonak es vtalatosnak lenny sem gÿonÿorÿkottetÿk <e> es diczekodÿk em-bÿorÿknek diczeretyben
I. 2,3.	287:4–288:4

Az *Oratio ad implorandum devotionis gratiam* (III. 3,25–34.) magyar fordítása alig tér el a *Lobkowicz-kódex*ből ismert fordítástól, amiben változást mutat, az a latin variánsa alapján készült javítás.

Egyetlen fejezet van, amely a már említett és idézett vitriolos hangnemű intelmeket tartalmazza. A *De humili sentire sui ipsius* (I. 2.) fordítása egyedül

⁵⁰⁸ Ugyanígy kétszeres fordítás részleteit találjuk még a 122:11–123:4 és 242:10–243:1 (I. 23,9), valamint a 125:4–9 és 245:4–12 (I. 23,17) lapokon.

a *Lázár-kódex*ből ismert, így nincs összehasonlítási alapunk. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy ez a szöveg is megfordult az LaB-recenzió készítőjének keze alatt, a stílusjegyek – az *annakokáért* gyakori használata – erre mutatnak.

Retorikai megoldások

Első példánk a *De imitatione Christi* I. könyve 24. fejezetéből (*De iudicio et poenis peccatorum*) való. Ez egy anafora változását, a latin minta követését mutatja be. A latin eredeti mindig az *ibi* határozószó:

I. 24.	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
11.	Oth az az pokolba 64:10–11	¶ Oth pokolba 277:10	oth 270:8
12.	Oth erlhed az pokolba 64:15	Oth az az pokolba 277:13-24	oth 271:1
14.	Mert oth az az pokolba 65:5 ⁵⁰⁹	Oth 277:21	oth 271:12
15.	Oth az az pokolba 68:16	Oth az az pokolba 278:3	oth 272:4
16.	¶ Oth 69:3	Oth 278:7	oth 272:8

A fordítás és annak átdolgozói közül csak a *Lázár-kódex* recenzense volt képes elhagyni a kiegészítéseket, tudatosan alakította a latin eredeti alapján a mondatkezdeteket.

Más helyen is jól látható a tudatos átalakítás, miközben nem transzparens mondatkezdeteket, hanem belső ismétlődéseket, illetve névmások váltakozásait⁵¹⁰ kellett követnie a recenzensnek:

⁵⁰⁹ A *Lobkowicz-kódex*ben e szentencia után hosszú interpoláció következik az utolsó ítéletről. Az anafora utalása azonban azonos, tehát az interpoláció a fordítás elkészülte után került a szövegbe.

⁵¹⁰ Ezeket a szavakat az áttekinthetőség kedvéért kivételesen kurziváltam.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Quotiens audisti a dicentibus, quia <i>ille</i> gladio cecidit, <i>ille</i> submersus est, <i>ille</i> ab alto ruens cervicem fregit, <i>ille</i> manducando obriguit, <i>ille</i> ludendo finem fecit; <i>alius</i> igne, <i>alius</i> ferro, <i>alius</i> peste, <i>alius</i> latrocinio interiit. I. 23,37.			
Vaý meĴ igõn socsor hallottad az mondoctvl · mert nemel' tõr nec mýata essõt · nemel' vizben hot · es imez · magassagbol essõt es niaka ký segõt · es nemel' even meg fvlt es meg merevõdõt · es nemel' iaczvan ´ eletenec somorvsagoson veget- tet · nemel' týznec mýata hot meg · nemel' vasnak tõr nec mýatta · nemel' døğ halalnac : nemel' tol vaýnac mýatta õlettetõt meg 45:7–46:1	Valion menez er halotad : hog modotac · mert imez ember tõr nec mi iata essõt · imez vizben hot · amaz magassagrvl esõt es niaka ki zegõt · amaz even meg fvlt nemel' tiznec mýatta · nemel' fegver nec mýatta · nemel' døğ halalnac mýatta · nemel' tolvainac mýatta vezõt el · 244:19–245:6	minezer hallotad ezt az mondoc hirdetõktõl mondwan: mert imez fegýw<ez> -erne k miatta essõt: imez el merýttetõt viznek miatta es imez magas helrõl ala essõt es az õ nyaka ký zegõt es imez etelnek miatta meg fuladot imez iategnak miatta eletýt el vegezte es nemelý týznec mýatta nemelý <f> vassnak mýatta nemelý døğ halalnac miatta nemelý toluaioknac mýatta el vezõt 133:10–134:11	sminezõr hallottad az mondoktol mert amaz fegýwernek miatta el essõt el vezzõt : amaz : kegýeglen vizben el merýlt es nemelý magas helyrõl ala essõt es õ nyakat ký zeghte es amaz etelben megfuladot es amaz iacodwan el vegezte eletýt nemelý týznec- -miatta nemelý vasnak miatta nemelý døğ halalnac miatta nemelý toluayõknac miatta el vezõt 257:1–258:7

Kitűnik, hogy a fordítás az LaB-recenzióban a legpontosabb, példa ehhez a *submersus est*, melynek megoldása: „vízben elmerült”.

Az LaA-recenzióban még látjuk az átdolgozó kételkedését, hogy vajon az előzményszöveg (a *Debreceni kódex* mintapéldánya) fordította-e helyesen az eredetit (*fegver nec mýatta*), végül, mint a javítás is mutatja, döntött a metonímia mellett: *nemelý <f> vassnak mýatta*, amit aztán az LaB-verzió recenzense is átvett. Figyelmet érdemel még az LaA-recenzió első része: *minezer hallotad ezt az mondoc hirdetõktõl mondwan*. Az L-fordításból átemelt szónak lemaradt a végződése, viszont az LaB-recenzió már nem használta a „hirdetők”

kifejezést, hanem visszatért a megszokott fordulathoz, amelyet mi a magyar énekmondók elnevezéseként ismerünk.

Kempis szentenciáit kötőszavakkal próbálták összefüggő szöveggé formálni az ősfordításban és a D-recenzióban. A magyarázó értelmű okhatározói és a következtető konjunkciók azonfelül, hogy egységes szöveg benyomását keltették, az argumentáció eszközei is voltak. Az átdolgozók nyelvi ízlésüknek megfelelően használták és cserélték le a mondatokat összekapcsoló kötőszavakat. A *Lázár-kódex* recenziói az ősfordítást készítővel és a *Debreceni kódex*ből ismert recenzióval szemben nem hoztak létre a kötőszavak segítségével hosszú, a latin eredetitől idegen anaforákat. A *De meditatione mortis* fejezet LaB-recenziójában csak kétszer kezdődik egymást követő két mondat azonos kötőszóval: *bizonÿauual ha io lelkÿ esmeretöd volna nem igen felned ah halalt : bizonÿauual iob volna az binöket el tauoztatnod : honnem mint az halalt el futnod* (242:1–7).⁵¹¹

Szópárok

A *Lobkowitz-kódex*ből ismert ősfordításra jellemző a hasonló tartalmú szavak páros használata. A szópárok száma a D-recenzióban és a *Lázár-kódex* A-változatában csökken. Az LaB-recenzió a másik két átdolgozóval szemben láthatóan nem idegenkedett a szópárok használatától. Következő példánkban a *Debreceni kódex* recenzió megszüntet egy szópárt (*e tetemeñ avag ez dolog*), de a *Lázár-kódex* B-verziójának készítője újabbat alkotott helyette:

⁵¹¹ *Si bonam conscientiam haberes, non multum mortem timeres. Melius esset peccata cavere, quam mortem fugere.* (I. 23,6–7.)

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Valde cito erit tecum hoc factum: vide aliter quomodo te habeas. I. 23,1.			
¶Azert igen hamar : lessõn te veled e tetemeñ avag ez dolog az az alalal : [sic!] Lassad azert mikepen vallod te magadat 38:8–12	No azert zerete atiamfya bizon igen hamar lezzen te veled ez dolog lassad azert mikepen vallod avag tartod te magadat 238:7–10	Igen hamar lezõn te veled ez dologh annak okaiert lassad mikepen tennen magadat vallod: 120:4–8	igen hamar lezen te veled ez dologh ah vagy ez czelekõdet annakokaiert lassad mikepen annakokaiert valyad es tarczad tennen magadat : 240:1–6

Mind a négy szövegben pontosan adták vissza a *factum* és a *habeas* jelentését, de láthatóan mindegyik alkotó kereste a latinnak legmegfelelőbb magyar szót. Ugyanez történt a következő szentencia *magis auget* szavainak fordításakor és átdolgozásakor:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ah, longa vita non semper emendat, sed saepe culpam magis auget. I. 23,11.			
Iaÿ mert a hozzv elet nem mÿndõnkoron iobÿt meg de inkab gakorta a bÿnt tõbÿtÿ õregbitÿ meg :	Iaÿ azert mert bizon az hoziv : elet nem mindenkoron iobit embert meg de inkab az bint tõbitÿ es az kent eregbiti	az hozzu elet nem : mindenkor iobbit meg de inkab gÿakorta bÿnt zerez	az hozzw elet nem mindenkoron iobbit meg de inkab gÿakorta binth zerez es nemz :
39:15–18	239:14–17	123:8–10	243:5–8

A latin eredetihez leghívebb szöveg az LaA-változat. Az LaB-recenzió minőségben nem sokban marad el tőle, de átdolgozója a szópárról (*zerez es nemz*) nem tudott lemondani, míg a D-recenzens úgy szüntette meg a felesleges szópárt, hogy egy újabb, a latin eredetiben nem szereplő szó betoldásával jól csengő parallelizmust hozott létre (*az bint tõbitÿ es az kent eregbiti*).

A szókettőzés megszüntetésére irányuló törekvés tendenciája más eseteket vizsgálva is kitűnik, a *Debreceni* és a *Lázár-kódex* recenzensei kerültek a szópárokat:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Nunc labor tuus est fructuosus, fletus acceptabilis, gemitus exaudibilis, dolor satisfactorius et purgativus. I. 24,4.		
mastan at te iosagban valo mvkad gõmõlchõs es haznalatos · az te kõn hvltasod es sõrassod kellemetõs az · aldot istennec elõtte es az te fohaskodassõd meg halgatandõk es az te býneidrõl valo bankodasod keservsegõd meg tiztõtõ es eleg tewõ · 62:10–17	O en zeretõ atiamfõa mastan atte mvnkat haznalatos · atte · <z> siralmad foganatos · at te fohazkodasod · az vr istenhoz meg halga- ll Tando · atte bineidrõl valo keservsegõd · mastan atte lelõõdnec meg tiztoitoia : 275:18–276:	mostan az the munkad gõmõlczõs az the sirassod foganatos : es fohazkodassod meg halgatan- ll do te banatod es tõredelmessegõd eleghtetell es meg tiztulo 266:8–267:3

Munkájuk közben a recenzensek használták Kempis latin szövegét. A parallelizmusok első szava az alany (egyetlen főnév), amelyet az állítmány követ, ez a *Lobkowicz-kódex*ben bőbeszédű változat lett, akárcsak az állítmányi rész. A *Debreceni kódex* Kempis-szövegének készítője feltétlen figyelembe vette a latin eredetit, különben nem tudta volna kigyomlálni a felesleges szavakat, vagy a „kellemetõs”-t „foganatos”-ra cserélni, és az eredeti nélkül nem tudta volna eldönteni, vajon melyik szót válassza a szópárok közül. A mondat utolsó szakaszában a latin originális használatát mutatja a *Lázár-kódex* is, még ha recenziója zavaros is.

A szópárok kerülését stilisztikai javításnak tekinthetjük, miként annak tekintette a német recenzens a *Compendium theologiae veritatis* szópárjainak megszüntetését.⁵¹² Az átdolgozás során – még ha néhol újabbak is termelődtek – a párba állított szavak egyik tagja általában kiesett az új változathoz. Tudatos

⁵¹² STEER, *Hugo Ripelin von Strassburg*, 539–549, 590.

stilizstára vall ez a gyomlálás, hiszen a recenzens csak azt távolított el, ami felesleges, a magyar szöveg jelentése nem csorbult a latin eredetivel szemben.

Magyarázó betoldások

Az L-fordításra nagyobb, a D-recenzióra kisebb mértékben jellemző a szöveg-magyarázat, egy-egy szót, kifejezést, homályos értelmű helyet világít meg a fordító, illetve a recenzens. Ezekről az LaA-recenzens ritkábban, az LaB-átdolgozó rendszeresen lemondott:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Melius est nunc tempestive providere et aliquid boni praemittere, quam super aliorum auxilio sperare. I. 23,26.			
Iob azért mastan előve latnod az az idvőssegothoz es valamý iosagos mivelkødetøt előve bochatnod hodnem mýnt egebecnek segetsegeben býznod 43:3–7	Iob azért mastan mig ez garlo velagba vag az te lelkdnecc idvessegehez latnod es valami iot előve boL hadnod hog nem mint egiebecnec segetsegeben biznod 243:1–5	iob mastan ideien magadrol gondolnod es valami iot előted bochattanod honnem mint egýebeknek seghetsegokban remensegødet vetnød 129:8–13	iob mostan ideien tennen magadhoz latnod es valami ioth te előtted elől el boczattanod honnem mint valakiknek seghetsegokban remensegødet vetnød 251:1–8

Értelmező betoldásokat a *Lázár-kódex* Kempis-szövegében az I. könyv 23. fejezetének LaA-recenzense is használt; az egyik ilyen eset:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Quid prodest diu vivere, quando parum emendamur? I. 23,10.			
¶ Mit haznal sokaig elnvc · hogha el keuisse iobitioch meg ammÿ eletuncket :	¶ O azert en edes vram istenem · mit haznal minekvnc sokaig elnvc ez velagba · mikoron el' igen kevesse ivbitioc meg az mi eletvnket ·	mit haznal sok ideÿgh elni mikoron igen < . > keuesset jobbulok megh az az eletonket meg nem iobitywk:	smit haznal sok ideÿglen elnÿ mikor ilÿ keuesset iobbitÿwk meg minenmagokkat es eletonket
39:13–15	239:11–14	123:4–8	243:1–5

Ha jobban megnézzük, akkor igazából nem volt választása az LaA-recenzensnek, még ha nincs is olyan ismert latin variáns,⁵¹³ amely ezt a megoldást támogatta. Előzményszövegében ott volt az eredetiben nem szereplő „életünket” szó, amelyet nem szívesen hagyott volna ki.⁵¹⁴ Az *azaz* szóval jelezte az értelmezést, azt, hogy a recenzio e szava nem tartozik Kempis-szövegéhez. A magyarázatokat más esetben is átvette az átdolgozás alapjául szolgáló példányból:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Multi subito et improvise moriuntur. Nam hora qua non putatur Filius hominis veniet. I. 23,19			
Mert igen sokac eğ zom pillantasba ez vilagbol ky mvlnc meg hálnac ¶ Mert az oraba kybe nem alÿttatnec embornec · az · az · a zÿz marianak fÿa el iwendq	Mert igen soka hertelen meg hálnac · mert az oraba kibe nem alitatnec · embernec fÿa el ivvendq	sokak igen hamar es hertelen meg hálnak : mert az orat melÿet nem alitanal ah vagÿ nem alitatik embornec fÿa el iendq az az cristus vronk	igen sokak hamar es hertelen halallal meg hálnak : mert melÿ oraban nem alityatok embornec fÿa el iouendq :
41:4–9	241:4–7	126:1–7	246:4–8

⁵¹³ *De imitatione Christi*, 71.

⁵¹⁴ A rossz egyeztetés valószínűleg íráshiba; a másoló nem vette észre a rövidítésjelet.

A legpontosabb szöveg ezen a helyen az LaB-verzióé. Recenzensének sikerült egy alliterációt is létrehoznia: *hamar es hertelen halallal meg halnak*; ez jól megfelel a *subito et improvise moriuntur* jelentésének. A szókettőzés – *nem alitanal ah vagy nem alitatik* – az LaA-recenzióban jól láthatóan bizonytalan-kodás eredménye. Bár az LaA-recenzens elutasította az L-fordítás értelmezését, de maga is kiegészítette a megszokottabb magyarázattal: *az az cristus vronk*.⁵¹⁵ Úgy tűnik, a recenzens nem bízott olvasója ismereteiben, ugyanis – az előzőkkel együtt – összesen négyszer toldott be magyarázatot.

Az LaA-recenzenssel ellentétben az I. könyv 23. fejezetének LaB-recenzense egyetlen alkalommal használt munkájában értelmező betoldást. Az interpolációt azonban nem a szokásos *azaz* magyarázó kötőszóval vezette be, hanem másik fordulatot keresett: *smikor tudniailljk az vtolso oran mikor el iquend az halalnak miatta* (246:9–12).

Szókészlet

A *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* Kempis-szövegeinek szóhasználata gyakran egyezik, nemcsak az egyházi nyelv szókészletében, de számtalan azonoság mutatkozik a mindennapi kifejezésekben is. Közös szóhasználat látható a *Lázár-kódex* recenzióiban is, például mindketten egyformán a *tennenmagad* névmást használták. Azonosak a konjunkcióik is. A következő példában ezek a csoportokra jellemző azonosságok jól látszanak:

⁵¹⁵ Kempis Lukács evangéliumára utalt: *et vos estote parati quia qua hora non putatis Filius hominis venit* (12,40).

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Age age nunc, carissime, quidquid pro te agere potes, quia nescis quando morieris. Nescis etiam quid tibi post mortem sequatur. I. 23,40–41.			
Tedel awag mývelkøgel azert zerettetøš ağamfia valamý iosagos mývelkødetøt	Tedel tedel mastan zeretø atiamfýa valami iot	annakokaiert tars tarch megh dragalatos atýam fýa azt ahmit mostan meg tartando vagý es ah mi penitenciat mostan meg tardhatz : mert	tarcz tarcz ah vagý tegý tegý mostan draghalatos atýamfýa
tehecz · mert bizonaval nemtvodod	teheLz mert bizon senkinec	nem tudod	ah mit tehetc mert nemtudod
meľ oraba hals meg	nem irtac meg mikoron kel meg halni ·	mikoron meg <halhatz> halz	mikor meg halz
es mý køvesson tegødet halalodnak vtatna	es mi køvessen az mi halalvncnac vtatna ·	køetkøzýk tørtenic tenekød halalodnak vtatna	es nem tudod hogy mý køetkøzýek tenekød halalodnak vtanna
46:8–13	245:11–15	135: 5–14	259:6260:1–4

A két mondat mindegyik alkotónak fordítási nehézséget okozott. Az LaA-recenzens szabadon értelmezte és egészítette ki az eredetit, az *ah mi penitenciat mostan meg tardhatz*, ami az előző részlet más formában való megisméltése.⁵¹⁶ Hasonlóan a fenti közös szöveválasztáshoz, azonosan oldotta meg a két csoport az *Ah, stulte* (I. 23,35.) fordítását, miközben az La-recenzensek átvették az L-fordítás és a D-átdolgozás megoldását:

⁵¹⁶ Valószínű, hogy a *Lázár-kódex* A-változatának recenzense olyan szöveggel rendelkezett, amelyben a 40. mondat *igitur* kötőszóval kezdődött, ennek felelhet meg az *annakokaiert* konjunkció. *De imitatione Christi*, 75.

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Ah · hýt · kaba ·	O te hit kaba :	oh te <balgad> balgatag eztelen kaba embõr	oh the balgatagh kaba embõr
45:2	244:14	132:13–134:2	256:1–2

A bûnökért való vezeklés megnevezésére a XVI. század elején a latin kifejezést használták. Az L-fordító, illetve D-recenzense következetesen „penitenciatartás”-t írt,⁵¹⁷ míg a *Lázár-kódex*be került Kempis-átdolgozásokban – a fenti egy hely kivételével – csak „penitencia” szerepel. Ugyanezek a következetes eltérések tapasztalhatóak az alábbi példában is:

<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Castiga corpus tuum per poenitentiam, ut tunc valeas certam habere confidentiam. I. 23,34.			
gõtõrdmeg mastan at te- testõdet	¶ Gõtõrdmeg mastan at te testõdet az	sanýargasd meg az te testedet mostan	sanýargassad meg mastan az the testedet
Penitencia tartasnac mýatta : hog ackoron	penitencia tartasnac mýatta : hog ozton akoron lehessen	az penitencianak mýatta hogý valhas	az penitencianak miatta hogy akoron valha
batorsagos : býzadalmad es remensegõd legõn	ketsegnelkil valo bizon remeiseged ·	bizonsaggal valo býzodalmat az cristussal	bizonsaggal valo bizodalmat
44:16–45:1	244:11–14	132:9–13	255:6–11

Az I. könyv 24. fejezetében Kempis a hét főbûn valamelyikét elkövetők pokolbéli kínjairól ír. A bûnök megnevezése – kevélység (*superbia*),⁵¹⁸ fõsvény-

⁵¹⁷ *Lobkowicz-kódex*: az · az · A · Penitencianac tartasat (31:9–10; I. 1,1.; interpolált szöveg). *Debreceni kódex*: az penitencia tartasnac viselesere (292:9–10; II. 1.: az ad cruce[m] portandamot fordította így). Hasonló a megfelelés a párhuzamos szövegekben is (I. 24,15): penitencia tartasba (*Lobkowicz-kódex*, 69:3, *Debreceni kódex*, 278:6–7); penitenciaban (*Lázár-kódex*, 272:8).

⁵¹⁸ I. 24,14: *Lobkowicz-kódex*, 65:5; *Debreceni kódex* véletlenül kimaradt; *Lázár-kódex*, 271:12.

ség (*avaritia*),⁵¹⁹ bujaság (*luxuria*),⁵²⁰ irigység (*invidia*)⁵²¹ és torkosság (*gula*)⁵²² – nem tér el a három kódexben. Egyedül az *acedia* megnevezése különbözik a két csoportra oszló szöveghagyományban. Az óbudai fordítás és átdolgozása a maival megegyező kifejezést használja: *iora valo restok*, a *Lázár-kódex*ben pedig egyszerűen *restok tunyak* olvasható.⁵²³ Ez utóbbi szavak általános érvényűek, nem pontosan nevezik meg azt az összetett jelentésű speciális bűnt,⁵²⁴ amelyet eredetileg a pusztai remeték vétkének tartottak.⁵²⁵

Fordítás és a kompozíció

A *Lázár kódex* két, a szóhasználat alapján elkülöníthető recenszenének eszménye a pontos fordítás volt. A latin szöveghez hű magyart akartak létrehozni. Elutasították az L-fordítás körbeírással (*circumloqui*), magyarázatokkal operáló metódusát.

Ha nem is állíthatjuk, hogy minden esetben törekedtek a latin nyelvtani szerkezetek visszaadására, mégis láthattunk ilyen eseteket. Az is előfordult, hogy az egyszer már jól lefordított mondatot latinizálták: *tarcz zabad zywet es az*

⁵¹⁹ I. 24,14: *Lobkowicz-kódex*, 65:7; *Debreceni kódex*, 278:2; *Lázár-kódex*, 272:2.

⁵²⁰ ...*luxuriosi et voluptatum amatores*... I. 24,12; az *bvya testy emboroc es az v testocnek zeretji* – *Lobkowicz-kódex*, 65:7; a *bvia emberec es az testi gonorocnegc kvetji* – *Debreceni kódex*, 277:14–15; az *testy büjassagban elok es az testy- | -keuansagnak zeretji* – *Lázár-kódex*, 271:1–3. A *Nagyszombati kódex*ben ennek a bűnnek a megnevezése *belendőség* (364:8). A *Gyöngyösi kódex* gyónási tükre paráznságot emleget (62:2), akárcsak a *Cornides-kódex* (166:24–167:1).

⁵²¹ I. 24,12: *Lobkowicz-kódex*, 64:18; *Debreceni kódex*, 277:17; *Lázár-kódex*, 271:13. A *Debreceni kódex* recenszenese az irigységet kiegészítette a rágalmozás (*calumnia*) bűnével. Ebben talán közrejátszhatott, hogy a harag (*ira*) nem szerepel Kempis felsorolásában.

⁵²² I. 24,11: *Lobkowicz-kódex*, 64:13; *Debreceni kódex*, 277:12; *Lázár-kódex*, 270:11.

⁵²³ *Lobkowicz-kódex*, 64:11; *Debreceni kódex*, 10–11; *Lázár-kódex*, 9. A magyar bűnjegyzékekben a „jóra való restség” szerepel, csak a *Cornides-* és a *Székelyudvarhelyi kódex* említ restséget (159:12; 215:11).

⁵²⁴ Aquinói Szent Tamás nem restségről beszél, hanem szomorúságról (*tristitia*), amely a főbűnök egyike. *Summa Theologiae*, I. II. q. 84 a 4,2. A hét főbűnről: Johannes STELZENBERGER, *Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa. Eine moralgeschichtliche Studie*, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 1989, 379–402; az *acediáról*: 380–385. A jóra való restség fogalmának mentalitás- és művelődéstörténetéről Sergio BENVENUTO, *Accidia. La passione dell'indifferenza* (I 7 vizi capitali), Bologna, il Mulino, 2008; magyarul: *A jóra való restség. A közönyösség szenvedélye* (A 7 főbűn), fordította HORVÁTH Csaba, Budapest, Typotex Kiadó, 2011.

⁵²⁵ Georg WERNER, *Eremiten im barocken Bayern. Mentalität und Wandel*, Münster–New York, 2019 (Regensburger Schriften zur Volkskunde / Vergleichenden Kulturwissenschaft, 30), 58–59.

istenhöz fel egyengetet mert ninczen ith meg maradando varassod (262:6–10).⁵²⁶ Az LaB-recenzióban felfedezhetnénk azt a fordítói törekvést is, hogy a latin nyelvtani formát a magyar megfelelőjével adja vissza, de ugyanezt a fordítást találjuk a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex*ben is.⁵²⁷ Egyedül az LaA-recenzió hoz magyaros formát, hagyja el a participiumot:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lázár-kódex A</i>	<i>Lázár-kódex B</i>
Sic te in omni facto et cogitatu deberes tenere, quasi statim esses moriturus.	ekkepen kellenne tennen magadat tartanod minden dolgáydban cheleködeteidben es gondolatidban mikeppen ha mind iaras ezönnel meg halnal:	ekkeppen kellene tennen magadat minden-gondolatidban es czeleködetidben tartanod mint hogy ha ezennel volnal meg halando
I. 23,5	121:10–122: 3	241:9–242:1

A Kempis-szövegek fordítója, illetve recenzensei közül, még ha látunk is törekvést a latin nyelvtani formák visszaadására, egyik alkotó sem volt követője a modistáknak, akik azt állították, hogy végső soron egyetlen nyelv létezik csak, természetesen a latin. Ez az a nyelv, amely logikus struktúrája által közvetlen kapcsolatban áll a valósággal, és azt tükrözi vissza, tehát a latin grammatika szerkezeteit és szórendjét kell követni a vulgáris nyelvekben is.⁵²⁸

A *Lázár-kódex* mindkét recenzense pontosan követte a latin minta retorikai alakzatait, nem egészítették ki őket felesleges szavakkal. A rímes próza visszaadását ők sem tartották fontosnak, vagy idegen volt tőlük, vagy olyan sajátosságnak vélték, amelyről a XVI. század elején bátran lemondhatnak.

A *Lázár-kódex* egyik része sem mutat tervszerű kompozíciót, megfelel annak a szöveghagyománynak, amely a ferences nővérek magánáhítatát szolgáló imakönyveket jellemzi,⁵²⁹ az imádságok között példák és legendák szerepel-

⁵²⁶ *Serva cor liberum et ad Deum erectum, quia non habes hic manentem civitatem* (I. 23,46). *Tarchad zabadon atte zývedet az edös iezushoz fel emelven ¶ Mert býzoñával atiamfja ninchen eth ez vilagban meg maradando es lakozando varasod* (*Lobkowicz-kódex*, 47:13–17); *Tarchiad atiamfja tiztan es zabadon az te zivedet az vr istenhöz · mert bizoñával vg mond ninchen et ez vezedelmes garlo velagon meg maradando varasod* (*Debreceni kódex*, 246:8–12); *es tarchad zabadon az te zývedet az istenhöz es qozza feel egyengettwen <men> mert ninchen : it meg maradando varasod* (*Lázár-kódex*, A-recenzió, 138:6–11).

⁵²⁷ *ehzöñlelödñd vonal meg halando* (*Lobkowicz-kódex*, 39:4–5), *ezen meg halando vonal* (*Debreceni kódex*, 239:1).

⁵²⁸ STER, *Hugo Ripelin von Straßburg*, 594.

⁵²⁹ Az elmélkedést és a *pia exercitia* végzését elvárták a begináktól is: *syas atte Celladba es oth oluas auagy Zent yrasst : a vagy ymadkossal : a vagy kedeglen atte elmedet foglalyad az*

nek.⁵³⁰ A *Lázár-kódex* szerkesztetlenségét mutatja, hogy az első részben lévő imák bár azonos szöveggel, de nem ugyanabban a sorrendben következnek a kézirat második felében. A *De imitatione Christi*ből kiszakított oráció nem emelkedik ki a többi közül, beolvadt az imádságok közé.

A *De imitatione Christi* ebben a szöveghagyományban nem kapott kiemelt szerepet, semmilyen módon nem vált ki a többi szöveg közül. Kempis írása a *Lázár-kódex*ben imakönyvi elmélkedés lett, miközben recenzensei filológiai akribiával dolgoztak a szövegen. Ez nemcsak arra mutat, hogy tudták, milyen szöveget tartanak a kezükben, hanem azt is sejteti, hogy más esetben hosszabb szöveg készítésére is vállalkozhattak.

Istény elmelkedesbe : awagy kedeglen [moğ] atte elult bynedet syrassal awağ emlekezzel meg my vronk Ihus xpusnak o nag kenyarol awagy halalodnak orayarol : (Teleki-kódex, 371–372; a szöveget a Nyelvelméltár XII. – Teleki Codex, közzéteszi VOLF György, Budapest, 1884 – alapján közlöm).

⁵³⁰ A magyar apácák imakönyveinek szerkezetéről: LÁZS, *Apácaműveltség*, 368–379.

A *De imitatione Christi* magyar fordítása és a devotio moderna

A *De imitatione Christi* műfaja a rapiariuméhoz áll a legközelebb.⁵³¹ Az ilyen gyűjtemények (füzetek) a tulajdonosuk által lejegyzett bibliai és kegyes szövegekből vett kivonatokat, idézeteket tartalmaznak, amelyeket meditációhoz vagy *lectio divinaként* használtak.⁵³² Geert Groote mellett a devotio moderna (új kegyesség)⁵³³ egyik alapítójának tekintett Florent Radewijns (†1400) volt az, aki a Közös Élet Testvéreinek házaiban a spirituális gyakorlatok végzését szorgalmazta és szervezte. Úgy gondolta, hogy a kegyes gyakorlatok, a bensőséges lelki élet, a személyes vallásosság egyik eszköze a rapiariumok készítése.⁵³⁴

⁵³¹ Kurt RUH, *Geschichte der abendländischen Mystik. Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts*, München, Verlag C. H. Beck, 1990, IV, 189.

⁵³² Thom MERTENS, *Rapiarium*, in *Dictionnaire de spiritualité*, Paris, Beauchesne, 1988, XIII, 114–119. A rapiariumoknak két alaptípusa különböztethető meg: a kronologikus és a tematikus. Ulrike HASCHER-BURGER, *Singen für die Seligkeit, Studien zu einer Liedersammlung der Devotio moderna*, Zwolle, Hiscitorisch Centrum Oveijssse, coll. Emmanuelshuizen, cat VI. Mit Edition und Faksimile, Leiden–Boston, 2007, 82.

⁵³³ A *devotio moderna*, azaz „az új kegyesség” kétségkívül az egyik legjelentősebb mozgalom volt az egyház életében. A XIV. század elején az egyház válságos állapotban volt. A megújulás egyik eszköze az akkor megindult és Nyugat-Európában a következő század közepén beérett szerzetesi reform volt. Ez azonban csak részben elégítette ki a városokban élő laikusok igényeit, ezen az egyéni kegyességet előtérbe helyező mozgalom, a devotio moderna iparkodott segíteni. (A mozgalom magyarországi hatásairól: László MEZEY, *Die 'Devotio moderna' der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 12[1970], 37–51; Gábor SARBAK, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn*, in *Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa im Spätmittelalter*, Hgg. von Marek DERWICH, Martial STAUB, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 249–264.) A megújulás nem magát az egyházat akarta megreformálni, így nem tekinthető a reformáció előfutárának, a Magyar Királyságban hatása leginkább az ellenreformációra volt. Ennek megfelelően a *De imitatione Christi* első magyar fordítása Pázmány Péter munkája. A fordításról: LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, ItK, 94 (1990), 1–20.

⁵³⁴ Bernard MCGINN, *The Varieties of Vernacular Mysticism (1350–1550)*, V, *The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism*, New York, Crossroad–Herder & Herder, 2012, 98–99.

Florent Radewijns, aki nagy hatással volt Kempis Tamásra – aki még életrajzát is megírta –,⁵³⁵ maga is összeállított egy ilyen gyűjteményt.

A devotio moderna misztikája alapművének tekintett *De imitatione Christi* négy könyvből áll, az utolsó kettő sorrendje változó lehet, a brüsszeli autográfban éppen fordított, mint a kiadásokban. Ez azonban nem befolyásolja a mű megértését, mivel nem lehet a négy könyvet meghatározó szerkezeti koncepciót felfedezni,⁵³⁶ ezért sem zavaró, ugyanakkor gyakori a XVI. századi népnyelvű fordításokban a könyvek, fejezetek felszabdálása és felcserélgetése.⁵³⁷

Kempis munkája misztagógia,⁵³⁸ azaz a hit elmélyítése és megtapasztalása. Nemcsak követésre buzdít, hanem Krisztus megismerésére is, amihez megmutatja a nehezen járható utat. A *De imitatione Christi* könyvei a középkori lelkiséget foglalják össze. Az első két könyv az alap, amely a novíciusok képzésére íródott.⁵³⁹

Az I. könyv aszkézisre tanít, intései (*admonitiones utiles*) azoknak használnak, akik jámbor, kegyes életet akarnak élni. Ez a könyv a legszerteágazóbb, hiszen ez sajátíttatja el a lelki és a szerzetesi élet legfontosabb elemeit. Az alaphangot az evangéliumi idézet adja meg: „Aki engem követ, nem jár sötétségben” (Jn 18,12). Kempis azt az utat ajánlja ehhez, hogy „Legyen [...] legkedvesebb foglalkozásunk a Jézus Krisztus életéről való elmélkedés”. „Hívságok hívsága és minden hiábavalóság” a földön, „Mi hasznod abból – kérdi Kempis –, hogy a Szentháromságról mélyreható vitákba bocsátkozol; ha nincs benned alázatosság, s azért nem telik benned kedve a Szentháromságnak?”⁵⁴⁰ A további fejezetek intései az önmegismerésről (2. fejezet), az emberek iránti bizalomról (8.), az engedelmességről (9.), a felesleges fecsegésről (10.) szólnak. Kempis a szerzetesi életről a 17–20. fejezetekben beszél, arról, hogy ha szerzetes vagy, „tekintsd magad e világon számkivetettnek”, és „képes légy oktalanná válni Krisztusért”.⁵⁴¹ A szerzetesnek szeretnie kell a cella csendjét és magányát (20.),

⁵³⁵ A *Dialogvs noviciorum* című művének harmadik könyvében megírta életrajzát: *Thomae Hemerken à Kempis canonici regvlaris Ordinis S. Augustini opera omnia*, Hgg. von Michael Iosephvs POHL, Friburgi Brisigavorum, Herder, I–VII, 1902–1922, VII, 116–195.

⁵³⁶ RUH, *Geschichte der abendländischen Mystik*, IV, 189. Más véleményen van Van Dijk, szerinte a lelki elmélyülés felé vezetnek a könyvek. Az I. könyvben Kempis személytelenül beszél az aszkézisről, a II.-ban megszólítja az olvasót, a IV.-ben (ez volt eredetileg a harmadik helyen) a lélek egyesül Istennel, a mostani III.-ban pedig Isten és a lélek beszélgetnek a misztikus egyesülés után. Van DIJK, *Askese oder Mystik*, 173–181.

⁵³⁷ Vö. ehhez a *Lobkowitz-kódexben* lévő fordítást.

⁵³⁸ Van DIJK, *Askese oder Mystik*, 177.

⁵³⁹ MCGINN, *The Varieties of Vernacular Mysticism*, V, 100.

⁵⁴⁰ Az idézetek itt és a továbbiakban: KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, fordította JELENITS István, Budapest, Ecclesia Kiadó, 2019, 13, 14.

⁵⁴¹ KEMPIS, *Krisztus követése*, 48.

követni az elődök kegyes gyakorlatait (18.). Az utolsó három fejezet sötétebb és középkori hangulatú, az emberi élet nyomorúságát ecseteli, a halálról elmélkedik, az utolsó ítélettel és a bűnök büntetésével fenyeget, és felszólít, azon legyünk, hogy az életünket jobbá tegyük.

A II. könyv – az első gyakorlatias útmutatásai után – a „belső étellel”, a lélekkel foglalkozik. Kempis az 1. fejezetben a világ kizárását ajánlja, hogy semmi ne zavarja az Isten iránti szeretetet: „Adj hát helyet Krisztusnak, és mindenki mástól tagadd meg a belépés jogát.”⁵⁴² Ez a könyv már a misztikus egyesülést készíti elő. Az utolsó (12.) fejezetben Kempis megmutatja, mit kell tenni: „Aki utánam akar jönni, tagadja meg önmagát, vegye föl keresztjét, és úgy kövessen” (Mt 16,24), akkor nem kell félni az utolsó ítélettől, mert a kereszt megment. A következtetés: „Azért mindent átolvasva, megvizsgálva elmélkedésünk végső tanulsága: sok szenvedés árán kell nekünk Isten országába bejutnunk.”⁵⁴³

A III. könyv dialógus formában íródott. Istent hallgatja az alázatos szolga: „Hadd hallom, mit mond bennem az Úristen!”, mert „Boldog az a fül, amely rányílik az isteni sugallatok halk neszére, és evilág suttogásaira semmit sem figyel.”⁵⁴⁴ A párbeszéd már mélyebb misztikát jelez, a lélek önmagát szemléli, és mindent Istenre vonatkoztat. Igazi elmélkedés ez, az egyes meditációk után imádság következik, például azért, hogy Isten akaratát be tudja tölteni az ember, máskor az elmélkedés vált át imádságba: „Micsoda minden test a te színed előtt? Vajon dicsekedhetik az agyag a fazekassal szemben? Hogyan is kevélykedhetnék üres beszédben, akinek szívében Isten uralkodik?”⁵⁴⁵

A IV. könyv az előzőeknél egységesebb, és itt már az embernek és Istennek az oltáriszentségben való misztikus egyesüléséről, az unio mysticáról beszél Kempis.

Mit vettek át a *De imitatione Christi* misztikájából a XVI. századi magyar fordítások?

A *Lobkowicz-kódex*ben a *De imitatione Christi* fejezeteiből összeállított kompozíció nem tükrözi Kempis misztikáját. Szerzője nem is törekedett arra, hogy végigvezesse olvasóját a Krisztussal való egyesüléshez vezető úton, miköz-

⁵⁴² KEMPIS, *Krisztus követése*, 92.

⁵⁴³ KEMPIS, *Krisztus követése*, 134.

⁵⁴⁴ KEMPIS, *Krisztus követése*, 135.

⁵⁴⁵ KEMPIS, *Krisztus követése*, 176.

ben éppen az első interpolációból az is kitűnik, jól ismerte és értette Kempis munkáját és szándékát. A II. könyv legfontosabb motívuma a kereszt felvétele, amely az utolsó, a 12. fejezet témája. Ez a *Lobkowicz-kódex* kompozíciójában a fordítás első mondata: „Az édös Jézusnak ű szava, mondván: Aki akar én utánam jünni, tagadja meg ű magát, azaz ű tulajdon akaratját és vegye fel ű keresztjét, azaz a penitenciának tartását, és kövessön engömet” (Mk 8,34).⁵⁴⁶ Az evangéliumi vers értelmezése céllá tette a bűnbánatot, és nem eszközként tekint arra a Krisztussal való egyesülésben. Kempis misztagógikus művéből a magyar fordításban így lényegében aszketikus irat lett, amelyből az *imitatio* meditációs témái hiányoznak, amelyek nélkül nem lehet Krisztussal érzelmi-leg azonosulni.

Amit a devotio moderna tudományellenességének tartanak, az arra szólít föl, hogy a hívő merüljön el Krisztus életének szemlélésében: „A mi felségös tudományunk legyön a Krisztosnak tudománya, azaz életit és erkülsét gondolnia es elmélkődnie”, mert „Mit használ teneköd mélyen a Szentháromságról veteködnöd, ha alázatosság benned nem lejend, kinek okaiért utálatos vagy a Szentháromságnak”.⁵⁴⁷ A folytatás azonban nem Kempistől származik, hosszú interpoláció következik az alázatosságról, amely kétségtelenül fontos erény, de semmiképpen sem illik az első fejezet tárgyához és gondolatfüzéréhez.

Kempis fordítója és a *Lobkowicz-kódex* szövegkompozíciójának összeállítója alapvető fejezeteket – a Szentírás olvasásáról, az erényekről, a szerzetesi életről, az elődök példáiról és kegyességi gyakorlatairól szólókat – ugrott át. Elhagyta tehát a meditációs lehetőségeket, egyből az utolsó előtti három fejezetet (22–24.) állította sorba, hogy a halállal, a földi élet nyomorúságával, valamint az utolsó ítélettel és a pokol kínjaival riassza olvasóit.

A folytatás a II. könyv 1. fejezete (*De interna conversatione*), amely a „belső élet”-tel foglalkozik. Kempis elutasítja a földi létet: „Nincsen, atyámfia bizonyával ett ez világban megmaradandó várasod, és valahol lejendesz, szánkivetött és jüvevény vagy és soha teneköd bizony tekéletös nyugodalmad nem lehet,

⁵⁴⁶ *Az edös Iesusnac v zawa mondvan : A kÿ akar en vtannam jÿvni tagagia meg w magat · az · az · v tulajdon akaratiat · es vege fel v kerest'et · az · az · A · Penitencianac tartasat · es kouesson engömet (Lobkowicz-kódex, 31:5–11).*

⁵⁴⁷ *Ammi azért felségös : tvdomanvnc légön a cristosnac tvdomanat [sic!] · az · az eletÿc [sic!] es erkvczet gondolnia · es elmelködmie ... Mit hazanal teneköd mel'en a zent haromságról veteködnöd · ha alázatosság benned nem leiend kinek okaiért vtalatos vag a zent haromságnac (Lobkowicz-kódex, 31:19–22, 32:13–17); Summum igitur studium nostrum sit in vita Iesu meditari. I. 1,3; Quid prodest tibi alta de Trinitate disputare, si careas humilitate, unde displiceas Trinitati? I. 1,7.*

hanem ha az áldott Jézus Krisztushoz lejedesz szíved zerent hozzá egyesül-
vén”.⁵⁴⁸ Ehhez lelki útravalót is kapott az olvasó: „Azért mondja az ájtatos szent
Bernard: Ó, embör, ha te úgymond az áldott Jézusnak sebeihez és ú drágalatos
vérenek hullásához ájtatossággal fordítandod es térítendöd te magadat, kétség
nélkil az te háborúságidban nagy megvigasztalást és édösségöt erősz, sem
gondolsz igön sokat emböröknek megutálásával, ha tégödet megutálnak, és az
rágalmazóknak beszédöket kinnyen elszenedöd”.⁵⁴⁹

A *Lobkowicz-kódex* kompozíciója még két fejezetet tartalmaz, mindkettő
a III. könyvből származik. Isten szól ezekben a fejezetekben az „ájtatos lélek-
hez”, hogy figyelmesen hallgassa, „Mert az én igém lélök és élet, és emböri
értelmel meg [nem] mértéklendö”,⁵⁵⁰ és nem arra való, „hogy üres gyönyör-
ködést keress benne”.⁵⁵¹ A kompozíció összeállítója ezenfelül azt a fejezetet
tartotta fontosnak, amelyből kiderül, hogy az olvasó valóban jól szereti-e Is-
tent. A szemléletesség kedvéért párbeszédés formában adom vissza a részletet:

– Fiam, nem vagy még erős és bölcs szerető!
– Mire, Uram?
– Mert egy kevés ellened való megháborításért meghagyod az elkezdött jót,
és fölötte igön mohón keresed az vigaszságot.⁵⁵²

⁵⁴⁸ *Ninchen atiamfya bizonhaval eth ez vilagban meg maradando warasod : es valahol leien-
des zankivetot es iweven vag : es soha te nekod bizon tekeletos ivgodalmad nem lehet hanem :
ll ha az aldot · Iesus · cristushoz lejendes zyvedzerent hozza egesuenu (Lobkowicz-kódex,
89:16–90:2). Non habes hic manentem civitatem et, ubicumque fueris, extraneus es et peregr-
inus, nec requiem aliquando habebis, nisi Christo intime fueris unius. II. 1,18.*

⁵⁴⁹ *Azert mondia az aitasos zent Bernard · O embör ha te vgmond az aldot Iesusnac sebei-
hoz : es v dragalatos verenech hyllassahoz aitasossaggal forditandod es teritendod te magadat
ketsegnakil az te haborsaggidban nag meg vigasztalast es edossegot erosz : sem gondolsz igon
sokat emböröcnek meg vitalasava ha tegödet meg vialnac : es az ragalmazocnak bezedöket
kinnyen el senvedöd (Lobkowicz-kódex, 91:3–14). Si enim ad vulnera et speciosa stigmata Iesu
devote confugis, magnam in tribulatione senties consolationem, nec multum curabis hominum
despectiones facilliterque verba detrahentium perferes. II. 1,25.*

⁵⁵⁰ *Mert az en igem lelöch es elet es emböri ertelmel' meg merteklendö (Lobkowicz-kódex,
95:10–12). Verba mea spiritus et vita sunt, nec humano sensu pensanda. III. 3,2. A másoláskor
feltehetőleg kiesett a tagadószó.*

⁵⁵¹ *KEMPIS, Krisztus követése, 139. Non sunt ad vanam complacentiam trahenda... III. 1, 3.
Jelenits István fordítását idéztem, a Lobkowicz-kódex e szöveghelye a mai olvasónak homályos:
es nem vonzon embört z [sic!] hív dülhözegnek kevanasara... (95:12–13).*

⁵⁵² *Fyam nem vag meg erős es bwlz zeretö : mire vram : mert eg keves ellenöd valo meg ha-
boritaserth meg hagod az el kezdöt ioth es fölöte igön mohón keresöd az vigasagot (Lobkowicz-
kódex, 104:4–10). Fili, non es adhuc fortis et prudens amator. Quare, Domine? Quia propter
modicam contrarietatem deficis a coeptis et nimis avide consolationem quaeris. III. 6,1–3.*

Az idézetekből kiderül, hogy a magyar fordító, aki a *Lobkowicz-kódex* műegésznek tekinthető összeállítását készítette, nem a misztikába bevezető könyvecskét akart összeállítani, hanem olyan aszketikus útmutatót, amely a világ megvetésére és a szenvedések türelemmel való elfogadására buzdít.

Ez érvényes a *Debreceni kódex* Kempis-fejezeteinek válogatására is. Az ott megjelenő új fejezet (II. 10. *De gratitudine pro gratia Dei*, 292:1–296:20) – Kempis szándékának is megfelelően – a világ megvetésére buzdít: „Az áldott Úristen szól az ájtatos lélőkhöz, mondván: Mit kereszj nyugodalmat ez velágon, mikoron légy sziletettvén munkára? No, azért szerezed temagadat inkább az háborúságoknak szenvedésére, hogy nem, mint az vígasságokra és az penitenciatartásnak viselésére, hogy nem, mint ez feldi gyönyörösegeknek kívánságára”.⁵⁵³ A *Debreceni kódex*-béli fordításban a felszólítás a kereszt hordozására ismételten bűnbánatra szólít, nem pedig Krisztus magatartásának követésére, *imitatiójára*.

A *Lázár-kódex* szűk válogatásában a halálról és az utolsó ítéletről szóló elmélkedés és egy, az isteni kegyelemért esdeklő ima mellett új elemként jelenik meg az I. könyv 2. fejezete (*De humili sentire sui ipsius*), amely az önmegismerés fontosságát hangsúlyozza. Szerzetesek – és persze minden hívő – feladata ez; a fejezet az első caput gondolatát viszi tovább: „Mindön embör természetserént kíván tudni és bölcsnek láttatni, de az tudomány Istennek félelme nélkül mit hoz embernek, és mit használ? Úgy, mint azt mondanája, semmit. Nem bizonyával jobb az alázatos paraszt egyigyi embör, ki Istennek szolgál, honnem mint az kevély bölcs, doktor, ki önnönmagát elhagyván, el-tunyulván nézi, avagy gondolja csak az égnek forgását.”⁵⁵⁴

A *De imitatione Christi* szentenciáit e kéziratban – a *Lázár-kódex* gyakorlatához képest szokatlanul – hosszú interpolációk egészítik ki. Kempis intéseit aprópénzre váltva a kolostori élet nehézségeire figyelmeztetnek, arra, hogy Istentől

⁵⁵³ *Az áldot vr isten zol az áitatos lelőchöz mondvan · mit kerez ívgodalmat ez velágon mikoron leg ziletetven mvnkara · No azért · zerezied temagadat inkab az háborvsagocnac zervedesere hod nem mint az vígasagocra es az penitencia tartasnac viselesere hod nem mint ez fedi gonörősegeknek kevánsagara (Debreceni kódex, 292:3–11). Quid quaeris quietem, cum natus sis ad laborem, ad patientiam magis quam ad consolationem et ad crucem portandam magis quam ad laetitia? III. 10,1–2.*

⁵⁵⁴ *Minden embör természetserent kewan tudny es bölcznek lattatny de az tudomaný istennek felelmenekýl mit hoz embörnek es mit haznal vgý mint azt mondanája semmit nem býzonýauval iob az alazatos parazth egy igý embör ký istennek zolgal honnem mint az kewely bölcz ll doctor ký önnönmagat el hagywan el tunnýaluan nezý ah vagý gondolýa csak az egnek forgassat (Lázár-kódex, 285:1–286:4). Omnis homo naturaliter scire desiderat. Sed scientia, sine timore Dei, quid impetrat? Melior est profecto rusticus humilis qui Deo servit, quam superbus philosophus qui, se neglecto, cursum coeli considerat. I. 2,1–2.*

kapott képességeink könnyen elveszhetnek: „Mindnyájan gyarlók vagyunk, de te senkit náladnál gyarlóbbnak ne alíts! Annak okáért, mert minden valaki magában bíz, hamar elesik. Azért mondja az derék írás egyet [?] mondván, ha szégyent akarsz vallani, hidd el magadat, fuvalkodjál fel, vond ki asszonyállati törödet, nyelved elbocsátván, mást meggyalázzván beszéddel, nyelveddel és ottan kész szégyönvallott embör vagy, kinek bizonsága az Szentírás.”⁵⁵⁵

A megszólítások az egyén felelősségét hangsúlyozzák, miként az egyéni kegyességet szorgalmazza a devotio moderna is. Azt, hogy az olvasmányok és a pia exercitia által jusson el a hívő Istenhez. Kempis semmiképpen sem mártíromságot vár el, hanem az aszkézis kiváltotta érzelmi azonosulást Krisztussal.

A ránk maradt kódexek alapján úgy tűnik, a magyar klarissza nővérek misztika iránti igényeit a passió- és némi jegyesmisztika közvetítésével elégítették ki lelkigondozóik.⁵⁵⁶ Az már szinte meglepetésnek tűnik, hogy Kempis unio mysticájának egy részlete – ez a IV. könyv az oltáriszentségről – megjelenik csak a *Nádor-kódex* Johannes Herolt prédikációjából készült kompilációjában. A spirituális vezetők könnyen emészthető mentális táplálékot nyújtottak a nővéreknek. De szükség volt-e ennél többre? Valószínűleg ennél többre nem is volt szükség a Magyar Királyság apácakolostoraiban, mint ahogy másutt sem.

A devotio moderna alapítójának tekintett Geert Groote 1374-ben szülőházában szervezte meg az első női közösséget (*Meester-Geertshuis*), ahol olyan szegény asszonyok gyűltek össze, akik Istent akarták szolgálni. Az asszonyok és a férfiak, akik Groote prédikációinak hatására közösségekbe szerveződtek, a megszokott világi kereszténység és az egyház által elismert szerzetesség közötti létet választották: nem tettek fogadalmat, mint a beginaházak lakói, közös életük a helyi hatóságok ellenőrzése alatt állt. A közös élet nővérei maguk hozták meg szabályaikat, külön háztartást vezettek, és nem volt tulajdonuk. Spiritualitásukat a *lectio divina* és a meditáció, azaz a rapiariumok, a bibliából

⁵⁵⁵ *mind nyáyan gyarlók vagyunk : de the senkit náladnal gyarlóbbnak ne alítsz : annako-
kaiert mert minden valaké magában bízük hamar el essük azért mondya az derek irass || egyt
mondvan : ha zegyent akarz vallany hidd- | -el magadat fualkodjál fel vond ky azzonyállaty
törödet nyelued el boczatwan : maast meg gyalazwan bezzeddedel nyeluedel es ottan keez
zegyön vallot embör vagy kynek bizonsaga az zent irass (Lázár-kódex, 299:6–300:10). Omnes
fragiles sumus, sed tu neminem fragiliorem te ipso tenebis I. 2,19.*

⁵⁵⁶ Korondi Ágnes azt állapította meg, hogy a magyar apácaközösségek misztika iránti érdeklődése igen alacsony volt. KORONDI Ágnes, *A misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztika-recepció, avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kódexek devocionális szövegeiben*, doktori dolgozat, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2014, 251–253.

és kegyességi irodalomból készített kivonatok olvasása és az azon való elmélkedés határozta meg.⁵⁵⁷

A XV. század kezdetére sok olyan nagy szegénységben tengődő kisebb ház (közösség) jött létre, amelyek nem csatlakoztak a Közös Élet Nővéreihez, végül ágostonos apácák és ferencesek harmadrendjének tagjai lettek. Ami róluk tudható, azt alapítóokiratokból és a saját életükről szóló feljegyzéseikből tudjuk. A szövegek tanúsága szerint kevés érdeklődést mutattak a misztika iránt, helyette szigorú aszketikus életet folytattak: az önfeláldozás, az alázat és az engedmesség határozta meg a mindennapjaikat.⁵⁵⁸ Nem a misztikus elragadtatottság, hanem gyakorlatias jámbor élet volt az eszmény.

Az élet- és fegyelmi viszonyok az óbudai klarissza kolostorban – ahol a feltételezések szerint a *Lobkowicz*- és a *Debreceni kódex* Kempis-fordítása és annak recenziója készült – a németalföldinél jóval megengedőbbek voltak;⁵⁵⁹ nemhogy a misztika iránti érdeklődés, de még az aszkézis iránti hajlandóság is csekély lehetett a főként nemesi származású apácákban. A konventek megelégedtek az alapvető életszabályokkal, előírásokkal. A XV–XVI. század fordulóján arra az erdélyi beginaházra, ahol a *Lázár-kódexet* valószínűleg másolták, talán még kevésbé érvényesek ezek a megállapítások, jóllehet az ő mindennapi életükről és vallási gyakorlataikról még annyit sem tudunk, mint a nővérekéről.

Jellemző párhuzam a klarisszák XVI. század eleji szerzetesi megújulásával, hogy a domonkos nővérek nürnbergi Szent Katalin-konventjének a XV. század negyvenes éveiben, tehát akkor, amikor ott a szerzetesi reform beindult, Georg Falder-Pistoris a *De imitatione Christi* I. könyvének – feltehetően általa készített – fordítását ajándékozta.⁵⁶⁰ Nem ez volt az egyetlen adakozása, több kéziratos könyvet, köztük saját munkáját, egy aszketikus traktátust is küldött a nővéreknek.

A *De imitatione Christi*t a középkori lelkeség kompendiumának és egyben a *devotio moderna* összefoglaló művének tekintik.⁵⁶¹ Kempis elutasította a spekulatív skolasztikus teológiát, misztikájának lényege az aszkézis és a meditáció volt.

⁵⁵⁷ John Van ENGEN, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2008 (The Middle Ages Series), 55–69, 121–157.

⁵⁵⁸ R. R. POST, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Studies Medieval and Reformation Thought, 3, Leiden, 1968, 499.

⁵⁵⁹ LÁZS, *Apácaműveltség*, 42.

⁵⁶⁰ Barbara STEINKE, *Paradiesgarten oder Gefängnis. Das Nürnberger Katharinenkloster zwischen Klosterreform und Reformation*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 75–81.

⁵⁶¹ Van DIJK, *Askese oder Mystik*, 177.

Ennek megfelelően műve szokatlan színfolt a magyar nyelvű kódexek megszokott fordításirodalmában, amelyben a prédikációk distinkciókban sorolják a bűnöket és a feloldozás lehetőségeit. Művének a fordítása és átdolgozása sikeres is volt, ám stílusa a XVI. század elején nem talált magyar követőkre. A devotio moderna szelleme aligha érintette meg az olvasókat. A Kempis-fordításból a három kódex különböző részleteket őrzött meg. Amit mindhárom kódex négy összeállítója fontosnak tartott, az az I. könyv két fejezete volt. Ezek a fejezetek nem Isten kegyelmét hirdetik, hanem a hívó várható szörnyű végét jövendölik meg, ha jámbor lélekként nem teljesíti az egyház előírásait: a két rész a halálról és az utolsó ítéletről szól.

3. KOLOSTORI IRODALMI MŰHELYEK

A XVI. század eleji Magyar Királyság írásbeliségének elemzésekor nem szoktunk anyanyelvű irodalmi műhelyekről beszélni, legfeljebb scriptoriumokat emlegetünk. Ebből úgy tetszik, mintha azok a munkák, amelyeket az anyanyelvű kódexek tartalmaznak, egy sor egyéni kezdeményezésnek köszönhetően születtek volna meg, létrejöttükből pedig hiányozna minden tervszerűség. Ez különösen akkor tűnik ellentmondásnak, ha figyelembe vesszük a helyszíneket, ahol ezeket a népnyelvű szövegeket létrehozták, majd pedig használták. Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy a szerzetesek fordítóműhely-szerűen dolgoztak, készítettek szövegeket, és azt, hogy ez a tevékenység miképpen kapcsolódott másodrendjük scriptoriumaihoz.

Az egyházi intézményrendszer szöveghasználatát szigorúan szabályozták, nemcsak a liturgiában,⁵⁶² hanem – bár ott lazábban – a monostorok paraliturgikus eseményein, például a refektóriumokban tartott felolvasásokon is. Ezekre az alkalmakra ellenőrzött és elfogadott szövegek kellettek, amelyekben nem fordulhattak elő tévtanok.

A konventek előtt, az étkezés alatt felolvasott prédikációk, legendák és elmélkedések nyelve – a XIV. és a XV. században még a legtöbb női monostorban is – a lelkigondozó szerzetesek számára egyetemesen értett latin volt. Az egyházi vezetők – ezen itt mindenekelőtt a női kolostorokat felügyelő előljárókat értem – a vulgáris nyelveket csak akkor és ott fogadták el, ahol belátták gyakorlati hasznukat.⁵⁶³ Ennek a belátásnak az ideje a XV. században kiteljesedett szerzetesi reformok idején jött el. Ekkor Európa-szerte megkezdődött az anyanyelvű olvasmányok termelése. Szándékosan használom a helyzet jellemzésére a termelés szót, ugyanis nagy mennyiségű népnyelvű szöveget kellett előállítani

⁵⁶² A nővérek számára érthetetlen latin nyelvű zsolozsmázásról: MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária-siralom és a Margit-legenda eredetkérdése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 85 skk.; Marie-Luise EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004, 119–148.

⁵⁶³ EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 176–211; LÁZS, *Apácaműveltség*, 59–83.

a női konventek előtti felolvasásokra és az apácák magánelmélkedéséhez. Ez utóbbiak talán nem voltak ellenőrizhetőek és rendszerezettek, ám az évente ismétlődő liturgiával párhuzamos, már népnyelvű közösségi olvasmányokhoz annál nagyobb mennyiségben volt szükség a liturgikus időszaknak és az ünnepeknek megfelelő fordításokra.⁵⁶⁴

A Magyar Királyság apácakolostoraiban a jó fél évszázados késéssel induló szerzetesi reform kiteljesedésekor kezdődött meg az anyanyelvű szövegek olvasása a női konventekben. Az apáca-konventek népnyelvű szövegek iráni igénye így Nyugat-Európa-hoz képest később növekedett meg. Ennek az igénynek a bemutatásához, ha csak vázlatosan is, tekintsük át a Nyulak (a XV. században éppen Mária) szigeti domonkos monostorban, pontosabban a szerzeteseknek a női kolostor mellett lévő perjelségében zajló fordítói munkát, amelyet – még ha hézagosan is – az apácák scriptoriumának tevékenysége tükröz.

Váci Pál 1474-ben néhány társával a domonkos nővérek monostora melletti, a domonkos pátereknek emelt házban tartózkodott a szigeten.⁵⁶⁵ Ott fordította le a gondjaira bízott apácáknak az Ágoston-regulát és a konstitúciókat,⁵⁶⁶ tevékenysége más szövegek híján elszigetelt lelkigondozói munkának látszik. Nem tudjuk, hozott-e létre más anyanyelvű irodalmi művet, mert ha készített is magyar szövegeket – papi teendői során legalább szóban elhangzókat mindenképpen kellett –, azok leírva nem maradtak fönt.⁵⁶⁷

A vázlat következő pontja Ráskay Lea munkássága. A nővér 1510-ben a *Margit-legendát* és a *Példák könyvét* másolta, ezek voltak ma ismert első munkái. A *Margit-legendá* szövege egy már kész, korábbi példány kiegészített, recen-

⁵⁶⁴ A közös étkezéseken felolvasott könyvek listáját könyvtárak gyarapodása után két változatban is lejegyezték: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III/3, *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul RUF, München, 1932, 638–670. Arra, hogy a liturgikus időszak és az ünnepek mennyire befolyásolták egy kódex összeállítását, a *Cornides-* és az *Érsekújvári kódex* tartalma ad kiváló példát, előbbi legendáriuma az év jeles napjaira, utóbbi pedig a nagybőjt és a húsvéti időszak megünnepléséhez kínál olvasmányokat.

⁵⁶⁵ Általában legalább három domonkos szerzetes élt a XV. század második felében az apácák monostora mellett, előbb perjel, majd vikárius volt a vezetőjük. IMPLÓM Lajos, *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*, Vasvár, Domonkos Rendentörténeti Gyűjtemény, 2017 (Magyar domonkos rendtörténet, 1), 649–656.

⁵⁶⁶ Lázcs Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója. Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 109 (2005), 188–204; Uő, *A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a XV. századi domonkos reformban*, ItK, 110 (2006), 337–356.

⁵⁶⁷ A fordítást egy könyv kötetáblájából áztatták ki: *Birk-kódex, 1474*, az emlék hasonmása, betűhű olvasat és latin megfelelője, bevezeti és közreadja PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai Kiadó (Codices Hungarici, 5), 1960.

zeált változata.⁵⁶⁸ A ránk maradt kódexek alapján ekkor lelassult az anyanyelvű szövegek fordítása, legalábbis erre következtethetünk a *Cornides-kódex* geneziséből. A legendáriumot Ráskay Lea 1514 és 1519 között állította össze. A hosszas másolási idő nem a nővér munkatempóját jellemzi, hanem azt, hogy a kolostor lakóinak gondját viselő domonkos fráterek ekkorra végeztek Jacobus de Voragine, Johannes Herolt, Paratus és Temesvári Pelbárt kiválasztott prédikációinak magyarra való átültetésével. A domonkos nővér összevárta a fordításokat, de legendáriumuk így sem teljes.⁵⁶⁹ Ehhez persze azt is hozzá kell tenni, hogy más szövegek is készültek ebben az időben. Ráskay Lea 1517-ben – tehát a *Cornides-kódex* összeállítása közben – másolta a *Domonkos-kódexet*, amely a rendalapító életét tartalmazta. Ehhez feltétlen szükség volt egy fordításra, akárcsak a *Horvát-kódex*hez, amely nagyjából Temesvári Pelbárt *Stellarium*ának fordítása (1522).

Az elmondottakból kitetszik, hogy a nővérek monostora mellett hol sietős, hol kevésbé élénk fordítói tevékenység folyt.⁵⁷⁰ Érkezettek szövegek máshonnan is, így a domonkosok budai Szent Miklós-kolostorából. Talán ilyen kézirat volt a *Sándor-kódex*, de a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* is; ezek fordítások, a *Könyvecse* azonban feltétlen magyar szerzemény.⁵⁷¹

A XVI. század első negyedében – akárcsak korábban – a nővérek körül tevékenykedő domonkosok kapcsolata nem lehetett kiegyensúlyozott az apácákkal.⁵⁷² A rossz viszonyoknak irodalmi következményei voltak: másodrendjüket rendszertelenül látták el másolásra érdemes szövegekkel. Ez azonban – ha nem is fedte le a nővérek olvasmányszükségletét – mégis tekintélyes mennyiségű fordítás volt. Keletkezésükről kevés információnk van, mikrofilológiai vizsgálatot még nem végeztek rajtuk, ezért nem ismerjük olyan mélységben darabjait, mint a *Margit-legendáét*, nem tudjuk, többen dolgoztak-e egy-egy hosszabb szövegen, az alkotókat nem tudjuk elkülöníteni.

⁵⁶⁸ MEZEY, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei*, 38–70. Újabb eredmények a legenda forrásaihoz: KLANICZAY Tibor, *A Margit-legendák történetének revíziója*, in KLANICZAY Tibor–KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994.

⁵⁶⁹ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, ItK, 85 (1981), 671–683; Uő, *A Cornides-kódex eredeti rendje*, ItK, 87 (1983), 587–601.

⁵⁷⁰ Ahhoz, hogy komoly másolói munka folyhasson egy apácakolostorban, megfelelő létszám és gazdasági erő is kellett. Ez a szigeti domonkos nővérek monostorában rendelkezésre állt (IMPLÓM, *Adatok*, 659–682). Igen kiváló példa a gazdasági erő és a kéziratos könyvek készítésének összefüggésére a nagyvászsonyi pálos kolostor működése a XV–XVI. század fordulóján. A Kinizsiné Magyar Benigna számára készült két imakönyv fordítása, összeállítása és egyes leveleinek művészi kivitelezése csak komoly mecenatúra segítségével volt lehetséges.

⁵⁷¹ VÖ. TÓTH Péter, *Az apostolok vetélkedése. Egy kódexünk forrásához*, ItK, 2001, 657–669.

⁵⁷² HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938 (reprint Budapest, Kairosz Kiadó, 1999), 104–107; IMPLÓM, *Adatok*, 650–656.

Jelentősen növekedett viszont – amint azt az *Érsekújvári kódex* (1529–1532) ferences rétege is mutatja⁵⁷³ – a nővéreknek átadott másolni és olvasni való irodalom mennyisége akkor, amikor a ferencesek átvették a domonkos apácák gondozását. Hogy a domonkos apácák scriptoriuma mennyire kiszolgáltató volt a lelkigondozók fordítói tevékenységének, azt az *Érsekújvári kódex* nagyböjti evangéliumai mutatják. A sorozat hiányos, csak azoknak a böjti napoknak a perikópái szerepelnek benne, amelyeket megkaptak a lelkigondozótól.⁵⁷⁴ A török előli menekülésre készüléskor összeállított kódex sok tekintetben – műfajaiban mindenképp – teljesebb volt, mint a korábbiak. Sok olyan azonos fordítású szöveg is felbukkan benne, amelyek korábban a klarisszák kódexeiben szerepeltek; ezek a Miatyánk-magyarázat,⁵⁷⁵ az Adorján-legenda⁵⁷⁶ és néhány exemplum. A két apácakolostor között ezen a módon szövegközösség (*textual community*) jött létre,⁵⁷⁷ ami az olvasmányigény rendek feletti szerveződését is mutatja. Ez az az időpont, amikor a kicsiny, anyanyelven beszélő és olvasó közösségek között megkezdődött a szövegáramlás.⁵⁷⁸

A klarisszák olvasmányai közül azonban nem csak a domonkos nővérek e kései kéziratába kerültek fordítások. A klarisszák maguk is másoltak újabb kódexeikbe olyan szövegeket, amelyek korábbi kézirataikban voltak. A *Nádor-kódex*ből (1508) az Apollónia-legenda és traktátusok, a *Nagyszombati kódex* (1512–1513) írásai közül szintén traktátus és példa, a *Lobkowicz-kódex*ből (1514) a Kempis- és a Bonaventura-fordítás jutott a *Debreceni kódex* (1519) ívfüzetei közé.

A domonkos és a ferences apácák scriptoriumi tevékenységének elismerése mellett egy másik műhelyre is figyelniünk kell. Ahhoz, hogy az Óbudán működött klarisszák az 1500-as évek elején nagy mennyiségű kéziratot készítsenek,

⁵⁷³ MADAS Edit, *Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrás-azonosítás (Műhelytanulmány)*, in *Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, OSZK–Gondolat Kiadó, 2011 (Bibliotheca Scientiae & Artis), 91–104. Lauf Judit az *Érsekújvári kódex* passiójáról jegyzi meg, hogy az ferences vonásokat mutat, az „evangéliumi szakasz már-már követhetlenné válik a Bibliából nem ismert, a ferences misztikához köthető jelenetek sűrűjében”. LAUF Judit, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány a 18. századi kegyességi irodalomban*, MKsz, 2014, 218–236, 221.

⁵⁷⁴ *Érsekújvári kódex*, 1–13; LÁZS, *Apácaműveltség*, 199–208.

⁵⁷⁵ *Érsekújvári kódex*, 163a:8–165b:29.

⁵⁷⁶ *Érsekújvári kódex*, 355a:18–361a:37.

⁵⁷⁷ A kifejezésről: MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, doktori disszertáció, (kézirat), Budapest–Bécs, 2020, 13–15.

⁵⁷⁸ A korai mikro-olvasóközségek összekapcsolódásának jelentőségéről: HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, 24–27.

a ferences szerzetesek fordításaira is szükség volt. Munkájuk a jelek szerint nem volt elszigetelt, a páterek ismerték egymás kézíratait, amelyeket másolásra átadtak a növéreknél. Ennek bizonyítására a *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódexben* lévő Kempis- és Bonaventura-fordítás a legjobb példa.

A *Debreceni kódexet* 1519-re datálják, néhány ívfüzetét ugyanaz a nővér másolta, aki a *Lobkowicz-kódexen* (1514) is dolgozott. Ő másolta mind a Kempis-, mind a Bonaventura-fordítást és azok recenzeált változatait, így a kapcsolat a két kézirat között igen erős. A két kéziratban lévő Kempis- és Bonaventura-fordítás és azok recenzióinak keletkezési ideje a másolatok datálása alapján annyira közel esik egymáshoz, hogy feltehetjük, alkotóik egymás mellett éltek és dolgoztak. A kéziratok közös másolója révén az apácák scriptoriumának kapcsolata a másolandó példányok készítőivel, tehát a fordítóval és a recenzenssel is igen szorosnak látszik. A jelek szerint az ilyen együttműködés a szövegeket előállító lelkigondozókkal nem csak az óbudai kolostorra volt jellemző. Az állítás érvényes arra a beginházra is, ahol a feltételezések szerint a *Lázár-kódex* két recenzióját készítették és másolták. Ebben az esetben is az a különös dolog történt, hogy a *Lobkowicz-kódexből* ismert fordítás és annak *Debreceni kódexbéli* recenziója segítségével készült két új verziót (A- és B-szöveget) ugyanaz a scriptor másolta.

A fordítás általában egy ember önálló tevékenysége. Nem tudjuk, hogy a Magyar Királyságban az előljárók vagy a rendtársak ellenőrizték-e az anyanyelvre átültetett írásokat, vagy alázatosan megkérték szerzetestársaikat – miként ezt a német domonkos Johannes Meyer (1422/1423–1485) tette –, hogy olvassák el és javítsák a fordításukat.⁵⁷⁹

A magyar ferenceseknél mutatkozik jel arra, hogy egy szöveg különböző részleteit egymással párhuzamosan többen fordították. Például a XV. század elején a *Jókai-kódex* Ferenc-legendáját, amely hol jobban, hol gyengébben érthető magyarságú. A fordítás eltérő minősége miatt Katona Lajos azt felté-

⁵⁷⁹ Johannes Meyer, a délnémet szerzetesi reform egyik irányítója az irodalmi nézeteit összefoglaló *Epistel brief zů den swesteren prediger ordens* című írásában arról számol be, hogy latinból készített német fordításait elküldte tudós rendtársainak (*etlichen gelerten wisen vettern*), hogy ha szükséges, javítsák ki azt: „die es bewerten noch irem wesen | also das dise b(ue)cher durch mening hand gegangen sint”. Idézi Christian SEEBALD, *Schreiben für Reform. Reflexionen von Autorschaft in den Schriften des Dominikaners Johannes Meyer*, in *Schriftstellerische Inszenierungspraktiken – Typologie und Geschichte*, Hg. Christoph JÜRGENSEN, Gerhard KAISER, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2011, 41. Mayer irodalmi önértékeléséről: Christian SEEBALD, *Ein Basler Codex mit Schriften des Johannes Meyer. Zugleich ein Beitrag zur Überlieferungs- und Textgeschichte der 'Vitas fratrum', der 'Papst-' und der 'Kaiserchronik'*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 143 (2014), 202–219.

telezte, hogy a szövegen több különböző felkészültségű szerzetes dolgozott;⁵⁸⁰ ez azonban *csak* együttműködés, nem műhelymunka, amit éppen az eltérő minőség jelez.

A feltételezésnél erősebb bizonyítékot szolgáltat az alkotói együttműködésre, irodalmi közösség vagy műhely létére a *Lobkowicz-kódex*béli Kempis *De imitatione Christijének* fordítása és átdolgozása, valamint a *Lázár-kódex* két recenziója. Az óbudai szerzetesek, valamint a marosvásárhelyi (?) beginák lelkigondozói műhelyszerű körülményeket teremtve egy korábbi fordítást, illetőleg egymás munkáját recenzeálták. Olyan javításokról van szó, amelyek azt mutatják, hogy felhasználójuk elégedetlen volt a fordítással, ezért a sorok közé, illetve a margóra újabbat írt. Ezek a korrekciók másolásakor kétszer fordított mondatként kerültek be a szövegbe. Például a *Lobkowicz-kódex* ősfordításában az egyik javítás a *De probatione veri amatoris* titulusú fejezetben:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Dominus illuminatio mea et salus mea: quem timebo?	De maga az aldot vr isten az en meg velagositom es en remesegom kyt felok es zeretok ¶ Az vr isten az en eletomnek otalmazoya kyt rettegok
III. 6,25.	109:3–7

A latin eredetivel való összevetés megmutatja, hogy a fordító az első mondatot jelzővel (*aldot*) és újabb felesleges állítmánnyal (*zeretok*) egészítette ki. Az új állítmányi rész félre is viszi a szentencia értelmét (azaz „kitől félnék?”), amelynek második tagmondata így már nem kérdés, hanem kijelentés: ’akit félok és szeretok’. A mondatot újabb, paragrafus jellel kezdődő pontosabb fordítás követ, amelyből viszont kimaradt az *illuminatio* magyar megfelelője. A dupla fordítás azt sugallja, hogy valaki a mintapéldány margójára írt javítást, és az is bekerült a másolatba, hiszen ha a fordító javított volna, akkor törölte volna a rossz értelmezést, hogy tiszta szöveget adjon a másolónak.

Külön jelentősége van annak, hogy a *Lobkowicz-kódex*ben szereplő fejezetben találunk ilyen javítást. Azt látjuk, hogy a másolás előtt valaki azt a szöveget nézte át, amelyet összeállítója önálló műnek szánt. Ebben a fejezetben még egy helyen találunk javításra utaló nyomot:

⁵⁸⁰ „Szinte bajos elképzelni, hogy ugyanaz a fordító, aki néha lapokon át egészen túrhetően ültette át az eredetit, helyenkint hogyan követhetett el ekkora botlásokat. Ha csak azt nem tesszük fel, hogy felváltva többen is dolgoztak a fordításon, ami épenséggel nincs kizárva a középkori kolostorok élet- és munkarendje szerint.” KATONA Lajos, *Az Ehrenfeld-kódex hibás vagy hiányos fordításai*, MNy, 31 (1902), 453.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Non ideo totum perditum, si quandoque minus bene de me vel de Sanctis meis sentis quam velles.	¶ Ne aliad azért hog az te enhoziam valo zeretetőd nec erdőtmet el veztőd hog ha az kepen enbennem edősseget nem eerozheh mikepen te kevannad Avag az en zentinbe :
III. 6,9.	105:5–10

Kempis modern gondolatának magyar fordítása hiányos,⁵⁸¹ nincs benne a szentek említése. Az *Avag az en zentinbe* utólagos hozzátoldása a mondat-hoz azt a benyomást kelti, mintha egy kimaradt szövegrészt a margóról másolt volna be a scriptor, de a betoldandó szó helye nem volt jelölve. A másoló saját javítási szokása egyébként az volt, hogy jelölt sorközi betoldásokkal oldotta meg a kimaradt szavak pótlását,⁵⁸² tehát a marginális megoldás elütt saját eljárás módjától.

A *De conditione humanae miseriae* fejezet fordításában – amelyet szintén csak a *Lobkowicz-kódex* tartalmaz – újfent találkozunk a szövegből kilógó értelmezésekkel:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>
Surge et in instanti incipe et dic: Nunc est tempus faciendi, nunc tempus pugnandi est, nunc tempus aptum est emendandi.	Kelfel · es hegottan [sic!] mongiad : Mastan az iozagos mivelkődnetec tetemmeñnenec ideie vağon · mastan az kesalğodassnac az binocnec ellene · es az tesnec ezvelagnac es ordögnek ideie vağon · Mastan embörnec az v eletenec meg iobitasanac alkalmas idöje vağon
I. 22,22.	57:1–8

Feltehetően a fordító betoldása a latinban nem szereplő *es az tesnec ezvelagnac es ordögnek* magyarázat,⁵⁸³ amelyet aztán nagybetűvel kezdődve, önálló mondatként követ a helyes fordítás: *Mastan embörnec az v eletenec meg iobitasanac alkalmas idöje vağon*.

Aki ezeket a javításokat készítette, semmiképpen sem lehetett azonos a *Debreceni kódex*ből ismert átdolgozás recenzensével, hiszen nem egyezik a nyelv-

⁵⁸¹ „Nem vezett el minden, ha egyszer-másszor rólam vagy szentjeimről nem úgy gondolkodol, ahogyan szeretnél.” *Krisztus követése*, 52.

⁵⁸² Ebben a fejezetben 107:14; a III, 3. fejezetében: 96:2, 102:7; sorközi betoldásokkal javította a kimaradt betűket, szótagokat. Van olyan szöveghely a *Debreceni kódex*ben, amikor *avagy* kötőszóval javítja magát a scriptor, de ez egy vélhetően elírt szó korrigálása, és nem egy kimaradt szó pótlása: *embernec onon magaba valo nag bvdoztatás avag bizodaln* (293:8–9).

⁵⁸³ A latin variánsok között nincs előzménye; vö. *De imitatione Christi*, 68.

járásuk. A betoldott mondatok labiális többletet mutatnak: *életömnec, rettegők, embörnec*.

Olyan javítás, amely arra utalhat, hogy a D-recenzens javította volna az L-fordítást, egy van:

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Cum autem sublatus fuerit ab oculis, etiam cito transit a mente.	Mikoron kedig a lalalnac meg gondolatia · emlekozeti embörnec zomey elöl el vetetendic az elmebölis hamar el megön	mi-koron kedig el vetetendic az zqm nec elöle az elmeböl is hamar ki megen
I. 23,3.	38:14–17	238:11–13

A *Lobkowicz-kódex*ben az I. könyv 23. fejezetének titulusa az: *halalnac : meg : emlekozetiröl*, amely nem felel meg a latin bázisszövegben lévőknek: *De meditatione mortis*. Annak fordítása ugyanis a *Debreceni kódex*ben olvasható: *az halalnac meg gondolasrvl*. A *Lobkowicz-kódex*béli titulus egy latin variánsnak köszönheti létét: *memoria*.⁵⁸⁴ De akkor hogyan kerülhet a *Lobkowicz-kódex*be a *Debreceni kódex* címközléséből a *meg gondolasrvl* kifejezés? Csak úgy, ha olyan valaki javított a kéziratban, aki nem ismerte a latin variánst, és talán gondolkodott a recenzió készítésén. A *Lobkowicz-kódex*béli bőbeszédű fordítással szemben a *Debreceni kódex*-béli pontos.

Egy másik kettős fordításnak látszó szöveghely van a Kempis-fordítás *Debreceni kódex*ből ismert recenziójában, de ez valójában az átdolgozás következménye.⁵⁸⁵ A D-recenzióban a javított mondat után ott maradt egy már szintén átírt fél mondat:

⁵⁸⁴ *De imitatione Christi*, 70.

⁵⁸⁵ Jó volna a teljes szövegben egyformán értékelni az eltérő szövegű kétszeres fordításokat, de az a textus, amelyet első (ős-) fordításnak tekintünk, más elbírálás alá esik, hiszen annak eredetijén dolgoztak a recenzensek is. A kétszeres fordításokat – töredékeket, kettőzött állítmányt, más formában megismételt tagmondatokat – a szöveg átdolgozásának jeleként szokás értékelni. Vö. Heidemarie VOGL, *Der „Spiegel der Seele“: eine spätmittelalterliche mystisch-theologische Kompilation*, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, Meister-Eckhart-Jahrbuch, Beihefte 2, 2007, 215–217.

<i>De imitatione Christi</i>	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Unde coronabitur patientia tua, si nihil adversitatis occurrit?	¶ No azért honnan koronaztat meg az te bekesegöd hog ha semminemv návát es bozzvt nem akarz zenvedny :	Honnan koronaztat meg atte bekeseged · hog ha semmineme ellened valo nem tertenic? es ha L ak eg kis haborusagot es nem akarz zenvednye :
II. 1,29.	92:10–14	288:14–16

A *Debreceni kódex* párhuzamos másolat nélküli fejezete – *De gratitudine pro gratia Dei* (II. 10.) – nem mutat hasonló hibákat, kettőzött tagmondásokat, annak mintapéldánya már az átdolgozáson átesett tisztázott lehetett. A *Lobkowicz-kódex* Kempis-fordításának hibái éppen azt mutatják, hogy ismeretlen olvasóját zavarták a szöveg esetlenségei; fordítási javaslatait a margóra és a sorok közé írta. Hasonló jelenségeket a *Lázár-kódex*béli Kempis-fordítás recenzióiban is láttunk. Ott a bővebb szöveg és a kétszer lefordított mondatok – legalábbis részben – a korábbi mintapéldány (L-fordítás és annak javasolt recenzeálása), valamint a *Lázár-kódex* A-recenzensének javításait őrzik.

Eddig arról volt szó, hogy az átdolgozások készítését nem tartalmi, hanem stilisztikai okok indokolták. Még egy lehetséges indokkal ki kell egészíteni a felsorolást, amely szintén esztétikai: a nyelvjárások különbözősége. Jóllehet a XVI. század elején nem létezett nyelvi norma, az egyéni nyelvi ízlés találhatott egy nyelvjárást elvetendőnek, ami indítéka lehetett egy változat vagy – komolyabb átdolgozás esetén – recenzió készítésének. Feltűnő ugyanis, hogy azonos kéz írásában egy szöveg két változata két nyelvjárási tendenciát mutat, miközben azt nem dolgozták át. Utóbbira példa az e könyv második felében elemzett Apollónia-legenda, amelyet valószínűleg többször lemásoltak. De ebbe a körbe kell bevonnunk a Kempis-fordítás nyelvjárásának megváltoztatását is, amikor a nyelvjárást az L-fordítás átdolgozásának készítésekor változtatta meg a recenzens.

Állításomat, hogy a magyar nyelvű Kempis-szövegek alkotóinak munkája irodalmi műhelytevékenységre utal – ráadásul mindjárt két műhelyére –, a korábbi fejezetekben már bemutatott recenziókra és a kortársi javításokra alapozom, azaz arra, hogy a ferences kolostorban ismerték, felhasználták és átdolgozták egymás szövegeit. Az intézményi háttér ehhez biztosított volt. Mind az óbudai mariánus ferencesek, mind a beginákat gondozó klerikusok – akik feltehetően szintén ferencesek voltak – közösségben éltek, ismerhették

egymást, tudhattak egymás munkájáról, egymással versengve próbáltak jobb és megbízhatóbb szöveget alkotni.

Miért tekinthetünk a négy szerzetesre úgy, hogy irodalmi műhely tagjai voltak, miközben bajosan lehetne állítani, hogy irodalmi közösséget (*sodalitas litteraria*) alkottak. Az ugyanis, hogy léteztek egymás mellett élő, egymás munkáját ismerő és egy fordítást, valamint annak recenzióit átdolgozó szerzetesek, egyáltalán nem jelenti azt, hogy összehangolták a tevékenységüket, sokkal inkább versengésnek tűnik a munkájuk. Irodalommal az emeli tevékenységüket, hogy a recenziók elkészítésekor esztétikai és filológiai célokat tűztek ki maguk elé.⁵⁸⁶

A *Műhelymunka* című elemzésben bemutattam, hogy a magyar fordító miként emelte át a latin eredetiből a retorikai alakzatokat fordításába, és miként használták az ékesszólás szabályait az átdolgozásokban a recenzensek. A fordítás recenziói, amelyek a latin eredetit is figyelembe vették, mégis csak a filológiai alaposságot demonstrálják, ami önmagában sem kevés, ugyanis a kódexirodalom vizsgálatakor eddig nem mutattak ki ilyen példákat. Ez a szöveghűségre való törekvés a Mohács előtti, egyetemet járt egyházi középréteg műveltségét jellemzi,⁵⁸⁷ valamint azt a munkát is, amely egymás szövegeinek javítása.

A XVI. század elejéről nem ismerünk népnyelvű poétikákat,⁵⁸⁸ nincs olyan mércénk, mint a latin nyelvű irodalom esetében. A mérce leginkább az lehet,

⁵⁸⁶ Kétségre lehet vonni ugyan, hogy ez a szövegalkotási folyamat valóban irodalmi szöveget hozott volna létre, hiszen nem felelnek meg a poézis dantei meghatározásnak: *nichil aliud est quam fictio rethorica musicaque poita* (II. IV. 2.). A költészet „ugyanis semmi más, mint a képzelet alkotása, amely retorika szabályait figyelembe veszi, és zeneiségen alapul”. *A nép nyelvén való ékesszólásról*, fordította MEZEY László, in *Dante összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1962 (Helikon Klasszikusok), 380–381. Nem vennék részt abban a vitában, amely az irodalom fogalmának meghatározásáról szól, elfogadom Kecskeméti Gábor véleményét, hogy „nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, így tehát a szövegszerűen létrehozott művekben egyetemlegesen érvényesülő közös nyelvi-irodalmi kompetencia működtetését jelentő alkotásmód”. KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 118 (2014), 747–783, 770. Ezt mindenképpen ki kell egészíteni Tarnai Andor gondolatával, aki a világi vagy egyházi intézményrendszerhez tartozást is fontosnak tartja. TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 7, 30.

⁵⁸⁷ Ez nem a latin filológia iránti érdeklődést jelenti, mint amilyen Joannes Baptista Novosoliensisé: KISS Farkas Gábor, *A második magyar filológus, Joannes Baptista Novosoliensis. (Horváth Ivánnak, 70. születésnapjára)*, MKsz, 134 (2018), 136–147. Ez leginkább az a filológiai igény, amely a fordítás pontosságában nyilvánul meg.

⁵⁸⁸ Klaus GRUBMÜLLER, *Werkstatt-Typ, Gattungsregeln und die Konventionalität der Schrift (Eine Skizze)*, in *Texttyp und Textproduktion in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Hgg. von Elisabeth ANDERSEN, Manfred EIKELMANN, Anne SIMON unter Mitarbeit Silvia REUVEKAMP, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2005 (Trend in Medieval Philology, 7), 31–40, 32.

hogy követtek-e valamilyen szabályrendszer, vagy hogy pontosan fordítottak-e. Azt például, hogy ha egy szövegben szópárok vannak – tehát egy szót kettővel fordít le a szerző –, vagyis a szópárosítást úgy fogadjuk el, mint amit az alkotó stilisztikai eszköznek szánt, ezt poétikák híján legfeljebb innen, a mi korunkból fejthetjük vissza így.⁵⁸⁹ Jelentősebb stilisztikai változásnak látszik, ha egy kész fordításból kitörlik a kettős alakokat, mint tették némely esetben a *Lázár*-, valamint a *Debreceni kódex*-béli Kempis-szöveg recenzensei. Ugyanígy jelentős, ha valaki – miként a *Debreceni kódex* recenzense – az élőbeszéd elemeivel, megszólításokkal tüzdeli meg a szöveget. De ugyanez elmondható a *Lázár-kódex* recenzenseiről is, akik éppenséggel kihagyták ezeket a latin eredetitől idegen elemeket. Ezekre a mozzanatokra úgy kell tekintenünk, mint az anyanyelvű irodalmi gondolkodás kezdeteire, amely nem független a latin poétikáktól, valamint az erasmista áramlatoktól sem.

A XVI. század irodalmi nyelvhasználatáról az az elterjedt vélekedés, hogy nem voltak normák, nem volt mihez igazodni. Ennek a *Lázár*- és a *Debreceni kódex* Kempis-recenzióiról elmondottak is ellentmondanak. Nem abban az értelemben, hogy akár egy csoporton belül kodifikált nyelv- és irodalomszemlélet lett volna érvényben, hanem abban, hogy voltak alkotók, akik ugyan nem fogalmazták meg írásban nyelvi és stilisztikai elgondolásaikat (miként tették azt a magyar erasmisták), de fordításukban, illetve – esetünkben – recenzióikban érvényesítették elveiket.⁵⁹⁰ Hiszen mi másért állna neki valaki egy közösség számára átdolgozni egy kész fordítást, ha nem a saját – netán egy egyházi közösség – irodalmi eszményeinek megvalósulását akarná látni az újabb szövegben?

⁵⁸⁹ M. NAGY Ilona, „*Eleven szótárak*”. *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*, in *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére*, szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla, TAKÁCS Levente, VARGA Teréz, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2010, 339–344, 339–340.

⁵⁹⁰ Ez vonatkozik a nyelvjárás használatára is. Számos – szinte azonos szövegű – másolat létezik (ráadásul ugyanannak a scriptornak az írásában!), amelyet más-más nyelvjárásban jegyeztek le. Motiválhatta-e a recenzenst munkájában, hogy saját nyelvjárásának megfelelően alakítsa át az átdolgozandó példányt? A bemutatott példák alapján feltétlenül. A *Debreceni kódex* Kempis-átdolgozásában is megváltoztatta a recenzens az ősfordítás nyelvjárását, a recenzióban labiális hangok kerültek túlsúlyba.

TEXTOLÓGIAI
PROBLÉMÁK A MAGYAR NYELVŰ
KOLOSTORI IRODALOMBAN

TÖBBSZÖRÖSEN MÁSOLT SZÖVEGEK

E könyv első hosszú tanulmánya kizárólag a *De imitatione Christi* XVI. századi fordításával foglalkozott, bemutattam, miként recenzeálták a *Lobkowicz-kódex*ből ismert Kempis-fordítást. A recenzenseknek pontos ismeretük volt az *ad verbum*, az *ad sensum*, valamint a *circumloqui* fordítási gyakorlatról, határozott filológiai és esztétikai elvek szerint dolgoztak, munkájuk egy óbudai ferences kolostorban működött irodalmi műhely körvonalait rajzolja ki. Ez a kijelentés hiteltelen volna, ha nem tudnánk kimutatni ezenfelül is olyan munkákat, amelyeket valamilyen elv szerint átdolgoztak.

E munka második részében is – egy mű kivételével – a mariánus szerzetesek fordítási és recenzeálási tevékenységét mutatom be, valamint a Klariszsa Névtelennek, az óbudai ferences apácák scriptoriumában munkálkodott nővér másolatait vizsgálom. A kutatás célja ebben az esetben nem a fordítók és a recenzensek megkülönböztetése, hanem azt elemzem, hogy kik és miért változtattak az egyes szövegeken.

A legnagyobb számú, többszörösen leírt másolatok csoportját az imádságok alkotják. Közülük is kiemelkedik Szent Brigitta tizenöt imája, amelyet nyolc magyar nyelvű kódexbe írtak le, öt másolat szöveghagyománya összefügg egymással.¹ Több, a XVI. század elején leírt imádságot a XVII. században a pozsonyi klarisza konventben újból lemásoltak, ahol a török elől odamenekült premontrei kanonisszák a domonkos apácák kéziratait használták.² Az imák szöveghagyományozódásában nem a szóbeliség játszott szerepet, az imákat nem egymástól tanulták meg, majd írták le a nővérek, azaz nem rendelkeztek

¹ BÁRDOS Gy. József, *Szent Brigitta tizenöt imádsága codexeinkben*, Budapest, 1903; LÁZS Sándor, *Szöveghagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés, Budapest, 1991, 6–116; HAADER Lea, *Megjegyzések a kódex egyes szövegegyiségeihez*, in *Gömöry-kódex, 1516*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, kiadja és a bevezetést írta HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 26), 69–72.

² LÁZS Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*, MKsz, 122 (2006), 146–161, 156–159.

akkora spirituális és irodalmi önállósággal, hogy memóriájukra támaszkodva, mintapéldány nélkül írjanak le szövegeket.

A XVI. század első harmadából ránk maradt hosszabb szövegek – devóciós passiók, legendák és traktátusok – kétszeres másolatai. Ezeknek a másolatoknak egyike sem autográf, ha az egyik példány szerzői fogalmazvány tisztázata, az akkor is apáca másolta szöveg. A kétszeres másolatok – hiába másolta azonos kéz őket – eltérnek egymástól; hol csak nyelvi és nyelvjárási változatok, ritkábban a latin szöveg alapján recenzeáltak. Az eltérések jellege kizárja, hogy a másoló dolgozta volna át a szövegeket.

A kétszeres másolatok minden esetben a mariánus ferencesek lelkivezetése alatt élő klarisszák scriptoriumához kötődnek, hol mindkét példányát Óbudán másolták, hol csak az egyiket. Amikor ezeknek a kétszeres másolatoknak csak egyik példánya készült a klarisszáknál, akkor annak párja a domonkos nővérek kézírataiban bukkan fel, fordított irányú szövegáramlás legfeljebb egy példa esetében mutatható ki.³ A szigeti domonkos nővérek monostorában – a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint – hosszabb szövegeket nem másoltak duplán, ilyenről csak az exemplumok esetében tudunk beszámolni.⁴

A legtekintélyesebb csoportot a klarissza *Lobkowicz-* és a *Debreceni kódex* párhuzamos szövegi alkotják. Ehhez a csoporthoz kapcsolódik a domonkos nővérek *Bod-kódex*ének stilisztikai javításon átesett szövege, amely a *Lobkowicz-kódex* egy részével egyezik. Hatalmas korpuszt képeznek egy ismeretlen nővér, a Klarissza Névtelen másolatai.⁵ Ő több szöveget kétszer is leírt a különböző klarissza kódexekbe, a *Nádor-* és a *Nagyszombati kódex* egyes darabjait a *Debreceni kódex* általa írt, akkor még kötetlen ívfüzeteibe másolta,⁶ de a frissen elkészült kéziratát is újabb kezek másolták a renden belül.⁷

A Klarissza Névtelen másolatainak jelentős része eljutott a domonkos nővérek kézíratos könyveibe,⁸ de ugyanígy olvashatóak a *Kazinczy-* és a *Tihanyi*

³ Példa a tunyán zsolozsmázó szerzetesekről: *Példák könyve*, 25:1–28:21 [43–46] ~ *Nagyszombati kódex*, 399:6–403:18 ~ *Érsekújvári kódex*, 161b:1–163a:7.

⁴ Vö. előző jegyzet és *Példák könyve*, 37:1–43:6 [55–61] ~ *Érsekújvári kódex*, 363a:5–365b:5.

⁵ A scriptor elnevezéséről a következő szakaszban lesz szó.

⁶ Szent Apollónia legendája és példája: *Nádor-kódex*, 246r:6–263r:5 és 242r:1–246r:6 ~ *Debreceni kódex*, 559:1–572:15 és 572:15–575:26. A szentséges életnek feljebb való grádicsa (két fejezet): *Nagyszombati kódex*, 242:17–251:14 és 251:14–273:16 ~ *Debreceni kódex* 576:1–595:8 és 595:8–602:9.

⁷ Szíz Mária koronája: *Nagyszombati kódex*, 279:10–293:21 ~ *Debreceni kódex*, 625a:1–628b:17. Szent Ferencről: *Simor-kódex*, 1r:1–7v:22 ~ *Virginia-kódex*, 32v:22–36v:14.

⁸ A Krisztus kínszenvedéséről való elmélkedés hasznossága: *Nádor-kódex*, 21r:1–32r:16 ~ *Érsekújvári kódex*, 10r:1–12v:32 (Sövényházi Márta írása). Szent Adorján legendája: *Nádor-kódex*, 272v:8–288r:12 ~ *Érsekújvári kódex*, 177ra:18–180ra:36. Miatyánk-magyarázat: *Nagyszombati kódex*, 343:1–351:12 ~ *Érsekújvári kódex*, 81ra:8–82rb:29.

kódex összeállítójától, frater F-től származó írások a szigeti nővérek nagy gyűjteményében, az *Érsekújvári kódex*ben.⁹ Más útja volt annak a passiónak, amelyet a Klarissza Névtelen még befejezetlen fogalmazványként másolt, és amelyet végleges szöveggént a domonkosnak tartott *Winkler-kódex*ben olvashatunk.¹⁰

A könyvnek ebben a részében először a Klarissza Névtelen kétszer másolt szövegeit elemzem. A Klarissza Névtelen kétszeres másolatainak vizsgálata elsősorban arra irányul, hogy változtatott-e a scriptor a szövegeken, részt vett-e a másolatok szövegének alakításában. Ehhez minden szövegben a jól értelmezhető azonos jelenségeket vetem össze. Ez az analízis annak a megállapítására szolgál, hogy ki játszott szerepet a szöveg formálásában.

Az elemzéssor második részében – egy kivételével – a Klarissza Névtelen másolta szövegeknek az idegen kéz által leírt változatait tekintem át. Itt is az foglalkoztat, hogy az újabb másolatok miért térnek el a korábbiaktól, ki és miért változtatott a szövegeken.

Az elemzések nem követik azt a formátumot, amelyet a kötet első részében, a Kempis-fordítás bemutatásánál bevezettem. A hivatkozás itt a kódexek esetében megszokott módon – levélszám/rektó-verző és kettőspont után sorszám – történik. Abban az esetben tértem csak el ettől, ha a kéziratot paginálták.

A Klarissza Névtelen és másolatai

Az egyik legtöbbet író magyar scriptor – fennmaradt kódexeink tanúsága szerint – alig egy évtizedig alkotott. Keze nyomát 1508-ban látjuk először a teljes egészében általa írt nagy terjedelmű *Nádor-kódex*ben, de egyenletes írása alapján ekkor már gyakorlott másoló lehetett. Írásával legközelebb a végig általa másolt és összeállított *Nagyszombati kódex*ben (1512–1513) találkozunk. A *Simor-kódex* megmaradt része is az ő munkája, továbbá megtalálható még írása az 1519-re datált *Debreceni kódex* egy részében (559–624) is. Nem mindig másolt új szöveget; megesett, hogy ugyanazt kétszer is leírta, így némely vonásban eltérő, párhuzamos változatok jöttek létre.

A sokat dolgozó másoló személyéről nem tudunk semmit. Fennmaradt írásaiban nem találunk írói megjegyzéseket sem. Haader Lea szenttelen, kiegyen-

⁹ Prédikáció Szűz Mária nevében lévő betűkről: *Kazinczy-kódex*, 30r:1–35v:3 ~ *Érsekújvári kódex*, 259va:21–262ra:27. A két kódex kapcsolatáról: VRABÉLY Márk, *A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda*, in *Fenntarthatóság. Fiatalok Konferenciája 2019*, szerkesztette BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZÜCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2020, 5–42.

¹⁰ *Nádor-kódex*, 72r:1–154r:10 ~ *Winkler-kódex*, 69r:1–117v:18.

súlyozott kézként, állhatatos egyéniségként jellemezte a scriptort. A *Nagyszombati kódex* latin datálása alapján feltételezte, hogy férfi lehetett a másoló, akit a Ferenc-rendi Névtelen megnevezéssel illetett, fenntartva, hogy akár apáca is lehet, aki az írásokat készítette.¹¹ A nyelvész azért gondolta, hogy ferences szerzetes volt a scriptor, mert a *Nagyszombati kódex*ben latin datálás van, ami szerinte férfira vall. Tudva azonban, hogy a scriptorok gyakran az írói megjegyzést is lemásolták,¹² ez nem lehet perdöntő, ráadásul a dátumban olyan apró helyesírási hiba is van, amelyet egy latinul is író nem követ el, csak egy népnyelven másoló nővér.¹³ A scriptor másutt is belebonyolódott a dátum leírásába. A *Nádor-kódex Zsófia-legendájának* kolofonjában így írt: *Irtac ez kőñvet istennek ziletese utan, ezor kilencz zaz hólcz eztendqbe Amen Diler-tessec az ur isten es o zent anña maria mindqñben · es qrqqkqñ qrqqke Amen · 1 · 508 (329r:16–329v:6).*¹⁴

Az ismeretlen másoló visszahúzódo volt, elrejtette magát, egyetlen esetben sem szólt ki a textusból és nevezte meg magát, miként ez szokásuk volt azoknak a szerzeteseknek, akik a nővéreknek fordítottak, állítottak össze vagy saját maguknak írtak le szövegeket. Ilyen például a *Sándor-kódex* megjegyzése az egyik címközlésben: *Irok en, te nekqđ iesosnak zolgalođa iqñ zeep dolgokath az menorzagrol (1r:7–9)*. A *Debreceni kódex*ben fráter P beszédeinek vázlat-sorozata így végződik: *Finit per me P (490:9)*.

A *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* összeállítója és másolója, az ff monogramú ismeretlen ferences szerzetes (*Tihanyi kódex*, 15r:15–18) sorozatosan lelkivezetőre valló megjegyzéseket tett. Meg kell említeni, hogy a szerzetesektől sem volt idegen a népnyelvű szövegekben az anyanyelvű datálás: *Ez iras irattatot urnak ziletesenek utanna ezor qtzaz harminc ég eztendqbe es el uegeztetqđ aldozo estin aki irtha aue mariat ker ff (Tihanyi kódex, 15r:15–18)*.

¹¹ HAADER Lea, *Egy példa – két változat. Összehasonlító szövegvizsgálat*, in *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK, 1999, 135–140, 135 és 128.

¹² A *Lányi-kódexet* tapasztalt bérmásolók készítették. Annyira pontosan írtak, hogy az előző példányt író scriptor – feltehetően egy premontrai szerzetes – megjegyzését is leírták. Éppen lapváltáskor vették át egymástól a munkát. Az első elkezdte, a második befejezte az ordinárium egy részletéhez fűzött magyarázatot: *Zent gyergy Martyrol eztergomy egyhaztol duplexnek kelly Tartanwnk mert a mely pypseseg alatt lakwnk A mit ll oth yllenek, nekqñk ys illew az (Lányi-kódex, 185–186)*.

¹³ *Finis est Anno domini Milesimo quingentesimo Tredecimo – Nagyszombati kódex*, 158:7–9; a szöveg rubrummal írott.

¹⁴ A hiba forrása az lehetett, hogy a mintapéldányban 1508 szerepelt, de a másolás éve feltehetőleg 1509, ez zavarta meg a scriptort. Hasonló hibát egy jól képzett szerzetes valószínűleg nem követett volna el, jellemzőbb lehetett ez egy műveltebb apácára.

Magam, bár a vita eldönthetetlen, apácának vélem a fent felsorolt kéziratok másolóját, a nővérek iránti tiszteletből Klarissza Névtelennek nevezem a scriptort. Másolói magatartása a szöveg leírására hagyatkozott, nem szerkesztett, nem hagyott ki és nem tett kiegészítéseket a szövegből és a szöveghez. Másolatai között különböző minőségű, néha nehezen érthető, zavaros szövegeket is találunk; a klarissza nővér nem kísérelte meg, hogy javítson a fordításokon.¹⁵ Kétszeres másolatainak szövegváltozatai is azt mutatják – ezzel megeléjezem a róla szóló vizsgálat eredményét –, hogy azokat nem ő hívta életre. Tevékenysége a szövegek másolásában merült ki.

Datálási problémák a Klarissza Névtelen másolataiban

A Klarissza Névtelen az a scriptor, akinek írását hosszabb időszakon át vizsgálhatjuk. Hozzá hasonlóan hosszú ideig csak egy domonkos apáca, Ráskay Lea működéséről tudunk; a szigeti nővérnek 1510-től 1522-ig maradtak fenn írásai. Írását főként hangulati ingadozásai befolyásolták; utolsó ismert kéziratában, a *Horvát-kódex*ben „kapkodva javított, kissé széteső” volt, amit „rendezett, összeszedett írás” váltott föl.¹⁶ Ráskay Lea írásának képe a hosszú idő alatt keveset változott, leginkább az állapítható meg, hogy betűi apróbbak lettek, szorosabban állnak egymás mellett.

A szigeti domonkos apácával szemben a Klarissza Névtelen másolatainak dátumát nem tudjuk pontosan meghatározni. Néhány helyen a Klarissza Névtelen is kitette az évszámot, de kéziratai több részből állnak, ezeknek másolási ideje – hosszúságuk miatt – jócskán eltérhet. A Klarissza Névtelen írásában nehezebb változásokat felfedezni, leginkább tollának állapota befolyásolta írását. Hangjelölése nem olyan kiegyensúlyozott, mint Ráskay Leáé. A Klarissza Névtelen hangjelölése azonos kódexen belül is gyakran eltért, másolataiban a szövegek nyelvjárási jellegzetességei is megváltoztak.

A *Nádor-kódex* három jól elkülöníthető egységből áll, a részek között beíratlan levelek vannak. A kódex egyetlen zavarosan megadott évszámot tartalmaz a *Zsófia-legenda* végén: 1508 (329r–v). Ez a dátum feltehetőleg a kézirat legen-

¹⁵ Ilyen, gyengébb minőségű fordítás például a *Nádor-kódex Szent Orsolya- és Szent Adorján legendája* (228r–241v; 272v–288r).

¹⁶ HAADER Lea, *Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról*, in „Látjátok feleim...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 53–78, Ráskay Leáról: 64–68, az idézet: 67.

dáriumára vonatkozik. Az egybekötött ívcsomók egyike-másika keletkezhetett később is, de akár korábban is.

A *Nagyszombati kódex* két nagy egysége datált, az első 1513 (158), a később következő 1512 (306); a harmadik nagy szövegegységben nincs évszám.¹⁷

A *Debreceni kódex*et több kéz írta. A vaskos kézirat keletkezését 1519-re teszik az Alexandriai Szent Katalin legendájában lévő számítás alapján (529).¹⁸ A *Katalin-legendát* követi a kódex 5. keze, a Klarissza Névtelen által másolt ívcsomó. Előtte egykor üres lap (558) volt; amely azt jelzi, hogy új egység kezdődik a kéziratban. Ez azt jelenti, hogy a valamikor önálló ívek kötegének kora nem feltétlen azonos az előtte lévővel. A kódex kiadói azonban megjegyzik, hogy a kézirat mindegyik egysége a XVI. század első negyedében készült, és hogy a Klarissza Névtelen, azaz az 5. kéz másolata „időben nem eshet meszsze az 1508-ban ugyancsak általa készített Nádor- és az 1512–1513-ban másolt Nagyszombati Kódextől”.¹⁹

A datálási nehézségeket azért kellett itt kiemelni, mert nem ismerjük a Klarissza Névtelen másolta kéziratok keletkezésének korát. Nehéz a nővér némely következtetését megmagyarázni: nem lehet tudni, hogy az apáca nyelvéllapota, másolási szokásai, saját másolási elképzelési változtak-e igen rövid időszak alatt annyit, hogy a párhuzamos kéziratok között jól leírható különbségek keletkeztek, vagy külső tényezővel – jelesen a szövegek valamilyen okból készült átdolgozásával – kell számolnunk.

¹⁷ *Nagyszombati kódex, 1512–1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 9.

¹⁸ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni kódex, 1519*, (Régi Magyar Kódexek, 21), 10–11.

¹⁹ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni kódex, 1519*, (Régi Magyar Kódexek, 21), 10–11.

ISMERETLEN MINTAPÉLDÁNYOK MÁSOLATAI

A Bínnek zsoldja a Guary- és a Nádor-kódexben

A *Bínnek zsoldja* traktátus a pokolbeli szenvedésekről. A magyar szöveg pontos latin forrása ismeretlen. Katona Lajos úgy véli, a fordítás egy, a XIV. századi latin nyelvű kompiláció alapján készült; az összeállítás egy hosszabb részlete (*Dichtelmus látomása*) Beda Venerabilis *Historia ecclesiastica* című művéből származik.¹ A fordítást a *Guary-* (1:1–11:12)² és a *Nádor-kódex* (32v:1–67v:12)³ is megőrizte; a Klarissza Névtelen másolata titulussal is rendelkezik: *Binnec solga*, ez a scriptor legkorábbi ismert másolata.

A *Nádor-kódexben* a traktátus teljes, a *Guary-kódexben* csonka. A *Guary-kódex* töredékének 1:1–11:12-ig terjedő szövegével párhuzamos a *Nádor-kódex* 55r:16–67v:12 levele. A két szöveg egyezése olyan mértékű, hogy már a korai kiadásoknál és elemzéseknél felvetődött, hogy a *Nádor-kódex* traktátusát közvetlenül az akkor még feltételezetten teljes *Guary-kódexből* másolták.⁴ Az óbudai klarisszák két másolata ezekkel a korábbi feltételezésekkel szemben nem függ össze közvetlenül, azaz a Klarissza Névtelen nem a *Guary-kódexből* írta le a szöveget 1508 környékén.

¹ KATONA Lajos, *Túlvilági látomások codexeinkben*, in *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*, Budapest, Kisfaludy Társaság, 101–125, 109. Első közlése: AÉrt, XVIII (1907), 500–507.

² *Guary-kódex*: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár; K 34. A kódex leírása: CSAPODI Csaba, *A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*, Budapest, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5), 10–11. Kiadása: *Guary-kódex*, bevezetéssel ellátva, hasonmásban közzéteszi SZABÓ Dénes, Budapest, MTA, 1944.

³ Modern kiadása: *Nádor-kódex, 1508*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, *Bevezetés* MADAS Edit, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 16).

⁴ A *Nádor-kódex* traktátusát a következő tanulmányok szerint a *Guary-kódexről* másolták: HORVÁT István, *A' Pesti Fő Oskola Könyvtárának 1508-dik évi Elmélkedéskönyve 's Legendariuma*, Tudományos Gyűjtemény, (19) 1835, VII. füzet, 87 és DÖBRENTEI Gábor, *Régi magyar nyelvemlékek*, IV/I, Buda, 1846, Kieg. I. 1. Katona Lajos érvelés nélkül vetette föl, hogy a kapcsolat nem közvetlen: *Guary codex*, közzéteszi KATONA Lajos, Budapest, 1908 (Nyelvemléktár, XV), XX.

Érvek a közvetlen másolat mellett

Szabó Dénes, a *Guary-kódex* hasonmásának kiadója hívja föl a figyelmet, hogy a kézirat egyik marginálisát a Klarissza Névtelen egy mondattal hátrébb illesztette be, így a szöveg értelmetlenné vált:

<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
Első oca ez Mert abbin lezõn annac ellene / kinek sohha vege ninL en ez nem egeb ha[nem] L ac az vr isten kinec sem kezd[eti] sem vegezeti ninL [en] Azert abbinnecc kinánakes vğ kellenni / hoğ sohha vege ne leğõn	Első oca ez / Mert abbin lezõn annac ellene / kÿnec soha vege ninL en / Azert abbinnecc kinánakes vğ kel lenni / hoğ soha vege ne leğõn / ez nem egeb hanem L ac az vr isten kinec sem kezdetj sem vegezetj ninL en
3:8–11	58r:9–16

Szabó Dénes szerint a hiba csak úgy keletkezhetett, hogy a másoló olyan kódexből dolgozott, amelyben margón lévő betoldások voltak, ez pedig maga a *Guary-kódex*.

Ezenfelül mindkét kódexben van egy azonos, zavart okozó másolási hiba; egyöntetűen *embõr nec* alak szerepel alanyesetben álló szó helyett: *Mert mikeppen zocoth embõr nec gènerkõdni az io vendegsegbe* (*Guary-kódex*, 9:18–19) ~ *Mert mikeppen zokot embõr nec gõnerkõdni ayo vendegsegbe* (*Nádor-kódex*, 65v:4–6).⁵ Erre a közös hibára hivatkozva Timár Kálmán szintén közvetlen másolatnak tartja a szöveget.⁶ A közös tévesztések számát eggyel lehet még szaporítani. Mindkét kódexben a párhuzamos helyen azonos hangalakú szót találunk: *õrdõc* (5:20 ~ 61r:2), miközben a kézirat más helyein a szó zöngésen szerepel (*õrdõg* 5:1, 5:2 ~ 60r:7–8).⁷

⁵ A hibát már Toldy Ferenc is észrevette: *Nádor-codex*, a pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral közzéteszi TOLDY Ferenc, Buda, 1857, 11.

⁶ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexsaládok (Második közlemény)*, ItK, 37 (1927), 213.

⁷ Egy ilyen hely félreolvasásából származik a *Nádor-kódex* egyik tévesztése: *Harmad zolgalatt'a az õrõk vrnac tor-llcossag • es rezõgseg •* (61r:14–61v:1) ~ *Harmad szolgalatt'a az õrdõg vrnac torcossag /es rezõgseg /* (*Guary-kódex*, 6:6–7).

Más mintapéldány mellett szóló érvek

A felsorolt hibák nem feltétlen jelentik a *Guary-kódex* közvetlen másolását. Lehetséges, hogy olyan mintapéldány állt a Klarissza Névtelen rendelkezésére, amelyet valóban a *Guary-kódex*ről készítettek, majd annak a másolatnak a hibáit a nővér javítás nélkül átvette. Az is valószínűtlen, hogy a két kódexet közös mintapéldányról másolták, miként azt a kódex modern kiadásának szerzői vélik,⁸ hiszen akkor a *Guary-kódex* margón lévő részei nem kerültek volna rossz helyre a *Nádor-kódex*ben. A megoldás inkább az, hogy az eredetiről készült egy újabb másolat, amely a Klarissza Névtelen mintapéldánya volt.

A variánsok csak úgy magyarázhatóak, ha feltételezzük, hogy valaki alakította a szöveget. Ez az ismeretlen scriptor valószínűleg nem a Klarissza Névtelen volt, de bizonyossághoz közelítő állítást erről csak akkor tehetünk, ha a klarissza nővér több másolatát elemeztük, megismertük másolói habitusát. Ehhez figyelniük kell hangjelölési szokásait, a mintapéldány nyelvjárásának megtartását vagy átírását, a strukturális változtatásokat.

A *Binnek zsoldja* szövege a *Nádor-kódex*béli másolatban néhány esetben hiányt mutat a *Guary-kódex*hez képest. Ezek a lakúnak figyelmetlen másolás következményei lehetnek:

	<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
1.	G'ottrettetnec az tűzbe / es kinkűbe / es az v kiñnocnac bűze ki zarmazic / mind orokkúl orokke / ⁹ 2:14–16	G'ottrettetnec az tűzben · es kenq̄be 57r:16–17
2.	Mindq̄n valaki att'afiat ḡulq̄li / ez e'eten embq̄r ḡilcos / es tuğgatoc azt / hoğ semminemũ ḡilcos q̄rç meñorzagot nem vezi / ¹⁰ 6:1–4	Mindq̄n ki att'afiat ḡulq̄li / ez e'eten embq̄r ḡilcos / es az q̄rç meñorzagot nem vezi / 61r:7–10

⁸ A kódex modern kiadóinak véleménye szerint a két másolat közös eredetiről készült. PUSZTAI–MADAS, *Bevezetés*, in *Nádor-kódex, 1508* (Régi Magyar Kódexek, 16), 13.

⁹ *cruciabitur igne et sulphure in conspectu angelorum sanctorum et ante conspectum agni (11) et fumus tormentorum eorum in saecula saeculorum* (Apc 14,10–11).

¹⁰ *omnis qui odit fratrem suum homicida est et scitis quoniam omnis homicida non habet vitam aeternam in se manentem* (Io 3,15).

	<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
3.	soc ragalmassaggal / soc hazugsaggal / soc hamis hittel 5:5–6	soc ragalmassaggal / es soc hamis hittel · 60r:12–14
4.	mas embõr nec lelki kõuersegebõl elfoñnad / es meg õztõuerõdic / mas embõr nec egessegebõl meg betegedic / mas embõr nec zepsegetõl meg feketõdic 5:13–16	mas embõr nec lelki kõuersegebõl elfoñnad · es meg õztõuerõdic / Mas embõr nec zepsegebõl meg feketõdic 60v:8–12
5.	iozagoktul meg foztatic / õrdõgetõl meg galasztatic / es mindõnõktõl meg nõmottatic / 8:2–4	Iozagoktol megfoztatic · es mindõnõctõl meg nõmottatic · 63v:4–5

Az első két esetben a Klarissza Névtelen kifelejthette a szövegrészt, amely a *Guary-kódex*ben szerepel; a nővér mindkét alkalommal újszövetségi idézetet rövidített le. A *Nádor-kódex* másolója első kihagyásának oka feltehetően a lapváltás volt (57r:16–17), a másodikban (61r:7–10) viszont a bibliai idézetben lévő „*gilcos*” szó ismétlődése lehetett az *aberratio oculi* kiváltója, akárcsak a fenti felsorolás másik három (3–5) esetében is az ismétlések, illetőleg a ragok azonossága játszott közre a kimaradásokban. Ezekén felül fel lehetett még róni néhány szó kihagyását a scriptornak, de ezek az eltérések nem értelemzavaróak.

Más helyeken is kimaradt egy-egy szó (*igõn* 1:22 ~ hiány 56v:7; *iras* 4:10 ~ hiány 59v:2; *semmi* 9:7 ~ hiány 64v:15; *ede* 10:6¹¹ ~ hiány 66r:9), máshol egy szó betoldás van: *az carhozot* (3:14) ~ *a karhozot embõr* (58v:4). Az eltérések mindegyike származhat a Klarissza Névtelentõl, de mintapéldányának másolójától is, ám harmadik példány nélkül ezt nem tudhatjuk.

Variánsok

A traktátus szövegében valaki következetesen kicserélte az elavultnak érzett alakokat, saját nyelvéllapotának megfelelően modernizációt hajtott végre. A magyar nyelvű kódexirodalomban csak a *Guary-kódex*ben felbukkanó régies

¹¹ A szó a *Guary-kódex*ben sorközi betoldás.

írású formákat – *sohha, hasohlatosoc, muhkaval*¹² – és a XVI. század elején még gyakran használt *-ojt* képzős alakokat a modernebb *-ít* képzőként írta át.¹³ A modernizálási törekvések mellett az elavultnak vélt szavakat is leváltották (*jog* 10:16 ~ *job* 66v:12; 'dextera').

A határozott névelő hasonulása a *Nádor-kódex*ben gyakoribb, de a *Guary-kódex*ben is előfordul.¹⁴ A névelők morfológiai felépítése is megváltozott. A mássalhangzóval kezdődő szavak előtt a *Nádor-kódex*ben többször leváltották a *Guary-kódex*ben általános, az eredetibb formát őrző *az* névelőit *a*-ra. Itt csak néhány példát hozok:

<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
az kinnac 2:17	a kennac 57v:2
az binne 3:3	abbinne 57v:16–17
az kíńńa 3:5	a keńńa 58r:3–4
az carhozot 3:14	a karhozot 58v:4
az keğotlenqk 3:21	a keğot- ll -lenqk 58v:16–59r:1
az gonozoc 4:11	a gonozoc 58v:4
az pocolnac 4:12–13	a pocolnac 59v:6

A változások számszerűsíthetőek. A határozott névelő a *Guary-kódex*nek ebben a szövegében mindig eredetibb alakban szerepel, a *Nádor-kódex* párhuzamos másolatában ez 14 alkalommal őrződött meg, a rövid változatra viszont 32 példát találunk. Az átalakítási tendencia tehát egyértelmű.

Az *ez* határozott névelő¹⁵ többnyire megtartotta alakját, szerkezeti változtatás itt csak három esetben történt, azaz *ez*-ből *e* lett.¹⁶ Harmadik példány híján nem eldönthető, hogy ezeket a változtatásokat maga a Klarissza Névtelen hajtotta-e végre, vagy az alakította át a névelőket is, aki a többi korrekciót végezte. Még-

¹² *sohha* 1:4, 3:9, 3:11, 4:3 ~ *soha* 55v:, 58r:11, 58r:14, 59r:8; *muhkaua* 4:9, 4:12 ~ *mvncaua* 59r:18, *mvnkaua* 59v:5; *hasohlatosoc* 1:18 ~ *hasonlatosoc* 56r:15 – A jelenségről: SIMA Ferenc, *A Guary-kódexbeli fohha és társai*, MNY, 60 (1964), 441–446.

¹³ Például: *meg haborojoia* 7:14–15 ~ *meg haboritoja* 63r:2; *el fordojoia* 7:15 ~ *elforditoja* 63r:3; *meg bizonojt a* 9:14 ~ *megbizonitt a* 65r:13.

¹⁴ *abbin* 3:4 ~ *abbin* 58r:2, *abbin* 3:9 ~ *abbin* 58r:10, *abbinqs* 4:20 ~ *ab- | -binqs* 60r:1–2; lát-szólag a *b* hanghoz kötődik a *Guary-kódex*ben a hasonulás, de ez nem általános. Vö. *az binne* 3:3 ~ *abbinne* 57v:16–17. Néhány további példa a hasonulásra, amely csak a *Nádor-kódex*ben történik meg: *az zomac* 9:1–2 ~ *azzomac* 64v:7, *az lelqbe* 9:3 ~ *allelqbe* 64v:10, *az meńńei* 10:21 ~ *ammenńei* 67r:7.

¹⁵ *ez kerdesre* 3:1 (marginális) ~ *e kerdesre* 57v:13–14; *ez binne* 8:14 ~ *e binne* 64r:7.

¹⁶ *ez harom* 4:22 ~ *e harom* 60r:5, *ez diznocat* 6:21 ~ *e dizno- | -kat* 62r:7–8, *ez binne* 8:14 ~ *e binne* 64r:7. Előfordul, hogy a *Nádor-kódex* e másolatában az, ami a *Guary-kódex* párhuzamos helyén *ez*, itt a lesz: *ez torcossag* 8:12–13 ~ *a tor- | -cossag* 64r:4–5, illetőleg *ez-ből* az lesz: *ez ordqg* :2 ~ *az ordqg* 60r:8, *ez isten zerec* 11:2–3 ~ *az isten zerec* 67r:10–11.

sem érdektelen ezeket a szerkezeti módosításokat számba venni, ugyanis ezek a Klarissza Névtelen többi másolatával összevethetőek.

A recenzens a legtöbb esetben nem lehetett a Klarissza Névtelen. Az ismeretlen apáca a jelek szerint ugyanis nem szívesen változtatott a szövegen, hűségesen próbálta reprodukálni mintapéldányát. Javításai is ezt bizonyítják. Egy helyen kifejejtette a *csak* szót, ezért kitörölte a megkezdett főnevet: *nem egeb / hanem* <bi> *Lak bñnqk nec coporsoja* (64r:11–12).¹⁷ Máshol viszont, zavart is okozva ezzel, törlés nélkül javított.¹⁸ Szórakozottsága egy alkalommal mosolyt keltő eredményt hoz. Az amúgy – tudomásom szerint – más magyar szövegben elő nem forduló kifejezést „ördög úr” félreolvassa: *Harmad zolgalatt'a az qrdq vrnac / torcossag · es rezqgseg*;¹⁹ a kifejezés így Istenre érthető. Hasonló hibája még: *mas embqr nec iamborsagabol gonozkodic* (60v:2) – a mintapéldányban *gonozodic* (5:6) szerepel.

Hangjelölés

A Klarissza Névtelen a *Nádor-kódex* másolásakor – mint írása mutatja – már gyakorlott scriptor volt. Hangjelölése többnyire követi ismeretlen mintapéldányát, amelynek hangjelölése hasonló lehetett a *Guary-kódex*éhez. A két kézirat scriptorai ezekben a másolatokban mellékjeleket használtak, amelyet a Klarissza Névtelen néha elfelejtett kitenni. Mellékjeles helyesírásuk azonos, egy hagyományt követtek. A klarissza nővér kétjegyű betűket és hosszú magánhangzókat is használt, de ez nem tendenciaszerű, ahogy az *i* leváltása *ÿ*-ra, valamint a *c* átírása *k*-ra sem az, előfordul, hogy *k* betűt *k* hangértékű *c*-re írta át.

Nyelvjárási tendenciák

A másolat a legtöbb labiális alakot változatlanul vette át a *Guary-kódex*hez közel álló mintapéldányából:

¹⁷ *Guary-kódex*: *nem egeb ha nem Lak binqk nec coporsoia* / 8:16–17.

¹⁸ *Arra hoq am- | -megzocot bin nec geñerú- | mind qrdqcke / Arra hoq am- | -meg zocot bin nec geñerússegebe mind qrdqcke elhettec- | -volna · Azert az istennec* (59r:3–6). Helyesen *Guary-kódex*: *| arra hoq az meg || zocot bin nec geñerússegebe mind qrdqcke elhettec volna Azert az istennec* (3:22–4:2).

¹⁹ *Guary-kódex*: *Harmad zolgalatt'a az qrdqg vrnac torcossag / es rezqgseg* (6:7).

<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
embørnec 1:13–14 ørđoghqz 1:17 ezøn 1:22 rezøqosøk 7:3 tengørbe 7:6 tezøn 7:17	embørnec 56r:7 ørđoghqz 56r:14–15 ezøn 56v:6 rezøqosøk 62r:15 tengørbe 62v:3 tezøn 63r:7

Egyetlen szöveg vizsgálata alapján még nem tudjuk eldönteni, hogy más szöveghelyeken a Klarissza Névtelen – vagy mintapéldányának írója – érvényesítette, legalábbis részben, saját nyelvallapotát. Az $ø \rightarrow e$ és az $ű \rightarrow i$ cseréje némely esetben illabializációs tendenciát²⁰ mutat:

Hangváltozás	<i>Guary-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
ø ~ e	øsmerec 1:3 køñuebe 2:15 de: ğeñerkødni 9:18–19	esmerec 55v:4 keñvebe 57r:17 ğønerkødni 65v:5–6
ű ~ i	zűnenec 2:7 nekűløn 3:4, 4:3 zűue 9:16 zűz 10:22	zűnenec 57r:3 nekil 58r:1,59r:8 zűue 65v:1 ziz 67r:6

Az egyes szám harmadik személyű névmás *ű*-ből rendszeresen *ø* lett, a *-tűl* rag *-tøl*-re változott, azaz nyíltabb lett az ejtése.

Központoszás

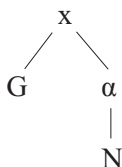
A *Bínek zsoldja Nádor-kódex*béli másolatában a Klarissza Névtelen hasonlóan tagolta szövegét, mint a *Guary-kódex* scriptora, a *Nádor-kódex* mintapéldánya tehát meglehetősen hűen követte az előzményszöveget. A Klarissza Névtelen elhagyta – pontosabban csak egy esetben tette ki – a *Guary-kódex*ben a szakaszok jelölésére használt paragrafusjelet (57r:9), ugyanígy nem alkalmazta a kérdőjelet (2:10 ~ 57r:9), amelyet a *Guary-kódex* másolója használt.

²⁰ Nem célom és feladatom a kéziratok nyelvjárásának kijelölése, csupán a labiális ~ illabialis tendenciákat rögzítem. Eredményem ennek a szövegnek az esetében ellentmondani látszik Farkas Vilmos besorolásának, ő a *Nádor-kódex*et a labiális többletet mutató kéziratok közé sorolja. FARKAS Vilmos, *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése*, NytudÉrt, 111 (1982), 5.

A mondatokat a Klarissza Névtelen nagybetűvel kezdte. A másolatában a vörössel áthúzott virgulák többnyire a *Guary-kódex*nek megfelelő helyein vannak, a sorvégeken azonban elmaradnak; az *és* előtt a virgulák helyett rendszerint emelt pontot tett ki.

A szöveghagyomány

A *Guary-kódex*ben a *Bínek zsoldja* fordítása több olyan jellegzetességet visel magán, amely arra mutat, hogy az a szöveg első tisztázata, amelybe az író figyelmetlensége miatt nem került be az impúrum minden javítása, azokat utólag a margóra jegyezte le a scriptor.²¹ A kézirat kivitelezése gondos, a textuálishoz közelít, ami azt sugallja, hogy írója edíciónak szánta a szöveget. Ezt támasztja alá a kéziratos könyv anyaga is, ez az egyetlen fennmaradt anyanyelvű kódexünk, amelyet pergamenre írtak. A Klarissza Névtelen *Bínek zsoldja* szövegét a *Nádor-kódex*be nem a *Guary-kódex*ről, és nem is a XV. század végi fordításának példányáról, hanem annak újabb emendált másolatáról írta le.

Mind a *Guary*-, mind a *Nádor-kódex* vegyes tartalmú.

A *Guary-kódex* folyamatosan íródott, tartalma tükrözi összeállítója nevelő szándékát, a traktátusok a pokol kínjairól (*Bínek zsoldja*), a rágalmazásról, az üdvösség és a kárhozat jeleiről, az üdvösséghez vezető hét dologról (*jószágról*), az imádság hasznáról, a béketűrésről szólnak. A tanításoknak csak az utolsó, a béketűrésről szóló szakasza származik a Szent Bernátnak tulajdonított *Liber de modo bene vivendiből*,²² ám általánosságban a keresztény életmódot, az elvárt viselkedést és erényeket mutatják be, de a hét *jószág* között a negyedik a szerzetesi ruha felvételéről mint a megigazulás eszközéről szól, így a kézirat közönsége apácákból állt. A kódexet feltehetőleg egy ferences lelkivezető állította össze az óbudai klarisszák számára. A kéziratos könyv – lelki útmutatása

²¹ A kódex más szövegei is ezeket a jegyeket viselik magukon.

²² A *Guary-kódex*nek erről a fejezetéről lásd KORONDI Ágnes, *A Liber de modo bene vivendi szerzősége és szövegkörnyezetei a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalom tükrében*, Erdélyi Múzeum, 67 (2005), 156–164.

– népszerűségnek örvendhetett, még a XVII. században is a fiatalok nevelésére használták,²³ emiatt lehetett több példányra szükség belőle.²⁴ A *Guary-kódex* hasznosnak tartott részét újra lemásolták, ez jutott a *Nádor-kódex*be.

A *Nádor-kódex* a bekötés előtt több önálló kéziratkötegből állhatott, ezt a korábbi állapotot a mai korpuszban a beíratlan levelek (68r–71v; 195r–198v) jelzik.²⁵ A kódex első része az áldozásról, majd a pokol kínjairól szóló traktátust, a második a passiót és a Mária-síralmat, valamint *A test és a lélek vetélkedését* foglalja magában, a harmadik része pedig legendárium, amelynek a végén különféle rövid, egyházi és teológiai szövegek vannak. Az összeállítás szempontjaira – és így a kódex egykori használatára – a tartalomról következtethetünk. Az első rész oktató jellegű, a második szemlélődésre indít, a harmadik a szentek példáját mutatja be; a kéziratot könyvet az apácaközösség tanítására, valamint közösségi használatra szánták.

Hogy mindkét kódex közösségi használatra készült, azt a szövegtagolás jelzi. A *Bínek zsoldja* mindkét szövegében rubrummal jelölték a virgulákat és a pontokat, ez nagyban segítette a fölolvast. A másolat csupán a szokásos tévedéseket tartalmazza, nem tér el mintapéldánya jelölésétől.

A *Nádor-kódex*béli *Bínek zsoldjában* a mondatok szórendje hűségesen követi a *Guary-kódex*ből ismert szöveget. Szándékos alakítást csak a szavak szintjén találunk; a néhány betoldott szó akár a scriptortól is származhat, de a nyílt szöveghagyomány (*recensio aperta*) korlátozza ennek eldöntését. A szöveg modernizálása feltehetőleg a közbeeső másolatból származik, amelyet egy ismeretlen az általa megszokott fordulatokra, illetőleg az elavult szavakra cserélt, ez az ő nyelvi ízlésének változását jellemzi. Az ismeretlen javításait nem tekinthetjük mégsem átdolgozásnak, egyszerűen korrigálta a szöveget, variánsokat hozott létre, amelyek azonban nem íráshibák vagy rossz olvasatok.

A Klarissza Névtelen e szöveg alapján megbízható scriptornak mutatja magát. Figyelembe kell azonban venni, hogy egy scriptor egyetlen másolatából a habitusára vonatkozó következtetéseket nem lehet minden másolatára érvényesnek tekinteni, a megállapítások mégis támpontot adnak ahhoz, miképpen bánt szövegével, milyen másolási elveket követett.

²³ A kódex hátsó táblájára Pozsonyban a XVII. században ezt írták: *Az G'ermekes hazaba valo köniu.*

²⁴ A kézirat a nővérek török előli menekülése után Pozsonyba került, ahol „*Az Giermekes hazaban valo köniu*”-ként tartották számon; tartalmának leírásakor azonban megelégedtek az első traktátus ismertetésével: „*Az pokolról es az ű kenairul*” – a kódex ezek szerint már csonka lehetett, a *Bínek zsoldja* cím már nem volt meg.

²⁵ Ez természetesen kétséges teszi az igen vastkos korpusz egészének datálását, amely elsősorban a kódex harmadik egységének befejezését jelzi. Ennek a körülménynek a későbbi elemzésekben még jelentősége lesz.

EGY FORDÍTÁS, EGY SCRIPTOR, KÉT MÁSOLAT, KÉT MINTAPÉLDÁNY

Szent Apollónia legendája és példája a *Nádor-* és a *Debreceni kódexben*

Alexandriai Apollónia (†249), ahogy kódexeink nevezik: Apalin vértanú legendája és példája a *Nádor-* (246r:6–263r:5)¹ és a *Debreceni kódexben* (559:1–572:15)² olvasható. A legenda és az exemplum forrása sokáig ismeretlen volt, csak a *Debreceni kódex legendáriumának* egy másik Apollóniáról szóló rövid prédikációjáról (187–188) tudtuk, hogy az Petrus de Natalibus (†1400 körül) *Catalogus Sanctorum*ának felhasználásával készült.³

A *Nádor-* és a *Debreceni kódex* Apollónia-legendája és -példája – ahogy a latin forrásban, úgy a magyar szöveghagyományban is – szorosan összetartozik; az exemplum a *Nádor-kódexben* megelőzi, a *Debreceni kódexben* pedig követi a legendát.⁴ A legenda és a példa forrása az az ismeretlen *vita* és a hozzá kapcsolódó exemplum, amelyet a XV. század körepén élt és alkotott Meissenai Meffreth *Sermones de tempore et de sanctis sive Hortulus reginae* gyűjteményének 37. prédikációjához fölhasznált.⁵

¹ Modern kiadása: *Nádor-kódex, 1508*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, bev. MADAS Edit, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 16).

² Modern kiadása: *Debreceni kódex, 1519*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, az előkészítő munkát végezték: ABAFFY Csilla és REMÉNYI Andrea, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21).

³ KIRÁLY György, *A Margit-legendája és rokonai. Függelék: A Debreczeni codex legendáinak forrásai*, ItK, 25 (1915), 17–25, 21; VARGHA Damján, *Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum*, Budapest, 1923, 17.

⁴ Tiszteletéről: BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium. Mária-ünneppek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, I–II, Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1977, I, 216–219.

⁵ MEFFRETH, *Sermones de tempore et de sanctis sive Hortulus reginae*, Anton Koberger, 1496. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam, jelzete: 2 Inc.c.a. 3350-I.

Szent Apalin asszonnak életi

A Klarissza Névtelen másolatában a legenda címközlése a *Nádor-kódex*ben *Zent Apalin azzonnac o eleti*, a *Debreceni kódex*ben pedig *Zent Apalin azzonnac eleti*.

Az Apollónia-legenda egy közeli forrását Vargha Damján utalása alapján⁶ Madas Edit találta meg egy felvidéki provenienciájú kéziratban.⁷ Az a latin legenda azonban nem pontosan illeszkedik a magyarhoz. A két magyar kódex Apollónia-legendájának forrása az a latin szöveg, amelyet a fő műveit 1443-ban és 1447-ben befejező Meisseni Meffrethnek⁸ Szent Apollóniáról szóló prédikációja őrzött meg. Meffreth prédikációihoz különböző forrásokból gyűjtött alapanyagot,⁹ így az Apollónia-legendát is. Az idegen alapanyagot aztán tudós és allegorikus magyarázatokkal, szentírási idézetekkel egészítette ki.¹⁰ Nehezen eldönthető, hogy a magyar fordító a Meffreth által ismert és felhasznált eredeti legendát vagy a meisseni prédikátor edícióját használta; erre is, arra is hozhatók érvek.

A *Debreceni kódex* Apollónia-legendájáról azt tartják, hogy „szinte betű szerint megegyezik a *Nádor-kódex*ben olvasható változattal”, sőt azt is feltételezték, hogy a későbbi kézirat a korábbiak közvetlen másolata.¹¹ Ezt a véleményt vizsgálta főül Haader Lea az exemplum másolatainak azonosságát és különbségét elemezve. A rövid szövegből nyert eredményei főként nyelvészetiek, de azt is megállapította, hogy a *Debreceni kódex* exemplumának mintapéldánya nem a *Nádor-kódex* volt. Úgy véli, a Klarissza Névtelen mindkét kódexbe ugyanarról a mintapéldányról másolt, a variánsok is az ő munkájának, illetve nyelvállapotának a következtében jöttek létre.¹²

⁶ VARGHA Damján, *A gyulafehérvári Batthyaneum viszonya a magyar kódex-irodalomhoz*, A Szent István Akadémia Értesítője, 6 (1921), 81.

⁷ Madas Edit Gyulafehérváron két legendaszöveget is ismertet. MADAS Edit, *Középkori magyar nyelvű Apollónia-legendáink latin forrásai*, in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, 1998, 134–139.

⁸ A névről és Meisseni Meffreth munkásságáról irodalommal: Dietrich SCHMIDTKE, *Meffreth von Meissen*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hg. Karl LANGOSCH, Kurt RUH, Berlin–New York, VI, 297–299, 299.

⁹ A forrásokról: Johann Baptist SCHNEYER, *Winke für die Sichtung und Zuordnung spätmittelalterlicher lateinischer Predigtreihen*, Scriptorium, 32 (1978), 231–238.

¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy a Madas Edit közölte legendaszöveg nagyon sok ponton egyezik azzal, amelyet Meffreth felhasznált és közölt.

¹¹ MADAS-REMÉNYI, *Debreceni Kódex*, 1519, 14.

¹² HAADER, *Egy példa – két változat*, 139–140.

A fordítás és a latin eredeti

A fordító pontosan követte a latin Apollónia-legenda szövegét, megőrizte forrásának apróbb részleteit is, könnyen adta vissza magyarul a latin szöveget. A szóválasztás sem okozott nehézséget számára, csupán kétszer használt vagylagos szerkezetet:

Meffreth, <i>Sermo</i> 37	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
fulgor de celo descendit et ydolum comminuit	meñbelql vellamas zalla : es a balvant eltore / Auag semmie teve 253v:8–10	meñbelql vellamas zalla : es a balvant eltore / Auag semmie teve 565:7–8
impetrata licentia	kquete eđ keues idot / auag haladekot 261r:11–12	kquete eđ keues idot / Auag haladekot 571:4–5

A szópárosító megoldások nem utólag kerültek a szövegbe, azaz a második szó nem a másoló betoldása, ugyanis a *Debreceni kódex*-béli másolat is ugyanabban a formában tartalmazza a szópárt.¹³ A fordító ügyelt arra, hogy megőrizze az eredeti részleteit, hűen adja vissza a latin szöveget. Ez abban az esetben is így történt, amikor Meffreth lerövidített egy szentírási idézetet:

Meffreth, <i>Sermo</i> 37	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra vbi fures effudiunt et furantur. sed thesaurizate vobis thesauros in celo ¹⁴	Ne akarjatos kenL ezni magatoknac kenL eth földön / holot az vruoc ki assaac : es el vrozzaac : de kenL ezjetoc magatoknac kenL ot meñorzagba 249r:1–6	Ne akarjatos kenL ezni magatoknac kenL eth földön / holot az vruoc ki assaac es el vrozzaak / de kenL ezjetok magatocnac kenL et meñorzagban 561:11–15

Akár mennyire is illeszkedik a magyar Apollónia-legenda a latin szöveghez, nem lehetünk biztosak abban, hogy Meffreth prédikációja volt a forrás. Meisseneni Meffreth ugyanis hosszú bevezetéssel, allegorikus magyarázattal,

¹³ A második példa *kquete* szava a régiségben megfelelt a latin *impetrata* kifejezésnek.

¹⁴ *nolite thesaurizare vobis thesauros in terra ubi erugo et tinea demolitur ubi fures effodiunt et furantur thesaurizate autem vobis thesauros in caelo ubi neque erugo neque tinea demolitur et ubi fures non effodiunt nec furantur* (Mt 6,19–20).

szentírási hivatkozásokkal és jogi utalásokkal egészítette ki a legendát. Ezek nagyobb része – a skolasztikus bevezető, az allegorikus magyarázat és sok szentírási idézet – nincs meg a magyar legendaváltozatban. Feltűnő mégis, hogy a legendától néhány idegennek érezhető, Meffreth kiegészítéseiben azonban szereplő elem megtalálható a magyar fordításban. Ilyen a *Decretum Gratianira* való utalás (*Mikeppen a t̄orueń k̄oń tartia* 248r:9–11; 560:20–21),¹⁵ vagy a Jeremiás-idézet. A magyar szöveg – ahogy a Máté-idézet esetében is láttuk – nem a pontos szentírási helyet adja vissza,¹⁶ hanem a latin nyelvű legendában található, erősen rövidített változatot:

Meffreth, <i>Sermo</i> 37	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Et hoc patet per Iere. x. Nolite vias gentium discere. quia leges populorum vana sunt.	Mikeppen Ieremias profeta tanit / monduan / Ne akar̄yatoc a poganoknac vtait megtanulni Mert az ̄ t̄oruen̄ok hitsagoc. 247v:10–13	Mikeppen Ieremias profeta tanith / monduan / Ne akar̄yatoc a poganoknac vtait megtanulni / mert az ̄ t̄orueńek hitsagoc : 560:10–13

A legenda elbeszélő stílusától elütő részek, azaz a Meffrethnek tulajdonítható utalások csak a magyar fordítás elején találhatóak, a későbbiekben a fordító elhagyta őket.

A magyar szöveg variánsai

A *Nádor-kódex* Apollónia-legendájának jelentéktelennek mondható íráshibáit, pontatlan szavait a *Debreceni kódex*ben már javítva találjuk. Az elírások egy részének korrekciói a *vita* latin szövegének ismeretét mutatják:

¹⁵ *vt habetur xxxvii distincti op ca. omnem.* Az idézett szakasz: *Corpus Iuris Canonici*, Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici RICHTERI curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg, Pars prior, *Decretum magistri Gratiani*, Leipzig, 1879, 136.

¹⁶ *haec dicit Dominus iuxta vias gentium nolite discere et a signis caeli nolite metuere quae timent gentes quia leges populorum vanae sunt quia lignum de saltu praecidit opus manuum artificis in ascia* (Ier 10,2–3).

	Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	equus ... percussit ictu calcis patrem	ruga az  att'ac 256v:3	ruga az  att'at 567:21
2.	que respondit, sacrificium vivum abtuli me Deo meo	Ez ellen felele · es monda · El aldozattal attam magamat istennek 253r:4-5	Ez ellen felele mondvan El aldozatul attam magamat istennek 564:19
3.	obsorbuit Taliorem imperatorem	[a föld] talior L.azar el ele 258v:14	[a föld] Talior L.azart el ele 569:9
4.	aut pateris tormenta	Aua o na kent zenve / 255v:5-6	Aua o na kent zenvecz 566:22-23
5.	diis meis	az en stenmnecc 255v:4-5	az en stenimnek 566:22
6.	Matre autem cum filiis	az  anna fiaual eetmben 256v:5-6	az  anna fyaual eetmbe 567:15-16
7.	in istis membris	en tagomban 255r:6	ez tagokba 566:13
8.	unicum solatium cordis mei	En zuemnek e vgasaga 253r:2-3	En zuemnecc eetlen e vdamsaga 564:17-18

Az első négy példában olyan hibákat látunk, amelyet a szokásos másolói figyelmetlenséggel – az ismert $c \sim t$, $g \sim 3$ tévesztéssel, illetőleg rag félreolvasásával, vagy az egyes és a többes szám keverésével – magyarázhatunk.

A latin legendaszöveg alapján a *Debreceni kódex* változatai a pontosabbak, de az utolsó példa esetében ez már nem ilyen egyértelmű. A *Nádor-kódex*béli *En zuemnek e vgasaga* ugyanis megfelel a latin szövegnek: *O unicum solacium cordis mei*. Harmadik példány híján nem eldönthető, hogy valóban ez állt-e a fordításban, vagy a Klarissza Névtelen 1508-ban kifejejtett egy szót, és a *Debreceni kódex* változata visszatért az eredeti fordításhoz: *En zuemnecc eetlen e vdamsaga*. Ez eltér ugyan a latintól, de a fordulat mélyen gyöke-

rezett a hagyományban, az *Ómagyar Mária-siralom* is ekként használta: *Ó én ézes urodum, Eggyen igy fidum!* [sic!]¹⁷

A *Nádor-kódex*béli legendaváltozat betű- és ragtévesztéses hibáinak legnagyobb részét a Klarissza Névtelen is elkövethette. Lehetséges, hogy észrevette ezeket a másolási lapsusokat, aztán a *Debreceni kódex* Apollónia-legendájának leírásakor maga javította őket. Az ötödik, a hatodik és a hetedik példában lévő hibák korrigálása csak a latin legenda ismeretében történhetett meg. A *Nádor-kódex* legendaszövegének hibái viszont nem keletkezhetek a mintapéldány félreolvasásából, nincsenek olyan paleográfiai okok, amellyel ezeket a lapsusokat magyarázhatnánk. És az újabb változatokat sem tudjuk értelmezni, csak akkor, ha feltesszük, hogy a Klarissza Névtelennek a *Debreceni kódex* Apollónia-legendájának másolásakor a *Nádor-kódex*től eltérő, javított mintapéldány állt a rendelkezésére.

A *Nádor-kódex* 250. levelének verzóján a Klarissza Névtelen tolla több hibát is ejtett. A példánkban egyszerű banalizálást találunk:

Meffreth, <i>Sermo</i> 37	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
laudo nomen tuum in tympano cordis mei et organi oris	dīL erom atte zent neuedeth en ziuemneć bodogsagauaľ es zammal orgonasauaľ 250v:3–6	dīL erem atte zent neuedeth en zyvemneć dobogasauaľ es zammal orgonasauaľ 562:21–23

A legenda latin szövege pontosan megfelel annak, amit a *Debreceni kódex* párhuzamos helyén olvasunk. A *Nádor-kódex*ben a szöveget egy későbbi kéz javította is, de csak a nyilvánvaló hibát; *orgonasauaľ* lesz az eredmény, de a hibás – a feltehetően *c ~ l* tévesztés révén keletkezett – *zammal* alakot nem módosította.¹⁸

A lapon lévő, következő eltérő helyénél – hiába egyezik a részlet a latin legendáéval – nem tudjuk eldönteni, hogy a *Nádor-* vagy a *Debreceni kódex* variánsa helyes-e; hasonló magyar fordulatot nem ismerek:

¹⁷ A *Nádor-kódex* *Passio domini nostri Ihesu Christijében* szintén szerepel a fordulat: *Nem en éggetlen éggem zava ez* (154r:6–7). Vö. VIZKELETY András, „*Világ világa, virágnak virága...*” [*Ómagyar Mária-siralom*], Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986, [8]: *O en eses urodum eggen yg fyodum*.

¹⁸ PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex*, 1508, 999.

Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
verba tua venti sunt et terrores tui velut pluvia	atte bezedqđ nem haznalatosb az zelnel · es feñeýtekqđ az esqnel 250v:11–14	atte bezedqđ nem hatalmasb az zelnel · es feñeýtekqđ az esqnel 563:2–3

Az eddig bemutatott eltérések már bizonyították, hogy a *Nádor-kódex* nem lehetett a mintapéldánya a *Debreceni kódex* Apollóniáról szóló legendájának, ezt a következtetést erősítik a két kódex párhuzamos szövegeinek különböző hiányai is. Az első példában értelemzavaró hiba van, a scriptor szeme átugorhatott egy sort:

	Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	quam pulcritudinem considerans pater	az q leañanac tekinteti · es zepsege / Vegeze arra az q gondolatát / hoğ 247r:1–3	véleañanak tekinteti / hoğ 559:18–19
2.	tu sis solus Deus	tennqmagad vağ a bizoñ isten 253v:4–7	tennq magad vağ isten 565:5
3.	Numerarius in throno imperiali locat qui vindicans Taliorem	az Ł azarsag zalla Numerariosra / Ki akara buzzut allani taliornac halala- ll -rol / 259r:11–14	a Ł azarsag zalla Numerariosra Akara buzzut allani taliornak halalalarol 569:17–19
4.	et ipsam ligatam vestibus in illum proici	es az q leañat megkqđzuen mind ruhastol a tüzbe vettethee 256r:2–259v:1	es az v leañat megkqđztetven mind ruhastol be vettethe 567:4–5

	Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
5.	Illa autem intrepida ait	Ez ellen monda batorsaggal · es felem ¹⁹ nekil 255v:8–9	Ez ellen monda zent Apalin azzoñ nağ batorsaggal felelm nekil 566:24–25
6.	sub effigie pulcherrimi iuvenis	eğ ifyv zemel'be 259r:3	eğ zep ifyv zemel'ben 569:11

A második esetben a mondat lényege, az egy igaz Istenre való utalás esett ki, a harmadik példában egyszerű figyelmetlenségből következően maradt el egy szó, ám ez nem befolyásolta a megértést. A negyedik példában szintén kifelejtődött egy szó, de a mondat a kontextus alapján így is értelmes, ráadásul egy igekötő – *be vettethe* – betoldása segítette a megértést.

A következő mondatnak (5.) a *Debreceni kódex*-béli variánsában újfent betoldását találunk. Az előző mondatból megtudjuk, hogy apja megfenyegette Apollóniát. Az idézett részletben a latin szöveg szerzője névmással nevezte meg a szentet, ám ez a fordításban nem szerepel, de ha ott is volna, a magyarban félre lehetne érteni, kit jelöl az egyes szám harmadik személyű névmás. Nem tudjuk, hogy a *Nádor-kódex* szövegéből egyszerűen kimaradt-e a mártír neve, és hogy a *Debreceni kódex* mintapéldányába valaki csak betoldotta: zent *Apalin azzoñ*. Mindenesetre így könnyebben lehetett követni a szöveget. Az ilyen javítás egyébként átdolgozásra utal.²⁰

A *Debreceni kódex*ben (6. példa) a *szép* jelző önkényes díszítő betoldásnak tűnhet, valójában már a latin szövegben is szerepel; a *Nádor-kódex* Apollónia-legendájából másolás közben kieshetett a szó.

Az ismeretlen kéz javítása nem filológiai igényű, az evangéliumi verseket nem állította helyre.²¹ A korrekciók pontosan követik Meffrethtől ismert legendaszöveget, mint láttuk, az egyes és a többes számú alakok is annak nyomán állnak helyesen a *Debreceni kódex*ben.

¹⁹ A kimaradt *l* betűt egy későbbi kéz betoldotta. PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex*, 1508, 1019.

²⁰ Vö. e könyv Szent Adorján legendájának átdolgozásáról szóló tanulmányát: *Átdolgozás fordítástechnikai okokból*.

²¹ *nolite thesaurizare vobis thesauros in terra ubi erugo et tinea demolitur ubi fures effodiunt et furantur thesaurizate autem vobis thesauros in caelo ubi neque erugo neque tinea demolitur et ubi fures non effodiunt nec furantur* (Mt 6,19–20).

Nyelvi változatok

Korábbi – elsődlegesen nyelvészeti – kutatások azt állapították meg, hogy a névelő morfológiai felépítése a *Nádor-kódex* szövegében lévőkhöz képest a *Debreceni kódex*ben megváltozik: „Apalin *vítá*-jában [...] a palatális formákra való átváltás szinte következetesnek mondható.”²² A megállapítás azonban nem tükrözi a valóságot.

A határozott névelő veláris alakja, az *az* valóban csak három alkalommal fordul elő mássalhangzóval kezdődő szó előtt mindkét szövegben,²³ ezek az alakok mindkét másolatban azonos helyen állnak. A *Nádor-kódex* Apollónia-legendájában csak két határozott névelő váltott át *az*-ról *a*-ra, azaz a rövidebb formára.²⁴ A határozott névelő rövidebb alakja, az *a* 34 alkalommal szerepel azonos helyen a két másolatban. A *Nádor-kódex*béli legendában az *a* formában szereplő határozott névelő csupán háromszor kapta vissza a *Debreceni kódex* szövegében az eredetibb alakot, és lett *az* mássalhangzóval kezdődő szó előtt.²⁵ A veláris névelők esetében tehát a tendencia mindkét másolatban egyértelmű, a rövidebb formára való áttérés az uralkodó. Ezek a változások azonban nem a scriptor nyelvallapotát tükrözik, hanem a mintapéldányok készítőjét.

Palatális változás kétszer fordult elő, azaz ennyiszor lett *az*-ból *ez*.²⁶ Az *ez* határozott névelő ezenfelül 12-szer található meg a két kéziratban mássalhangzóval kezdődő szó előtti párhuzamos helyen.²⁷ A rövidebb változat – *e* – mindkét legendakéziratban kétszer található meg párhuzamos helyzetben.²⁸ A rövidülési tendencia a palatális névelő esetében nem egyértelmű, mivel a *Nádor-kódex*béli hosszabb változat csupán négyszer változik *e*-re a *Debreceni kódex* szövegvariánsában,²⁹ de ez még nem nevezhető szignifikáns változásnak.

²² HAADER, *Egy példa – két változat*, 137.

²³ *az zegeńk nec* 249v:7–8 ~ *az zegeńk nec* 562:3, *az zelnel* 250v:12–14 ~ *az zelnel* 563:2, *az lo* 257r:5 ~ *Az lo* 568:1. A magánhangzóval kezdődő szavak előtt *az* határozott névelő áll, ez nagyban növeli az előfordulását.

²⁴ *az soc* 258r:1 ~ *a sok* 568:16, *az Lazarsag* 592r:11–12 ~ *a Lazarsag* 569:17.

²⁵ *a iezost* 251v:1 ~ *az iesust* 563:13–14, *a rettenetqssegtql* 252r:5–6 ~ *az rettenetqssegtql* 563:26, *A földre* 253r13–14 ~ *az földre* 564:25.

²⁶ *az anğalt* 252v:15 ~ *ez anğalt* 564:15, *az zizhez* 258r:139 ~ *ez zjzhoz* 568:24.

²⁷ A pontos képhez hozzá kell tenni, hogy a palatális névelő a *vita* mindkét másolatában összesen 23 alkalommal szerepel. Ez a szám azokat az eseteket is tartalmazza, amikor magánhangzóval kezdődő szó előtt áll a palatális névelő.

²⁸ *e balvant* 253v:2–3 ~ *e balvant* 565:3, *e bodog* 257v:12 ~ *e bodog* 568:14.

²⁹ Az *e* palatális névelőből a *Debreceni kódex*ben az archaikusabb *ez* névelő lesz: *e zent azzon* (246v:11–12) ~ *ez zent azzon* 559:14–15, *e velagi* 274v:8 ~ *ez velagi* 560:14, *e kereztnec* 252v:12 ~ *ez kereztnec* 564:13, *e kenokat* 254r:2–3 ~ *ez kenokat* 565:15.

A mutató névmások veláris ~ palatális változása a *Debreceni kódex*ben gyakori. Ami a *Nádor-kódex* legendájában *Annac vtanna* (253r:1, 257v:5, 257v:6, 259v:13, 261r:8), abból a *Debreceni-kódex*ében többnyire *Ennec vtanna* (564:16–17, 568:10,³⁰ 570:3, 571:2–3) lesz. A mutató névmások is e rendet követik: *azocat* (250r:12) olvasható még a *Nádor-kódex* másolatában, a *Debreceni kódex*ben viszont már *ezeket* (562:17) áll.

A szövegben két fordítási hiba korrekciója is arra mutathat, hogy a Klarissza Névtelen olyan szöveget másolt, amelyben a változtatások a névelőket is érintették. Az egyik: a *Nádor-kódex* szövegében pontatlan a latin eredeti fordítása: *micoron iutot volna q ken vallasanac helere* (261r:9–10). A *Cum enim ad locum passionis fuit* megfelelője a *Debreceni kódex*ben olvasható: *micoron iutoth volna a ken vallasnac helere* (571:3–4).

Hasonló a következő locus is. Amíg a *Nádor-kódex* azt tartalmazza, hogy *orvengenec en tagomban egessegnec miatta* (255r:5–7), addig a későbbi másolatban ez áll: *orvengenec ez tagokban egessegnec miatta* (566:12–13). Ez utóbbi felel meg az eredetinek: *in istis membris*. Feltételezésemet a javításról a *Nádor-kódex* szövege is támogatja, amelyben ezen a helyen a kérdéses szót egy későbbi kéz így próbálta korrigálni: *on tagokban*.³¹

A két változat összhangban áll a *Bínnék zsoldja* másolatában kimutatott tendenciával, ahol a határozott névelők modernebb alakjai jelentek meg a szövegben az archaikus alakok kárára. A *Nádor-* és a *Debreceni kódex* Apollónia-legendája között viszont nincs jelentős különbség, nem szaporodnak jelentősen sem a határozott névelő hosszabb, sem a rövidebb alakjai, a veláris formák nem váltanak palatálisra, azaz a variánsok nem a Klarissza Névtelen változatai – ebben a két másolatban is pontosan követte mintapéldányait, amelyek feltehetőleg már tartalmazták ezeket a variánsokat.

Hangjelölés

A két kódex Apollónia-legendájának betűkészlete szinte maradéktalanul megegyezik, ám a hangjelölés – mint a korszak kéziratainak legtöbbszörében – meglehetősen következtelen. A Klarissza Névtelen másolta Apollónia-legendá mindkét variánsában a *Bínnék zsoldja* titulusú szövegben még nem használt

³⁰ Furcsa hiba, hogy a *Nádor-kódex*ben lévő egyik *annac vtanna* (257v:5) párja a *Debreceni kódex*ben a hibás *Anna vtana* (568:9) lett, mintha az átírásban valami zavar keletkezett volna.

³¹ PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex*, 1508, 1017. A *Nádor-kódex* későbbi kezének javításai többnyire nem egyeznek a *Debreceni kódex* szövegével.

betűk tűnnek föl, ilyen a mellékjeles *ć*; gyanítható, hogy az új jel a mintapéldány hangjelölésének hatására került a nővér betűkészletébe:

hang	Nádor-kódex		Debreceni kódex	
c	ć cz L	erćbelql 259v:2 lanczokkal 260:65 orLaiat 251r:11 ÿmacz 251v	ć cz L	Erćbelql 569:20 lanćokkal 570:7 orczaiait 563:10 ÿmaL 563:14
cs	L	Lazara 246r:12	L	Lazara 559:4

A *cs* hang jele mindkét másolatban a ferences kéziratok megszokott L-je. Csökkent az *ÿ* előfordulása *i* hangértékben, de a tendencia nem egyértelmű:

hang	Nádor-kódex		Debreceni kódex	
i / i	i ÿ	zomeimmel / fogaimmal · es füleÿmmel 254v:15–255r:1 q hitit 256v:16 velagi 247v:15	i ÿ	zomeÿmmel / fogaÿmmal · es füleimmel 566:9–10 v hiteet 567:23 velagi 560:14

A magánhangzók hosszúságának jelölése véletlenszerűnek tűnik: *ozta* (248v:13) ~ *oztaa* (561:9), *vaÿaak* (254v:8) ~ *vaÿak* (566:4), *ternel* (253r:12) ~ *terneel* (564:5), *el alveek* (259v:6) ~ *el alveek* (569:23).

A *Debreceni kódex* Apollónia-legendájában két, a mintapéldány hangjelöléséből eredő félreértés található. Ami a *Nádor-kódex*ben még helyesen szerepelt, az a későbbi másolatban értelmetlen szóalakként áll: *haragÿaban* (253v:13–14) ~ *haragaba* (565:11), *vagiac* (261r:7–8) ~ *vağak* (571:2). A két kéziratban *ğ* a *gy* hang jele. Lehetséges azonban, hogy az újabb mintapéldányban **ğÿ* esetleg **gi* betűkapcsolat volt, ezt vélhette *gy*-nek. A Klarissza Névtelen ez esetben nem az írás közben mormolt kiejtést követte, hanem mechanikusan írt, és egységesített, mellékjeles helyesírása szerint írta át mintapéldányát.

Nyelvjárási tendenciák

A *Debreceni kódex*-béli Apollónia-legenda variánsai – azok kivételével, amelyek a latin eredeti utáni korrekcióból születtek – akár a Klarissza Névtelen másolási hibáival, nyelvi ízlésének változásával is magyarázhatóak volnának. Némely nyelvjárási eltérésre ugyanannak a scriptornak az írásain belül a két legenda elkészülte között feltételezett egy évtizednyi idő sem ad magyarázatot. Ezek olyan nyelvjárási változások, amelyek egy ember életében külső hatásra és hosszú idő alatt mennek végbe, zárt apácakonventben ritkán és

lassan történhet meg, legfeljebb akkor, ha valaki fiatalon kerül a közösségbe, és ott az oktatás során veszi át oktatója vagy társai nyelvi szokásait. Felnőttként és már képzett scriptorként valószínűtlen, hogy valakinek megváltozzon a nyelvjárása.³²

Az Apollónia-legenda két másolata nyelvjárási változást is mutat. A *Debreceni kódex* legendájában ott, ahol a *Nádor-kódex*ben labiális változatok vannak, illabiális alakok jelennek meg:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
mindɔn 248r:4	minden 560:16
fɔldɔn 249r:3	fɔlden 561:13
kenL_ɔt 249r:6	kenL_et 561:15
lezɔn 249v:3	lezen 561:24
zegeńɔknec 249v:8	zegeńeknec 562:3
zerzɔtvala 249v:15	zerzetvala 562:8
diL_erɔm 250v:3	diL_ere 562:21
istenɔknec 253r:3–4	isteneknec 564:19
terɔmtɔdet 254r:7	terɔmtedeth 565:18
zerzɔt 255r:1–2	zerzet 566:10
kɔzepɔt 256r:1	kɔzepet 567:3
embɔri 257r:7–8	emberi 568:2
embɔr 259v:12	ember 570:2
ekesűltetɔlmeg 252v:12-13	ekɔsittetɔl meg 564:14
ammú 251v:11	ammi 563:20
hún 259v:12	hűn 570:3
ɔ hitit 256v:16	ű hiteet 567:23

Ennek a nyelvjárási változásnak az jellemző példája még, hogy míg a *Nádor-kódex* Apollóniáról szóló legendájában az egyes szám harmadik személyű

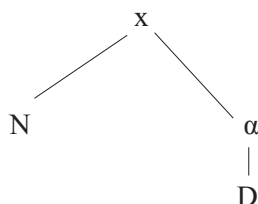
³² A nyelvjárási változatokat Haader Lea így értékelte: „Elképzelhető, hogy a DebrK. másolásának idejére már komoly gyakorlattal rendelkező scriptor lazábban kezelte az alapszöveget, szabadabban hagyta érvényesülni a nyelvi ízlése szerinti nyelvjárási-hangjelölési módokat. Persze teljességgel azt sem lehet kizárni, hogy – éppen ellenkezőleg – a fásultabb scriptor hagyta érintetlenebbnél az alapszövegben talált következetlenségeket, amelyekkel a többszörös másolások, s ezzel együtt járó nyelvjárás-keveredések miatt szinte minden kódex bővelkedik.” HAADER, *Egy példa – két változat*, 136.

névmás ϱ , addig a párhuzamos szövegben tendenciaszerűen \acute{v} lesz, jóllehet található ellenpélda is.³³

A szöveghagyomány

A fordítás hű az eredetihez. Ez nem jelent görcsösséget, a szórend magyaros, a fordító nem másolja a latin szerkezeteket. Mindemellett – különösen a *Nádor-kódex* Apollónia-legendájában – előfordul, hogy a fordítás szerkezeti megoldásai a latin nyelvtani alakot követik, ennek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a fordító modista lett volna. Az, aki a fordítást újból leírta – ez lett a *Debreceni kódex* mintapéldánya –, csupán olyan korrekciót hajtott végre, amely a szöveget pontosabbá tette, illetőleg részben a saját nyelvállapotához igazította azt. A javítások egyike sem olyan, amely a scriptor által a *Nádor-kódex*-ben elkövetett hibát akarta volna korrigálni.³⁴ A recenzens szövegváltozata lett a *Debreceni kódex* Apollónia-legendájának mintapéldánya, amely már a javításokkal együtt a nyelvjárási változásokat is tartalmazta.

Az elmondottak alapján a *Nádor-kódex* Apollóniáról szóló legendája semmiképpen sem lehet a *Debreceni kódex* mintapéldánya; utóbbiban olyan – a latin eredetiben is meglévő – bővítmények vannak, amelyek csak egy másik előzményszövegből származhatnak. A szöveghagyomány tehát így alakul:

A *Nádor-kódex* szövege néhány helyen rosszabb, mint a *Debreceni kódex*-bélié. Úgy tűnik föl, mintha az 1508 körüli mintapéldányában zavar lett volna. Ilyen hely található például a *Nádor-kódex* 250. levelének verzóján, ahol a szokásosnál több eltérés tapasztalható a *Debreceni kódex* párhuzamos szövegéhez képest.

³³ *es az \acute{v} nákara* – (*Nádor-kódex*, 258v:5) ~ *es ϱ nákara* – (*Debreceni kódex*, 569:3). Illabiális magánhangzó labiális lett: *zizeket* (*Nádor-kódex*, 246v:14) ~ *zúzeket* (*Debreceni kódex*, 559:16).

³⁴ A hibák okairól: Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, fordította BOLONYAI Gábor, Budapest, Typotex Kiadó, 1999, 19–36.

Példa Szent Apalinról

Az Apalinról – Alexandriai Apollóniáról – szóló exemplum latin szövege Meffreth *Sermones de tempore et de sanctis sive Hortulus reginae* gyűjteményének 37. beszéde után található, az Apollóniáról szóló legenda és példája együtt hagyományozódott, de az exemplum a *Nádor-kódexben* megelőzi (242r:1–246r:6), a *Debreceni kódexben* pedig követi (572:15–575:26) a legendát. Az Apollónia-exemplum fordítása – akárcsak a legenda – hű a latin eredetihez. A címközlés mindkét kódexben azonos: *Zent Apalin azzonrol olvastatic ez pelda*.

E dolgozatnak az Apollónia-legendáról szóló részében már elhangzott, hogy a szent *vitájának* és exemplumának a *Debreceni kódex*-béli másolatát olyan közelinek tartják „a *Nádor-kódexben* olvasható változattal, ami akár a *Debreceni Kódex* közvetlen forrása is lehetett”.³⁵ Ezt a véleményt Haader Lea nem osztja, szerinte a másolatokat közös eredetiről készítették. Ez a feltételezés sem a legenda, sem az exemplum másolatára sem igaz. Haader a hibákat és az új variánsok létrehozását a Klarissza Névtelennek tulajdonította, de ez – különösen a latin szöveg alapján való kiigazítás – nem vall a scriptorokra.

Haader Lea nyelvészeti megállapításai az exemplum esetében minden tekintetben megállják a helyüket, vitatni csak következtetéseit lehet. Mivel a kiváló nyelvész csak a példát elemezte, magam is külön tárgyalom az exemplum szöveghagyományát, jóllehet az egyezik a legendáéval.

Nyelvi változatok

A későbbi másolat, azaz a *Debreceni kódex* mintapéldányának alkotója egy esetben lemondott a *venirent* megfelelőjének latin nyelvtani formát utánzó alakjáról.³⁶ Ez a *Nádor-kódex* párhuzamos helyén még *eliq̄tvolna* (242r:12–13) alakban szerepelt, a *Debreceni kódexben* már a magyarosabb *eliq̄tvala* (572:23) található.

Haader szerint a *Debreceni kódexben* „valószínűleg egy gyakorlottabb, felszabadultabb másoló kezeli immár szabadabban a másolandó szöveget is akár nyelvjárási szempontból, akár az archaikus alakok (*üdlī, üdle*) elhagyása által”. Való igaz, hogy a *Debreceni kódex*-béli másolatban már nyoma sincs a *Nádor-kódexben* *üdl* (ül) régies alakú szónak:

³⁵ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni Kódex, 1519*, 14.

³⁶ *Cunque venirent dies convivii*. 242v.

Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
diem celebraverint	napomat vdlj 245r:14	napomat illy 575:10–11
festum eius quamdiu vixit celebravit	q ínnepet míg ele megvdlle 245v:9–11	q ínnepet megillee 575:17–18

Két ok miatt is nehezen eldönthető, hogy honnan, kitől ered ez a szócsere. Az első, hogy már a *Nádor-kódex*ben – de a *Debreceni kódex*ben is – a két idézett hely előtt a modernebb kifejezés szerepel: *atte innepedet illq̄ttem* (244v:2–3).³⁷ Ha a Klarissza Névtelen már a *Nádor-kódex*ben modernizált volna, akkor később miért nem tette? A másik elbizonytalanító ok az, hogy a *Debreceni kódex*ben az idézett hely környezetében szavak maradtak ki, mintha egy mintapéldánybéli javítás zavarta volna meg a másolót. Haader Lea a hiányról inkább azt feltételezi, hogy a kihagyás akár szándékos is lehet, hiszen – egy eset kivételével³⁸ – az nem okoz megértési nehézséget. Az effajta szándékos szövegalkítás nem vall a scriptorokra, a Klarissza Névtelen munkájában nem is találunk önálló szerkesztésre utaló részleteket.

Haader egy másik helyen – ahol az exemplum másolataiban együttes zavar mutatkozik – a szöveghiányt nem is tudatos kihagyással magyarázza, hanem a következőképpen: „ez általában arra szokott utalni, hogy ott az alapszöveg nem volt egyértelmű”.³⁹

³⁷ HAADER ezt a szót, amely mindkét kódexben azonos, nem említi dolgozatában. *Debreceni kódex*: *atte innepedet illq̄ttem* (574:16–17); latinja: *servivi tibi festum tuum celebrando*.

³⁸ ... *hol v̄yyat / hol kezet / hol labat / Ezt latvan meg rettene* (*Nádor-kódex*, 243v:8–10) ~ ... *hol v̄yyat / hol kezet / hol labat / latvan meg rettene* (*Debreceni kódex* 573:24–25). Valójában a szöveg így is érthető. Vö. HAADER, *Egy példa – két változat*, 137.

³⁹ HAADER, *Egy példa – két változat*, 139.

Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Dolorem dentium quem habuisti in partu dentes tuos pre dolore nimio euellendo. ammodo non patieris. ac tu et omnes qui ob amorem dei et matris eius honorem. et mee memoriam passionis vigiliam ieiunauerint ac diem celebraverint.	Az fog serest kit zenvettel sílesedcoron fogat ki vontatvan / touabba <i>nem</i> zenvedqđ / sem te / sem egeb / sem <.. > azok kik istennec zeretetiert / Ańńanac tiztqssegeret es en halalomnac emlekqzetiert en vigiliamat bojtqli · es en napomat vđlj 245r:4–14	A fog serest kit zenvettel zilesedcoron fogad ki vonatvan touabba <i>nem</i> zenvedqđ sem te sem azok / kik istennek zeretetiert / Ańńanak tiztqssegeret · es halalomnac emlekqzetiert en vigiliamat bojtqli napomat illj 575:5–11

A *Nádor-kódex* mondatában törlés van, de ez éppen azt jelzi, hogy a másoló pontosan azt akarta leírni, ami a mintapéldányban volt. Ezzel a hűségre törekvéssel szemben a *Debreceni kódex* másolata két jelentéktelen (*sem egeb, en*) kihagyást mutat. Az egyik éppen azon a ponton van, amely helyén a *Nádor-kódex*ben törlést látunk; az *ac tu et omnes* fordítása okozott nehézséget. A későbbi másolat a szöveg egyszerűsített változatát tartalmazza. Ez a változat viszont nem a Klarissza Névtelen javításának köszönhető, aki pontosan másolt. Kifelejtett ugyan néha szavakat, szándékosan azonban nem hagyott el semmit. Éppen a javításaiból – törléseiből – látható jól, hogy mennyire ügyelt a szöveg hűségére:

Meffreth, <i>Sermo 37</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
audiui sepius predicare, quamdiu vni ex minimis meis fecistis. mihi fecistis.	hallottam predicacioba / valamit az en< . >im kőzzul leg kissebnec tőttetqđ nekqm tőttetqđ 244r:10–12	hallottam predicacioba Valamit az eneim kőzzul leg kissebnec tőttetqđ nekqm tőttetqđ 574:11
en ego multis annis servivi tibi festum tuum celebrando	Ím ll <mar latom> en sok eztendqđqlfogva atte innepqđet illqđtem 244r:17–244v:3	Im en sok eztendqđqlfogva atte innepedet illqđtem 574:16–17
matris eius honorem	Ańńanac tiztqssegeret 245r:11	Ańńanak tiztqssegeiert 575:9

Az első példában a törlés azt az eredményt hozta, amely a párhuzamos másolatban megtalálható, és megfelel a latin eredetinek is, amely Máté evangéliumát idézi: *quamdiu fecistis uni de his fratribus meis minimis mihi fecistis* (Mt 25,40). A második példa hibája egyszerű figyelmetlenség következménye: a Klarissza Névtelen elnézte a sort, a véletlenül leírt *Immar latom* a szövegben pár sorral fentebb szerepelt; a részlet a *Nádor-kódex*ben a 244r:6 sorban olvasható.⁴⁰

A harmadik példában a rossz helyre került *r* betű feletti vonallal jelzi a scriptor hibáját,⁴¹ a *Debreceni kódex*-béli változat akár a másoló javítása is lehetett. Valószínű, hogy az eredeti fordításban itt zavaros hely volt, amelyet nehéz volt kisilabizálni, a későbbiekben aztán javította azt valaki.

Hangjelölés

Haader véleményével összhangban meg kell állapítani, hogy a két másolat pontos. A hangjelölés kisebb eltérése magyarázható a korszak normahiányával, valamint az ismeretlen mintapéldány befolyásával. Nagyobb ingadozás főként a mellékjeles betűk esetében jelentkezik.⁴² A hangjelölés bizonytalanságát a mintapéldány is okozhatta, hiszen van olyan hely, ahol mindkét exemplummásolatban mellékjel nélkül szerepel egy-egy azonos szó, amelyet aztán a Klarissza Névtelen egyik kéziratban sem korrigált: *germøk* *L* *eiet* (N 243r:12) ~ *germøk* *L* *ejet* (D 573:17), *azzonnac* (N 244v:16) ~ *azzonnak* (D 575:1).

Nyelvjárási tendenciák

A hangjelölés esetlegességeinél jelentősebb a kódex nyelvjárási változása. Már a *Guary-kódex* leírásakor illabializációs tendenciát mutatott a Klarissza Névtelen másolata, ez tovább erősödött a *Debreceni kódex* írásakor: *innepødet* (N 244v:2) ~ *innepedet* (D 574:16–17), *emlekozetiert* (N 245:12–14) ~ *emlekezetiert* (D 575:9–10), *nekød* (N 245r:5) ~ *neked* (D 575:5).⁴³

A nyelvjárási változás nyelvválás szerint is föllép. Az egyes szám harmadik személyű névmás esetében, a *Nádor-kódex*béli harmadik személyű névmás, az *o* a *Debreceni kódex* Apollóniáról szóló példájában tendenciaszerűen *v*-vé

⁴⁰ A scriptor rubrummal törölte. *Nádor-kódex*, 1508, 975, 1. jegyzet.

⁴¹ *Nádor-kódex*, 1508, 977, 3. jegyzet.

⁴² Az eltérések jelentőségéről: HAADER, *Egy példa – két változat*, 136.

⁴³ Példák még: HAADER, *Egy példa – két változat*, 136.

változik,⁴⁴ ami már csak azért is feltűnő, mert a *Bínnék zsoldja* másolatában pontosan az ellenkező irányú változás ment végbe: a *Guary-kódex*béli „ü” névmás helyett a Klarissza Névtelen másolatában a legtöbb esetben „ő” található.⁴⁵ Feltűnő ez a változás, hiszen olyan szó ez, amelyet a beszélő nap mint nap használ és gyakran le is ír.

A szöveghagyomány

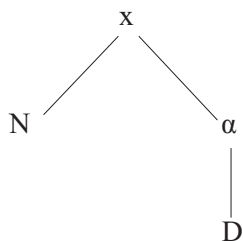
Az Apollónia-legendában és -exemplumban számos kisebb másolói hiba – szókihagyás, betoldás, vonzatok és végződés megváltozása – található. Ezeket az elírásokat lehet a Klarissza Névtelen nyelvi ízlésnek változása nyomán keletkezett akaratlan variánsnak tekinteni. Valószínűtlen azonban, hogy a Klarissza Névtelen, aki – Haader Lea szavával élve – „állhatatos” másolói magatartást tanúsított, maga változtatott volna a szövegen, maga igazította volna ki korábbi másolatának hibáit a latin eredetinek megfelelően, vagy ő modernizálta volna az archaikus kifejezéseket.

A hangjelölés következetlenségeit részben a mintapéldánynak tudhatjuk be. Mégis miért jelentkeznek mindkét másolatban eltérően ezek a következetlenségek, amikor a *Bínnék zsoldja* másolatában – az összevetésnél a *Guary-kódex* szövegére kell hagyatkoznunk – meglepően pontosan követte eredetijét a scriptor? Miért változott volna meg egy zárt nyelvi környezetben viszonylag rövid időn belül a scriptor nyelvjárása? A felsoroltak egyenként jelentéktelen eltérések, de együttesen már jelentős változtatások. A variánsok nemcsak arról győznek meg, hogy a *Nádor-kódex* – miként azt Haader Lea is megállapította – nem lehet a *Debreceni kódex* mintapéldánya, de arról is, hogy kellett lennie egy, a *Nádor-kódex* előzményszövege után létrehozott példánynak, amely ezeket a kisebb-nagyobb változásokat tartalmazta. Ezt a feltételezést az is erősíti, hogy észszerűtlen lett volna a nyelvjárási változásokat javítgatni egy példányban. Ez magyarázat lehet arra, hogy miként születtek meg ezek a variánsok.

⁴⁴ Vö. az erre vonatkozó statisztikai kimutatást: HAADER, *Egy példa – két változat*, 136.

⁴⁵ Vö. A *Guary-* és a *Nádor-kódex* közös szövegéről szóló fejtegetéssel.

A stemma tehát ugyanúgy alakul, mint az Apollónia-legenda esetében:

Az Meffrethtől ismert, Apollóniáról szóló legenda és példa a magyar kódexirodalomban közös szöveghagyományt alkotnak, együtt hagyományozódtak. A szövegek felcserélését – a *Nádor-kódex*ben megelőzi, a *Debreceni kódex*ben pedig követi a legendát az exemplum – nem a későbbi másolás, hanem egy közbeeső példányban történt sorrendcsere indokolhatja.

AZONOS KÉZ, KÉT VÁLTOZAT, MÁS KÖZÖNSÉG

Szentségös életnek feljebb való grádicsa

A *Szentségös életnek feljebb való grádicsa* titulussal jegyzett – ismeretlen forrású¹ – műnek két-két fejezete található meg a *Nagyszombati* és a *Debreceni kódex*ben, mindkettőt a Klarissza Névtelen másolta 1512-ben,² illetve 1519 körül. Az egyik fejezet címe *Háborúságot békével szenvedni*, a másiké *Szent alázatosságnak dicséreti*.

A *Nagyszombati kódex* kiadása nem számol be a *Szentségös életnek feljebb való grádicsa* párhuzamos szövegeink egymáshoz való viszonyáról. A *Debreceni kódex* közreadói azt a véleményüket fejtik ki, hogy bár az egyezés „majdnem szó- és betűszerinti, néhány apró eltérés mégis amellet szól, hogy a két változat egy közös eredetiről készült másolat”.³

Az aprólékos vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a másolatok nem közös mintapéldányról készültek. A *Háborúságot békével szenvedni* fejezet eredeti fordítása a *Nagyszombati kódex*be való másolása után kisebb változtatásokon esett át, az a szöveg jutott a *Debreceni kódex*be. Az *Alázatosságnak dicséreti* sem a *Nagyszombati kódex* mintapéldányról másoltatott a későbbiekben. A *Debreceni kódex* e részébe – az alapvetően női címzetteknek szóló írások közé – még a fordításhoz közeli időszakban egy, a megváltozott közönség számára átdolgozott szöveg került.

¹ A *Nagyszombati kódex* modern kiadása Vargha Damjánra hivatkozva közöl egy forrást, de a megjelölt helyen nem erről a műről, hanem az Apollónia-legenda feltételezett forrásáról van szó. *Nagyszombati kódex 1512–1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 14. A tévesen hivatkozott tanulmány: VARGHA Damján, *A gyulafehérvári Batthyaneum viszonya a magyar kódex-irodalomhoz*, A Szent István Akadémia Értesítője, 6 (1921), 81.

² A *Nagyszombati kódex* két évszámot tartalmaz, a *Szentségös életnek feljebb való grádicsa* az 1512-ben készült részben van.

³ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni Kódex, 1519*, 14.

Háborúságot békével szenvedni

Az első fejezet titulusa mindkét kéziratban: *Vrnac Nevebe kezdetic zentsegos eletnec feljeb valo gradiLa · Tudnamint / haborusagot bekeuel zenvednie*.⁴ A szövegek sorrendje a szöveghagyomány későbbi tagjában megfordult; a *Nagyszombati kódex*ben (242:16–251:14) helyes a sorrend, a *Debreceni kódex*ben (595:8–602:9) az első fejezet a második lett.

Szövegvariánsok

A vizsgálatnak ebben a fázisában az látszik biztosnak, hogy a Klarissza Névtelen nem saját korábbi másolatát, azaz nem a *Nagyszombati kódex* a *Háborúságot békével szenvedni* fejezetét használta mintapéldányként a *Debreceni kódex* e szakaszának írásakor. A Klarissza Névtelen korábbi, 1512-ben készült kéziratában olyan kihagyások vannak, amelyeket az újabb másolás során nehezen lehetett volna pótolni:

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	meľ keues eĝ penz a masa arannac ellene · ilyen keues 243:16–18	mel keves a masa arannac ellene / L ak ilfen keves 596:2–3
2.	Kit megbizonit azzent iras / mondvan 246:5–6	Kit megbizonit az zent iras mondvan az soltar kőnbe 598:2–3
3.	a iövendő kenhoz kepqst 243:19–20	a iövendő kennac zenvedesehqz kepqst 596:4–5
4.	es zomac keĝoua valtozec 244:12–13	es zomacka valtozec 596:19–20
5.	bekeuel valo zenvedesert veezi 243:11–12	bekevel zenvedeset vezi 595:22–23

⁴ A *Debreceni kódex*ben a titulus csupán kisebb eltérést mutat: *Vrnac Nevebe kezdetic zentsegos eletnec feljeb valo gradiLa / Tudnamint / haborusagoth bekeuel zenvedni*.

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
6.	danielt bevethe harmad magaval az egő kemencebe / betekente es lata neğedöt velöc 246:12–14	danielt be vettete harmadmagaval az egő kemencebe Es hoğ oth volnanac betekente a keral' es latha neğediket velöc 598:8–11

Az első két, illetve az utolsó példa lakúnái feltétlen olyanok, amelyeket a scriptor a szokásos következtetésekkel nem tudott volna pótolni. A többi olyannak látszik, amelynél valaki – hogy a hibát javítsa – alakított a *Debreceni kódex* mintapéldányának szövegén. Valószínű, hogy egy recenzens dolgozott a fejezeten, hiszen az együtt hagyományozódó szövegek második részét több ponton is átdolgozták.

Az elírások többsége a *Nagyszombati kódex*ben található. Ezeket – az első *c ~ t* tévesztés és a harmadik mondat kivételével – szintén nem lehetett volna másolás közben a szöveget értelmezve javítani, arra a formára átírni, amely a *Debreceni kódex*ben található:

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	vtet 244:8	vket 596:14
2.	valtozic azoc qöböl vigasagnac borauual 247:15–16	valtozic ezör qöböl vigasagnac borava 599:7–8
3.	touabba nem lezön sem ohaýtasa sem sirasa sem halal 247:19–20	touabba nem lezön sem ohaýtasa / sem sirasa / sem halala 599:11–12
4.	Mert mikeppen a tűz megtiztith 246:15–16	mert mikeppen a víz meg tiztith 598:12–13

Az utolsónak idézett mondatban banalizálásnak esett áldozatul a *tűz* szó. A szövegösszefüggés szerint a *Nagyszombati kódex* szövege a helyes, hiszen előtte Dániel próféta harmadik könyvéből ismert három ifjúról volt szó, akiket Nebukadnezár kemencébe vettetett. A másolás közben azonban a *víz* tűnhetett logikusabb megoldásnak a figyelmetlen scriptor számára.

A következő példákban szándékos szócsérékkel és nyelvtani módosításokkal találkozunk. Néhány esetben valószínűtlen, hogy a másoló hajtotta volna végre a változtatásokat:

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	ez squent 244:9	ez kertqlest 596:16
2.	meg ne haboroǵǵal 251:2–3	meg nem zomoroǵǵal 601:26
3.	A náualazenedest bekeuel nem veǵendi Neki változic q̄r̄q̄k halalra 244:14–16	A nauaſa zenvedest bekeuel nem veǵendi / ez q̄ neki változic iǵvendq̄ naǵ kenra 596:21–22
4.	malaztnac naǵob ieǵe ez / honnem halattakat feltamasztani 248:11–12	malaztnac naǵob ieǵe honnem halottakat tamogatnia 599:25–26
5.	Hatod iozaga a bozzusagnac · es haborusagnac bekeuel valo zenvedese- ll -nec ez 247:21–248:1	Hatod iozaga ez haborusagnac bekeuel valo zenvedeseneec ez 599:13–15
6.	Azert mind ammeñnei zent matrimoc L ac ez haborusagnac zenvedeseiert ammeñnei ielq̄s tiztq̄sseǵnek coronaiat 249:7–11	Azert mind ammeñnei zent martiromoc L ac a bozzusagnac Zenvedeseiert erdq̄mlec ammennei ielq̄s tiztq̄sseǵo<ne>kh coronaiat 600:17–18.
7.	Sent Gergq̄r doctorees diL eri · es Vǵmond 249:20–21	Zenth ll Gergq̄r doctores diL eri ez haborusagnac zenvedeset / ekeppen monduan 600:27–601:2
8.	es meg erzi a felsq̄ heanac q̄ keserq̄seǵet / elhaǵǵa / · Auaǵ el hagittya 250:12–13	es erzi a fqlsq̄ heyanac keserq̄seǵet / el hagittya 601:14–16

Már a harmadik példa sem tűnik önkéntelen – pontosabban a nyelvallapothoz igazodó, önkéntelen – kiegészítésnek és szócsereének, de a negyedik végképpen nem az. Ott – az újabb szó jelentése szintén pontos⁵ – az állítmány az ismeretlen latin mintának megfelelően konjunktívusba került, ami nem lehet a másoló önkényes szövegmódosítása.⁶

Az ötödik, a hatodik és a hetedik idézetben jól látható, hogy a szöveget készítő maga sem tudott dönteni, hogy a *bosszúság* vagy a *háborúság* kifejezés-e a megfelelőbb. Ennek az ingadozásnak a következménye lehet, hogy a későbbi másolatban hiányzik a szópár egyik tagja, míg a későbbi helyeken felváltva szerepelnek.⁷ A *Nagyszombati kódex*ből vett nyolcadik idézet ugyanerre a fordítói dilemmára utal vagylagos szerkezetével: *elhaǵǵa / · Auag el hagittya*, amelyből a *Debreceni kódex*ben már csak a kettőzés egyik szava maradt meg.⁸

A *Nagyszombati kódex*ben látott szóválasztási bizonyosságok – akárcsak a viszonylag sok elírás – arra mutat, hogy az 1512-ben másolt szöveg mintapéldánya még nem volt tisztázot, betoldások és sorközi javítások tarkították. Így került a szövegbe a következő mondat: *Li L orog mint a kenetlen zekerbe valo kereek* (249:2–3), amely a *Debreceni kódex* szerint így helyes: *Licorog minth a kenetlen kerek* (600:10–11). De példának hozhatjuk – a már bemutatott – Dániel próféta elbeszélését is, amelyből egysornyi maradt ki, és amelyet másoláskor kicsit módosítani is kellett.

Azok a nyelvi változások, amelyek az előző két kéziratra – a *Bínnek zsoldja*, Apollónia-legenda – jellemzőek voltak, ha nem is pontosan azonos módon, de ezekben a kéziratokban is lejátszódtak. A *Nagyszombati kódex* a *Háborúságot békével szenvedni* fejezetében a határozott névelő formája a mássalhangzók előtt többnyire a mai használatnak felel meg, azaz rövid formában áll. Ezt a *Debreceni kódex* párhuzamos szövege is átveszi, egyöntetűen a modernebb formát használja. Néhány esetben, ahol a *Nagyszombati kódex*ben az eredetibb alak bukkan fel, ott a későbbi másolatban is – néhány kivétellel – a modernebb alakot találjuk:

⁵ A *támogat* jelentése megfelel a *feltámaszt* szónak. Vö. *Corocat vigast halottacat tamogat* (*Guary-kódex*, 40).

⁶ Találunk a latinizálással ellentétes irányú változást is a *Debreceni kódex*-béli változatában. A *Nagyszombati kódex* egy helyén latinos alakban szerepel az alárendelés: *Es nemelýeket azert veer ith / hoǵ ýket ǵrǵcke ne verne* (245:17–19), a *Debreceni kódex* megfelelőjében pedig: *es nemel'eket azert veer itt hoǵ ýket ǵrǵcke ne verýe* (597:19–21).

⁷ A *Nagyszombati kódex*ből származó hetedik példa hiányos; a másoló – valószínűleg a mintapéldány zavarára miatt – kihagyott egy sort.

⁸ Lehetséges, hogy a vagylagos szerkezet a scriptor javítását őrizte meg, aki a tévesen leírt szót így korrigálta. Harmadik példány híján egyik feltevés sem igazolható teljes bizonyossággal.

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
az zam vetq 243:15	a zam vetq 596:1
az haborusagba 246:7	a haborusagba 598:3–4
az zent irás 243:2, 244:17	a zent irás 595:14–15, 596:24
Azzent ewangeliom es 245:12–13	az zent ewangeliomes 597:15
azzent iras / monduan 246:6	az zent iras mondvan az soltar kqñbe 598:2–3
azzent iras 246:19	az zent iras 598:15–16
a zent iras 247:7	az zent iras 598: 19

Ebben a sorban a kivételek az érdekesebbek, amikor a határozott névelő hosszabb formáját tartotta meg, illetve arra váltott át a másoló.⁹ Ugyanilyen a változás iránya azokban az esetekben is, amikor a *Nagyszombati kódex*ben a palatális határozott névmás a „világ” szóhoz kapcsolódva rövid formában szerepel, de a *Debreceni kódex* megfelelő helyén már az eredetibb, hosszú alak áll:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
e velegba 245:16, 246:1	ez velagba 597:18, 597:24–25
e velag 247:12	ez velag 599:3
e velagi 245:1	ez velagbeli 597:3
e nauafat 247:8	ez nauafat 598:25

A felsorolt példák közös vonása az archaizálás. A jelenség nem véletlenszerű. A már a XVI. század elején is archaikusabbnak érzett forma azokhoz a szavakhoz társult, amelyek az egyházi nyelvben hangsúlyosak, így stilisztikai emelkedettséget kölcsönöznek a kifejezéseknek. A morfológiailag eredetibb alak használatának ezekben az esetekben stilisztikai funkciót kell tulajdonítanunk.¹⁰

Régies alak bukkan föl a *Háborúságot békével szenvedni* fejezetben: az *ezqcbql* (243:1, 244:20) mutató névmás *ezqgbelql* (595:13, 597:1) formában ismétlődik a *Debreceni kódex*nek a másolatában. Mindehhez tegyük hozzá a *Debreceni kódex* már ismerttetett archaizálását: *halottakat tamogatnia* (599:26). Ezek a példák egyértelműen arra mutatnak, hogy az, aki a fordítás után a kéziratot dolgozott, hajlott egyfajta régies beszédmódra, amelyet az emelkedett stílussal azonosított.

⁹ Ezt a változást figyelte meg Haader Lea Szent Apollónia példájának másolataiban. A *Debreceni kódex*-béli másolatban a hosszabb, a *Nádor-kódex*béliben a rövidebb alakot használták. HAADER, *Egy példa – két másolat*, 137.

¹⁰ Stilisztikailag semleges környezetben is a hosszabb alak szerepel a következő helyen: *ez squent* (244:9) ~ *ez kertqlest* (596:16).

Nyelvjárási tendenciák

A *Háborúságot békével szenvedni* fejezet másolata a *Nagyszombati kódex*ben enyhén illabiális, a *Debreceni kódex*ben pedig inkább labiális többletet mutat:

Változás	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
i ~ ü	tÿ 247:11 attú 247:13	tú 599:2 attú 599:4
e ~ ö	keñ 247:15 ('lacrima') zenetlen 248:6 leğen 248:18, 249:6, 251:11 felsq 250:12	kqñ 599:6 zqnetlen 599:20 leğon 600:6, 14, 602:7 fqlsq 601:15
ö ~ e	bekeseget 248:10	bekeseget 599:19 ¹¹

A labiális tendenciának már a *Nagyszombati kódex* e párhuzamos szövegében is vannak jelei: *embq̄rnec* (246:5) ~ *embq̄rnec* (598:1), *tezq̄n* (243:12) ~ *tezq̄n* (595:23); a képet ebben a kéziratban csak néhány ellenpélda színezi. Akárcsak a korábbi másolatokban, a *Debreceni kódex* e szövegegységében is rendre azonosan megváltozik a visszaható és a személyes névmások hangalakja: *q̄nnq̄mmaga* (247:18) ~ *vnínnq̄mmaga* (599:10); *q̄nnq̄mmagaba* (249:6) ~ *vnínnq̄mmagaba* (600:14), de *vk̄et* (245:16) ~ *q̄ket* (597:19). Az *q̄*-ként írt személyes névmás viszont nem változik az átírásban.

Ez a nyelvjárási változtatás azért feltűnő, mert a Klarissza Névtelen ugyanabban az időszakban írta le a *Debreceni kódex*ben lévő Apollónia-legendát és -példát, amikor a béketűrésről szóló fejezetet. Az újabb másolatok nyelvjárási tendenciái nem egyeznek. A *Debreceni kódex* Apollónia-legendája erős illabializációt, a *Háborúságot békével szenvedni* viszont labiális többletet mutat, tehát a nyelvjárási változásokat nem a scriptor hozta létre.

Hangjelölés

A *Háborúságot békével szenvedni* két másolatában, akárcsak a korábban bemutatottakban, a hangjelölésben találunk eltéréseket; ezek nem jelentősek, megfelelnek a korabeli gyakorlatnak.

A fejezete kisebb hangjelölési tarkaságot mutat, mint a Klarissza Névtelen eddig bemutatott másolatai. A későbbi másolatban, azaz a *Debreceni kódex* szövegéből *i* hangértékben az *ÿ* szinte teljesen kikopott, az *i* veszi át a helyét.

¹¹ Csak egyszer fordul elő, előtte mindig megmarad a *bekeseget* alak – 599:19, 21.

A hosszú magánhangzókat mindkét szöveg elvéve jelöli, nem mutatható ki következetesség. Ugyanez érvényes az egyjegyű mellékjeles hangjelölés alkalmazására.

Alázatosságnak dicséreti

Az *Alázatosságnak dicséreti a Szentségös életnek feljebb való grádicsa* titulusú – ismeretlen forrású – munka második fejezete. Szövegét a *Nagyszombati* (251:14–273:16) és a *Debreceni kódex* (576:1–595:8) tartalmazza. A fejezetek sorrendje a két szöveghagyományban megfordult, ennek oka valószínűleg az, hogy nem összekötött példányt, hanem lapokra írott szöveget másoltak.

A későbbi másolatnak nem a *Nagyszombati kódex* volt a mintapéldánya. A *Debreceni kódex* egy részben átdolgozott változatot tartalmaz, amelyet egy férfiak alkotta közönségnek készítettek.

Szövegvariánsok

A szöveg titulusa eltérő hangjelöléssel és némi nyelvjárási különbséggel mindkét kéziratban azonos: *Vrnac Neuebe kezdetic zent Alazatosagnac di_L_ereti ki mindqn iozagnac fundamentoma · es zentsegos életnec feljebvalo gradi_L_a fölil meg irattacnal / kit nekqnc di_L_er a felsegqs bql_L_eseq · es mind vtanna valo zent doctoroc · es ekkeppen mondnac.*¹² A *Debreceni kódex* titulusa is tartalmazza, hogy ez a fejezet a magasabb lépcsőfok (*feljebvalo gradi_L_a fölil meg irattacnal*) a szentséges élethez vezető úton, azaz az alázatosság, amelyről a fejezet szól, magasabb fokú a másik, már fentebb tárgyalt erénynél, a béketűrésnél. A miniált címközlésben a scriptor nem követte a fejezetek cseréjét, pontosan azt írta a *Debreceni kódex*ben első fejezetté előléptetett második fölé, amit a helyes sorrendű *Nagyszombati kódex* tartalmaz. Másolóként nem változtatott a szövegen, nem alkalmazta a megváltozott sorrendhez.

Egy ismeretlen recenzens viszont bátran megváltoztatta a címzetteket a másolatokban. A *Nagyszombati* és a *Debreceni kódex*ben váltakoznak a férfiakra, illetőleg a nőkre vonatkozó megszólítások:

¹² A *Debreceni kódex* titulusában íráshiba van: *Vrnac Neuebe kezdetic zenth zent alazatosagnac di_L_erete · ki mindqn iozagnac fundamentoma · es zentsegos életnec fel'ebvalo gradi_L_a effölül meg irattaknal · kit minekqnc di_L_er affelsegqs bql_L_eseq · es mind vtanna valo zent doctoroc mondvan.*

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	Tahat leğ alazatos /Kire minket inth zent Agoston doctor / mondvan Istenneç zolgai leğetöç alazatosoc 266:19–267:2	tahat leğ alazatos kire minket inth Zent Agoston doctor / mondvan / Istenneç zolgalo leğetek alazatosoc 589:13–16
2.	Azert Crístusnac zolgaÿanac es zolgalo leañinac kel igön alazatosoknac lenniöç 267:15–17	Azert cristosnac zolgaÿnac kel igön alazatosnac lenniöç 590:3–4
3.	Mert az alazatos engedelmes io azzñiallat azt kevanña hoğ betelÿesiLe istenneç paranLolatt'at / feÿedelmeneç paranLolattÿat 273:1–5	Mert ez alazatos engedelmes embör kevanña betelÿesíteni istenneç paranLolatt'at / feÿedelmeneç paranLolattÿat 594:19-22

Az első példában a „szolgái” női alakot kap, „szolgálói” lesz belőle a *Debreceni kódex*ben. A latin forrásban feltehetőleg hímnemű alak szerepelt, mert a második példa *zolgaÿanac* formát hoz, amit kiegészít egy interpolációval: *zolgalo leañinac*; ennek a betoldásnak a *Debreceni kódex*ben nyoma sincs, ott már csak a férfiakra vonatkozó *zolgaÿnac* áll. A harmadik idézetben az *engedelmes io azzñiallat* kifejezést a *Debreceni kódex*ben a szerző *engedelmes embörre*, tehát férfiakat illető szóalakra cserélte. Mindebből az tűnik ki, hogy a második másolatot, a tisztázatot inkább férfi olvasóknak készítették, mintsem apácáknak, míg az első verzióban inkább női közönséggel számolt a szöveg összeállítója.

Ennyiben merült ki az átdolgozás? A *Debreceni kódex* szövegében több kisebb változás van, amelyet nem lehet a másoló hibájával magyarázni, sem azzal, hogy a recenzens egyszerűen emendálta a korábbi kézirat hibáit.

Az átdolgozás alapja nem a *Nagyszombati kódex* szövege volt. Ott az *Alázatosságnak dicséreti* fejezetében olyan lakúnák vannak, amelyet a scriptor nem tudott volna kiegészíteni.

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	mindön tiztössegre fel magasztalo monga 252:6	minden tiztössegre fel magasztalo iozagnac monga 576:13–14

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
2.	ezzent Alazatosag egebb iozagocat felül mul az o edossegos illattyauales / DiL ekodnec a bodog ziz maria 257:13–16	ez zent alazatosag egebb iozagocat felül mul edossegos illattyauales / ki zent alazatosagnac < . > illattyaual diL ekodic a bodog ziz maria 581:8–11
3.	harmon zokot azzonkodni 272:5	harom hel'en zokot azzonkodnia 594:1–2
4.	istenec kellemetosse · es emboroknec keduesse · es iduossegosse tezi 259:2–3	istenec kellemetosse · es emboroknec iduossegosse tezi 582:20–21

Az első példában közönséges másolói hiba van, a scriptor egyszerűen nem írt le egy szót.

A második eset szintén hasonlóknak látszik. Kimaradt egy sornyi szöveg (*ki zent alazatosagnac < . > illattyaual*), míg a másik kéziratban szerepel. Hogy valóban ez történt, erősíti, hogy a párhuzamos másolat mondatában azonos helyen van az írásjel. Mégis megfontolásra késztet a *Nagyszombati kódex* részletében lévő állítmány igealakja (*DiL ekodnec*), a másik másolatban már *dilekodic* olvasható. A *Debreceni kódex*ben lévő másolatban javítás is van, ez már átdolgozott, javítgatott mintapéldányra utal.

A harmadik mondatnál lakúnát találunk a *Nagyszombati kódex*ben, de itt is strukturális változás ment végbe, mint az előző esetben: *harmon* ~ *harom hel'en*. A negyedik példához kell magyarázatot fűzni. Az idézet nem tartalmaz lakúnát, sőt, ahogy a *Debreceni kódex* szövege mutatja, egy szó – *keduesse* – felesleg van benne. Lehet, hogy a scriptor vétett, de éppen így elképzelhető – és a későbbiek alapján ez lehet a valószínűbb –, hogy a szöveg összeállítója tépelődött azon, hogy melyik szót használja, az átdolgozó pedig lemondott a kettőzésről.

A következő példa több szempontból is igen tanulságos. Meggyőz arról, hogy a Klarissza Névtelen a mintapéldány hűségese másolására törekedett, tehát nem ő volt a recenzens:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Azert ez oka / miért irasban arannac neueztetic ezsent Alazatosság / · Holot <uğ> a BqlL vğmond · Az alazatosság mindqñ iozagnac ańña	Azert ez oka miért irasba ańanac neueztetic ez zent alazatosság Holot íğmond a BqlL · Mert mindqñ iozagnac ańña
260:7–12	584:1–4

A *Nagyszombati kódex* mondatában törlés van, a szó egyvel hátrébb került, oda, ahol a mintapéldányban lehetett. A *Debreceni kódex*ben az idézést jelző szó¹³ viszont előrébb foglal helyet, ott, ahol a sriptor a másik kéziratban törölt, mi több, alakja is változott. Kiesett egy szó is (*Az alazatosság*), a tagmondat pedig okhatározói alárendelés lett. A latin forrást nem ismerjük, de a helyes változat mégis a *Debreceni kódex* szövege lehet, ugyanis a traktátus már a korábbi, a *Nagyszombati kódex* másolatában is így folytatódik: *Mert mikeppen az ańatol fogattatik az embqñ / zúletic · es neueltetic ezqñkeppen Az zent alazatossagtól zúletnec mindqñ iozagoc* (260:12–15).

Nemcsak ebben a mondatban, hanem az előzőkben is – például a 2-es számmal jelöltben – eltérések vannak. Látva azonban a Klarissza Névtelen pontosságra törekvését, valamint azt, hogy nem csak a szokásos másolói hibákkal találkozunk a szövegben, nehezen lehet ennyi változtatást a sriptor számlájára írni.

A *Nagyszombati kódex* szövege a megszokott *c ~ t* tévesztéseken felül egy furcsábbat is tartalmaz, a másoló a mintapéldánya szó végi *l* betűket is keveri a *c*-vel:

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
1.	Kit földqñ mindqñ allatocat felúl mulnac 256:7–9	Kic földqñ mindqñ allatocat felúl mulnac 580:3–4
2.	Es keth allat vettesset a vizbe 256:9	Ez ket allat vettessec avizbe 580:5
3.	mindqñ iozagot vele vallonc 271:20–21	mindqñ iozagoc vele vallonc 593: 20–21

¹³ DÖMÖTÖR Adrienn, *A mondván és az úgymond: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből*. MNY, 111 (2015), 21–37.

	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
4.	Es micoron azt alejtanad / hoǵ nekil kellemetqs volnal 264:19–21	Es micoron azth alejtanad hoǵ nekcic kellemetqs volna 587:18–20
5.	es te veled elnel mindqnnemú isteni iozagoc 271:10–11	es te veled eel nec mindqnnemi isteni iozagoc 593:9–10

A második példában több zavar is van. A mondat első szava a *Nagyszombati kódex*ben hibás, a Klarissza Névtelen rosszul másolta a *vettessék* szót is, értelmetlenné téve a mondatot; nem kizárt, hogy a hiba elkövetésében nemcsak a *c ~ t* tévesztése, hanem az előző szó végződése is szerepet játszott. A megszokott tévedéseknél érdekesebb az utolsó két példában a *c* és az *l* felcserélése – valószínűleg nagyon hanyagul, kapkodva írott sorok kerülhettek a Klarissza Névtelen elé. Az a feltételezés, hogy a mintapéldány *c*-jét *l*-nek is lehetett nézni, azzal is megerősíthető, hogy a *Nagyszombati kódex* egy helyén a *bjnnel* (265:17) szó *l*-je *c*-ből javított betű.¹⁴

A *Nagyszombati kódex* az *Alázatosságnak dicséreti* szövegében a Klarissza Névtelen az eddig látott másolataihoz képest a valószínűleg zavaros mintapéldánynak köszönhetően rendkívül sok apró hibát ejtett. Ilyen lapsusokat tartalmaz a következő példa is:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Ki istennec keǵelmesseǵot qnnqmmagahoz vonza · es q kehatalmassagat meǵkqtozi naǵ az alázatossagnac ereie 254:12–18	Ki az istennec keǵelmesseǵet vmmagahoz vonza · es az q hatalmassagat meǵkqtozi ez zenth alázatossagnac naǵh ereie 578:11–19

Egyértelmű – és javítatlan – hiba az *q kehatalmassagat*. A szóban az egy sorral fentebbi *keǵelmesseǵot* első szótagja ismétlődik, a másoló azonban talán a külső miatt nem törölte. A további eltérések azonban nem a Klarissza Névtelen figyelmetlenségek következményei. A *Debreceni kódex* másolatában gyakran jelentkezik határozott névelő ott is, ahol a *Nagyszombati kódex* párhuzamos szövegében nincs. Ebben a mondatban is ez történt, a névmás elé bekerült egy *az*. A *Nagyszombati kódex*ben a mondat szórendje helytelen,

¹⁴ *Nagyszombati kódex, 1512–1513, 555, 2. jegyzet.* Nem kizárt az sem, hogy a tévedésben a rá következő szó *-nec* végződése is közrejátszott.

vagy legalábbis furcsa, hiszen nincs az elvárt helyen szövegtagoló jel. A *Debreceni kódex*-béli másolat már hibátlannak látszik, olyannak, mint amit egy olyan mintapéldányról készítettek, amelyet átnéztek és átjavítottak, tehát egy recenzens foglalkozott a szöveggel.

Ugyanígy átalakított – de ebben az esetben nem jobb – mondatot olvashatunk a *Debreceni kódex* másik helyén:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Te v̄tet megcoreȳtad · es er̄tellenne t̄oqd / ki mindõn corocnac vađ̄ vruossaga · es vruosa / hođ̄ en nec mȳatta necõnc õrõk egessegōt adna	Te v̄tet megcoretad / es ekteellenne t̄oqd / ki mindõn koroknac vruossaga / hođ̄ ennek miatta minecent õrõk egessegōt adna
268:17–20	590:24–591:2

Az ismeretlen recenzens hasonló jelentéstartalmú kifejezéssel cserélte ki az *er̄tellenne* szót. A második tagmondatban kimaradt az igei és a névszói állítmány egyik tagja (*vađ̄ ... vruosa*), ráadásul a *necõnc* átírt alakjába – a rövidítésjeles *minecent* névmásba – egy *c ~ t* tévesztés is csúszott. Ez a hely ismét azt sugallja, hogy a szöveget még alakította valaki, és a korrekciók az újabb példányban sem voltak egyértelműek, akár a szavak is félreolvashatóak voltak.

A korábban látott szócserek nem írhatóak a másoló számlájára, nem ő váltotta le önkényesen az „er̄otlenné” kifejezést az „éktelenné”-re, mint ahogy a következő példában sem az ő szövegalakítását láthatjuk. A szerző az alázatosság erényének mindenek felett való értékét mutatta be, amikor azt mondta el, hogy *kiert hasonlac doctoroc Ket velegos allatokhoz* (256:5–6). A *Nagyszombati kódex* szövege itt meglepő, a *Debreceni kódex*ben már a tartalomhoz jobban illeszkedő szó áll: *Kiert hasonlac doctoroc ket dragalatos allatokhoz* (580:1–2). A javítást magyarázhatnánk azzal, hogy a szöveghez jobban illő kifejezést választott írás közben a másoló, de valószínűleg nem erről van szó. Inkább az a helyes megoldás, hogy javítás közben észlelte a recenzens, hogy elődje a latin *carus* szót *clarus*-nak olvasta és fordította, ezt korrigálta is.

A *Nagyszombati kódex*nek az alázatosságról szóló szövege egyébként is több helyen – nem csak hibáiban – átmeneti állapotot mutat a *Debreceni kódex* másolatához képest. A *Nagyszombati kódex* textusában magyarázó latin kifejezések¹⁵ vannak: *Mert ez a zentsegōs kul L · Idest clauis* (260:18–19), *Mert*

¹⁵ A magyar szövegben lévő latin szavakról: LÁzs Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához*, MKsz, 127 (2011), 425–444.

meneuel inkab az esq / Idest pluuia beuqbben ees (264:6–7), *hiwsegqs fidelis* (262:6),¹⁶ amelyek a *Debreceni kódex*ből már hiányoznak.

Nyelvtani szerkezetek változásai

Több szerkezeti változás is tapasztalható a *Debreceni kódex*-béli másolatban. A határozott névelők a *Nagyszombati kódex*ben a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt többször rövid formában állnak, de a *Debreceni kódex*-béli másolatban – ugyan nem kizárólagosan¹⁷ – már az archaikusabb régi formát veszik föl: *a zqntqc* (252:3) ~ *az zentqc* (576:11–12), *a saar* (259:20) ~ *az saar* (583:15), *a zeretet* (259:21) ~ *az zeretet* (583:16), *ez a zentsegqs* (260:18) ~ *ez az zentsegqs* (584:10), *a soltar* (262:2) ~ *az soltar* (585:7–8), *allehullot* (267:18) ~ *az lehulloth* (590:5). Ugyanez vonatkozik a palatális formára. Az *e* hosszabb palatális formává változik: *E kedeg* (252:19–20) ~ *Ez kedeg* (577:1), *e felsegqs* (255:14) ~ *ez felsegqs* (579:11), *e szent* (258:19) ~ *ez zent* (582:14), *e nap* (258:20) ~ *ez nap* (582:15–16), *az alazatosagnac* (263:18–19) ~ *ez Alazatosagnac* (586:20).¹⁸

Ezeket az archaizáló formákat szaporítja a *Nagyszombati kódex* szövegében lévő *-ít* képző modernebb formájának leváltása a *Debreceni kódex*ben diftongusos változatra. Kódexeinkben ugyan az *-ít* képző különböző átalakulási fázisban lévő formái egymás mellett éltek,¹⁹ de az mindenképpen megemlítendő, ha egy újabb átírat több esetben a hagyományosabb formát hozza vissza: *alith* (253:16) ~ *alejyt* (577:19), *zepit* (258:21) ~ *zepjyt* (582:17), *ekqsit* (259:1) ~ *ekqsejyt* (582:19), *megvelagositt'a* (259:4) ~ *meg velagosejtt'a* (582:22), *megttestqsitted* (269:6) ~ *megttestqsjyted* (591:11).²⁰ Ebben nemcsak a nyelvállapot ingadozása, hanem a stilisztikai átalakítás szándék is szerepet játszhatott. A szövegen recenzió nem hajtotta végre következetesen a változtatásokat, ugyanis a *Nagyszombati*

¹⁶ A *fidelis* interlineáris betoldás, nem a Klarissza Névtelen írása.

¹⁷ *a býnees* 265:20 ~ *a býnees* 588:18, *a tiuiskel* 268:15 ~ *a tiúskel* 590:22. A változtatás egy esetben hiba lehet: *az esq* 264:6 ~ *a esq* 587:6 – itt kimaradt a mondatból egy emlékeztető latin szó.

¹⁸ Hasonló változást figyelt meg Haader Lea Szent Apollónia példájának másolataiban. A *Debreceni kódex*-béli másolatban a hosszabb, a *Nádor-kódex*-béliében a rövidebb alakot használták. HAADER, *Egy példa – két másolat*, 137.

¹⁹ *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1, *A kései ómagyar kor. Morfematika*, főszerkesztő BENKŐ Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 69–84.

²⁰ A diftongusos formát a *Nagyszombati kódex* másolatában is megtaláljuk, majd azonos formában a *Debreceni kódex* megfelelő részén is: *edqsejyt* 259:2 ~ *edqsejyt* 582:20, *alejytatec* 259:20 ~ *alejytatec* 583:14. Néhány alkalommal megfordul az átírás iránya: *zallejytad* 268:7 ~ *le zallittad* 590:14–15, *megcorejytad* 268:17 ~ *megcoretad* 590:24–25.

kódex 260. lapjával párhuzamosan a *Debreceni kódex*ben az 584. laptól megszűnik a képző rendszeresnek mondható átírása.²¹

Amennyiben nem tudnánk, hogy a szöveget átdolgozták, azt vélhetnénk, hogy mindezek a jelenségek a scriptor munkájának a következményei. Így viszont könnyebben értelmezhetjük a nyelvjárási változatokat is, hiszen egy recensens és egy scriptor munkáját vizsgáljuk.

Nyelvjárási tendenciák

Akárcsak az előző fejezetben, az *Alázatosságnak dicséretiben* is megfigyelhető a két másolat között a labializáció szerinti változás, amelynek tendenciája nem egyértelmű:

Változás	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
e ~ ö	felden 252:1 minden 252:17 inL elködíc 255:8 felsegős 255:14 lelősben 255:22 kellemetőséc 262:10–11 ember 272:9 [de: embör 272:15] embereknek 258:6, 272:12 lezen 252:4, 257:4 légén 253:13 fölse 256:12, 19, 21 minden 266:17 zernüsegős 267:14 erdögöket 267:20 izetlen 273:13	földén 576:10 mindön 576:23 inL ölködíc 579:5 fölsegős 579:11 lelösön 579:19 kellemetösöc 585:16 embör 594:5 emböröknek 582:1, 594:9 lezön 576:12, 580:21 légön 577:16 fölso 580:7, 15, 17 mindön 589:10 zörhüsegösb 590:2 ördögöketh 590:7 izötlen 595:5

²¹ A szövegben megmaradnak a modernebb *-ít* képzős formák. *megbizönit* 257:6-7, 259:17, *~ meg bizönit* 581:1, 583:12, *megvelagosith* 258: 21–22 *~ meg velagosit* 582:17–18, *megtitztitt'a* 259:5 *~ meg tiztitt'a* 582:23.

Változás	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
ö ~ e	Földön 252:2 a zqntqç 252:3 tiztqçseget 252:18 embqç 252:20 mindqç 254:3 diLqçsegre 255:6 ~be 257:4 meññqç 257:1 'caelum' qrdqçnec 263:13 qrdqç 263:17 legetqç 267:2	fqlden 576:10 azzentqç 576:11–12 tiztqçseget 576:24–25 ember 577:2 minden 578:2 dichesegre 579:3 ²² ~be 580:21 meññen 580:18 erdqçnec 586:14 erdqç 586:18 ²³ legetec 589:15–16
i ~ ü	zerniseqçsb 267:14 minemi 272:16	zqrñuseqçsb 590:2 minemü 594:13
ü ~ i	ezüst 259:20 úriti 264:5 úzee 269:7 'fugare' mindqçnemü 271:10–11	ezist 583:14 iriti 587:4 ize 591:12 mindqçnnemi 593:9

A *Debreceni kódex* szövege az ellenpéldák ellenére erős labializációs többletet mutat. Az egyes szám harmadik személyű névmás mindkét kéziratban *ö*, de a visszaható névmásban rendszeresen *ü*-re vált át: *qmmagarol* (253:16) ~ *vnmagarol* (577:18–19), *qnnqmmagokat* (253:21) ~ *vn magokat* (577:23–24).

Hangjelölés

A *Szentségös életnek feljebb való grádicsa* két fejezetét a Klarissza Névtelen kétszer írta le. A két szöveg hangjelölése a korszaknak megfelelően tarka képet mutat, nincs jelentős eltérés a *Háborúságot békével szenvedni* és az *Alázatoságnak dicséreti* fejezetek között.

Néhány esetben megbomlik a mellékjeles helyesírás, többször figyelmetlenség miatt maradnak el a kiegészítő jelek, de néhány esetben megfigyelhető, hogy egy hangot két betűvel jelöl a másoló. A hosszú hangokat kettőzéssel adja vissza, de ez sem a magánhangzóknál, sem a mássalhangzóknál nem rendszeres.

Talán a másoló figyelmetlensége, hogy a cs-t a megszokott ferences L helyett a *Debreceni kódex*ben egy esetben cz-vel jelölte: *kulL* (260:18) ~ *kulcz* (584:10).

*

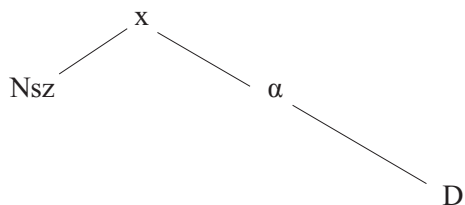
²² De ugyanezen a lapon: *diLqçqç 255:5* ~ *diLqçqç 579:3*.

²³ De ugyanezen a lapon: *qrdqçqç 263:10* ~ *qrdqçqç 586:11*.

A *Szentségös életnek feljebb való grádicsa* most bemutatott két fejezete egy szöveghagyományba tartozik, együtt hagyományozódtak.

Az 1512-es első másolat közvetlenül a frissen készült fordításról készült. A *Nagyszombati kódex* kéziratában a Klarissza Névtelen korábbi másolataihoz képest sok a hiba, javítatlan elírás található. A ritka és szokatlan – köztük a $c \sim l$ – tévesztések azt sugallják, hogy egy olyan XVI. század elején frissen készült kéziratot kellett másolnia a nővérnek, amely nem gondosan kivitelezett írás volt, hanem inkább egy javítgatott szerzői kézirat. A *Debreceni kódex* másolata végleges, átdolgozott kéziratról, tisztázatról készülhetett, amely a megszólítások alapján már célközönséget is váltott: nővérek helyett férfiakkal szóló szöveg volt.

A szöveghagyomány tehát így rajzolható meg:

Nem tudjuk, ki öntötte a szöveget végleges formába. A nyelvi eltérések miatt a recenzens nem lehetett ugyanaz, aki a fordító is volt. Két alkotóról tanúskodik a szóhasználat is. Az alázatosságról szóló fejezet egyik idéző szava, amely a *Nagyszombati kódex*ben *vémond* (253:7, 254:11, 255:10, 257:7), ennek helyén a *Debreceni kódex*-béli másolatában szinte következetesen *monduan* (577:10, 578:11, 579:7, 581:2) áll.

A kolostor irodalmi életének működésére vonatkoztatható következtetés is levonható az elmondottakból. Az, hogy szinte félkész műveket is lemásoltak, azt jelenti, hogy komoly szövegéhség jellemezte a közösséget, amelyben frissen fordított, még nem kiérlelt olvasmányokra is szükség volt. Az első másolat női közönség igényeit szolgálta, a második már férfiakét, *conversusokét*, netán világi olvasókét.

Az irodalmi magatartás sajátosságára is fény derült, hiszen a másolat elkészülése után sem fejeződött be a munka, hanem újabb igényes szöveg jött létre, amely – ha nem is mutat komoly stilisztikai erényeket – fontosnak tartotta a szöveg megformálását is.

ÁTDOLGOZÁS FORDÍTÁSTECHNIKAI OKOK MIATT

Szent Adorján mártírnak mártíromsága a *Nádor*- és az *Érsekújvári kódexben*

A legenda a katonaszent Adorján mártíriumát és felesége, Natália életét mondja el. A legenda magyar fordítása a *Nádor*- (272v:8–288r:12) és az *Érsekújvári kódexből* (177ra:18–180ra:37) ismert,¹ forrása a *Legenda aurea*.² A legenda titulusa a ferences kódexben *Zent adorian martirnac martiromsaga*, az *Érsekújvári kódexbe* jutott átdolgozás kiterjedt a titulusra is: *Dwczewseges zent adorjan martjromnack martjromsagarol*.

A magyar legenda fordítója és átdolgozója ismeretlen. A legendát a *Nádor-kódexbe* az óbudai Klarissza Névtelen másolta 1508-ban, az *Érsekújvári kódexbe* valamikor 1529–1531 között egy ismeretlen domonkos apáca, a kódex 3. keze írta le.

A Szent Adorján mártíriumáról szóló legendát „egyazon fordítás két különböző másolatá”-nak tartják.³ Katona Lajos korábban még annyit jegyzett meg, hogy „a két szöveg alig mutat másban, mint az írásmódban és itt-ott egy szóban némi eltérést”.⁴

¹ *Érsekújvári kódex, 1529–1531*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi HAADER Lea, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete–MTA Könyvtára–Tinta Könyvkiadó, 2013 (Régi Magyar Kódexek, 32).

² HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Budapest, 1911, 21. A következő kiadást használtam: IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea*, edizione critica a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, seconda edizione rivista dall'autore, Firenze, Sismel. Edizioni del Galluzzo, 1998, cap. CXXVIII, De Sancto Adriano. A példákban az idézett szöveg előtti szám a kiadás mondat-számozása.

³ PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex, 1508*, 15; HAADER, *Érsekújvári kódex, 1529–1531*, 26. A kutatók lényegében Toldy Ferenc állításait ismétlik meg: TOLDY, *Nádor-codex*, 33.

⁴ KATONA Lajos (a *Nádor-kódex* kiadásának előszava, Nytár, XV, XXXI.) nyomán HORVÁTH Cyrill is ezt állítja (*Középkori legendáink*, 21).

A két változat

A két másolat összevetéséből kitűnik, hogy a legendának azonos fordítása, de annak két változata olvasható a kódexekben. Az eltérések nem a scriptorok szokásos hibái nyomán jöttek létre, hanem az eredeti fordítást a legenda *Nádor-kódex*béli közlése (1508) után egy recenzens szisztematikusan átdolgozta.

A recenzens – aki feltehetően egy, a nővéreket gondozó szerzetesek egyike volt – nem szerkesztette át a magyar nyelvű legendát. Munkájában elsősorban stilisztikai szempontok vezérelték. Javításai a könnyebb megértést segítették elő, pontosabban egyértelműsítették a latin eredetivel azonos tartalmat.

A latin egyes szám harmadik személyű névmások követik a nemet, megmutatják a cselekvő személyét, a magyar elbeszélésben azonban nem egyértelmű, ki az, aki cselekszik. Az Adorján-legenda szövegében a javítások sohasem önkényesen történtek, nem betoldások. A recenzens a latin szöveg figyelembevételével dolgozott a magyar legendán, néhány alább felsorolandó helyen túl csak azokon a pontokon nyúlt – az egyébként hűen, ám szolgálai (*ad verbum*) – fordított szöveghez, ahol a latinban a mondat alanyára, tárgyára utaló személyes névmás vagy birtokos névmás található, illetőleg akkor, ha a magyar változat félreérthető volt.

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(2) iussu eius	q paran _L olatt'abol 273r:5–6	az czazarnak : paranczolat'abol 177ra:32–33
(15) Sed cum didicisset quod propter fidem Christi in carcerem missus fuisset gaudio repleta ad carcerem cucurrit et uinula uiri sui et aliorum osculari cepit.	De micoron megtutta volna hog' hiteiert tqmlqceztetqet volna meg • Nag' h qrommel a tqmlqczbe futa es az q vranac vasait • es a tqb zentqknec L okolgatt'a vala / mert ves kerez'ten vala • 275r:5–12	de mykoron meg twtta volna natalya hog' az ew wrat crystwsnak hytyert temlecheztek volna megh nag' y eremmel az temlechben futa Es az ew wranak wasaj't Es az tqb zenteknek wasaj't meg czokolgattya walaa Mert ew es kerez'tyen wala 177va:12–21
(19) Cumque eum admonuisset	micoron ytet intottevolna arra 276r:1–2	mykoron natalya yntette volna az ew wrat arra 177vb:2–4

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(23) Quidam autem eum uidens...	No micoron immar haza menne / Lata v̄tet eġ zemeġ 276v:15–277r:3	No m̄ykoron ȳmmar zent adorȳan haza menne lata ewtet eġy zemeġy 177vb:30–33
(41) Vnde ex hoc ad martyrium ardentior effectus uerba eius libentissime audebat	Q̄romest halgatt̄a vala q̄ bezedet / mert ebbelq̄l geriedetq̄s lezq̄n vala a martiromsagra 279r:5–8	Es eremest halgat̄ya wala az ew bezedeth zent adorȳan Mert ebbewl ger̄yedetesb lezen wala az mart̄yromsagra 178r:19–23
(50) substinebunt sancti tormenta sua simul et mea.	az q̄ ken̄ok̄at / es az enemeth eġetq̄mbe kezdic zenvedni 280r:6–8	az ew kenn̄ok̄ath az en kenommal eġȳetemben kezdȳk zenwednȳ 178v:13–15
(56) Natalia uero adiungens se ei dicebat	No micoron vitetnec Natalia e keppen zolvala q̄ neki / 280v:10–12	no m̄ykoron : w̄ytetnek zent adorȳan natalya ezenkezben zol wala ew nek̄y Mondwan 178va:32–35
(79) rogauitque uirum	Ennec utana kere az q̄ vrat 283r:10–11	annak wtanna kere natalia ew wrat 179ra:32–33
(84) Rex autem eorum corpora cremari mandauit;	ParanLola a Lazar / hoġ testq̄ket mindmeg egetnec 284r:13–14	paranczola : az czazar hoġy az zenteknek ew testeket mynd meg egetneġek 179rb:25–27
(97) Euigilans igitur	No micoron felsekenth volna 286r:6–7	M̄ykoron natalya fel Serkent wolna 179vb:4–5
(42) Aperi mihi, domina mea Natalia! (43)	Nisd meg nekq̄m azzōnom natalia az aȳtoth 279r:10–12	n̄yisd meg nekem azzon̄y natalia 178rb:25–26

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(47) Et dum moraretur ad aperiendum (48) Aperi citius!	No micoron kesneek natalia neki meghnitni az aýtoott / Monda / Sýes 279v:10–12	no mykoron kesnek natalia neký meg nýtñý Monda neký zent adorýyan Sýes 178va:2–5

A példák aligha szorulnak hosszas magyarázatra. A javítás a második idézetben (15. latin mondat) a legszembetűnőbb, az *Érsekújvári kódex*ben ott az alanyt és a tárgyat is megnevezte a recenzens: *de mykoron meg twtta volna natalya hogý az ew wrat crýstwsnak hytýert temlecheztek volna megh nagý eremmel az temlechben futa Es az ew wranak wasaýt Es az tób zenteknek wasaýt meg czokolgattýa wala Mert ew es kereztyen wala* (177va:12–21). A bilincs szót a recenzens megismétli, jóllehet a második említés felesleges, ám a szó újbóli leírásával könnyebben olvashatóvá – fölolvashatóvá és követhetőbbé – tette a szöveget. Kétséget leginkább az utolsó két hely (42, 47) ébreszthet. Harmadik másolat híján eldönthetetlen, hogy véletlenül esett-e ki a szó – amire az *Érsekújvári kódex* 3. kezénél egyébként akad példa –, vagy a legendát javító szándékosan hagyta azt el.

A legenda recenzense néhány esetben szavakat cserélt, ezek jobban illettek az egyházi nyelvhez:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(53) uelut animalia portabantur;	vitetnec vala mint a barmoc 280v:4–5	wýtetnek wala mýnt : barannýok 178va:26–27
(111) Adrianus ei apparuit et salutans eam ut in eternam pacem secum ueniret precepit.	es megjelõnec õ neki zenth adorian / neki kõzõnven paranõola hogõ õ vele az õrõk bekessegbe menne 287v:11–15	Es meg ýelenek õneký zent adorýan õ neký kõzenwen Es Paranczola hogi õ wele az erek dwczewsegben Es bekesegben menne 180ra:23–25

Az első példában (53) a *Nádor-kódex*béli legendafordítás pontosan megfelel a latinnak. Az *Érsekújvári kódex*-béli fordulat, bár eltér az eredeti szavától, jobban visszaadja a jelentést. A *bárány* az egyházi nyelvben az emberek bűnéért

való tökéletes áldozatnak a jelképe,⁵ amely könnyen alkalmazható Adorjánra és mártírtársaira. A szó tehát nemcsak emelkedettebb, hanem összefüggésben is pontosabb. Ugyanígy értelmezhető a következő (111) idézet *dicsőség* betoldása, amely nem más, mint az Isten jelenlétét kísérő fény és ragyogás, amely kiárad mennyei személyekre és dolgokra, természetyszerűleg a mártírokra is. Az *Érsekújvári kódex* Adorján-legendája egyébként is kegyesebb hangnemet üt meg annyiban, hogy Adrián neve előtt – a *Nádor-kódex* szövegével ellentétben – mindig megtaláljuk a megtisztelő „szent” jelzőt, amely a latinban nem szerepel.

A recensens több esetben stilizálta a szöveget, saját szavaira cserélte a korábbi fordítás kifejezéseit:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(112) Que cum euigilasset et sompnium astantibus retulisset ualefaciens omnibus emisit spiritum. (113) Fideles autem corpus eius accipientes iuxta corpora martyrum illud posuerunt.	Annac vtanna micoron almabol felserkent volna / es aalmath megh ielqntqte volna azoknac kic qth valanac / bul_Lut von q tqloq • es leket legottan elbo_Latha / Kit az zent anqaloc naq vigasaggal meñorzagban vinec / legottan veueek a kereztenqç q tetet • es tevek az zent martiromoknac testqkhez Amen 287v:16–288r:12	enneek wtanna Mýkron almabol fel Serkent wolna kÿk : ot walanak bwlczut wen q twlek Es az ew lelket legottan el bozata kÿt az zent angýalok naqý wýgasagwaal: menýorzagban wýwek Es az kereztyenek az ew tetetes tewek az zent Martýromok testekhez kÿt engegyen mýnekwnkes atya fyw Es zenth : lelek egy erek ýsten amen etc 180ra:25–37

Az angyalokról szóló betoldást – talán éppen az említett kegyességnek a jegyében – az *Érsekújvári kódex* legendája is átvette a *Nádor-kódexéből*, de az sem kizárt, hogy a fordító és a recensens is olyan latin variánst ismert, amely tartalmazta ezt az elemet.

⁵ *altera die videt Iohannes Iesum venientem ad se et ait ecce agnus Dei qui tollit peccatum mundi (Io 1,29); et respiciens Iesum ambulantiem dicit ecce agnus Dei (Io 1,36).*

Az átdolgozás célja természetesen a könnyebb érthetőség volt:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(21) ut eum scilicet confortarent	vtet erősttenec Auag ll biztatnac 276r:15–276v:1	ewtet meg batoryttanaĳak awagĳ meg bĳztatnaĳak 177vb:16–17
(64) Hec uerba te illi seductores docuerunt	Ez igeekre tegodet a L alardoc tanittottanac 281v:4–5	ez bezedre tegedet az csalardok tanĳttottanac 178vb:21–22
(80) iussit incudem afferi ut con fractis super eum cruribus sancti martyres interirent.	hozata vlq vasath / kin mindoniknec labait eltoretne • 283v:4–6	hozata elew wasath kĳn az kowaczok mĳwelnek mel wason Mĳndenĳknek labokat- l el teretneĳe 179rb:2–6
(110) sicque antequam illucesceret Constantinopolim aduenerunt.	minec elotte meg villamodnec constantinapol'ba iutanac / 287v:2–4	mĳnek elewttte megh welamodnec az az meg wer- l radna ĳwtanak constancĳnapolyban 180ra:11–13

Az utolsó két példa (80, 110) jól világítja meg az eltérő szóhasználat okát. A recenzens megmagyarázza a hajnalodásra használt (*megvillámodnék*) és a kovácsok szerszámát (vastuskó) jelölő *üllő* szót. Valószínűleg ritkán használhatta őket, vagy idegenek voltak a számára. Ez vonatkozik a *be zarla* ~ *bezawarla* (277v:9 ~ 178ra:15) szópárra is. Itt kell megemlíteni a szöveg bizonyos fokú latinizálását is. A latin konjunktívusz magyar megfelelőjét, például a *mondana* (277r:14–15) alakot, a régiesebb *mondanāya*-ra cserélte (178ra:5–6), és ugyanígy járt el a következő mondat átírásában: *vtet erősttenec Auag ll biztatnac* (*Nádor-kódex*, 276r:15–276v:1) ~ *ewtet meg batoryttanaĳak awagĳ meg bĳztatnaĳak* (*Érsekújvári kódex*, 177vb:16–17). A jelenség ismert a kései ómagyar korban, a gyakorlott fordítók olyankor is konjunktívuszt használnak magyar mondataikban, amikor a latintól független mondatokat fogalmaznak

meg.⁶ Ez nem volt feltétlenül nyelvi ügyetlenség, nyelvfilozófiai felfogás húzódtott meg mögötte.⁷

Az élőbeszéd szóhasználata, állandósult magyar kifejezés lehet a latin forrás bővülésének oka:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(73) Beatus es, domine mi	Bodog vağ te en zerelmes vram 282v:1–2	bodog vagÿ te en zerelmes wram 179va:11–12
(74) Beatus es, lumen meum	Bodog vağ te en zomom velaga 282v:5–6	bodog wagy the en zemem welaga Es en edees wram 179ra:14–16

Az *úr* szó, miként azt Tarnai Andor más összefüggésben elemezte, olyan fordulat volt, amely már rögzült – mindenekelőtt – a világi nyelvben, a jelző nélküli alak megszólításokban elképzelhetetlennek tűnt föl.⁸

Az átdolgozó a saját nyelvállapotához igazította a határozott névelők, a mutatószók használatát is:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
a Łazar 281v:13 a kenokat a kerdeseket 282r:1 a zent 282r:2 a tomlqezbe 282r:3, 10 a nağ 282r:15 e velagon 283r:14 e vilagi diŁqsegot 276r:3–4 Ennec utanna 277v:14	az czazar 178vb:30 az kenokat az kerdeseket 178vb:32–33 az zent 178vb:34 az temlechben 178vb:35, 179ra:3–4 az nağÿ 179ra:9 ez wÿlagon 179ra:36 ez vÿlago dwczewseget 177vb:5–6 annak wtanna 177va:7

⁶ Vö. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*, főszerkesztő BENKŐ Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 171–174. A visszalatinosítás európai jelenség volt, a már lefordított szöveg átdolgozója úgy vélte, nem elég szövegű az eredeti fordítás, visszatért a *veritas latinához*. Erről: Werner WILLIAMS-KRAPP, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1986, 179.

⁷ A modisták azt tanították, hogy egyetlen tökéletes nyelv létezik: a latin, a *lingua universalis*, amelynek szabályait a *lingua specialis vel particularisra* fordításkor alkalmazni kell. A modisták nyelvfelfogásáról: Georg STEER, *Hugo Ripelin von Straßburg. Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des »Compendium theologiae veritatis« im deutschen Spätmittelalter*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1981, 594.

⁸ TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 235.

Kétségtelennek látszik, hogy a scriptor ebben a másolatban is igyekezett megőrizni az eredeti tartalmat és a nyelvtani szerkezeteket. Nem jelöli ugyan, de olyan helyen is javít, ahol nem lett volna feltétlen szükséges, véletlen másolási hibája nem zavarta volna az értelmet:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(58) sed continuo cum angelis exultabis	hoğ legottan az zent anğalocal kezdez őrundenõd 281r:1–2	hogÿ legohtan az zent angÿaloktewl Es az zent angÿalocal kezdez erwendezned 178vb:2–5

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az *Érsekújvári kódex* mintapéldánya nem lehetett a Klarissza Névtelen *Nádor-kódex*béli másolata. Néhány hiba és lakúna miatt – főként az olyan hiányokból, mint a 15. mondaté – az is egyértelmű, hogy az átdolgozó a javításkor nem a *Nádor-kódex* mintapéldányát használta.

A legtöbb hiba⁹ mindkét kódex legendájában a másolók figyelmetlenségének a következménye:

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(3) XXXIII a perquirentibus comprehensi	harmincz harman megfogattanac 273v:1–2	harman meg fogattatanak 177rb:4–5
(4) Non audistis qualis pena aduersus christianos posita sit?	Nem hallottatokee minemú ken a kereztiénõk ellen zerzettetõt 273v:6–7	nem : hallottatoke mÿnemw az kereztyeneknek ellene zerzetet 177rb:8–10
(22) Postmodum audiens Adrianus diem sue assionis adesse	hallotta volna az õ ken vallasoknac nap'at / el ique 276v:5–6	hallotta volna az ew ken wallasoknak napÿat el ÿwnÿ 177vb:20–22
(40) nupta	harassagra 279r:1–2	hazassaghra 178rb:16

⁹ Részben ezeket a hibákat sorolja föl: TOLDY, *Nádor-codex*, 33.

<i>Legenda aurea CXXVIII. De Sancto Adriano</i>	<i>Nádor-kódex</i>	<i>Érsekújvári kódex</i>
(52) imperator eos presentari iussit (53) Qui	a L azar v̄tet eleibe hozata / Kic micoron 280v:1–2	az czazar elejben hozata k̄yk m̄ykoron 178va:24–25
(67) a quatuor ualidissimis uiris	nağ erq̄s embor̄q̄kkel 281v:14	negȳ eres emberekkel 178vb:30–31

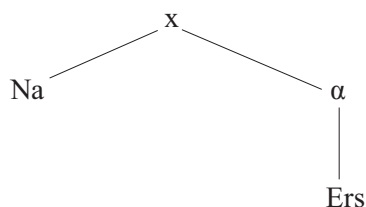
Több helyen van szókihagyás, egy fentebb bemutatott példában, a 112. latin mondat fordításából egy egész tagmondat maradt ki. A *Nádor-kódex*ben a betűk felcserélése a gyakoribb, az *n-u* (*el ique* 276v:6), a szokványos *c-t* (*v̄tet* 280v:1 **v̄cet* helyett) és a ritkább *r-z* tévesztés fordul elő.

*

A *Nádor-* és az *Érsekújvári kódex* Adorján-legendája egyazon szöveghagyomány tagjai. Az 1508-ból ismert szöveg recenzense javításakor elsősorban stilisztikai szempontokat vett figyelembe, szavakat cserélt ki, nyelvtani szerkezeteket írt át a saját nyelvállapota szerint. Munkájakor a latin eredetit is használta, elégedett lehetett az eredeti fordítás megoldásaival, nem hajtott végre szórendi, szerkezeti módosításokat. Munkája arra irányult, hogy a magyar szöveg könnyebben érthető legyen, de ezek a változtatások nem érintik a legenda tartalmát, nem térnek el az eredetitől.

A recenzens munkája beleillik abba szöveggondozási hagyományba, amelyet a ferences kéziratok korábbi elemzésénél láttunk.

A szövegek leszármazási rajza a következő:

A két másolatot közösségi olvasásra szánták; a kéziratok bastarda betűi lehetővé tették a könnyen olvashatóságot. A *Nádor-kódex* legendájának interpunkciója pontosabb, a rubrumozás világossá teszi a tagolást. Az *Érsekújvári kódex* Szent Adorjánról szóló legendájának központosítása esetlegesebb, részben ugyan követi a Klarissza Névtelen másolatának interpunkcióját, rubrumozott nagybetűket és kettőspontot használ, de a colon sokszor olyan helyeken is megjelenik, ahol funkciója értelmezhetetlen.

EGY KIVONAT KIVONATOLÁSA

A Nagyszombati kódex rózsafüzér-elmélkedésének és egy példájának kivonata a Debreceni kódexben

A Nagyszombati és a Debreceni kódex Mária hét öröméről szóló elmélkedése a rózsafüzér imádkozásához nyújtott segítséget. Az imádkozónak azokon a földi és mennyei örömeinken kell meditatálnia, azaz rózsakoszorút – koronát – kötnie Máriának, amelyeket a traktátus bemutat. A szöveg forrása Petrus de Palude domonkos szerzetes és püspök (1280 körül – †1342) *Thesauri novi de sanctis* című prédikációgyűjteményének Mária mennybemeneteléről szóló 115. sermója.¹ Petrus de Palude a XV. és a XVI. században is népszerű volt, beszédei sok kiadást értek meg.²

Az elmélkedést 1512-ben másolhatta a Klarissza Névtelen a mai Nagyszombati kódex (279:10–293:21) ívfüzeteire, a szöveg titulusa: *Coronája az ziz marianac*. A Debreceni kódex-béli (625a:1–628b:17) szöveg írásának idejét 1519 körülre teszik.³ A Debreceni kódex elmélkedése a Nagyszombati kódex szövegének erősen rövidített változata.⁴ A dolgok természetéből következik, hogy a kivonat – ha nem is önálló mű, de – nem másolat. A szerkesztményt így magánhasználatra készült autográf szövegnek kell tekintenünk.

A másolónak és a kivonatonak közös mintapéldánya lehetett.

¹ TIMÁR Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, ItK, 36 (1926), 46–47, 171. A Debreceni kódex modern kiadása PUSCH Ödön nyomán (*Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910, 47–48) Temesvári Pelbárt *Stellariumát* nevezi meg forrásként. Vö. *Debreceni kódex, 1519*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, az előkészítő munkát ABAFFY Csilla és REMÉNYI Andrea végezte, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21), 23.

² A müncheni Staatsbibliothek példányait használtam: Petrus de PALUDE, *Sermones Thesauri novi de sanctis*, Anton Koberger, Nürnberg, 1496 és *Sermones Thesauri noui de Sanctis*, Argentine, 1515. A kiadások több magyar részlet megfelelőjét nem tartalmazzák, ezek a fordító interpolációi lehetnek.

³ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni Kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 10.

⁴ MADAS–REMÉNYI, *Debreceni Kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 15.

A forrás

A Petrus de Palude sermójából fordított szöveget a *Nagyszombati kódex* modern kiadása „Asszonyonk Szíz Máriának mennybemeneteliről” (273–298) szóló írásként jelöli meg.⁵ Petrus beszédét egy ismeretlen magyar ferences szerző több munkájához használta föl, miközben kivonatolta a domonkos szerző prédikációját:

1. Prédikáció: *Azzoñonc ziz Marianac meñbemenetiről* 273:16–275:20
2. Imaszándék: Mária hét öröme és Krisztus hétszeres vérhullatása 275:21–279:10
3. Rózsafüzér-elmélkedés: *Coronája az ziz marianac* 279:10–293:21

A fordítást a magyar szerző egy Pelbárttól vett, az imádságból rózsakoszorút kötő deákról szóló exemplummal egészítette ki.⁶ Az exemplum a két magyar kéziratban az elmélkedéssel együtt hagyományozódott.⁷

E fejezet a *Coronája az ziz marianac* titulusú rózsafüzér-elmélkedés két változatával foglalkozik. Egyrészt azt vizsgálja, hogy miképpen zajlott a kivonatolás, és közben változott-e az eredeti tartalom.

A prédikáció és a rózsafüzér-elmélkedés fordítása

Ebben a tanulmány sorozatban nem foglalkoztam a magyar szövegek keletkezésével, mivel az eddig bemutatott alkotások fordítások voltak, amelyek hűen követték a latin eredetét. A következőkben mégis foglalkoznom kell a magyar szöveg megalkotásának módjával, mivel a magyar elmélkedés szerkesztője nem egyszerűen lefordította Petrus de Palude prédikációját, hanem a magyar – mindenekelelt a ferences – igényekhez igazította a szöveget. Az ismeretlen

⁵ *Nagyszombati kódex, 1512–1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közlése, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 14.

⁶ Florianus HOLIK, *Index miraculorum marianorum indici*, Albert PONCELETI, Analecta Bollandiana, T. XXI. vulgo superaddendus, Budapest, 1920, 212. A forrás PELBARTUS [de Themeswar], *Stellarium corone benedictae virginis Marie, in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*, L. II. p. II, a. 3.

⁷ A *Debreceni kódex*ben Mária örömeiről frater P írásában is szó van, ő Mária királyok imádása feletti örömeit, illetőleg az Erzsébetnél tett látogatást mondja el (327:1–356:7). A két szövegnek nincs köze egymáshoz; frater P Ludolphus de Saxonia *Vita Jesu Christijét* használta munkájához. TIMÁR Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, ItK, 36 (1926), 43–53, 44–46.

fordító munkája nemcsak liturgiai jártasságot mutat, hanem az is kiderül, hogy ismerte a laikusok használta magyar nyelvű paraliturgikus szövegeket.

A magyar fordítás követi Petrus de Palude latin prédikációját, de a szerző – bizonyára olvasóira, hallgatóira való tekintettel – sok idézetet kihagyott, szinte csak közismert szerzőket, Szent Bernátot, Szent Ágostont nevezte meg. Jellemző példa, hogy a rózsafüzér-elmélkedés elején, Mária első örömének leírásában szinte bizonytalanokodva említ *ég Franciscus maronis Maro beli ferencz doctor-t* (*Nagyszombati kódex*, 280:11–13), aki egyébként gyakran idézett szerző volt.⁸ A latin mű hivatkozásai a későbbiekben elmaradtak. Ez történt a második földi öröm tárgyalásakor, amikor a prédikáció Máriának Erzsébetnél tett látogatását mutatja be. A magyar fordító elhagyta Simon de Cascina említését,⁹ miközben a tőle vett hivatkozást kissé átalakítva lefordította (285:11–16).

A magyar szöveg lényegesen rövidebb, mint a latin. Mária első örömének leírása viszonylag hosszú, de itt sem a teljes latin eredeti fordítását kapjuk meg, a további örömök leírásánál a magyar elmélkedés összeállítója lemondott a distinctiók fordításáról. Ez a szerkesztői eljárás a latin nyelvű munkák alapján készített népnyelvű szövegek esetében egyáltalán nem szokatlan,¹⁰ szokatlan viszont az eddig bemutatott, jobbára a ferencesekhez köthető korpuszban, amelyre többnyire a szerkesztés nélküli folyamatos fordítás a jellemző.¹¹

A szerkesztés nem merült ki a latin eredeti kivonatolásában, hanem a magyar szerző néhány szöveget ki is cserélt.

Az egyik ilyen eset az, amikor Petrus de Palude latin nyelvű éneket idézett prédikációjában: *Et sicut canit ecclesia. Sicut sidus radium profert virgo filium*. Ez a részlet nem található meg a magyar fordításban. A domonkos szerzetes beszéde ezután így folytatódik: *pari forma, ipsum, quem genuit, mox adoravit, quam verum deum et hominem*, tehát az áll a latinban, amit a magyar szövegben olvasunk: *es meljjet züle legottan jmadada / mint bizon istent es bizoni*

⁸ Franciscus de Mayronis (Doctor illuminatus), 1288–1328. Ferences szerzetes, a párizsi egyetem tanára volt. Műveit Temesvári Pelbárt is gyakran idézte.

⁹ Simeone Fidati, 1295 körül – 1348; Ágoston-rendi remete.

¹⁰ Vö. BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi. A szövegformálás középkori technikája*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 7 (1994). Katrin JANZ-WENIG, *Decem gradus amoris. Entstehung, Überlieferung und volkssprachliche Rezeption einer lateinischen Predigt. Untersuchung und Edition*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2017 (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 56); LÁZS Sándor, *Zaj és szöveg. Késő középkori szövegalkotás és az irodalmi gondolkodás születésének egy pillanata*, in „Mestereknek gyengyének”. *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. HENDE Fanni, KISDI Klára, KORONDI Ágnes, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2020, 239–258, 244–251.

¹¹ Vö. a Szent Apollónia és Szent Adorján vitájának fordításáról szóló fejezeteket.

embort. A latin prédikáció rövid latin nyelvű idézete a *Laetabundus exsultet fidelis chorus* szekvenciából¹² származik. Álló betűkkel a latinnal megegyező magyar szöveget jeleztem, kurzívval a szekvencia helyére került karácsonyi kanció sorait:

<p>Mert vg enekql ll q rola ana zent eghaz Mikent a nap q fenet bolatta az iveg altal zeges nekil / Azonkeppen azziz maria q zent fiat serelm nekil zule · es melyet zule legottan ymada / mint bizon istent es bizon embort</p> <p style="text-align: right;"><i>Nagyszombati kódex, 286:22–287:6</i></p>
<p>vg [n]enekel q rola ana zent eghaz Mikent az nap q fenet Boáta az iueg altal zegesnekql azon keppen az záz maria fiat züle serelm nekql es mefet züle legottan imada mint bizon istent es embert</p> <p style="text-align: right;"><i>Debreceni kódex, 626a:5–12</i></p>

A *Laetabundus exsultet fidelis chorus* helyére került – a táblázatban kurzívval kiemelt két sor – másik fordítása is jól ismert a *Winkler-kódex* hosszú *Szent ének, ki dicséri Szíz Máriát és az ő szent fiát* (169v:1–175v:18) című, több énekből álló sorozatából. Ennek része a *Dies est laetitiae in ortu regali*¹³ magyar fordítása (171v:13–73r:9), ez azonban nem ugyanaz, mint a most azonosított változat. A két fordítás között nincs kapcsolat:

<p>Ut vitrum non laeditur Sole penetrante, Sic illaesa creditur Virgo post et ante.¹⁴</p>	<p>[M]jnt az yvegh nem toryk nap feen altal hathvan ezonkeppen Maria zÿzen megh marada</p> <p style="text-align: right;"><i>Winkler-kódex, 172r:15–18</i></p>
---	--

Mi lehet az oka a szöveg kicserélésének? A XV. és a XVI. században a Magyar Királyság területén használt liturgiában ugyan közismert volt a *Laeta-*

¹² *Analecta Hymnica Medii Aevi*, Guido Maria DREVES–Clemens BLUME–Henry Mariott BANNISTER. *Thesauri Hymnologici Prosarium. Die Sequenzen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels und anderer Hymnen-Ausgaben*. Pars II, vol. I. Leipzig, 1915, 54, 5.

¹³ Franz Joseph MONE, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, Freiburg/Breisgau, 1853, I, Nr. 47.

¹⁴ *Régi Magyar Költők Tára*, I, kiadta HORVÁTH Cyrill, Budapest, 1921, 102–116, idézett rész: 106–107 és 113.

bundus exsultet fidelis chorus szekvencia,¹⁵ az esztergomi rítusban a Circumcisio Domini ünnepén énekelték,¹⁶ sőt a domonkosok és a pálosok miséiben is felhangzott.¹⁷ Nem tartalmazta azonban a szekvenciát a ferencesek által használt római rítus, a *Missale Romanum*ban a szöveg nem szerepel. A domonkos Petrus de Palude prédikációját akkomodáló ferences szerzetes erre volt tekintettel, amikor a klarissza közönségnek fordította az elmélkedést: olyan – azonos tartalmú – éneket idézett, amelyet a nővérek ismerhettek, énekeltek. A karácsonyi ünnepkör kanciója, a *Dies est laetitiae in ortu regali* ilyen volt, jóllehet nem volt része a Magyar Királyságban használt rítusoknak, a laikus közösségek énekelték.

A liturgián kívüli kanció rendkívüli népszerűségnek örvendett egyes területeken. Német nyelvű – valamint latin sorokat is megtartó – fordításai igen elterjedtek voltak, a reformáció után is használták őket.¹⁸ Ahogy látszik, a Magyar Királyság területén is ez volt a helyzet, több fordítása is élt, a *Jancsó Benedek-kódex*be (Petri András énekeskönyv 1630–1631) is utat talált; az ottani (22r) szöveg azonban ismét másik fordítás.

A *Dies est laetitiae in ortu regali* fordításának szövege a *Debreceni kódex* 6. kezének leírásában jobb, mint a *Nagyszombati kódex* változata. Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy ki másolt helyesen: romlott szöveget írt-e le hünen a Klarissza Névtelen, vagy ő rontotta el szócsereivel a helyes változatot, netán a rímtelen mintapéldányt javította a *Debreceni kódex* 6. keze az énekre emlékezve. Az is előfordulhat, hogy a Klarissza Névtelen tévedett, de ez még nem zárja ki, hogy ismerte, énekelte a kanciót:¹⁹ a szövegben, munka közben csak az írásra figyelve, felcserélhette a szavakat.

Az ismeretlen ferences fordító Mária hatodik földi örömeinek leírásában kicserélte a latin eredetiben lévő zsoltáridézetet is: *Az en sirasomat · es kőnhullatasomat fordítad nağ qromre* olvasható a magyar elmélkedésben. A ma-

¹⁵ TÖRÖK József, *A magyar pálos rend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Budapest, 1977 (A Budapesti RK. Hittudományi Akadémia Kiadványai, 12), 151; HOLL Béla, *Repertorium hymnologicum Medii Aevi Hungariae: initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, recensuit, sajtó alá rendezte KÖRMENDY Kinga, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, Subsidia 1), 136, 408.

¹⁶ *Missale Strigoniense 1484*, recentius edidit Blasius DÉRI, Budapest, Argumentum Kiadó, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), 620.

¹⁷ Vö. TÖRÖK, *A magyar pálos rend liturgiájának forrásai*, 151; HOLL, *Repertorium hymnologicum Medii Aevi Hungariae*, 136.

¹⁸ Johannes JANOTA, *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1968, 95–99.

¹⁹ Köszönöm Bartók Zsófia Ágnesnek és Bognár Péternek a segítségüket, amiért felhívták a figyelmemet arra, hogy akkor is énekeltek egy szöveget, ha a sorok szótagszáma eltérő volt.

gyar szerző meg is adta az idézett helyet: *soltarnac huzon kilenced rezeben* (291:10–16). A 29. zsoltár 12. versének fordítása pontos. A domonkos Petrus de Palude prédikációjában – miközben az előtte és utána lévő szöveg megfelel a magyarnak – nem ez a zsoltárhely szerepel, hanem ez a tartalmilag igen hasonló vers: *secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo consolationes tuae laetificaverunt animam meam*.²⁰ A domonkos szerző meg is adja a forrást, a 93. zsoltárt (19. vers).

A szövegcsere a liturgikus gyakorlatra vezethető vissza. A ferencesek által is használt római zsolozsmában hagyomány, hogy kiemelt ünnepeken eltértek a napi zsoltároktól, ünnepi összeállítást imádkoztak a matutinumon és a vesperás idején. Ilyen ünnep volt a mennybemenetel is, amikor a válogatásba bekerült a 29. zsoltár is.²¹ Ez lehetett az oka a szövegcsérének, jóllehet sem a 93., sem a 29. zsoltárnak nem volt kiemelt liturgikus szerepe.

A szövegcserekből kitűnik, hogy a magyar fordító jártos volt a napi liturgiában, és ferences szempontokat vett figyelembe, amikor a domonkos prédikáció latin szövegét magyar olvasói számára akkomodálta. Teológiai jártassága abban is megmutatkozott, hogy az eredetitől független, kommentárszerű latin megjegyzéseket fűzött a magyar fordításához. Ezek a latin szavak bekerültek a *Nagyszombati kódex* másolatába, de a *Debreceni kódex* sietősen készült ki-vonatából már hiányoznak.

Petrus de Palude, <i>Sermo</i> 115	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Nam sicut caput eminent omnibus membrorum : sic ipsa omnibus sanctorum	Mert mikeppen affq mindqñ tagnac elethe Azonkeppen az isten zúlq ziz maria mindqñ zentqknece elete / Idest vivificator es díLqsegeqş fenqşsege 288:6–10	Mert mikeppen az fq minden tagnak elete . Azonkeppen az zVz maria minden zenteknek elete es dqçqseges fenessege 626b:7–9

²⁰ *Ha a szívben felgyülemlik a gond, vigasztalásod felvidítja a lelke*m, Zsoltárok 94 (93), 19.

²¹ DOBSZAY László, *A zsolozsma*, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyháztörténeti Tanszéke–Magyar Egyházzenei Társaság, 1999 (Egyházzenei sorozat 1/3), 51. A Dobszay László emlegette mennybemenetel ebben az esetben az *Ascensio Domini* ünnepe lehetett, Mária ünnepein (52) a szerző szerint ezt a zsoltárt nem recitálták. Mégis feltételezhető, hogy az *ascensio* miatt ezt a zsoltárt választotta a magyar szerző.

Petrus de Palude, <i>Sermo</i> 115	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
de filio suo a tribus regibus audiuit. Stella de celo restificata est deitatem. Reges cum aduentu munerum et adoratione	mert az q zent keraľoc halvan az vyy keralth Idest Nouum regem ziletni az vyy fenqs L illagnac hozasual el iquenec es ymadac vtet / meg ayandocozvan 288:13–18	Az zent kirafok halvan vy kiralth zvletni az vy cilagnac hozasual iquenec es imadak qtet aiandokokat 626b:12–16

Azt várhatnók, hogy Petrus de Palude prédikációjának megfelelő helyén olvashatjuk a latin szavakat, amelyek ebben az esetben a fordítás igazolására szolgáltak volna,²² de a kifejezéseket ott nem találjuk. A latin magyarázatok magától a magyar fordítótól származnak, glosszák lehetnek.

Az első példában a *caput* szó Máriára vonatkozik. A magyar szerző azonban tovább fűzve a gondolatot a szó ritkább ’élet’ jelentését használta föl. Az írta, hogy *mindqn zentqknec elete* – ezzel torzította az eredeti jelentést. Ezt maga is érezhette, így magyarázatként írta mellé az *id est vivificaror* értelmezést, amelyet egyébként a Szentlélekre szoktak vonatkoztatni.²³

A második idézett hely fordítása sem pontos. Nemcsak arra kell gondolnunk, hogy az *q zent keraľoc* szerkezet értelmetlen – ez lehet másolási hiba, a *Debreceni kódex* változatában nincs is meg –, hanem arra, hogy a latin szövegben nem szerepel a *rex novus* kitétel. A magyar szövegben az *új király* a fordító – teológiailag megalapozott²⁴ – invenciójaként szerepelhet, ellentéte a régi, azaz **ó szent királyok*, ami magyarázná is az elírást az (*o ~ q*).

A magyar szövegben zárványként felbukkanó latin kifejezéseket a szerző feltehetőleg glosszaként írta a margóra, másoláskor kerülhettek be a szövegbe. Ez – a glosszák beolvasztása – nem áll távol a Klarissza Névtelen másolási eljárásaitól, a *Nádor-kódex*ben is találkozunk hasonló jelenséggel.²⁵

²² A magyar szövegben lévő emlékeztetőkről: Lázcs Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének két nyelvétségéhez és használatához*, MKsz, 127 (2011) 425–444.

²³ Eusebius HIERONYMUS, *Liber Hebraicarum Questionum in Genesim*, PL, XXIII, 939.

²⁴ *cum ergo natus esset Iesus in Bethleem Iudaeae in diebus Herodis regis ecce magi ab oriente venerunt Hierosolymam dicentes ubi est qui natus est rex Iudaeorum vidimus enim stellam eius in oriente et venimus adorare eum* (Mt 2,1–2). Szent Pál leveleiben is megalapozza a Krisztus királyságáról szóló tanítást: Phil 2, 9–11; Col 1,14–16.

²⁵ Vö. A szövegbe beépült glosszának látszik az a sententia, amely a *Nádor-kódex*ben még szerepel: *mert socassag zaua isten zaua es isten zaua socassag zaua* (121v:7–9). Az Alcuintól

Kivonatolás

A *Debreceni kódex* 6. keze – a Klarissza Névtelennek a mintapéldány hűséges másolatával szemben – szándékosan alakította szövegét. A scriptor nem másolt, hanem kivonatolt. E szerkesztői munka közepette a szövegalkotónak alkalma volt saját nyelvéllapotának megfelelően átírni mintapéldánya szövegét, a lerövidített textus az ő stílusát követte. Eljárását nem kötötte olyan szorosan a mintapéldány, mint a Klarissza Névtelent, aki közösségi használatra szánt kéziratot dolgozott; iparkodott – mint korábban már láttuk – az eredeti szövegállapotot megőrizni. Ilyen például ez a hely is, ahol az egyik, a középkorban szívesen használt hasonlat²⁶ rövidített leírásánál is megmaradt az eredeti tartalom:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Ez q̄r̄me hasonlatic a hatod q̄r̄mehq̄z / melyet val mēnorzagnac bodogsagaban / Mert mindq̄nq̄knel kezelb vāgon a felsegq̄s istenhez / Mert valaki buzgosagosban zereti az vr istent / Annal q̄zelb lezen mēnorzagban q̄ hozza Mint a vas micoron a tūzben thetetic / meg tūzesil	Ez q̄r̄me hassollik . Az hatod q̄r̄mehez mēfet vall menorzagban mert mindenq̄knel kezelb az felseges istenhez mert valaki buzgosagosban zereti az vr istent annal kezelb lezen q̄ hozza mint az vas tetetic az tq̄zbe meg tq̄zesql .
291:16–24	627b:21–29

A *Debreceni kódex* 6. keze nemcsak a mondatszerkezeteket egyszerűsítette, hanem – mint olyan ember, aki jól ismeri az egyházi nyelvet – kivonatában takarékosan bánt annak ismétlődő jelzőivel, szószerkezeteivel is:

ismert mondás – *vox populi, vox Dei* – a *Winkler-kódex* passiójának végleges változatában nem olvasható (98r:11).

²⁶ A hasonlatról: Lázus Sándor, *A Könyvecse néhány forrása és a kódex szövegének kora*. ItK, 112 (2008), 306–318, 308–311.

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
ez ziz aña mariarol 284:13 az Isten zúlq ziz marianac 284:19 zenth ll ersebqt azzontol 284:21–285:1 ziz aña maria 285:2 vrnac zúleie aña 285:19 az isten zúlq ziz mariatol 286:14–15 melet valvala az ziz isten zúlq ziz maria 286:19–20 az isten zúlo ziz maria 288:8 A felsegqs istennec q zent fiarol 288:12–13 a felsegqs istennec 289:7 az vr isten ammú iduezitenc iesus cristus 290:17–18	ez zív mariarol 625a:18 az zív marianak 625a:24–25 zent qlsebettql 625a:27 zív maria 625a:28–29 vrnak zúleie 625b:16 az zív mariatol 625b:32 melet val vala 626a:3 zív maria 626b:8 istennec q fiarol 626b:11 istennec 626b:29 az vr isten 627a:29

Az idéző formulák nagy hányada is áldozatul esett a szövegrövidítésnek. Bár a formula egy részétől megvált, a *Debreceni kódex* elmékedésének szerkesztője nem mondott le az idézetek jelzéséről. Ez olyan scriptorra utal, aki fontosnak tartotta, hogy tekintélyes auktoroktól citál, de a szöveg olvasásakor nem támaszkodott a megértést megkönnyítő bevett formulákra. A szerző megnevezését, tehát hogy idézet következik, a rövidített formula kezdetén és végén többnyire egy-egy ponttal jelezte:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Mert vgmnd zent Ambrus doctor 285:7–8 Vgan Azon zent Agoston vgmnd 292:6–7 Mert vgmnd Zent Ieronimos doctor 292:13 Mert vgmnd Damascenos doctor 292:18–19	. Zent ambrus . doctor . 625a:33–34 . vgan azon zent agoston doctor . 628a:5–6 . Ieronimus doctor . 628a:13–14 . damascenos doctor . 628a:21–22

A *Debreceni kódex* 6. kezének idézési módja nem áll távol a latin prédikáció eljárásától, Petrus de Palude szintén csak az auktor nevét – gyakran csak rövidítve – írta le, nem mindig használt formulát.

A *Nagyszombati kódex* kivonatolója ismerte a latin liturgiában használt kantikumok magyar szövegeit is. A *Magnificat* esetében, amikor a mintapéldány szövege eltért az általa ismert variánstól, azt kicserélte:

<i>Magnificat</i>	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Magnificat anima mea Dominum et exultavit spiritus meus in Deo salutari meo Lc 1,46–47	Nagitfa az en lelkqm vr istent *qrúle az en lelkqm az en idvezitq istenqmbe 286:5–286:7	dqçqite az en lekem vrat qrql az en lelkem istenben az en iduessegemben 625b:16–625b:22

Megjegyzendő, hogy a latin szövegben a *Magnificat*nak csak az emlékeztető kezdő sora található, a magyar ennél bővebb.

A variánsokból kitűnik, hogy a XVI. század elején két *Magnificat*-fordítás élt, illetőleg hogy két magyar változatot használtak az óbudai ferences kolostor vonzáskörzetében, ahol a rózsafüzér-elmélkedést készítették: fordították, másolták és kivonatolták. A *Debreceni kódex* variánsa egyébként az egyetlen a magyar nyelvű változatok közül, amely a *magnificat*ot a *dicsőíti* szóval kezdte,²⁷ az összes többi a *magasztalja* vagy *nagyítja* kifejezést választotta.²⁸ Ugyanez érvényes az „Istenben, az én idvességemben” fordulatra, amely az összes többi kéziratban „az én idvezítő Istenömbe” variánsaiban olvasható.²⁹ Ezek határozott eltérések az ismert változatoktól ahhoz, hogy ne másolói tévedésnek tekintsük az újabb, eddig regisztrálatlan változatot.

A magyar rózsafüzér-elmélkedés összeállítója – ha sok distinctiót, részletet, főleg hivatkozásokat ki is hagyott – pontosan követte Petrus de Palude latin prédikációját. Szövegváltoztatást csak néhány helyen találunk, az egyik változat keletkezése nehezen magyarázható. Mária ötödik örömeinek leírása a két kéziratban eltér, csak a *Debreceni kódex* változata követi a latint és a hagyományt:

Petrus de Palude, <i>Sermo</i> 115	<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Qintum gaudium in terris habuit quando filium eius in templum cum magno gaudio obtulit de bethleem in hierusalem eundo	Qtöd q̄r̄me meł'vala földön az isten zülq̄ ziz marianak hoğ az q̄ zent fía nağ dí_l̄q̄seggel harmad napon feltamadvan elq̄zer neki ielq̄nec 290:4–8	Qtöd q̄r̄me meł' vala földön · az fiat hoğ meg lele az templomba 627a:16–18

²⁷ SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei* (Budapest, Franklin, 1916) című munkája nem dolgozza föl a *Nagyszombati* és a *Debreceni kódex* *Magnificat*-töredékét. I. m. 34–37.

²⁸ Magasztalja-csoport: fel magasztalja: *Gömöry-kódex*, 27v:2; felmagasztat't'a: *Müncheneri kódex*, 55ra:6; fel magasztatta: *Apor-kódex*, 168:11; Magasztagya: *Cornides-kódex*, 51v:5; Magasztalja: *Peer-kódex*, 83v:7. Nagyítja-csoport: nagyít'a: *Döbrentei-kódex*, 117v:14; Nagyeythya: *Festetics-kódex*, 60r:1, 99r:12; Nagÿeÿthÿja: *Cech-kódex*, 77r:11–12.

²⁹ Vigad-csoport: wigada: *Gömöry-kódex*, 27v:3; vigad: *Peer-kódex*, 83v:9; vigadot: *Müncheneri kódex*, 55ra:7; vigadott: *Apor-kódex*, 168:12. Örül-/örvend-csoport: meg erevle: *Cornides-kódex*, 51v:6; q̄rvende: *Döbrentei-kódex*, 117v:15; erwende: *Festetics-kódex*, 60r:2–3, 99r:14; q̄rwendq̄ze: *Czech-kódex*, 77r:13.

Mária örömeit IV. Kelemen pápa (1265–1268) fogalmazta meg előbb okszitán nyelven – *Los VII gautz de Nostro Dona* –, majd latinul is.³⁰ Ezek a felsorolások nem fedik a később rögzült sorrendet és tartalmat. A késő középkori hagyomány szerint Mária ötödik öröme a tizenkét éves Jézus megtalálása a templomban, miként azt Petrus de Palude prédikációja és a *Debreceni kódex*-béli kivonat is közli.³¹ Külön ki kell emelni, hogy a *Nagyszombati kódex* összefoglalója – tulajdonképpen imaszándékra írt összeállítás – is ismerte a hagyományos változatot: *Qtöd qromet meljet valvala földön Micoron az edqs fiat mú vronc ieszus cristost meglele a templomban a sido doctoroknec kqzotte vetekqden* (277:16–20). A *Nagyszombati kódex* mintapéldányában mégis az a tévesnek ható szöveg szerepelt, amelyet a Klarissza Névtelen hüen lemásolt. Ezzel szemben a *Debreceni kódex* 6. keze – aki feltehetőleg megbízható műveltséggel rendelkezett – a hagyomány ismeretében, a latin eredeti használata nélkül javította a szöveget; segíthette ebben az örömeket összefoglaló írás (275:21– 279:10) is.

Nem lehetünk viszont ugyanilyen biztosak abban, hogy a következő bibliai idézetet a *Debreceni kódex* 6. keze maga javította, pontosabban egészítette ki:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Errql vaqon meg írua bezed tqrlitq kqnnec vtolso részebe · Az q kezet l kí nttya az zegeñqknc /	errql vaqon meg írna bezed tqrlitet kqnnec vtolso rezeben az q kezet kí nfa az zegeñeknek · es az queit ozia az zegeñeknek ·
290: 24–291:1	627b:4–8 ³²

Az idézet pontos – *manum suam aperuit inopi et palmas suas extendit ad pauperem* (Prv 31,20) –, megfelel a lefordított prédikációban idézetnek, de a szentírási hely teljes terjedelmében csak a *Debreceni kódex*ben található meg. Nem zárt szöveghagyománnyal (*recensio clausa*) van dolgunk, harmadik példány hiányában nem dönthető el, hogy a Klarissza Névtelen felejtette le a locus felét, vagy a *Debreceni kódex* 6. keze írta le pontosan, netán saját ismeretei alapján kiegészítette a szöveget; ez azonban, mint a későbbiekben látjuk, nem valószínű.

³⁰ *Les sept joies de la Vierge* [Texte imprimé]: poème provençal, in *Los VII gautz de Nostro Dona*, Clément IV (pape 1200? – 1268), Impr. Marchessou, 1920. Az okszitán szöveg kiadása az idézett műben a 86–98., a latiné a 108–109 lapokon található.

³¹ A *Nagyszombati kódex*-béli magyar fordítás itt csak ezt az egy idézett mondatot tartalmazza, nincsenek magyarázatok, mint a többi öröm esetében, rögtön áttér Mária mennyei örömére.

³² A *Debreceni kódex* 6. kezének írásában a kézirat 627b:4 sorában tollhiba van. Az előző sorban – előreszaladt a szeme – már leírta helyesen, hogy *írva*, de mint feleslegeset törölte. A megfelelő helyen már rosszul szerepel a szó. Ezen a lapon egyébként a szokásosnál több *lapsus calami* található.

A *Debreceni kódex* 6. keze a rövidített bibliai helyeket más esetekben nem egészítette ki. A következő locus – egyebek mellett³³ – azért érdekes, mert egyszerre látjuk a módszert, ahogy a scriptor rövidített, és azt, ahogy közben másolási hibát is elkövetett. Látni való, hogy értette a szöveg összefüggéseit, és csak utalásként írta le a zsoltáridézet bevezető sorait, utal ugyan Dávid királyra, de a zsoltár számát már elhagyta:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
nağ q̄r̄me vala az q̄ zent fianac feltamadasaban · es meńorzagba meneseben / Azert mondhatt'auala a dauíd prophetanac q̄ mondasat / Kit meg irt a soltarnac huzon ilenced rezeben Az en sirasomat · es q̄nhullatasomat forditad nağ q̄r̄mre ·	nağ q̄r̄me vala feltamadasaban mothaia vala az dauíd prophetaua az en sirasomat es q̄nhullatassomat fordicad nağ q̄r̄mre .
291:10–16	627b:17–21

A zsoltáridézet – *convertisti planctum meum in gaudium mihi* (Ps 29,12) – pontos, és a fordítása is az a *Nagyszombati kódex*ben. A *Debreceni kódex* 6. kezének írásába azonban becsúszott egy lapsus, a *c ~ t* tévesztés következtében az állítmány a helyes perfect indicativból imperativusba került, ez azonban egyszerű figyelmetlenség.

Nyelvállapotbéli különbségek

A *Debreceni kódex*-béli kivonatban – azokon a helyeken, amelyek összevethetőek a *Nagyszombati kódex*szel – jellemző vonás a határozott névelő morfológiai átalakítása az eredetibb alakra:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
atte 283:20 mind a meńorzag 286:10–11 a L illagoc 286:13 A tq̄m̄yen 288:23 a magas ... A kenetq̄n 289:3–4 ezok a keth rosac 290:2–3	az te 625a:3 mind az menorzag 625b:26–27 az cílagok 625b:29–30 az temien 626b:22 az magas ... az keneten 626b:24–26 ezek az ket rosak 627a:13–14

– valamint a határozott névelő többszöri elhagyása.

³³ A kézirat szövegeseirénél már volt szó erről a helyről.

A másoló és a kivonatoló eltérő nyelvéllapotát mutatja, hogy a hasonulások a *Debreceni kódex* 6. kezének írásából hiányoznak:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
kíckel 284:3 vidamsaggal / sietetqs q̄r̄q̄mmel 285:7–8 zentleq̄ckel 285:15 fen̄sseggel 286:10 velagossaggal · es fen̄sseggel 288:2–3 āyetatossaggal 290:4	kikuel 625a:7 vidamsagval / siettetes q̄r̄q̄mvel 625a:34–35 zent lelekuel 625b:10–11 fenesseguel 625b:25 vilagossagval es fenesseguel 626b:1 aitatossagual 627a:15–16

Nem feltétlen jellemzi a *Debreceni kódex* e része írójának nyelvéllapotát, hogy írásából el-elmaradtak az igekötők, ez a jelenség a kivonatkészítés következménye is lehet:

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
megmerhetne 283:21 meg āyandokoza v̄tet 286:9–10 megvelagosítta 288:3–4 el īq̄uenec 288:16	mertekhetne 625a:4 aiandokoza q̄tet 625b:25 vilagosita . 626b:2 īq̄uenek 626b:14–15

Hangjelölés

A két szöveg két kéz munkája, így a hangjelölés eltéréseit nem, csak jellegzetességeit mutatom be.

A Klarissza Névtelen betűkészlete a *Nagyszombati kódex*nek ebben a részében az – időben ehhez a másolathoz legközelebbi – *Nádor-kódex*ben használthoz képest nem változott. A mellékjelek mellett előfordul kétjegyű betű is (*fogacz* 281:19, *mel̄yet* 284:20, *at̄ya* 289:2), de nem ez a jellemző, a magánhangzók hosszúságát is csak elvétve jelezte az ismeretlen ferences nővér. A *Debreceni kódex* 6. keze elvetette a *cs*-nek a ferencesekre jellemző írásmódját (*L*). Az ismeretlen scriptor hangjelölése – legalábbis ami az *i*, *a* *j* és *k* hangok jelölését illeti – a Klarissza Névtelenénél következetesebb, viszont a mellékjelek kitételéről olykor-olykor mindkét scriptor megfeledezett.

Egy-két ritkább írásmódból, elírásból – ez főként a *Debreceni kódex* kivonatára érvényes – arra lehet következtetni, hogy a mintapéldányban *c* jelölte a *k* hangot (*q̄zúegeckneck* 625a:20–21), illetőleg hogy az *j̄*-t használhatták *j* hangként (*v̄j* 288:15 ~ *v̄j̄* 626b:14). A *k*-nak *c*-vel való jelölésére utal a *Nagyszombati kódex* egyik javított hibája is: az *Isten* szóban (284:19) a *t*-t ugyanis *k*-ból javította a másoló apáca, aki nyilvánvalóan nem olvasta el pontosan mintapéldányát,

és előbb *k* hangértékű *c*-nek nézte a *t* minusculát. Hasonló botlása még, hogy egy helyen saját hangjelölésétől befolyásolva a *Debreceni kódex* 6. keze *cs*-nek olvasta a *t*-t, és *c*-ként írta át: *forditad* 291:16 ~ *fordicad* 627b:21.

Nyelvjárási tendenciák

Valószínűsíthető, hogy a Klarissza Névtelen – többé-kevésbé pontosan másolva – megőrizte mintapéldányának nyelvjárását, míg a *Debreceni kódex* 6. keze saját hangjelölése szerint átírta a rózsafüzér-elmélkedés szövegét, és saját nyelvjárását is érvényesítette.

<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
zíz 284:5 zizek nec 284:15	zíz 625a:10 zízek nec 625a:20
esmernqm 282:12 di_l_osegød nec 283:20 di_l_osegenec 284:11	– dõcõsegednek 625a:3 dõcõsegenek 625a:16
embqri 283:4 ersebeqth 285:9 elveve 288:4	– qrsebetet 265b:1–2 el vque 626b:3
mindqn 283:18 zentqk nec 283:18 fõlqtte 283:18 kõzõnsegõs 287:20 mindqn zentqk nec 288:9	minden 625a:1 zentek nec 625a:1 felette 625a:1 kezenseges 626a:29–30 minden zentek nec 626b:8
vtet 285:1 zûleie 285:19 tûzben ... meg tûzesil 291:23 neuú 283:21	qteth 265a:27 zõleie 625b:16 (ellenpõlda 625b:10) tõzbe ... meg tõzesõl 627b:23–24 neuq 625a:5
mú erõtqnc 289:2	miertqnk 626b:24

A Klarissza Névtelen írása a *Nagyszombati kódex*ben labiális többletet mutat, nincs nyoma olyan illabiális tendenciáknak, mint amelyeket a *Nádor-kódex* (1508) Szent Apollónia-legendájához képest a *Debreceni kódex*-béli *vita* másolatában megfigyeltünk nála. Annak ismeretében, hogy a Klarissza Névtelen nyelvjárása a későbbiekben (1519 táján) illabializációs tendenciákat mutat, nem ilyen következetes labiális nyelvi tendenciát várnánk, hanem az illabiális formák gyakoribb feltűnésére számítanánk.

A rózsafüzér-elmélkedés két kéz írásában maradt ránk ferences kódexekben. A *Debreceni kódex*ben lévő kivonat csonkán kezdődik, többlevelnyi szöveg

hiányozhat belőle, ám valószínű, hogy eredetileg a teljes szövegkompozíciót leírta az ismeretlen kivonatoló, a kódex 6. keze. A *Debreceni kódex* hiánya – amennyiben minden lapot azonos terjedelemmel számolunk (egy hasáb a *Nagyszombati kódex* két lapját teszi ki) – egy dupla hasábos levél lehet, amely a *Nagyszombati kódex* nyolc lapjának felel meg. Ez azt jelentheti, hogy a *Debreceni kódex* 6. keze az egész szöveget leírta, azaz a *Nagyszombati kódex*-ben lévő prédikációt, az imaszándékhoz szolgáló kivonatot, valamint a teljes rózsafüzér-elmélkedést és a kapcsolódó exemplumot is.

Az ősfordítás példányának kora ismeretlen. A magyar fordítás alapjául szolgáló latin szöveg XIV. századi, a fordító azonban XV. századi nyomtatványból dolgozhatott. Az eredeti fordítás az eddigi vizsgálatok alapján azonban nem lehet sokkal régebbi, mint másolatai. Sem a *Nagyszombati kódex*-ben lévő leirat, de még a későbbi *Debreceni kódex*-béli kivonat sem tartalmaz olyan szövegromlást, amely sokszoros másolásra utalna. Alapos morfológiai vizsgálatok jelenthetnének megbízhatóbb támpontot, de ezek nem állnak rendelkezésre.

Annak meghatározását, hogy azonos példányt írt-e le a Klarissza Névtelen és a *Debreceni kódex* 6. keze, megnehezíti, hogy a két scriptor eltérő szándékkal dolgozott. A mintapéldányra vonatkozó messzemenő következtetéseket a szövegből nem tudunk levonni, mivel – főként a Klarissza Névtelen másolatában – viszonylag kevés hibát találunk. Azok a viszonylag gyakori *lapsus calamik*, amelyek a *Debreceni kódex* tárgyalt szövegében vannak, csak néhány esetben olyan vétségek, amelyek a mintapéldány félreolvasásából származnak, egyszerűen a sietős írás következményei, mint például az alábbi, Szent Bernáttól vett idézetben, ahol a *h* és *g* betűt nézte el a kivonatot készítő szerzetes.

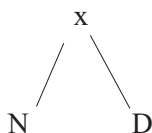
<i>Nagyszombati kódex</i>	<i>Debreceni kódex</i>
Az cristosnac nemzets eget · es az ziz marianak meńben menetith valyon ki zamlalhatna meg / Ol'ha azt mondana Senki –	az cristosnak nemzets eget az z'vz marianak menbe menetit val'on · ki zamlalgatna meg ol'ha az mondana · senki
284:4–7	625a:10–12

A *Debreceni kódex*-be leírt szöveg az eredetihez képest kisebb mértékben változott, a rövidítés miatt a mondatszerkezet, a ragok is módosultak. A két szövegben nincs olyan közös hiba, amely egyértelművé tenné az azonos mintapéldány használatát, viszont olyan sincs, amely egyértelműen kizárná ezt a lehetőséget.

A *Nagyszombati kódex* kétségkívül közösségi használatra készült, ezt bizonyítja a szöveget őrző kódex jellege, valamint a jól olvasható bastarda írás is. A *Debreceni kódex*ben lévő elmélkedést összeállítója – még ha a megjegyzésben azt kéri is esetleges olvasójától, hogy imádkozzon érte – magánhasználatra szánhatta. Az elsődlegesen magánhasználatot nemcsak az erősen kurzív, apró betűs írás, hanem a kivonatoló másolás is jelzi: az író csak utal azokra az összefüggésekre, amelyeket maga jól ismer. Feltehető, hogy kivonatát nem az elmélkedését segítő szövegnek, hanem prédikációjához használandó alapanyagként tekintette.

Amennyire gátolta a két scriptor eltérő másolási módja a mintapéldány azonosítását, éppen annyira segítik az eltérések a két író jellemzését, sőt a fordítás folyamatába is betekintést nyerhetünk, képet alkothatunk a magyar nyelvű szövegalkotás folyamatáról.

A fentebb bemutatott elmélkedés szöveghagyománya a következő:

A fordítóról a már elmondottak alapján azt állapíthatjuk meg, hogy ferences szerzetes lehetett, akinek alapos liturgiai és teológiai ismeretei voltak. Szabadon fordított, sokszor csak tartalmi az egyezés. Nem stilisztikailag alakította az elmélkedést, hanem válogatott az eredeti szövegben, de mindezt teológiai jártasságát felhasználva lelkipásztori feladatainak rendelte alá.

A fenti elemzéssel azt a korábban ki nem mondott feltételezést is kizárhatjuk, hogy a másoló – akit mi már Klarissza Névtelenként emlegetünk – maga lett volna a szövegek fordítója: ő egyetlen már bemutatott esetben sem vállalkozott többre, mint a pontos másolásra, a szöveg önkényes, ám akár teológiai megalapozott, módosítása sosem állt szándékában.

A *Debreceni kódex* 6. kezének nevezett kivonatolóról keveset tudhatunk, írása a dolgok természetéből következően autográf. Talán nem ferences szerzetes volt, elhagyta a *cs* szokásos ferences jelét (*L*), hangjelölése – a *cs* nála következetesen *ć* – azt valószínűsíti, hogy világi pap vagy más szerzetbeli volt. Az kétségtelen viszont, hogy egyházi műveltsége nem volt elhanyagolható, kivonatában olyan részleteket hagyott el, amelyek a kor értelmiségének

általános jártasságával az olvasáskor, a szöveg felhasználásakor pótolható volt. Biztosra vehető, hogy a kivonatkészítéskor nem használta a latin szöveget, nem egészítette ki a hivatkozásokat, nem pótolta az egyházi szerzők elmaradt neveit.

A kivonat nem szerves része a *Debreceni kódexnek*, a kéziratot valószínűleg egyszerűen a bekötendő ívfüzetekhez csatolták.

SZERZŐI ÁTDOLGOZÁS: KORÁBBI VÁLTOZAT ÉS EDÍCIÓ

A Passio Domini nostri Iesu Christi a Nádor- és a Winkler-kódexben

A *Nádor-* és a *Winkler-kódex* passiójának gerince az evangéliumok szenvedéstörténeteiből készült összeállítás, amelybe Krisztus kereszthalálát feldolgozó elbeszélések egyes szakaszait és egy Mária-siralom részleteit is beledolgozta a szerző.¹ A kimutatott források sokfélesége arra mutat, hogy a passió ismeretlen magyar szerző több latin mű alapján készült önálló kompilációja.

A Klarissza Névtelen 1508 körül másolta le a szenvedéstörténetet a *Nádor-kódex*be, ott a titulusa *Passio domini nostri Iesu Christi* (72r:1–154r:10). Titulus nélkül, *Vronknak ihesus cristusnak ew halala awagh kennya kettotol thamadott* kezdettel egy ismeretlen scriptor két évvel korábban, 1506-ban a domonkos kéziratok közé sorolt *Winkler-kódex*be is leírta (69r:1–117v:16) a kompilációt.² A klarissza kódex betűi jól olvasható bastardák, a domonkos kódexéi – bár jól olvashatóak – már kurzívba hajlanak, a kéziratot magánolvasmánynak szánták.³

A két kódex passióját több kiadója „teljesen azonos”-nak tartotta,⁴ sőt, azt is állították, hogy a *Nádor-kódex* e részét a *Winkler-kódex*ből másolták.⁵ Csak a *Nádor-*, valamint a *Winkler-kódex* modern kiadása gondozóinak tűnt föl,

¹ Az összegyűjtött forrásokat közzétette: VARGHA Damján, *Kódexeink Mária-siralmi*, Budapest, 1899. Pusztai István újabb részletekkel egészítette ki Vargha Damján munkáját: *Winkler-kódex, 1506*. A nyelvelmélet hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai Kiadó–ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 1988 (Codices Hungarici, 9), 27–28.

² A *Nádor-kódex*ben a passió incipitje szinte azonos a *Winkler-kódex*ével: *MI Vronknac ihesus cristusnac o halala awagh kennya kettotol tamadot* (72r:2–5).

³ A feltételezést erősíti a kódex tartalma. A kéziratot DÖBRENTAI Gábor 1846-ban *Egyházi vegyes könyv* címmel rendezte sajtó alá. Az elnevezés arra utal, hogy a kódexben imádságok, kanciók, evangéliumok mellett hosszabb szövegek vannak.

⁴ *Nádor codex*, közzéteszi KATONA Lajos, Budapest, 1908 (Nyelvelméletár, XV), XXIX.

⁵ KARDOS Tibor, *Régi magyar drámai emlékek*, I, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 110.

hogy a passiószövegek több helyen eltérnek, hol bővebbek, hol hiányosak,⁶ de az eltérésekre nem kerestek magyarázatot.

A következőkben azt bizonyítom, hogy a különféle latin szövegek alapján összeállított passió első magyar fogalmazványát maga a szerző dolgozta át. A korábbi változatot az 1508 körül írt *Nádor-kódex*, a későbbi *Winkler-kódex* pedig a szerzői tisztázat másolatát, azaz a redakcióét tartalmazza, amely már 1506 előtt elkészült.

A változatok

A számottevő eltérések ellenére a két kódex passiójának azonos eredetét a közös hibák is bizonyítják. Ezek egyike nem korábbi másolói vétség továbbhurcolása, hanem a szerzőnek a fordítás közben elkövetett botlásai öröklődtek a két szövegben.

A most következő lapsus azonfelül, hogy bizonyítja a közös eredetet, arra is rávilágít, hogy a passió különböző helyekről származó egységei – itt a Mária-siralom részlete – nem ötletszerű interpolációként kerültek a korpuszba egy későbbi kiegészítőtől. A félrefordítás azon a helyen szerepel, ahol Szent Bernát Mária nevében arra válaszol, hogy mi történt Jézussal Pilátus udvarában:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Ierusalembe valeek micoron ezt hallam míkeppen meheteek hazamhoz q alath útek latni ll qkqllel verni / Itesqket neki adni /Arcel hağapni /	Jherusalembe valeek Mykoron ezt hallam. Mykeppen Meheteek hazamhoz iqheteek mÿnth qtet latam qkqllel vernÿ ytesqketh nekÿ adnÿ Arczeel hagyapnÿ
118r:15–118v:2	96r:10–15

Az idézett mondat első fele meglehetősen zavaros, a latin forrás ismerete nélkül nem is tudjuk megfejteni. A Szent Bernátnak tulajdonított mű idevágó részlete így hangzik: *In Jerusalem eram, quando hoc audivi, et gressu quo potui ad Dominum meum flens perveni. Cumque illum fuissem intuita pugnis percuti, alapis caedi.*⁷ A tévedés oka az *ad Dominum* rossz olvasata és félrefordítása. Ugyanakkor nem lehet kizárni, hogy már a latin példányban romlott

⁶ PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 28.

⁷ A szöveget közli *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 416. BERNARDUS Clareae-vallensis, *Liber de passione Christi et doloribus matris ejus*, Jacques-Paul MIGNÉ, *Patrologiae cursus completus*, Parisiis, 1859 (Series Latina, 182), 1134–1135.

szöveg szerepelt,⁸ hiszen jól látható, hogy a magyar szerző mennyire törekedett forrásának hűségese fordítására. A szöveg átnézésekor, azaz a redakció elkészítésekor sem javítottak a téves fordításon. A közös hibából nem az következik, hogy a két kódex passiója ugyanazt a változatot hagyományozta – és ezt a későbbiek miatt már itt fontos hangsúlyozni –, a *Nádor-kódex* variánsai nem szövegromlások, hanem egyszerűen a munkának egy másik fázisát őrzik.

A passió különböző készülségű szövegeiben lévő javítások ebben az esetben is azt bizonyítják, hogy mind a Klarissza Névtelen, mind a *Winkler-kódex* ismeretlen scriptora pontos reprodukcióra törekedett,⁹ hűségesen meg akarták őrizni mintapéldányaik szövegét:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
q el aruloianak 72r:7	ew arwloyatol awagh ew arwloŷanak 69r:4–5
azonkeppen leleek / míkeppen iesus mondotta vala nekic 79v:3–5	azonkeppen leleek mykeppen <leleek> ihesus mondotta vala nekyk 73v:9–11
igaz embõrnek mutatnaia 90r:6–7	byzon embõrnek <mutatya vala > mutatnaya 80r:19–20
tuŷga vala Iudas 85v:14	Tuggya {vala } kedeegh iudas 77v:11

⁸ Magam a *Patrologia Latina* kiadását idézem (lásd előző jegyzet). Pusztai István a XV. század utolsó évéből származó kiadást használta, amelynek szövegéből nem volna magyarázható a passió fordítójának tévedése: *In Ierusalem eram, qundo hoc audivi, gressu qualicumque potui ad Deum meum flens perveni. Cumque fuissem intuita pugnis percuti, alapis caedi (Tractatus Beati Bernardi de planctu Beate Marie Virginis, Basel, 1500. Közli PUSZTAI, Winkler-kódex, 1506 [Codices Hungarici, 9], 416.)* A siralom egyébként nem Clairvaux-i Szent Bernát műve, hanem a szintén ciszterci OGLERIUS DE TRIDINO (1136–1214) *De planctu beatae Mariae virginis* című munkájának kivonata. Carmen CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400. Literaturhistorische Studie und Repertorium*, Leiden–Boston, Brill, 2007, 712–713.

⁹ Pusztai István a *Winkler-kódex* kiadásában nem a *Régi Magyar Kódexek* sorozat szövegkritikai jeleit használta. PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 33. A *Winkler-kódex* kiadásában nála a törlés jele [...], a sorközi betoldásé <>, pontosan ellenkezőleg, mint a többi szövegben, ahol az interlineális betoldásokra lábjegyzetben hívták föl a figyelmet. A zűrzavar elkerüléseért a *Régi Magyar Kódexek* sorozat megszokott jeleit használom, tehát a törlésére a <>-t. A betoldásokat kivételesen { ... }-lel jelzem, mivel a következő példákban fontos, hogy tudjuk, mit pótol a scriptor.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
/ es ol' ígön keğqst kezde erşssen sirña • 124v:12–13	olÿ íghen keğqsth kezde erşssen syrñya 100r:14–15
q kezenec felzegezeseiert 130r:14–16	kezeinek fel zeghe{ze}seert 103v:10

A *Winkler-kódex* passiója javításainak helyességét többnyire igazolja – az egyébként rosszabb szövegű – *Nádor-kódex*. Bár egyik hiba sem olyan, amely befolyásolta volna a szöveg jelentését, a másolók nagyon fontosnak tartották, hogy ha vétettek, és ezt észre is vették, még a kisebb lapsusokat is javítsák. Idézett példáim közül zavart leginkább a másodikban lévő ismétlés okozott volna. Az utolsó előtti példa érdekessége, hogy a Klarissza Névtelen valójában azt másolta, hogy *es ol' ígön kezde keğqst erşssen sirña*, majd a szót betoldó jellel arra a helyre utalta, ahol a *Winkler-kódex*ben is áll.¹⁰ A javítások – ismételten hangsúlyozom – azt mutatják, hogy a két szöveg scriptorai iparkodtak hüen reprodukálni a mintapéldány szövegét.¹¹

Mindezek ellenére mindkét passiószövegben bőven akad javítatlan hiba,¹² amelyek közül több jól magyarázható. A kódexek megszokott *c~t* tévesztése gyakran előfordul a passió két másolatában. A következő példákban lévő hibák egyértelműen a téves olvasatok eredményei:

¹⁰ Vö. PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex, 1508* (Régi Magyar Kódexek, 16), 509, 1. jegyzet.

¹¹ Figyelemre méltó, hogy a Klarissza Névtelen hangjelölése a passióban nem különbözik a *Bínnék zsoldja* helyesírásától. A *Winkler-kódex* másolója a passióban szintén saját rendszerét használja. Az, hogy a mintapéldányhoz képest melyik betűt mire írták át, nem állapítható meg, legfeljebb egy betű esetében fogalmazódik meg, hogy más lehetett az eredetiben. A *Winkler-kódex* passiójának leírója az egyes szám harmadik személyű névmást eredetileg *ew*-ként használta, többször azonban – mint ezt Pusztai István is regisztrálta – *o*-ként másolta. Valószínűleg ez lehetett mintapéldányában, ugyanis a névmást sokszor *e* betűből indította, azaz ösztönösen a saját betűkombinációját kezdte írni, majd módosított. Mivel nem tudjuk, milyen helyesíráshoz képest írta át saját hangjelölésére a két másoló a passiószövegeket, nem készítettem külön táblázatot; a két kódex hangjelölését leírja modern kiadásuk: PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 22–23 és MADAS–PUSZTAI, *Nádor-kódex, 1508* (Régi Magyar Kódexek, 16), 18–19.

¹² Toldy Ferenc korai kiadásában több lapon sorolja föl az általa észlelt szövegromlásokat. TOLDY, *Nádor-codex*, 13–17.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
sathanas Az az pocolbeli őrđog hizelkđeek iudasnak / Avađ ŷhle 75r:13–16	Satanas hyzelkedet <iudanat> iudasnak 70v:22–23
vadoltatneiet 109r:8 ¹³	vadoltathneŷeek 90v:17
neđen voltac a kith iesost ostorozŷak volt 117r:3–4	Negŷen voltanak akŷk ihesust ostorozŷak wolth 95r:6–7
Mi- l ańńa lata ŷtet ki iđni tiuiskel hođ meg coronaztac / ostoroztaak ¹⁴ 118v:11–14	Mykoron azeerth Annya lata ŷtet, ky iđnŷ. tŷuissel megh koronaztath, ostoroztath 96v:3–5
fiatokat 122r:10	Fiatotak 98v:5
harangok harangoztatnac / kŷrtŷk kŷrtŷtetenek 123v:11–14	harangoth harangoztataanac kŷrtŷth kŷrtŷtethnek 99v:6–7
kezeidbe aŷanlom en lelkŷmet 146r:1–2	kezeidbe aianlom Een lelkŷmek 112v1–2

Szintén betűtévesztés található a következőben, amely a latin forrás – de akár a *Winkler-kódex* szövegének – alapján egyértelműen javítható; a Klarissza Névtelen mintapéldányban az f betűt olvasta félre, és hosszú /f/ betűt írt helyette. Mivel a szöveg így értelmetlen volt, javított is rajta, az s hangot sz-re írta át,¹⁵ ami persze már a latin forrásnak sem felelt meg.¹⁶

¹³ Ugyanezen a levélen hasonló nyelvtani alak: *Lodalkodneieec* 109r:15.

¹⁴ A *Nádor-kódex* másolója nem fejezte be a megkezdett szót (*mikoron*), így a *Winkler-kódex* passiójához képest hiány keletkezett.

¹⁵ A *Nádor-kódex* passiójában általában z jelöli az sz hangot. Ritkán felbukkan s betűvel jelölve is: *felkesŷlven* 93r:4–5; *enestetŷtvolt* 120r:5; *sorossan* 125v:11; *sorittassal* 125V:13; *hŷsŷnc* 134v:6. A Klarissza Névtelen máshol is használ s-t az sz hang jelölésére: *Sent Apalin* (*Nádor-kódex*, 246:8), *Sent Agoston* (*Nagyszombati-kódex*, 292:1); ezek szintén kivételes helyek.

¹⁶ A forrást és a latin szöveget közli: PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 460: *Discurrebat enim sanguis ex quattuor partibus rigantibus, nudis manibus et pedibus*

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Es ala foľvala a veer neġ felġl az zaiarol / kezejrġl • es labairol ki meg zezegtetġtvala •	ees ala foly vala a veer neegh felġl a farol kezeirġl ees labarol a megh ze{e}hezesrġl
136r:9–12	107r:20–23 ¹⁷

Nem betűtévesztés, hanem már a lélektani hibák közé sorolható a *Winkler-kódex* passiója másolójának következő botlása. Az idézett hely azt beszéli el, hogy négy vitéz – a fordító szerint – vasláncokkal ostorozta Jézust:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Naġh vas retezzel / mert kettei megfarradtvolt • es a kettei meġnuguan esmeg verni kezdicvolt	Neegh was retezzel Merth kettei megh farradt volth a kettei megh <farradwan> {nġwgvan} esmegh verni kezdyk volth
117r:4–5	95r:8–11

A *Winkler-kódex* passiójának scriptora iparkodott megőrizni a mintapéldány kifejezéseit, javított, amikor észrevette, hogy korábban már leírt szó szaladt ismét a tolla alá. Az viszont a nyílt szöveghagyomány, valamint a pontos latin forrás hiánya miatt eldönthetetlen, hogy a Klarissza Névtelen banalizálta-e a szöveget, vagy valóban „négy” vaslánc (retesz) szerepelt a mintapéldányában.¹⁸

A két változat másolatainak szöveghűsége

A vagylagos szerkezetben álló szópárosítás gyakori a *Nádor-* és a *Winkler-kódex* passiószövegeiben. Ezek az alakzatok nemcsak stilisztikai eszközök, hanem – és sokkal inkább – fordítástechnikai megoldások. A XV. és a XVI. században a szópárok alkalmazása nemcsak a magyar, hanem a német fordításirodalom egyes szövegeiben is elterjedt.¹⁹

confixis in ligno. (Tractatus Beati Bernardi de planctu Beate Mariae Virginis, Basel, 1500. In Postilla Guillermi Parisiensis, Passio Domini nostri, Velence, 1512, 9.)

¹⁷ Az utólag betoldott betű olvasata bizonytalan.

¹⁸ A *retesz* jelentése: lánc. *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig*, szerkesztették SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, II, Budapest, Hornyánszki Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1891, 1428.

¹⁹ Friedrich WENZLAU, *Zwei- und Dreigliedrigkeit in der deutschen Prosa des XIV. und XV. Jahrhunderts*, Halle, 1906 (Hermaea, 4). A szópárosítás hosszabb értelmezése a *Kempis magyarul* című részben.

Az ilyen páros szerkezetek nem minden esetben a fordító munkájának a következményei. A kor másolási szokásainak is megfelelően a *Nádor-* és a *Winkler-kódex* passiójának vagylagos alakzatai több funkciójúak. Egyrészt – ilyen mindjárt az következő példa – a javítást szolgálják olyan esetekben, amikor a másoló nem akarta kitörölni az elírt szót,²⁰ hanem egyszerűen az *avagy* után újból leírta a helyes alakot. A *Winkler-kódex* passiójának másolója így tévedett, és, mentve a menthetőt, javított: *ew arwloyatol awagh ew arwlojanak* (69r:4–5); hogy valóban ez történt, azt a *Nádor-kódex* szövege bizonyítja: *q el aruloianak* (72r:7).

A szópárosítás leggyakrabban akkor fordul elő a passiószövegben, ha a magyar szöveg összeállítója fordításkor kereste a latin szó megfelelőjét, de bizonytalankodott, és ezért szinonimapárt írt le.²¹ Ezt azoknak az eseteknek a segítségével lehet leginkább bizonyítani, amikor ismert a latin eredeti; ezek többnyire szentírási idézetek:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
sathanas Az az pocolbeli őrđqg hizelkődeek iudasnak / Avağ yhle 75r:13–16	Satanas hyzelkedet <iudanat> iudasnak 70v:22–23
a nag vaL oralo helth 79r:16	egh nagh vachoralo heelth awagh therej̄teth 73v:7–8 ²²
mi elõth megkenzatom 80r:15–16	my elõt zenvednek awagh kenzathnam 74r:10–11 ²³

²⁰ P. Balázs János hasonló – igaz, nem a vagylagos alakokról szóló – megfigyelést tett a javításról: „A középkori írók nem szívesen csúfították írásaikat javításokkal, törlésekkel. A hibásan kezdett vagy leírt szót rendszerint javítatlanul meghagyták, és utána újra leírták a szót hibátlanul. Hasonlóképpen tesz a Jókai-kódex írója is, sok szót, magános betűt ott hagy érintetlenül, mert mást kellett volna írnia, majd utána leírja a helyes szót vagy betűt.” *Jókai-kódex, XIV–XV. század*, a nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981 (Codices Hungarici, VIII), 17.

²¹ M. NAGY Ilona, „*Eleven szótárak*”. *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*, in *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére*, szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla, TAKÁCS Levente, VARGA Teréz, Debrecen, 2010 (Agatha, XXIV), 339–344.

²² *Et ipse ostendet vobis cenaculum magnum stratum, et ibi parate.* (Lc 22,12.)

²³ *...antequam patiar* (Lc 22,15).

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
eġġitok engomet el arul 80v:3–4	eggitok enghemeth el adando awagh el arulo 74r:14–15 ²⁴
Es istennec halat adanac Auaġ diL_eretqth 84r:16–17	ees istennek halaat adanak awagh dicheretqot 76v:14–15 ²⁵
Azert irvan waġon / Megh verom a pastort / Auaġ az qrizoqth 84v:4–6	Merth irwan vasyon Megh verom a paztorth 76v:19–21 ²⁶
O petor hol waġon atte batørsagod • waġ engedelmed 87r:15–17	O petor hol vacion the batørsagod awagh enghedelmed 78v:10–12 ²⁷
Eġ legio / auaġ sereg 95r:10	Eegy legio awagh seregh 82r:8–9
lenni acariatoc / auaġ keertetok 122r:15–16	... lenny akartatok awagh keertetok 98v:9–10
meg moqetec / Auaġ meg karomlac vtet 123r:8–9	megh meweteek awagh iaczodwan qtet karomlyak vala 99r:8–9 ²⁸
bekeseqot Auaġ zenvedesqet 132v:2–3	bekeseqhot awagh zenwedetqth 105r:9–10

A fordító kételkedett a pontos megfeleltetésben, ezért két azonos jelentésű szót írt le „avagy” kötőszóval. Van olyan hely is, ahol – bár a szinonimapár mindkét kéziratban megtalálható – a *Winkler-kódex*ben változott a szópár egyik tagja: *bekeseqhot awagh zenwedetqth*, ami a *Nádor-kódex* passiójában

²⁴ *Amen dico vobis quia unus vestrum me traditus est.* (Mt 26,21.)

²⁵ *Et hymno dicto exierunt in montem Oliveti.* (Mt 26,30.)

²⁶ *Scriptum est enim: percutiam pastorem et dispergentur oves.* (Mt 14,27.)

²⁷ *Ubi est oboedientia.* A Pusztai István megtalálta forrás csak részben egyezik a kódexek passiójának szövegével. Idézi és a forrást közli PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 346: Guilermus TEXTORIS, *Sermones tres de passione Christi, Argentinae, 1496*, p6.

²⁸ *et postquam illuserunt ei...* (Mt 27,31).

még így szerepel: *bekesegot Auag zenvedesoket*. A locus azért is fontos, mert az egyházi nyelv szavát, a *patientia* megfelelőjét kereste a fordító.²⁹

A jelenség bemutatása azért is volt fontos, mert az átdolgozás során a szó-párok egyik tagja kiesett, illetve némelykor újabbak keletkeztek, de ez a változtatás nem a másoló önkényes szövegalakítása. A most következő példák azt mutatják be, hogy némely esetben a passió egyik másolatában hiányzik a szópár egyik tagja. Valószínű, hogy a végleges változatot, a redakciót készítő szerző alakított a szövegen, néhol elhagyta a szinonimapár feleslegesnek ítélt tagját, máskor pedig az általa ismert szótári készlet alapján kiegészítette azt:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
O Iudas alnoc mestor · es tőseer 78v:4–5	O judas alnok tőseer 73r:2–3
o halalanac nağ felese / auag rezketese 90r:4–5	o halalanak felelme 80r:18
betelic a ieğozes · Auag a peldazas 90v:3–4	bee theleek A peldazas 80v:6–7
O Iudas bekelkődessel / Auag Apalassal arulod el embor nec fiat 94r:15–94v:2	O Judas apolassal adod el embor nek fyath 81v:10–11 ³⁰
mongad auagh mutassad melben 99r:12–13	mongyad megh melykben 84v:15 ³¹
nelvedes azt mutatya 101r:8–9	Nyelwed ees awagh zolasod ees az mutatya 86r:2–3

²⁹ Vö. M. NAGY Ilona, *A melléknévi szópárosítás kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben (a Ráskay Lea másolta kódexek példáján)*, in *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*, I, szerk. IVÁNYI Zsuzsanna, PETHŐ Gergely, Debrecen, Printart-Press Kft., 2011, 231–243, 232.

³⁰ *Juda osculo Filium hominis tradis.* (Lc 22,48.)

³¹ *Si male locutus sum testimonium perhibe de malo.* (Io 18,23.)

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Es azoknac nem vala illendw tanosagoc 102v:11–13	azoknak nem vala illendő awagh alkotmas thanosagok 87r:3–4 ³²
es be fedek q neki orL aiat 103v:7–8	ees be fődeek awagh be kőteek ew orczaiath 87v:3–4 ³³
az zelencebe / auag pössqlben 108r:15–16	az zelencebe ³⁴ 90r:18
sokassag ivqlte 114v:6	soksaag ivqlthe awagh reada ³⁵ 93v:12–13
Azert megveretm vtet · es elboL atom vtet a vereseg vtan / Auag az ostorozas vtan 115v:12–14	Azeerh megh ostoroz tatom qtet ees elbochatom 94r:18–19
ki mondatíc calvaría helnec / auag copaz helnec 124r:9–11	ký mondatýk Copaz helnek 99v:19–20

A *Nádor-kódex* passiójában lévő *O Iudas bekelkődessel / Avağ Apalassal arulod el embor nec fiat* kérdésének szópárjából a *Winkler-kódex*ben csak az *apolassal* kifejezés maradt meg. A békéléssel (itt *békélkődéssel*) az egyházi szókincs része, békecsók értelemben volt használatos, az apolás köznapibb kifejezés volt. Más esetben a *Winkler-kódex* passiója bővebb: *ees be fődeek awagh be kőteek ew orczaiath*, ezt a *Nádor-kódex* passiószövegében csak egy szó adja vissza: *es be fedek q neki orL aiat*. Ez a kiegészítés bizonytalanságra utalhat, miképpen másik bővítése is, amelyben a *nyelved* mellé a *szólás* szót iktatja. Ezekkel szemben a *Winkler-kódex*ben láthatón azokban az esetekben maradnak el a szópárok, amelyekben a fordító szerint egyértelmű a jelentés, nincs szükség bővítésére. Egy másik esetben csak a *Winkler-kódex* tartalmazza a vagylagos fordulatot: [Jézust] *el themethven Jmmar annya fekzõn vala az serõn*

³² *Et non erat conveniens testimonium illorum*. Idézi és a feltételezett forrást közli PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 380: *Sermones dominicales*, szerk. SZILÁDY Áron, Budapest, 1910, II, 13.

³³ *et velare faciem eius* (Mc 14,65).

³⁴ *Non licet eos mittere in carbonam* (Mt 27,6).

³⁵ *Exclamavit autem simul universa turba dicens*. (Lc 23,18.)

awagh az koporson keze el teryeztven (117r:12–14). A *Nádor-kódex*ben csonka mondat áll e helyen: *Eltemetven immar ańńa keze elteritven* (153v:3–4), itt feltehetően a Klarissza Névtelen felejtette ki mintapéldánya egysornyi szövegét.

Grammatikai kétséget mutat néhány vagylagos alak, amelyekben a kompilátor fordításkor nem tudta eldönteni, hogy milyen igealakot használjon, kövesse-e a latin konjunktívuszt, vagy sem: *ha gonoz teuq nem volna / Auag nem volt volna* (*Nádor-kódex*, 109v:4–6) ~ *Ha gonoz tewq nem volna* (*Winkler-kódex*, 91r:6–7). A biztosabb magyarságú és stílusú *Winkler-kódex* passiószövegében elmaradnak ezek a formák.³⁶

A változtatások nem alkotnak egyértelmű rendszert, a két kéziratban nem lehet tendenciát fölfedezni semelyik irányban, azaz egyikben sincsen túlsúlyban a páros szerkezet, sem a vagylagos formáról való lemondás. A nyílt szöveghagyomány miatt nem állapítható meg, hogy mikor és ki hajtott végre módosítást. Az talán még megengedhető feltételezés volna – bár a pontos másolásról szóló tézis ellentmond ennek –, hogy a szópárok egyikét a másoló ejtette ki mint fölöslegest, nyelvi ízlésének nem megfelelőt. A bővítés ezzel szemben aligha történhetett meg a latin forrás bevonása nélkül, hiszen a szinonimapárok fedték az eredetit, így az újabb szó nem lehetett a latin mintapéldányt nem ismerő másoló önkényes betoldása,³⁷ még akkor sem, ha ezek a fordulatok ekkor megindulhattak az állandósuló szerkezetekké válás útján.

Pontosan a bemutatott szópárok használata miatt feltűnő, hogy önkényesnek látszó szócserek bukkannak föl a passió másolataiban. Átdolgozót, a szöveghűséget ellenőrző szerkesztőt kell föltételeznünk, aki alakított a már kész – netán félig kész – szövegen. Ez maga a kompilátor lehetett. A szerzői átdolgozásról szóló sejtés igazolásának egyik első lépéseként a két kézirat hasonló jelentésű kifejezéseinek cseréjét kell vizsgálnunk.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Gonoz vad	Kemen vad
72r:10	68r:7–8
ehqzven	ehqlven
73v:7	70r:2

³⁶ A *Nádor-kódex* egyik interpolációjában szerepel még ilyen alak: *Es q hatalma alat vala / Auag ll q hatalma alath volna* 113r:15–113v:1. A *Winkler-kódex*ben nem szerepel párhuzamos hely.

³⁷ Ezen a téves véleményen volt Tarnai Andor, szerinte a második szó a másolás folyamán került a szövegekbe. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 232–233.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
lazart feltamaztotta vala 76r:2–3	lazarth fel kőltötte vala 71r:17–18
minec vtana feltamadandoc 84v:7–8	my vtan fel kelendők 76v:21–22
az iras tudocnac 77v:4–5	az doctoroknak 72r:17–18
es oth 79r:12	holoth 73v:3
kí őthletic mindon bynoknec boL atnaffara 80r:4–6	ky ontatyk Mynden bonnek bochanatyara 74r:2–3
erősihedmeg 84v:17	Bathorohadmegh 77r:7
erősitven v̄tet 89v:1	Bathoroytwan őtet 80r:2
eğetőmbe 86r:3	egbe 77v:17
halalig / leğetoc ith 86r:15	halaligh tőrietők ytt 78r:4
azon időben 95v:14–15	azonnal 82v:1–2
valamel'ben ... megnem iegzez 99r:14–15	valameligben megh nem eerz 84v:16–17
[a templomot] fel allathhat'fa 102v:11	fel thamazhatt'ya 87r:2
te ellenőd tanulnac 103r:1	te ellenőd byzonyoythnak 87r:7

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
mong nekꝛnc íquendꝛot 104r:4–5	prophetaldmegh nekꝛnk 87v:13
mínd ez napiglan 108v:7	meegh ma ees 90v:3
Te nemzetid 110v:8	Te neped 91v:14
O en edꝛs fiam mindꝛn tehetꝛ 139r:9–10	Oh en edꝛs fyam Myndꝛn nekꝛd lehetꝛ 109r:11–12
zarokat 147v:13	labokath 113v:7

A legegyszerűbb magyarázat az lenne, hogy ezeken a helyeken a szavak eredetileg párban álltak, amelynek egyik tagja másolás közben kiesett. Ekkor azonban azt kellene feltételeznünk, hogy többször is azonos helyen hibáztak a másolók. Ez valószínűtlen. Valószínűbb – és ennek német párhuzamai is vannak –, hogy a szöveg átdolgozója szótári ismereteinek és nyelvi ízlésének megfelelően a végleges változatban elhagyta a szópárokat, vagy lecserélte annak egyik szavát, illetőleg a megszokott szópárból a számára jobbnak tűnővel váltotta le az előzményszövegben lévőét.³⁸ Ezzel nem változtatta meg a latin szöveg jelentését, hiszen a fejében őrzött „szótár” kettőzött szavainak egyike lépett a másik helyére.

Az első példájában a *gonosz* és a *kemény* közötti választás nem módosítja az eredeti latin *fera pessima* (Gen 37,33) értelmét, a magyar *kemény* szó más párosított szerkezetben is gyakori volt.³⁹ Ugyanez a helyzet a *tehetꝛ* ~ *lehetꝛ* szópár

³⁸ Erről röviden: Kurt RUH, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*, Bern, Francke Verlag, 1956, 103–105. Hugo Ripelin von Straßburg (1205–1270) *Compendium theologiae veritatis* című munkáját többször lefordították németre. A szöveghagyomány egyik tagját még a XIV. században átdolgozták, az ikresítést is részben elhagyta az ismeretlen recenzens. Georg STEER, *Hugo Ripelin von Strassburg. Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des „Compendium theologiae veritatis” im deutschen Spätmittelalter*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1981, 539–563.

³⁹ A *kemény* szó jelentéséről *Magyar nyelvtörténeti szótár*, II, 184–185. Vö. M. NAGY Ilona, *A melléknévi szópárosítás kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben*, 239. *A kegyetlen ~ kemény* szópárra hozott példák: *Margit-legenda*, 74v:19, *Domonkos-kódex*, 114r:5, *Cornides-kódex*, 133r:4.

esetében, annyi megjegyzéssel, hogy itt teológiailag is fontos helyet fordított a szerző.⁴⁰ A szinonimák közötti válogatás nem jelentett nyelvi modernizálást, tehát a korábbi szövegtől való eltávolodást, csupán stilisztikai funkciójuk volt.

Feltűnő, hogy a párokból az átdolgozó néhány szót következetesen lecserélt. Ilyen a *Nádor-kódex*ben a *feltámadás* szó változatainak rendszeres használata, amely helyett a *Winkler-kódex* párhuzamos helyein a recenzens konzekvensen a *felkel* alakjai mellett döntött, még az eredeti nyelvtani alakot is megőrizte: *feltamadandoc ~ fel kelendők* (84v:7–8 ~ 76v:21–22).⁴¹ Hasonló a helyzet a táblázatban is szereplő *meqbátorítani* és *megeősíteni* szópár esetében. A *tradere* szó fordításánál másik tendencia figyelhető meg. A *Nádor-kódex* passiójában rendszeresen az *elárul* alakjai állnak, a *Winkler-kódex*ben ugyanazon a helyen már *elad* szerepel:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
el arultatic 74r:10–11	eel adatyk 70r:16
es emberneec el arultatic 93v:1–2 ⁴²	ees embernek fya el adatyk 81r:6–7
arulod el 94v:1	adod el 81v:11
Tahat latvan Iudas ki iesost el arulta vala 105r:12–13	Tahat lathwan iudas kÿ öteth el [adaat] attawala. 88v:5–8

Ez a következetesség abban az esetben is megmutatkozik, amikor a passió *Nádor-kódex*béli szövegében *epitheton ornans* kerül az ördög nevéhez, illetőleg amikor a *Winkler-kódex* passiómásolata elhagyja azt:

⁴⁰ *Fili dilectissime, omnia possibilia sunt tibi...* Idézi és a forrást közli PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 468: *Tractatus Beati Bernardi de planctu Beate Marie Virginis*, Basel, 1500. Ez a magyar szövegben lévő hely lehet egyszerű félreolvasás eredménye is.

⁴¹ Ugyanígy: *Nádor-kódex*, 76r:2–3 *feltamazotta vala* ~ *Winkler-kódex*, 71r:17–18 *fel kőltötte vala*.

⁴² A Klarissza Névtelen kifejezett egy szót, amely a *Debreceni kódex*ben szerepel: *fia*.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
sathanas Az az pocolbeli őrđog 75r:13–14	Satanas 70v:22
sathanas Az az pocolbeli őrđog 77r:9–10	Sathanas 72r:9
sathanas pocolbeli őrđog 84v:11	Sathanas 77r:2
sathanast / Az az pokolbeli őrđogot 88v:15–16	satanasth 79v:9

A néhány ismert latin forrás nem a *Nádor-kódex* állandó jelzőjének létjogosultságát igazolja, hanem a *Winkler-kódex* passiójának visszafogottabb, pontos szövegét.⁴³

Nehezen feltételezhető, hogy egy pontosságra törekvő másoló lett volna az, aki végrehajtotta a bemutatott változtatásokat, olyan scriptor, aki a mechanikus másolás közben még arra is figyelni tudott, hogy következetesen – lapokkal később is – ugyanúgy módosítsa a szöveget. Ennél valószínűbb, hogy maga a kompilátor, aki ismerte a szerteágazó latin forrásokat, és aki egyben a szövegek fordítója is volt, ismét kézbe vette a szöveget. Ez a gondolatmenet valószínűleg még nem elegendő annak bizonyításához, hogy a két kéziratban különféle készültségi fokon álló verziókat találunk, a *Nádor-kódex*ben a passió impúrumát, a *Winkler-kódex*ben pedig a már véglegesnek szánt változatot.

A szerzői átdolgozás jelei

Toldy Ferenc 1857-ben még egészen másban kereste a két kódex passiója közötti különbségek okait. A *Nádor-kódex* XIX. századi kiadásában úgy vélte, hogy a Klarissza Névtelen másolata romlott szövegű, azaz „hol egy, hol más helyt kihagyásokkal csonkult”, aminek oka „a gyakori leírás”, ez a kézirat

⁴³ Az első példánál (*Winkler-kódex*, 70v:22) az a latin szöveg, amelyet Pusztai István talált, nem fedti a magyart, így a hely nem értelmezhető. Az utolsó példának (*Winkler-kódex*, 79v:9) megközelítő latin mintája sincs, így azzal nem foglalkozom. PUSZTAI, *Winkler-kódex*, 1506 (Codices Hungarici, 9), 314 és 350. A *Winkler-kódex*, 72r:9 megfelelője: *intravit autem Satanas in Iudam* (Lc 22,3). Ugyanígy csupán a Sátán szó szerepel az eredeti latin szövegben; *Winkler-kódex*, 77r:2 szentírási megfelelője: *Simon Simon ecce Satanas expetivit vos...* (Lc 22,31).

régisége mellett szól.⁴⁴ A kiváló tudósnak a szöveg régiségére vonatkozó és a többszörös másolásról szóló állításait később sem a nyelvészek, sem az irodalomtörténészek nem igazolták, de a másolási hibákra vonatkozó megjegyzését ma is helytállónak ítélik.⁴⁵

Kétségtelenül igaz, hogy a *Nádor-kódex*béli passió szövege lényegesen rosszabb, mint a *Winkler-kódex*ben lévő. A szövegromlás oka azonban semmiképpen sem a sokszoros másolás, a szöveghibákat nem többszöri félreolvasások eredményezték. A legjellemzőbb a szövegrészek kihagyása, többször is egész tagmondat elhagyása teszi érthetlenné a szöveget, mint például a passió explicitjében:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Tahat azzoñonc ziz maria nağ keserü sirasokat tezõnvala / monduan Nem en fiam zava ez / Nem en egğetlen egğem zava ez · Azert es aññat hoğ bññsqkneç ayanlom / ki vağon aldoth · qroçkql qroçke Amen 154r:3–10	tahath ziz maria nagh keserõ sirasokath tezen vala mondvan, Nem een zeretõ fyam zawa eez Nem eggetlen eggen zawa eez. Azeerth eez anñath azaz Christusnak keserwes zyleiet keeryw'k hogh mñnketh byneseketh ayanlyon ew (r)zerethõ zenth fyanak kÿ aldoth qroçkql qroçke, Amen 117v:7–16

A *Winkler-kódex*ben a *Nádor-kódex*szel szemben látszólag betűhiba van: *Nem eggetlen eggen zawa eez*; feltehető, hogy korábbi szöveg ismerete befolyásolta a másolót.⁴⁶

A Klarissza Névtelennek ebben a munkájában nem úgy marad ki egy tagmondat, mint a másolatokban szokásos, hogy a scriptor szeme átugrik egy sort, avagy egy hasonló alakú szónál folytatja az írást, hanem egyszerre több részlet módosult, illetve sikkadt el. Ilyen hibák akkor keletkeznek, amikor kusza a mintapéldány, nehezen olvasható és követhető a szövege. A bemutatott helyen a rossz végződések miatt a tartalom is értelmetlenné vált: *bññsqkneç ayanlom*. A hiba oka egyrészt lehet egy *c~t* tévesztés eredménye, illetőleg a rövidítésjel rossz feloldása abban a szóban, amelyben a felszólító módot *l'* jelezhetette. Bár a szöveg sietős befejezése is kiválthatta a tévedéseket, valószínűbb, hogy maga a mintapéldány volt olyan félkész állapotban, amely e lapsusokat eredményezte.

⁴⁴ TOLDY, *Nádor-codex*, 13.

⁴⁵ PUSZTAI–MADAS, *Nádor-kódex* (Régi Magyar Kódexek, 16), 11.

⁴⁶ Az *Ómagyar Mária-siralom* tartalmaz szövegpárhuzamot ehhez. Vö. VIZKELETY András, „Világ világa, virágnak virága...” [*Ómagyar Mária-siralom*], Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986, [8]: *O en eses urodum eggen yg fyodum*.

Toldy már emlegetett felsorolásában több hibát hozott fel, amelyek szerinte valamely végződés elmaradása miatt teszik értelmetlenné a szöveget. A Klarissza Névtelen másolatában szép számmal akadnak olyan tévesztések, amelyek a *Winkler-kódex*ben már helyesen szerepelnek:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Mert isten fia tötte magat / 119r:10–11	merth isten fyawa tötte magath 96v:12
ha nekø felül nem adatot volna · 119v:9–10	ha nekød adatott nem volna folyl 97r:9–10
Søth fia elhagvan 78r:13 ⁴⁷	Søtøt fyam elhagwan 72r:17–18
meg martvam 82v:2 ⁴⁸	megh Martwan 75r:21–75v:1
Es tøn nekic ol' edøs bezedøth es zola nekic zeretetrøl valo barathsagert es atafiusagrol 84r:3–6 ⁴⁹	Ees tøn nekÿk oly edes bezedøth es zola nekÿk az zeretetrøl ees atÿafÿwsagrol 76v:3–6
el iøveen ragadac 94v:2–3	el iøwen a seregh ragadak 81v:12

Hasonló típusú hibák – az egyébként a pontosan másoló – Klarissza Névtelen többi, már bemutatott másolatában is előfordulnak, de a tévesztések mennyisége a *Passio domini nostri Ihesu Christiben* meghaladja ezeknek az előfordulásoknak az arányát.

A fenti felsorolásban utolsó előttiként bemutatott példában lévő hiba – *Es tøn nekic ol' edøs bezedøth es zola nekic zeretetrøl valo barathsagert es atafiusagrol* – árulkodóbb az előzőeknél. Rámutat arra, hogy a mintapéldányban lehetett a zavar. Igaz ugyan, hogy itt ismét ragtévesztéssel állunk szemben, de fontos az is, hogy a *Nádor-kódex* passiószövege két szóval hosszabb, mint a *Winkler-kódex* azonos helye. Ezek a szavak nem is illenek a mondatba, amely

⁴⁷ Vö. TOLDY, *Nádor-codex*, 13.

⁴⁸ Vö. TOLDY, *Nádor-codex*, 14.

⁴⁹ Vö. TOLDY, *Nádor-codex*, 14. A példák szaporíthatóak volnának, de jellegük nem tér el lényegesen a felsoroltaktól.

a feltételezett latin forrásnál egyébként is bővebb.⁵⁰ A locusból az következtethető ki, hogy a Klarissza Névtelen másolta példány szövegében a fordító több helyen még küzdelmet folytatott az átültetéssel, a magyar változat megfogalmazásával; innét ered a felesleges szó, valamint a felsorolásba nem illő rag.

Bőséggel lehet még idézni olyan helyeket, ahol az Újszövetség latin szövege szerint kimaradt részletek vannak a *Nádor-kódex* passiófordításában. Ezen hiátusok egy része akár egyszerű másolói figyelmetlenség következménye is lehetne, mint például a következő, de a *Winkler-kódex* szövegének ismeretében nem tulajdoníthatunk hibát a scriptornak:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Baratom mire iõttel . Iudas legottan iesoshoz mene es monda neki Iduõzleõ mestõr 94r:10–14	Baratom mÿre iõtteel kÿth kerestõk Nazaterethbeli ihesusth Iudas legottan ihesushoz mene ees monda nekÿ Idwez leegh mestõr 81v:5–9

A passió alkotója ebben a szakaszban az evangéliumharmónia szabályai szerint bibliai verseket tett egymás mellé, csak az evangélium szavait használta az általa konstruált időrendnek megfelelően: *amice ad quod venisti* (Mt 26,50) *et confestim accedens ad Iesum dixit have rabbi* (Mt 26,49). Ez a *Nádor-kódex* idézett helyének latin eredetije. A *Winkler-kódex* passiója a Jézus és Júdás közötti párbeszéddel hosszabb: *quem quaeritis [...] Iesum Nazarenum* (Io 18,4–5). A részlet ugyan szervesen illeszkedik, de lehet utólagos interpoláció, amelynek a jelenet színesebbé tétele volt a célja. Van-e még hasonló példa?

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
ki mene a mas tanitvañ es monda az ayto tartonac 100r:2–4	kÿ mene az mas taneythwa<n> ky az pispoknek esmerõie vala ees megh monda az aÿtotarto leannak 85r:14–16

A forrás itt János evangéliuma: *exivit ergo discipulus alius qui erat notus pontifici et dixit ostiarie* (Io 18,17). A *Nádor-kódex* szövege a *Winkler-kó-*

⁵⁰ Pusztai István talált ugyan egy hasonló latin mondatot, de az nem fedti a magyar fordítást. PUSZTAI, *Winkler-kódex 1508* (Codices Hungarici, 9), 338: *Tunc Christus dulciter locutus est, et praedicavit discipulus suis.* (Iohannes HEROLT, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis una cum promptuario exemplorum et de miraculis Beatae Virginis, Argentinae, 1499, De sanctis, Sermo 14).*

*dex*ben az evangéliumnak megfelelően egészült ki, de még azzal is pontosabb, hogy – a Vulgatának megfelelően – azt is megtudjuk, hogy egy szolgálólány állt Kajafás házában a kapujában. Ez a szabatos javítás arra mutat, hogy a *Winkler-kódex*ben nem a *Nádor-kódex* mintapéldányának szövegéből kifejejtett részt pótolták, hanem valaki felülvizsgálta a szöveget, és betoldotta a megjegyzést.

Ugyanígy a latin szöveg szerinti javítást tapasztalunk a következő példában:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
En semmi okot nem lelec hozÿa / legottan azok mondanac Meg haborította mind sido orzagba a nepet galileatol fogvan mind eddiglen 111v:4–9	Een semmÿ okoth nem lelqk hozÿaia Legottan azok rea rohhanw<v>an mondanak, Feel ÿndoÿtotta Mÿnd Sidosagh zerthe a nepeth Galileatol fogwa mÿnd eddiglen 92r:14–18

A több evangéliumi részletből összeállított latin szöveg így hangzik: *ego nullam invenio in eo causam* (Io 18,38) *at illi invalescebant dicentes commo- vet populum docens per universam Iudaeam et incipiens a Galilaea usque huc* (Lc 23,5). Látható, hogy a *Winkler-kódex* passiójának szövege jobban ragaszkodik az eredeti evangéliumi versekhez, mint a kissé lazábban megfogalmazott *Nádor-kódex*bélié.

A zavarok leggyakrabban azokon a helyeken ütköznek ki, ahol a szerző a Mária-siralmat ötvözi az evangéliumi részletekkel:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Ith vÿmond zent Agoston / Auaÿ zent Bernald ziz marianac Mongãdmeg ennekqm en ańam ha ierusalamben valaal / micoron te fiad megfogatek / Auaÿ megfogatoth vala es kqţzve pÿlatoshoz vitetek Felele ziz maria es monda 118r:12–13	Itt wgh mond zenth agoston Awagh zenth Bernald, ziz Marianak < ... > Mongÿad megh Ennekqm en azzÿonyo{m} ha ierusalambe valaal Mykoron te fyad megh megfogattatoth vala ees kqţhqwze pilatushoz vitetqth vala, felel Ennen Maga Marianak kepeben mondwan 96r:2–10

A hely hosszabb elemzést érdemel. A magyar szerző nem tudta eldönteni, hogy kinek a munkáját fordítja és illeszti passiójába; nyilvánvalónak tetszik, hogy a kezében lévő Mária-siralom címközlése nem nevezte meg pontosan az auktort. A magyar szerző azonban azt jól tudta – és fel is hívta rá a figyelmet! –,

hogy az általa összeállított evangéliumharmónia-szerű szövegbe a siralommal apokrif szöveg került. A magyar szerző ezért itt és a későbbiekben is rá jellemző fordulatot használt, amikor idézte a latin siralom szerzőjét. Az auktor a Szűzanya panaszát „némely alázatos doktor” szájába adja, aki „Mária képében”, azaz nevében beszél.⁵¹

*Dic mihi, si in Jerusalem eras, quando captus tuus filius fuit et victus et ad Annam tractus? At illa*⁵² – hangzik a latin forrásszöveg, amelynek fordítása változott a két kódex passiószövegének másolása között. A *Nádor-kódex*ben még „én anyám” szerepel. A szóválasztás ugyan az egyházi nyelvben elfogadott lehetett, de a *Winkler-kódex* „én asszonyom” többszörösen javított kifejezése elegánsabb, és jobban illik a szöveghez. A másoló többszörös korrigálásain felül⁵³ a *Nádor-kódex* vagylagos állítmányi szerkezete is módosult, a *Winkler-kódex* változatában *megfogatatoth vala* áll.

Eltérő interpolációk mint a szerzői átdolgozás jelei

Azt, hogy a *Nádor-kódex* passiójának mintapéldánya még egy redakció előtti változat volt, amely végleges formáját csak a *Winkler-kódex* másolatában nyerte el, azok a helyek is elárulják, amelyek tartalmukban jelentősen eltérnek egymástól. Ilyen a szenvedéstörténetbe szervesen illesztett Pilátus-történet is.

⁵¹ A fordulat feltűnt Tóth Péternek is, aki ezzel a címmel vezeti föl a középkori magyar drámáról szóló nézeteit: TÓTH Péter, „Némely alázatos doktor szíz Mária képében”, in *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2008², 180–194.

⁵² BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Liber de passione Christi et doloribus matris ejus*, PL, 182, 1134–1135. A Pusztai István által idézett latin szöveg ettől némileg eltér, és a PL kiadásában részben jobb: *Cui illa respondit*. Vö. PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 416.

⁵³ A *Winkler-kódex*ben ezen a helyen több javítás van: kivakart szöveget, illetve kitörölt betűt jelez a hegyes zárójel, interlineáris betoldást a másik. A szövegben lévő két vessző talán betoldásra utal, amely vagy elmaradt, vagy a könyvkötő kése vágta le a szót.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
<p>Es a naptolfogva herodes · es pýlatos baratosoc lõnek õzue / Mert annak elõtte ellesegoõsõc valanac eõben Annac kettõ oka merth õ ellensegesek voltac õzue Elõ / mert pilatos akarõa volt tÿberius</p> <p>⊥ azartol herodes orzaganac eõ <z> rezet soc penzõn megvenni / Azert mind a napiglan ellensegoõsõc voltanac õzue · Maas oka az / hoõ teuen magat istennec fianac · es sok poganokat elhithetõt volna / iqen sido orzagban / Azonkeppen acarvan meg ⊥alni sido nepek · Pilatus v̄tet meg itele socac-kal / mert õ hatalma alath valo embõr vala</p> <p>Pýlatos ellen meg haragveek herodes es mind napiglan ellensegoõsõc lõnek õzue · Azert herodes · es pýlatos lõnec baratosoc eõbe / latvan herodes hoõ pilatus {iesost} kúldõtte volna hozzaia / mert ackoron pogannac mondaticvala · Es õ hatalma alat vala /Auaõ õ hatalma alath volna · es õ orzagabol / Pýlatos eõben õútte a sido papi feõjedelmeketh · es ven sidokat · es a valaztottakat · ki mene · es monda nekic ·</p> <p>112v:4–113v:7</p>	<p>Ees az naptool fogwa pilatus e{e}s herodes baratosok lõnek õzwe Merth an{n}ak elõtte ellenseghõsõc valanak egbe Annac kettõ oka mÿerth õõk ellenseghõsõc voltana{k} eghbe Elõ oka merth pylatus akarõa volth Tiberius</p> <p>chazartol herodes orzaganac eegh rezeet sok penzen meg venni Azeerth Mynd az napeeglan ellenseegõk voltanac õzwe Masod oka ez Merth nemÿkoron pilatus õlth vala herodes hatalma alol walo eegh embõrth meg kÿn herodes ighen meg haraguth vala ees mynd az napeeglan ellensegoõsõc lõnek eghbe</p> <p>Jhesusnak halala napÿan meg bekelenek. ees ihesus mÿatth baratosok lõnek</p> <p>pilatus ezerth egbe goite a papifejedelmeketh ess az veen Sidokath</p> <p>Ees monda nekyk</p> <p>92v:15–93r:11</p>

A leírás nem a passió evangéliumharmóniájának a része. Az evangéliumokban a két kódex hosszú történetéből csupán ennyi olvasható: *et facti sunt amici Herodes et Pilatus in ipsa die nam antea inimici erant ad invicem* (Lc 23,12). Pilátus viszályairól a *Legenda aurea* beszél, ahol mindkét verzió – lényegesen részletesebben – olvasható.⁵⁴ A passió magyar szerzője csak a végleges változatban döntötte el, mit tart az epizódból hitelesebbnek, azt építette be

⁵⁴ *Qui cum pecuniam innumerabilem congregasset, nesciente Herode Romam adiit et infinitam pecuniam Tyberio imperatori obtulit et ab eo sibi dari, quod ab Herode tenebat, muneribus impetravit. Hujusmodi causa facti sunt inimici Pylatus et Herodes, quoadusque tempore passionis domini eum sibi reconciliavit eo quod dominum ad se misit. Alia causa inimitiae assignatur in hystoria scolastica. Quidam enim se filium Dei faciens multos de Galilaeis seduxerat, quos cum in Garizim deduxisset, ubi dixerat se adscensurum in coelum, superveniens Pylatus ipsum cum omnibus occidit timens, ne similiter Judaeos seduceret. Ob hoc facti sunt inimici, quia Herodes praesidebat Galilaeis, et utraque causa potuit esse vera. Cap. LIII, De passione domini. In JACOBUS DE VORAGINE, *Legenda aurea vulgo historica Lombardica dicto*, ed. [Johan Georg] Theodor GRAESSE, Lipsiae, 1850, 232–233. Pusztai István nem ismeri a forrást. PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9), 402–403.*

művébe. Döntése szabad volt, mivel forrása is bizonytalanodott abban, hogy az ellenségeskedésről szóló verziók közül melyik a hiteles: „mindkét ok igaz lehet” – írta Jacobus de Voragine. Pilátus és Heródes viszályának elmondása után a folytatás azonos. A szerző Lukács evangéliumát folytatja, ott, ahol Pilátus története előtt fordítását megszakította. A *Winkler-kódex* passiójából itt – a Klarissza Névtelen leiratához képest – kiesett néhány szó, de valójában a „kiméne” nem hiányzik, ez Lukács evangéliumában nem olvasható;⁵⁵ így az 1506-ban dolgozó ismeretlen másoló szövege ismét pontosabb.

Az eddigiekben rövidebb szövegek mikrofilológiai vizsgálatait láthattuk, de érdemes megvizsgálni a hosszabb betoldásokat és kihagyásokat. Az interpolációk a legtöbb esetben nem utólagos módosítások, a kihagyások nem figyelmetlenség következményei, hanem a szerző alakításai a készülő szövegen.

A következő hosszabb részlet rávilágít az ismeretlen magyar szerző munkamódszerére, valamint fordítói eljárására. Jól látszik, hogy a szöveg vázát a pontos fordítás révén könnyen azonosítható evangéliumi idézetek képezik,⁵⁶ ezek közé illeszkednek az egyéb elemek, amelyek Krisztus, illetve Mária szenvedését mondják el. Az ismeretlen latin siralomból származó részletek mindkét változatban hol hosszabban, hol rövidebben szerepelnek, a *Winkler-kódex*be a véglegesnek szánt változat jutott. A két szöveg közötti eltérést nemcsak a különböző helyekről vett szövegek mennyisége okozza, hanem azok minősége is. A *Nádor-kódex* szövege szerkezeti és jelentős stilisztikai átalakításon esett át, amint azt a *Winkler-kódex* verziója mutatja. A siralom következő részlete azt a jelenetet beszéli el, amelyben a fájdalomtól alélt Mária megkéri János apostolt, támogassa oda, ahol Jézust a Golgotára viszik:

⁵⁵ *Pilatus autem convocatis principibus sacerdotum et magistratibus et plebe (14) dixit ad illos* (Lc 23,13–14).

⁵⁶ Az evangéliumi részek azonosítása Pusztai István érdeme; ő keresett viszonylag pontos egyezőségeket más szövegekhez is. A latin megfelelők kiadása jegyzeteiben találhatóak. PUSZTAI, *Winkler-kódex, 1506* (Codices Hungarici, 9).

<p>vig oda hoğ lassam minec elötte meghaloc / mert mindönöstölfogvan erzöm magamat meghalni / Es el viue v̄tet egeeb vton · es ȝ el elque futhamek · es az ziz aña maria fogvan fiath · es ánakon ȝelele sorossan hoğ azok semmikeppen fel nem emelheticvala / mel' sorittassal meg betegültvala iesus ·</p> <p>es nem vihetiuala touabba a kereztfath / de a tȝr [126v] feyeuel itik vala v̄tet · Iesus ielt tȝn hoğ touabba nem mehetne hanem ha v̄tet vinneiek ·</p> <p>Es v̄k ragadanac eğ Sȝmon neuú embȝrt zent Alexander · es zent Rufus att'at · es azt ketelenitec iesusnac vtol vinni kereztfaiat lth v̄ğmond neminemú alazatos doctor ziz maria nõmq̃s azzoñonc kepeben En kevanom vala kereztfaiat el vinnȝm [126r:13]</p> <p>[Innét 126v:6-ig azonosan halad a két szöveg]</p> <p>[126v:6] kevanvan ȝ hozzaia zolnom eğ galoc vton elȝl venní / Mint a helre v̄tet a kin el menȝ vala / Az ȝ zent aña tekentven ȝ zent fianac kepere tahat el valtozot · es semmikeppen neki nem zolhateek en banatomtol / hanem a földre le essem mikeppen holt eleuen / ȝ kedeg latvan [127r] engȝmet ekkeppen megbusulvan / fiuȝ zerelmelegottan meg kezde foğatkozni / touabba nem akarvan magat segethhetni Nimikoron esmeg az en hugomtol mint tehetsegȝm vala kezdek velȝc ȝzue fiam vtan sȝetnȝm / ki immar banat mia / es áua'fa mia nem mehetvala el / Mint ȝ hozza ȝzeliteek / es az azzoñallatoknac sirasath · es kealtasath hallttavolna · Azochoz fordula · es ekeppen monda / Keseriuala v̄tet [127v] ferfȝvnc · es azzoñallatoknac serege ·</p> <p>125v:4–127v:2</p>	<p>vȝgh oda hogh lassam mȝ elȝtth megh halok Merth mȝndȝnȝstȝl eerzȝm magamath megh halnȝ ees el wȝve ȝteth az egeeb vton. ees ȝ elȝl veuen <futame(h)gh> futameek, ees Fiat ihesust Maria nȝakon ȝlelee olȝ yghen erȝssen hogh semmikeppen ȝketh egmastol eel nem valazthatȝak vala Mely zoroȝtassal [101r] Ees mȝnd. az mondhatatlan sook kenzasokkal ihesus megh fogȝatkozvan nem vihetȝ vala towabba az kereztfath. ees az vitezȝk az tȝrfeiewel ȝtyk vala ȝteth. Jhesus kedeglen ielet tȝn hogh towabba nem vihetneie hanemha a kereztfath eel vitetneiek. Talanak eegh Simon neuo embȝrt zent alexander ees zent rufus attȝath azth ketheleniteek Jhesusnak vtanna vȝnnȝ ȝ kereztfȝatt lth wgh mond nemely alazatos doctor ziz maria kepeben Een kevanom vala fiamnak kereztfȝath el vȝnnȝm [101r:15]</p> <p>[Innét 101r:23-ig azonosan halad a két szöveg]</p> <p>[101r:23] kevanvan ȝ hozȝa zolnom [101v] Eegh (ȝ) gȝalogh vton elȝl vȝm de mȝnth az helre iȝweek a kyn el menendȝ vala vtanna thekenthwen ees semmȝkeppen nekȝ nem zolhateek een keserȝseghȝntȝl hanem az földre le essem mȝkeppen holtelewen ees hogh az kapwn az kereztfath vallan ky hoz(y)naȝa</p> <p>keser(ȝ)i wala oteth fyrfȝwnak ees azzonyallatiknak sereghe</p> <p>100v:13–101v:10</p>
---	---

A részlet első felében jelentős stilisztikai változtatásokat hajtott végre a szerző, amikor leírta, miképpen öleli át Mária Jézust. A *Winkler-kódex* jelenete plasztikusabb és szabatosabb is: *ees Fiat ihesust Maria nȝakon ȝlelee olȝ*

yghen erqssen hogh semmikeppen qketh egmastol eel nem valazthatjak vala (100v:18–22).

A folytatásban a *Nádor-kódex* egyik mondata félreérthető: *Iesus ielt tqn hoq touabba nem mehetne hanem ha vtet vinneiek* (126r:1–4). A szövegben már korábban elhangzott, hogy a keresztfát nem bírja vinni Krisztus, aki ezért jelet adott, hogy vegyék le a válláról. De közbeékelődött egy másik mondat is – *de a tqr fejeuel itik vala vtet* –, így jött létre a nehezen érthető szöveg. A *Winkler-kódex* passiójának két betoldása (tárgy és alany) és az állítmány coniunctivusban álló alakja oldotta meg a zavart: *ees az vitezok az tqrfeiewel jtyk vala qteth. Jhesus kedeglen ielet tqn hogh towabba nem vihetneie hanemha a kereztfath eel vitetneiek* (101r:4–8).

Azon evangéliumi részletek után, amelyek a cirenei Simon történetét mondják el (Mt 27,32; Mc 15,21; Mt 27,32), ismét Mária beszél: *kevanvan q hozzaia zolnom eg galoc vton elql venni / Mint a helre vtet a kin el menq vala / Az q zent aña tekentven q zent fianac kepere tahat el valtozot: es semmikeppen neki nem zolhateek en banatomtol*. A *Nádor-kódex* szöveghagyománya (126v:6–14) még a fordítás nehézségeit – részben a mintapéldány zavarosságát – mutatja: rossz helyen van a határozószó, a személyek változnak, hol harmadik személyben szól a szöveg Máriáról, hol maga Krisztus anyja beszél.⁵⁷ A *Winkler-kódex* szövegében helyükre kerülnek a dolgok: *kewanvan q hozya zolnom || Eegh (j) gjalogh vton elql vqm de mynth az helre iqweek a kyn el menendq vala vtanna thekenthwen ees semmykeppen nekj nem zolhateek een keserqseghqntql* (101r:23–101v:5). A mondatok csiszoltabbak, látszik, hogy stilisztikai javításokat végzett a szerző.

A végleges szövegből kitűnnek az átszerkesztés nyomai. A *Nádor-kódex* variánsában a most elemzett szakaszt a *Winkler-kódex* passiójánál hosszabb szöveg követi, de az a részlet (126v:16–127r:16) – mint fölösleges – ki is marad a végleges változatból. A kihagyott rész arról tudósít, hogy Jézust nagy tömeg kísérte a Golgotára vezető úton, de ez az elbeszélés aztán újból megismétlődik, immár evangéliumi versekből összeállítva (Lc 23,27; Mt 28,55; Lc 23,27) – a *Winkler-kódex* csak ezt az evangéliumharmónia-részletet közli.

A kihagyások és a betoldások jellemzőek egy műre. Ha nem is sorrendben, de meg kell vizsgálnunk a legfontosabb olyan helyeket, ahol a két passiószöveg rövidebb, illetve hosszabb. Az első, ami feltűnik, hogy a *Winkler-kódex* szövegében több a naturalisztikus elem Jézus kínzásának ábrázolásában, és ha előzményük meg is található a *Nádor-kódex*ben, a részletes és érzékletes leírások ott hiányoznak:

⁵⁷ A hely latin eredetije ismeretlen, így ellenőrizhetetlen a fordítás.

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
<p>q neki ruhái testehoz · es a sebqkhoz fağot [129r] vala · es ragadotvala</p> <p>Es el nyojtac vet a kereztfan · es a földön fekvén veuen eggic kezét · es a nağh temerdq vas zeggel zeghezek a kereztfahoz · Es veuen masic kezic vonzjac mint vonhattacvala · es azonkeppen nağ termerdq kemeñ vas zeggel zegezek a kereztfahoz / Mas felql annac vtanna vonac az q labait erossen minth vonhattac vala · es azonkeppen huzac egbe a ma- [129v] sikra teueen termerdq / es hozzu vas zeggel altal zegezcek</p> <p>Mind ezqkben mikeppen engedelmes barrañ nem panazola /</p> <p>128v:14–129v:5</p>	<p>q neky ruhay<az> testeehoz ees az sebqkhoz ragattanak es fagtanak vala ees hogh q ruhayth rola le vonak, sebej megh vyiwlanak. merth nyhol az hwssa ees hozya zakad wala, ees marada mezeytelen q zenthsegqs ve{e}re q rayta ala futhwan, mynth elewenon megh nywzoth barran, Ees nagh hamarsaaggal ragadaak qteth ees el nyoytaak az kereztfan. Ees vewen eggyk kezeeth nagy temeerdq vaszegghel zeghezek az kerest fahoz ees vewek a masyk kezeeth hath az furatoth nem eerj koteleth rea kothwen <age> addegh huzak vonak. izet iztql. ereketh eertql ynakath yntol el zagathwan annera hogh a furatoth bal kezewel megh eertetek ees azth az kereztfahoz zeghezeek annak weweek q keeth [103r] labayth hath azok ees kozel sem eryk a furatoth Arra megh azonkeppen koteleth kothenek Mynd addeegh hwzak vonak. myglen mynd izrql izre errql erre Jnrol ynra qteth el nyoytak hogh a furatoth q labaywal megh eertetek ees azokath ees az kereztfahoz zeghezeek Mynd ezekbe mykeppen enghedelmes barran senkynek nem panazla</p> <p>102v:2–103r:10</p>

Pusztai István a *Winkler-kódex* kiadásában bemutat ugyan egy összeszedetett latin szöveget, de ez inkább a *Nádor-kódex* passiójának visszafogottabb leírásával egyezik.⁵⁸ Feltételezhető, hogy a latin forrástól függetlenül magát ábrázolta ilyen részletességgel a szerző a jelenetet, amikor Krisztus testét *addegh huzak vonak. izet iztql. ereketh eertql ynakath yntol el zagathwan annera hogh a furatoth bal kezewel megh eertetek* (*Winkler-kódex*, 102v:17–21). Úgy

⁵⁸ *Primoque unam manum cum clavo duro ac ferro cruci affixerunt ... Secundo cum aliam manum conclavare velent, brachium Christi non poterat foramen in cruce attingere ... Ob hoc funibus ipsum violenter retraxerunt, ut manum illam ad locum foraminis in ligno crucis reducerent, quo facto siliceum clavum eidem manui incusserunt. Tercio cum pedibus simili modo fecerunt, quia foramen infra pedes etiam distabat, ideo funibus eum trahendo in tantum prolongaverunt, ut pedes foramini coaptarent. – Sermo doctoralis ... de passione Domini cum quattuor evangelistarum concordantia, Coloniae, 1477. Közli PUSZTAI, *Winkler-kódex*, 1506 (Codices Hungarici, 9), 442, 444.*

tűnik föl, hogy a fordulatkészlet már készen állt ekkor, mert a későbbiekben – újfent függetlenül a feltételezett latin forrástól – ismétlődnek a kifejezések: *izrql izre errql erre Jnrol ynra qteth el njojtak* (*Winkler-kódex*, 103r:4–6).

A *Winkler-kódex* egy másik interpolációja – amelynek ismételten nem ismerjük a megbízható latin forrását – felsorolja Jézus szenvedésének mozzanatait. A szöveg nyilván nem vehette eredetét az Újszövetségből, mert ezeket „szörnyűségük miatt” az evangélisták nem írták meg: *Ezenkeppen eethen eeczczaka ew zenthsegeqs zakalath ky tÿparlak ew. ekossegeqs hayaÿt ky nyq-week Ees egeeb nemq zertelen kenokath rajta tewen kyket zornÿwseghert az ewangelistaak megh sem meertek jÿrnÿa* (87v:14–20).⁵⁹

Az eddigi elemzésben a *Winkler-kódex* passiójának azokat a szakaszait mutattam be, amelyek a *Nádor-kódex*ből ismert pszichozati példányban nem szerepeltek. A továbbiakban a *Nádor-kódex* bővebb szövegeit vizsgálom, azokat, amelyeket a passió végleges kéziratába nem emelt át a szerző a pszichozatból.

Az első ilyen kihagyott mondat abban a szakaszban van, amely azt beszéli el, hogy Jézus miként bízta János apostolra édesanyját. A passió *Nádor-kódex*béli változata ezen a helyen egy nehezen értelmezhető mondattal hosszabb, mint amely a végleges variánsba került:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
ol' mef' valtsag nek[kil]qd maria a Ianos nekqd adatic iesusert / zolga az vrert / tanetvan a mestqrert / Zebedeus fia az istennec fiaert Tizta embqr az istenert · Mikeppen te kevanatos · es aÿetatos lelkqdet által nem menthe az hallás mi ziuqñket mint kqet vaq vasath megh engeztel ez hallas / Ezt zent bernald monga ziz marianac · Az idqtol fogvan az taneÿtvan veue ÿtet ańnaua	Oh mely valtsagh nekqd ziz maria, Janus nekqd adatek ihesuserth zolga az vreerth thaneytwan a mestqreerth zebedeus fya isten fyaert, tyzta embqr a tyzta isteneerth [110r:9] Ees az ydqtol fogwa az taneÿtwan vewe qteth ańÿawa
140v:10–141r:9	110r:4–11

A latin forrásának tartott szöveget a *Winkler-kódex* kiadásában Pusztai István közölte, de az csak hasonlít a magyar mondatra.⁶⁰ Az eredeti részletet a Bernátnak Mária mennybemenetele nyolcadának vasárnapjára írott beszédében találjuk meg: *O commutationem! Joannes tibi pro Iesu traditur, servus pro Domino, discipulus pro Magistro; filius Zebedaei pro Filio Dei, homo purus*

⁵⁹ *Nádor-kódex*béli helye: *a ki te tegqdet úte / hoq* (104r:6).

⁶⁰ *pro Iesu, servum pro Domino, discipulum pro magistro, hominem pro vero Deo, filium Zebedaei pro Filio Dei.* BERNARDUS, *Tractatus Bernardi de planctu Beatae Mariae Virginis*, idézi PUSZTAI, *Winkler-kódex*, 1506 (Codices Hungarici, 9), 472.

*pro Deo vero! Quomodo non tuam affectuosissimam animam petransieret haec audio [recto: auditio], quando et nostra, licet axea, licet ferra pectora sola recordatio scindit?*⁶¹ Az első magyar mondat pontos, de az utána következő már érthetetlen, a fordítás, az értelmezés megfogalmazása meghaladta a szerző erejét. Emiatt mondhatott le arról, hogy a végleges változatban is helyet kapjon Bernát mondása, amely a passióhoz nem adott volna jelentős tartalmat. A kihagyás tehát nem szerkezeti okból, hanem stilisztikai megfontolásból történt.

Szerkezeti megfontolások állhattak viszont a következő részlet kihagyása mögött, amelyet a szerző a szenvedéstörténet utolsó mozzanatába illesztett:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
Heli heli lamazabatani Ennec ez ertelme En istenõm en istenõm / mirehattal el engõmet / Vgmond nemel' doctor / Mert monga vnmaga iesus? Mire a'am engõmet elhatal en serelmemben / Auag en náual'amban mint zamkiuetõttet hýedem- [143v] -nekil meztelen fõdõzet nekil il' socassaghoz zerkõztet tanal nekil vadoltat il' kemeñ itelettal karhoztath en magamat setetsegnekil il' iregseggel binõsiltet Nekic az oth allokban halvan iesus kealtasat vgmondanaacvala Iljesth hýia ez	Een istenõm een istenõm mýre hagýal eel enghõmeth 111r:16 Az oth allokban nekýk halwan iesusnak kealtasath mondnak vala. Jlieesth hýia
143r:7–143v:10	111r:14–18

A kompilátor szokása szerint ismét tudós bővítménnyel egészítette ki mondanóját. A szöveg átnézésekor jöhetett rá, hogy a mondat megakasztja a jelenet drámaiságát; talán ez a felismerés készítette, hogy kihagyja az okoskodó megjegyzést.

Hasonló sorsra jutott a *Winkler-kódex* 97r:11 sorából kimaradt szöveg, amely szerzetlenül illeszkedik János 9,11 és 12 fordítása közé: *Azert ilýen adoth hatalmal gonozul ne eel' tõruen ellen valamit teven / mert bint vallaz Ith Vgmond Abakuk propheta || Istentõl võth vala hatalmat embõr el enezõth istent itelne ielõn valo embõr / mert oth el enestetõtvolt az erõsseg* (119v:12–120r:5).⁶² Más esetben is szerkezeti okok miatt hagyott el ismétlődő részletet a végleges változathoz a szerző, amikor azt beszélt el, miként választott a nép Jézus és Barabás között: *ki embõr halalert es haborosagert vettetõtvala a tõmlõczbe /*

⁶¹ BERNARDUS, *Sermo pro dominica infra octavam Assumptionis B. V. M.* (15), PL 183. 438A.

⁶² Talán Habakuk próféta harmadik átkára (Hab 2,12–14) gondolt a szerző, de ez nagyon szabad értelmezése a helynek.

kit kernec-vala (122v:5–8; a hiány *Winkler-kódex*, 98v:14); a történet ugyanis korábban már szerepelt a passióban (*Nádor-kódex*, 114v, *Winkler-kódex*, 93v).

A szövegbe beépült glosszának látszik az a szentencia, amely a *Nádor-kódex*ben még olvasható: *mert socassag zaua isten zaua · es isten zaua socassag zaua* (121v:7–9). Alcuin szállóigéje – *vox populi, vox Dei*⁶³ – a *Winkler-kódex* passiójának végleges változatában nem szerepel (98r:11).

Miután láttuk a passió szerzőjének munkamódszerét, kihagyásainak és betoldásainak okait, vizsgáljunk meg egy összetettebb szerkesztésű locust, ahol ismét azt tapasztalhatjuk meg, melyek voltak a szempontok, amelyek a szöveg összeállításában vezették a tudós szerzőt. Láthatóvá válik e helyen a *Nádor-kódex* passiójának vázlatossága, majd a *Winkler-kódex*ben a szöveg változása, hogy miként történt a passió végleges formába öntése:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
<p>Es v̄tet el̄zer v̄ivek Annas pisp̄okhoz / Mert az annas pisp̄ec vala Caÿfasnanak ipa / ki tanaL_oth adotvala a sidoknac hoġ eġ emb̄r̄nec iob meghalni a soc nepert O zent at̄ya te zent fiad k̄t̄ozue v̄itetic O Anġaloc att̄u keraltoc huztatic O meñ · es egek · O L_illagoc O emb̄r̄oc · [98r] O lelk̄s̄oc O zent at̄yac Oztan fordohad a bezed̄oth iesusra e baranra / ki a farcasoc k̄z̄ot̄ vala Es gondol̄yad meg / Meñ naġ seb̄osseggel vizic volt v̄teth k̄t̄ellel n̄akon k̄t̄ven · es űticvala v̄tet kardfoccal valk̄zbe · es ez̄onkeppen o soc keñnarol gondol̄</p>	<p>Ees ōtet {ihesusth} eleeb viueek annaspisp̄ekhoz Az annas pisp̄ek vala kayafasnak ipa k̄y tanachot adothwala az Sidooknak Merth egh emb̄r̄nek iob meghaln̄ya az sok nepeerth O zenth at̄ya te fyad <(t)k̄t̄(o){z}> k̄t̄ozve vitetik O anġyalok t̄o kyraltok hwztatyk, O meny, eegh o chillagok o emb̄r̄ok O lelk̄ok o Zenth at̄yak</p> <p>Gondolyad azeerth kereztyen Mely nagh seb̄esegghel vizikwala ōteth k̄t̄ellel n̄yakon k̄t̄hwen, n̄yakon yt̄yk vala ōtet kard fokkal valk̄zbe</p>

⁶³ *Populus iuxta sanctiones divinas ducendus est, non sequendus; et ad testimonium personae magis eliguntur honeste. Nec audiendi qui solent dicere: Vox populi, vox Dei, cum tumuluosita vulgi semper insaniae proxima sit.* ALCUIN, Epistola 132, 9. In *Epistolae Karolini aevi* (II), Hgg. u. a. von Ernst DÜMMLER, Berlin, 1895, 198–199.

<p>Es a kques vton mezeitelen labbal vala · es a kquec q neki el tprıkvala kprmeith es q labait cedron vize altala hertelenseggel vonvan vtet / arcel le eseek · es q orL-a- [98v] -iara mindqñstql megverqsüle</p> <p>/ Es a pispek iesust kettqrql kerde · Elqzer az q tanitvañitvanirol · es az q tudomañarol · Tanithvanirol semmit nem felele / Mert ielqnvala hoğ mind elhattacvala vtet · Es az q tanosagarol monda · Es nılvan nectqc ?</p> <p>Mire engomet kerdez kerdged azokat kik hallottac / mert azok tuğgak mith en mondottam /</p> <p>97v:6–98v:14</p>	<p>Ees nekyk qköllel nekÿk bottal palczawal nemelyek qzqgghel veryk vala Annera. hogh ugy{an}azon helyen ew benne eghesseghqth nem hagyanak, hanem vgyan ottan a propheta isaiasnak mondasath megh thelieseyteek Talpatol fogwa teteieiglen, nem vala ew benne eghesseegh [84r]</p> <p>Ees A kques vton Rangattÿak vala es tazygalÿak vala Mezeitelen labbal ess a kouek nekÿ kprmeith el tprÿkvala ees a cedr<r>on vizere hogh iwtottanak volna vgh ranthak qtet altal, hogh a vizbe arcel be esseek Ees q orcaÿa mÿndenestql megh veerqsüle Merth wgy mondh neminemq aioÿtatus doctor hogh idwezeytenk a vizbe kpre esqth volna arczeel es ott keeth foga ki zekethwolna. Hÿth be teleek a propheta mondasa, mondwan A folyo vyzbol az vton <id> yweek annak okaerth fel magasztataa feyeth</p> <p>Ees annaspispek kettqrql keerde qteth ew taneÿthvanirol ees ew tudomanÿarol Taneÿthvanirol semmÿt nem felele de twdomanÿarol feléle smonda Een nylwan zolpham ez velagnak () Een myndenkoron taneytottam az Sinagogaba ees [84v] Ees A templomba Ees tÿtkon semith nem zoltam Myre keerde enghemeth keerged azokat kyk hallottak, merth azok twgÿak mit mondottam een</p> <p>83v:1–84v:4</p>
--	--

Az idézett szakasz bevezető és befejező mondatai János evangéliumából valók. A szerző a megszokott módon, az evangéliumharmónia készítésének elvei szerint szerkesztett, amikor elmondta Jézus Annás főpap elé vitelét és kihallgatását;⁶⁴ a fordítás pontos, csak kis rész marad el az evangéliumi versekből.

⁶⁴ A bevezetés: *et adduxerunt eum ad Annam primum erat enim socer Caiaphae qui erat pontifex anni illius erat autem Caiaphas qui consilium dederat Iudaeis quia expedit unum hominem mori pro populo* (Io 18,13–14). A lezárás: *pontifex ergo interrogavit Iesum de discipulis suis et de doctrina eius respondit ei Iesus ego palam locutus sum mundo ego semper docui in synagoga et in templo quo omnes Iudaei conveniunt et in occulto locutus sum nihil quid me interrogas interroga eos qui audierunt quid locutus sum ipsis ecce hii sciunt quae dixerim ego* (Io 18,19–21).

Az evangéliumi idézetek közötti rész azonban már szabad szerkesztmény. A szerző felkiáltása tanúnak hívja az egész univerzumot arra, miképpen hurcolták Krisztust a főpaphoz, majd az út borzalmait ecseteli. A passió összeállítója a *Nádor-kódex*ben itt látszólag közönségét, illetőleg a szöveg reménybeli előadóját szólította meg: „Osztán fordóhad a bezédöt Jézusra, e bárányra, ki a farkasok között vala! És gondoljad meg” (98r:1–5). Ezek után a szolgák szörnyű durvaságainak leírása következik, amin az olvasónak elmélkednie kellene, amire később még rá is erősít: „Ezönképpen ő sok kénjáról gondolj!” (98r:9–10). A *Winkler-kódex*ben ezek helyett csak ennyi áll: „Gondoljad azért, kereztyén!” (83v:11–12) – és valamivel bővebben, mint a *Nádor-kódex* passiója, végleges formában előadja, miként bántalmazták Krisztust.

Előző munkámban még arra jutottam, hogy a felszólítások az élőbeszédben megszólaló előadónak szóló utasítások,⁶⁵ és a „Gondoljad azért, kereztyén!” pedig a hallgatóság intése, amely a passió átélésére buzdít. Ez az állítás csak részben igaz. A mostani mikrofilológiai vizsgálat arra mutat, hogy itt, a még nem végleges szövegben a kompilátor magának jegyezte meg, minek kell következnie, miről kell még beszélnie. Az impúrum másolatában ez a – talán marginális – megjegyzés megőrződött, viszont a végleges változatban már beteljesítette a vázlatpontot, részletes leírást adott a Getszemáni kertből a főpap házához vezető út gyötrelmeiről. Ugyanígy igaz ez az „Ezönképpen ő sok kénjáról gondolj!” figyelmeztetésre. A *Winkler-kódex* passiójából ez is hiányzik, van helyette viszont egy hosszabb leírás a patakon való átkelésről és egy tudós megjegyzés a zsoltár jövendölésének beteljesedéséről.⁶⁶

Ellene lehetne vetni mindennek, hogy ezek az utasítások csak a *Winkler-kódex* másolatában estek ki. Azonban több olyan hely van a passióban, amely együttműködésre, elmélkedésre szólítja fel az olvasót, illetőleg a hallgatóságot. Mindegyik intésben vagy megnevezi a hívőket (kereztyén, lélök), vagy az előzőkkel szemben – amikor önmagát figyelmeztette – többes számba tette a mondatot. Ezek a főként világiakat illető megszólítások és utasítások – még ha az egyik kódexet apáca másolta is konventje számára – mindkét kódex szövegében megmaradtak:

⁶⁵ Lázsz, *Apácaműveltség*, 359.

⁶⁶ *de torrente in via bibet propterea exaltabit caput* (Ps 109,7).

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
ith meg iegezven latiatoc mint iutottak volna a copaz hegre 128v:2–4	ÿth megh iegozwen lattÿatok Mÿnth iutottak volna a koppaz heghre 102r:13–15
kereztÿen embor tanol' legrÿstostol cristostol bekeseget Auag zenvedesoket 132v:1–3 ⁶⁷	kereztÿen embor tanolÿ Christustol bekeseget awagh zenwedetoth 105r:8–10
Azert o alazos lelç nezÿed atte zeretodet iesust 133v:8–10	Azerth oh alazatos lelek Nezyed the zeretodeth ihesut 106r:4–5

A *Nádor-kódex*béli passió szövegének redakció előtti, azaz befejezés előtti jellegét mutatja az is, hogy változatában még latin szavak állnak, amelyek itt a fordítás segédeszközei.⁶⁸ A szerzői tisztázat, tehát már redakciónak tekintett variáns nem tartalmazza a latin forrás szavait:

<i>Nádor-kódex</i>	<i>Winkler-kódex</i>
kÿdedok / Idest Paruí es naçoc / ferfiak 88r:11–12	kysdedok e{e}s nagyok ferfyak 79r:14–15
tanaL ot tartanac mind a sido papi feÿedelnek · es a sido nepek nec veeni / Idest seniores iesosra 105r:4–8 ⁶⁹	tanachott tartanak mÿnd az Sidopapi feÿedelmek Ees az Sidoneepnek veeny ihesusra 88r:20–88v:2
latvan Herodes iesost igon meg orúle · Idest gaisus est valde / Arra · mert soc L odakat hallot-l-vala o felole 112r:2–4 ⁷⁰	Lathvan herodes ihesust ighen orole raÿta {Merth sok odotol fogwa kewannÿa vala lathny ewteth, Annak okaerth} mert halotta vala Sok chodakath ew felole 92v:2–6 ⁷¹

⁶⁷ A szövegben nyilvánvaló íráshiba van.

⁶⁸ A magyar szövegben lévő latin szavakról: Lázcs Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához*, MKsz, 127 (2011), 425–444.

⁶⁹ *consilium inierunt omnes principes sacerdotum et seniores populi adversus Iesum* (Mt27,1). A magyar fordításban íráshiba van.

⁷⁰ *Herodes autem viso Iesu gavisus est valde erat enim cupiens ex multo tempore videre eum eo quod audiret multa de illo et sperabat signum aliquod videre ab eo fieri* (Lc 23,8).

⁷¹ A kapcsos zárójelben lévő rész marginális betoldás.

Mel̄oket / Idest pectora verikvala • 147r:15–16 ⁷²	melioketh verikwala 113r:18
Tetemeth : os meg ne tor̄jetok 149r:1–2 ⁷³	Tetemeth megh ne tor̄ietok 114r:13

Összegzés

A *Nádor-* és a *Winkler-kódex* passiójának másolatai nem állnak közvetlen kapcsolatban, a korábbi véleményekkel ellentétben nem egymás másolatai.

A két passiószöveg különböző készültségi állapotot mutat, a *Nádor-kódex*-bélit a fordítás impúrumának, a *Winkler-kódex*ét pedig redakciónak tekinthetjük. A késő középkori magyar irodalomban nem tudok más példát arra, amikor piszkozati példány került használatba. Az antikvitás irodalmában viszont – írja M. L. West szövegkritikai munkájában – egyáltalán nem ismeretlen jelenség, hogy egy kézirat a végleges befejezés előtt ismertté váljon és közkézen forogjon. Azt is hozzáteszi, hogy számos „antik mű hagyományozásáról mutatták ki vagy legalábbis fölmerült velük kapcsolatban, hogy különböző befejezettségi állapotban adták közre”⁷⁴ őket. Jellemzőjük, hogy kétféle változat áll egymással szemben a szövegekben, vagy a hagyományozás ágai között nem a megszokott kisebb eltérések, variánsok, hanem jelentős eltérések vannak.

A passió alkotója jól felkészült világi pap, esetleg szerzetes lehetett, aki igen járatos volt korának teológiai és kegyességi irodalmában. Forrásai között nemcsak passiók, Mária-síralmak szerepeltek, hanem prédikáció is, ami arra utal, hogy maga is igehirdetéssel foglalkozott. Arra, hogy a mű alkotója ferences lett volna, nem tudunk belső érvet felhozni, ugyanígy bizonyíthatatlan az esetleges domonkos eredet is; egyik variánsból sem mutatható ki rendi kötődés. Egyetlen – a *Nádor-kódex* passiójában még meglévő, de a *Winkler-kódex*éből már hiányzó – jelenet, a *Consilium Trinitatis* köthetné a kéziratot a két rend közül az egyikhez, de csak azon az alapon, hogy a magyarul égi pörnek mondott aktus

⁷² *percutientes pectora sua* (Lc 23,48).

⁷³ *facta sunt enim haec ut scriptura impleatur os non comminuetis ex eo* (Io 19,36). Az „os” a magyar szövegben – egykorú – jellel ellátott marginális betoldás. PUSZTAI, *Nádor-kódex*, 1508 (Régi Magyar Kódexek, 16), 607.

⁷⁴ West beszámol arról is, hogy Ovidius *Metamorphoses* című műve azelőtt került közkézre, mielőtt a költő végleg átnézte volna. Az idézet: WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, 19.

eddig csak ferences kéziratok töredékében bukkant föl.⁷⁵ A *Winkler-kódex*be egyébként – mint már annyiszor – valószínűleg szerkezeti okokból nem került be a leírás. A *Nádor-kódex*béli passióverzióban Jézusnak az Olajfák hegyén elmondott harmadik imájába toldotta be a jelenetet a szerző: *Harmad-zor esmeg kere a fýv mindõn terõmtõnec kere⁷⁶ att'at / Atyam zabadohmeg minket · es teeg vegeth ammu puztasagonknac · es keserusegonknec boLassad el a zabaditooth kit mi atyanknac fogattal · Es az angaloc mondnacvala / zent istenseg heried · es boLassad te zekednec hyedelmet mindõnnec iduõssegeyert / es [91v] mind kealtnacvala irgalmat mennec · es földnec aññanat banattya-rol / Es az diLerendõ · es tiztõlendõ atya isten akarvan magat leven atyasag zerent õ fiaual es mondvan · En edes fiam iesus megkel hadnod Azert veged te banatos halalodnac keññat · es igadmeg Es az angalocat hiuan · es mondvan nekic · Te veged a kereztfath Masiknac monda · Te veged a vas ze- [92r] -geket · Es ezõnkeppen monda az egebinec / Az egeb hozia valo zerekro · Es aggatok en tõlem az en fiamnac iesusnac / hoõ en paranLolatimba meg iga e kent / es mind terd haõtván mondanac / legen zent istensegõdnec zent akaratt'a Es el iqvenek mind egetõmbe egmas vtan ez kesseggel iesushoz Es monda az elsõ · Veged e kereztfath / kin megfezultetõl te mindõnhato atyadtol [92v] A mas angal monda · Veged e zegeket te kezeid · es labaid altal zegezni · Es a harmad monda / Veged e tiuisk coronat / ki miath te feyedeth altal veric Es a negedic monda Veged ez epeth · es ez ecetõth · Ezõnkeppen minden zerzaamat · es kesseget neki adaac iesusnac / le terdepõlven iesus õ zõmeit · es kezeit meñbe fel emelven Tahat lõn mikeppen elbaõgõadván latvan e keserõ halalt [93r] Iesus monda / leõõn atya istennec zent akarattya Tahat kõzelben lata iudast es a ierusalem nepeth felkesõlven / es õorson feõgverõckel (91r:5–93r:5).⁷⁷ A *Consilium Trinitatis*nak *arma Christi* leírása annyira szervesen illeszkedik a *Nádor-kódex* passiójának szövegébe, hogy az egyébként szó szerinti másolat a *Winkler-kódex*ben meg sem zökken a kihagyáskor, míg a piszkozati példányban – az egyébként is zavaros, önmagát ismétlõ helyen⁷⁸ – az átkötés nehézkes. A magyar kódexekben csak ferences hagyományból ismert szöveg kapcsolata a domonkosokkal vitathatatlan, eredetét a harmadrendi domonkosként élõ begina Magdeburgi*

⁷⁵ LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, MKsz, 128 (2012), 234–255 és Uő, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban*, MKsz, 130 (2014), 218–236.

⁷⁶ Véletlen szóismétlés.

⁷⁷ A *Winkler-kódex*ben a szöveg helye a 80v 20. és 21. sora között lenne.

⁷⁸ Jézus kétszer tér vissza az imádkozásból az alvó tanítványaihoz. *Nádor-kódex*, 93r:6 és 11; *Winkler-kódex*, 80v:20 és 81r:2.

Mechtildtől (1207–1282)⁷⁹ veszi, akinek Heinrich von Halle domonkos szerzetes volt a lelkivezetője és munkáinak egyik szerkesztője,⁸⁰ az ő irányítása alatt állt, amikor az üdvtörténet egyik állomásaként a misztikus *Consilium Trinitatis*, a Szentháromság „csodálatos döntését” megalkotta.⁸¹

A *Nádor-kódex*ből ismert szövegen a változtatásokat maga a passió szerzője hajtotta végre, a variánsok ugyanis nemcsak stilisztikaiak, hanem tartalmiak is. Ebben az esetben egyszerűbb egy fordítót – aki egyben szöveggondozó is – feltételezni, mint két alkotót. Az összeállítónak – hogy a végleges változatot elkészíthesse – nem egyetlen latin szöveget kellett figyelembe vennie fordítása ellenőrzésekor, hanem több különálló forrást, amelynek minden egyes darabját csak maga a kompilátor ismerhette.

A hosszan elemzett kettős szóalakzatokat is csak azonos szerző tudta biztonságosan kicserélni, kiegészíteni. A *Winkler-kódex* passiójának szócserein, kiegészítésein nem mutatkozik modernizációs törekvés, mint például a másutt bemutatott *Guary-kódex*ből a *Nádor-kódex*be másolt *Bínnek zsoldjában*. Ez a különbség is arra mutat, hogy ugyanaz a személy revideálta a szöveget. Az evangéliumi szakaszok közé sokszor szervetlenül beékelte – nemegyszer tudálékos – betoldások is ugyanannak a szerzőnek a munkái, hiszen ezek a kitérők nemcsak a *Winkler-kódex* passiójában szerepelnek, hanem részben már a *Nádor-kódex*ében is jelen vannak. A változtatások egyetlen szerzőre mutatnak.

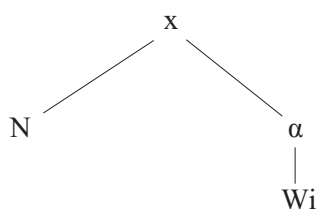
A fordítás korábbi változatát a későbbi *Nádor-kódex*ben, míg a véglegesnek számított változatot a fiatalabb kéziratos könyvben találjuk meg. A *Winkler-kódex*ben pontosan a passiólegenda végén, tehát annak leírására vonatkoztatva szerepel a dátum: 1506. A *Nádor-kódex* két évvel későbbi. A 329. verzó levelén – a *Zsófia-legenda* kolofonjában – lévő datálás szerint a kézirat 1508-ban keletkezett; a passió befejezése és a keltezés között éppen 175 levél van. Ez a terjedelem a két kézirati rész elkészülte közötti nagyobb időkülönbséget enged feltételezni, tehát a passió lényegesen korábban is készülhetett, mint a kódex egyéb részei, de erre nincs bizonyíték. A másolatok minőségi különbsége és az időeltérés ellenére sem áll fenn a *recentiores non deteriores* esete. Nem ugyanannak a munkának korábbi és későbbi másolatától, hanem a készültség különböző fázisában lévő műről van szó. Feltételezés ugyan, de a magyarázat

⁷⁹ Névváltozatok: Mechthild von Magdeburg, Mechthild von Hefta – magyarul Heftai Mechtild.

⁸⁰ Ursula PETERS, *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 1988 (Hermaea. Neue Folge, 56), 119 skk.

⁸¹ A *Consilium Trinitatis* eredetéről: Kurt RUH, *A nyugati misztika története. A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája*, Budapest, Akadémiai Kiadó, II, 316–319.

az lehet, hogy az impúrum került a klarisszák kolostorába, a végleges változat, a redakció viszont már a domonkosokhoz is eljutott, és az ismeretlen nővér azt másolta le. A kéziratok ágrajza tehát:

A passióban lévő megszólítások alapján arra következtethetünk, hogy a mű eredetileg világiaknak készült, címzettjei nem klarissza vagy domonkos nővérek voltak. A megszólítások – *keresztyén, alázatos lélek, keresztyén embör* – leginkább férfiakra mutatnak, mintsem apácákra.⁸² Hogy kik lehettek volna a világi olvasói a hosszú, népnyelvű passiószövegnek, az mai ismereteink alapján megítélhetetlen. A világi férfiak érdeklődését a kegyességi irodalom iránt bizonyítja, hogy a nagyvázsonyi pálosok kéziratot állítottak össze egy Simon nevű embernek (*Peer-kódex*); ebben az imák mellett két hosszú legenda is olvasható. Természetesen lehettek Simonon kívül is világi olvasók, de róluk nem értesülhettünk.⁸³

A laikus kolostori közösségekbe eljutott magyar passiókézirat variánsait különféle célokból másolták. A *Nádor-kódex* passióját a klarissza közösségnek

⁸² A szerzetesnők rendes megszólítása a ferences *Nagyszombati kódex*ben: *O tiztqlendq io azzoñoc* (304:15). Más helyen – még ugyanabban a kéziratban – így fordul hozzájuk a prédikáló: *O ziz aña marianak ajetatos zolgalo leani* (278:14–15), valamint *O Dragalatos azzoñoc* (298:21), *io azzoñoc* (301:17 és 305:19). A *Vitkovics-kódex* passióelmélkedésében pedig ezenképpen szólítják meg az olvasót: *Te kegeg, cristus iesusnac zeretq zolgalo leaña* (6r:16–6v:1). A *Lobkowitz-* és a *Debreceni kódex* szintén szolgálója alakot használ egy azonos szövegben. *Lobkowitz-kódex*, 157:4 ~ *Debreceni kódex*, 306:9. Meg kell jegyezni, hogy a latin eredetiben (BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores*) ezeken a helyeken nem szerepelnek megszólítások.

⁸³ Kevésbé valószínű, hogy konversusoknak készült volna a szöveg. Azokban az esetekben, amikor a domonkos apácák *Érsekújvári kódex*ébe olyan prédikáció került, amelyet a ferencesektől vettek át, ezeket a megszólításokat találjuk: „Szerelmes atyámfiái, hívséges keresztyének, Krisztus Jézusnak szerelmes tanítványi és ájtatos szolgálói” (556a:10–11; Úrnapi beszéd), „Ez mai dücső napon, szerelmes atyámfiái, szólándó vagyok te szerelmeteknek hallására! Ez mai szent prédikációnak szerében szerelm jöve az én elmémben, mely szerelemmel Mária Magdaléna urunkat, Jézust mindeneknek felette szerette” (317a:8–15, II. Húsvéti beszéd). Mindegyik megszólítás az *atyafi* kifejezéssel hangsúlyozza a lelki rokonságot, a szerzetességben való lelki testvérséget.

szánták, a jól olvasható bastarda alkalmassá tette erre, miniált központosági jelei, valamint a nagy- és kisbetűk használata lehetővé tette a felolvasást is. Ezzel szemben a *Winkler-kódex* egyértelműen magánhasználatra készült. Másolójának kurzív írása jól olvasható még, de a kéziratot a közösségi használatba nehezen lehetett volna bevinni. A scriptor részben követte ugyan a *Nádor-kódex*ben látott nagybetűs mondatkezdéseket, több megfelelést is találunk, de a központosítás elmaradt, miniálás sincs a kézirat levelein.

A POPULÁRIS ÉS AZ UDVARI KULTÚRA NYELVI NYOMAI

A *Lobkowicz*- és a *Bod-kódex* exempluma a gyorsan futó királylányról és Ippomenesről

A következő tanulmányban egy példának két másolatát mutatom be, egyik sem a Klarissza Névtelen munkája. A dolgozat csak tematikai vonatkozása miatt kapott helyet ebben a sorozatban.

A valamikor a XVI. század első évtizedében másolt *Bod-kódex*¹ teljes szövege egyezik a *Lobkowicz-kódex* megfelelő részével (265:1–342:3),² amely két elmélkedést tartalmaz. Az elsőnek, az *Embernek három fő ellensége vagy*on elnevezéssel számontartott traktátus utolsó exempluma az, amely ennek a fejezetnek a tárgya. A gyorsan futó királylány eszén túljáró legény példája sem a *Bod-kódex*ben (19:8–20:4), sem a *Lobkowicz-kódex*ben (307:1–308:23) nem kapott külön titulust.

A példa forrásaként Katona Lajos a *Gesta Romanorum* 60. történetét jelölte meg, amely Ovidius *Metamorphoses* X. könyvéből Atalanta és Hippomenész históriáját (560–707) mondja el rövidített formában. A forrás azonban nem lehetett a *Gesta Romanorum*, mert az exemplum attól számos részletben eltér.³

Mind a latin nyelvű exemplum szerkesztője, mind pedig a magyar példa fordítója ismeretlen.

Az exemplum szövege a *Bod-kódex*be 1510 körül kerülhetett,⁴ a *Lobkowicz-kódex* 1514-ben készült. A szövegelsőségre a későbbiekben mégis filológiai és

¹ A kódex kiadása: *Bod-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988!] (Régi Magyar Kódexek, 2).

² Vö. REMÉNYI Andrea, *Bevezetés*, in *Lobkowicz-kódex, 1514* (Régi Magyar Kódexek, 22), 44–35.

³ KATONA Lajos, *Ad Gesta Romanorum. Addenda et corrigenda*, EPhK, 24 (1900), 212–216, 213. Vö. PUSZTAI István, *Előszó*, in *Bod-kódex. XVI. század első negyede*, a bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987, 19.

⁴ A *Bod-kódex* sorsáról és szövegének keletkezési idejéről: LÁZS Sándor, *A Példák könyve és a Bod-kódex kapcsolata*, MKsz, 137 (2021), 285–296.

nem nyelvészeti megfontolásokkal keresem a választ, miközben legfőképpen azt vizsgálom, miért dolgozta át a szöveget az ismeretlen recenzens.

A másolatok viszonya

A *Bod-kódex* teljes korpusza – tehát két traktátusának fordítása is – azonos a *Lobkowicz-kódex* megfelelő részével (265:1–342:3), de a kéziratok szövege nem pontosan egyezik, a másolatok a szöveghiányok és -többletek alapján biztosan nem egymásról készültek.⁵ Vrabély Márk a teljes korpuszt elemezve arra jutott, hogy az eltérések nem a felületes másolás, hanem a mintapéldány és a másoló nyelvállapotának különbsége miatt keletkeztek. „A nyelvállapot indokot adhatott akár arra is, hogy bizonyos szövegeket revideáljanak, és javításnak rajta – ahogy ez egyáltalán nem kizárt a *BodK* esetében sem.”⁶ Az óvatos konklúzió felveti ugyan az átdolgozás lehetőségét, de nem szól a változtatások – a saját nyelvhasználat érvényesítésén kívüli – céljáról, illetve a recenziálás jelentőségéről.

Vrabély dolgozatában a változásokat a nyelvállapot különbségének tudta be, tehát annak, hogy a szerző és a recenzens saját nyelvi ízlésének megfelelően írta le a szövegeket, amelyeket a másoló nyelvállapota is önkéntelenül alakíthatott. E másolatok esetében kétségtelenül igaza van Vrabély Márknak, az átdolgozó egy esetet kivéve nem akart változtatni szövegének tartalmán, jelentésén. Az átdolgozás – a következőkben tárgyalandó exemplum kivételével – csupán stilisztikai szempontokat érvényesített. Ezek közé a szempontok közé tartozott az is, hogy a recenzens átdolgozása nyomán megváltozott a két kéziratrészt nyelvjárási tendenciája, ez a nyelvi ízlés következménye, azaz az előzményszöveg nyelvállapota megszüntetésének igényéből fakadt. A *Bod-kódex* máso-

⁵ PUSZTAI István, *Előszó*, in *Bod-kódex*, 10.

⁶ Vrabély Márk elvégezte a *Lobkowicz-* és a *Bod-kódex* másolatainak összehasonlítását: VRABÉLY Márk, „Embernek három fő ellensége vagon”. *A Bod- és a Lobkowicz-kódex két traktátusának vizsgálata*, in *tév / hit. Tévedések és tévesztések a régi irodalomban. Fiatalok konferenciája 2017*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 107–123, 121. [https://www.academia.edu/38564071/_Embernek_h%C3%A1rom_f%C5%91_ellens%C3%A9ge_vagon_A_Bod_%C3%A9s_a_Lobkowicz_k%C3%B3dex_k%C3%A9t_trakt%C3%A1tus%C3%A1nak_vizsg%C3%A1lata_Man_Has_Three_Principal_Enemies_The_Analysis_of_Two_Treatises_in_the_Lobkowicz_and_the_Bod_Codex_\(Letöltve: 2023. 04. 05.\)](https://www.academia.edu/38564071/_Embernek_h%C3%A1rom_f%C5%91_ellens%C3%A9ge_vagon_A_Bod_%C3%A9s_a_Lobkowicz_k%C3%B3dex_k%C3%A9t_trakt%C3%A1tus%C3%A1nak_vizsg%C3%A1lata_Man_Has_Three_Principal_Enemies_The_Analysis_of_Two_Treatises_in_the_Lobkowicz_and_the_Bod_Codex_(Letöltve: 2023. 04. 05.))

latában kisebb labiális többletet találunk, amely a *Lobkowicz-kódex*ében enyhe illabiális többletet mutat: *q tqløk ~ qtelek, elsq ~ else*.⁷

A recenzens – akinek munkáját elemezni fogom – csak a gyorsan futó királylány eszén túljáró legény példájában terjeszkedett túl a stilisztikai átalakításon.

Az exemplum forrása

Az exemplum forrásául Katona Lajos a *Gesta Romanorum* 60. epizódját jelölte meg, amely Ovidius *Metamorphoses* X. könyve Atalanta és Hippomenész mítoszának első felét dolgozta fel (560–707). Ezt az állítást később a kódex modern kiadásának közreadói nem fogadták el.⁸

A magyar példa elsődleges forrása egy, a *Metamorphoses* alapján megírt latin nyelvű történet volt, amelyet a *Gesta Romanorum* egyes részleteivel egészített ki az ismeretlen szerző. Az exemplum kompilált szövege – akárcsak az őt magába foglaló traktátusé – ismeretlen. Nem kizárt, hogy magyar szerző illesztette be feldolgozását egy kész latin szövegbe, de éppen ilyen hihető, hogy már készen találta az exemplumot. A magyar példa egyes motívumait nemcsak a *Gesta Romanorum*, hanem Gaius Iulius Hyginus (Kr. e. 60 körül – Kr. u. 4 után) CLXXXV. fabulája sem tartalmazza,⁹ de más feldolgozások sem.¹⁰ A legpontosabb azonosságot Ovidius Atalanta-feldolgozásával mutathatjuk ki, az exemplum gyakorlatilag a *Metamorphoses* kivonatolása, nemcsak

⁷ Az összevetésekben az idézés sorrendje itt és a továbbiakban *Bod-* ~ *Lobkowicz-kódex*. Az itt idézett helyek: 1:5 ~ 265:6, 1:6 ~ 265:7. A nyelvjárási átírás nem következetes, a *Lobkowicz-kódex* scriptora gyakran másolt ö-ző alakokat. Az is kitűnik, hogy a mintapéldány hangjelölése eltért az övékétől, az ö ~ ő hangot mindkét kézirat másolója alkalomszerűen *ew* betűkapcsolattal jelölte; a *Bod-kódex* másolója egyszer törölte is az ilyen alakot. *Lobkowicz-kódex*: *ffew* 265:1, *Bod-kódex*: *elsew* 1:6. A kezekre nem jellemző hangjelölés a szöveg elején van, amikor a másoló – vagy az átdolgozó – még nem tudja a saját hangjelölését automatikusan alkalmazni.

⁸ PUSZTAI István, *Előszó*, in *Bod-kódex*, 19.

⁹ *Higini Fabulae*, edidit Peter K. MARSHALL (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1993, 154–155. Hyginus az egyetlen, aki kimondja Venus nevét, de több kapcsolat nincs. Ő is prózában készített kivonatot Ovidiusból, de a történet végét is elmondja.

¹⁰ Ilyen feldolgozás például: JOHANNES DE GARLANDIA, *Integumenta Ovidii poemetto inedito del secolo XIII*, Hg. Fausto GHISALBERTI, Messina–Milano, 1933. Katona Lajos talált egy feldolgozást a *Scala coeli* 87b lapján (az 1480. évi ulmi kiadást használta). Ennek forrásául Ovidiust nevezi meg. Atalanta neve Taléntára torzult, a versenyfutó névtelen. A leányt futásában hátráltató tárgyak – mint az eredeti mondában –: három aranyalma. A tanulság viszont eltér: a három alma a gyönyört, a javakat és a tisztességet jelképezi. KATONA, *Ad Gesta Romanorum*, 213.

tartalmilag, hanem a latin kifejezések fordítása is megjelenik a magyar példában. Az összevetésben itt a *Bod-kódex* szövege áll a *Gesta Romanorum*¹¹ és Ovidiusé mellett:

Quidam rex erat, qui filiam unicam pulchram et gratiosam nomine Rosimundam habeat.	Vala regenten eĝ kiral’ / kinek vala eĝ zep haĵadon leaĵa /
GR 366:16–17	19:8–9
scitanti deus huic de coniuge ’coniuge’ dixit ’nil opus est, Atalanta, tibi: fuge coniugis usum.	ki az balwan istenektől feleletet vott vala / hoĝ mint hazassagra menne. ottan meg halna /
<i>Metamorphoses</i> , X. 564–565	19:9–10
territa sorte dei per opacas innuba silvas	Ki meg ĵeduen / mezőkön / es erdőkön ĵar vala /
<i>Metamorphoses</i> , X. 567	19:10–11
	es hazassagra nem meĝen vala / De miert hoĝ igen ĝors seren vala /
	19:11–12
condicione fugat, - „nec sum potiunda, nisi’ inquit ’victa prius cursu. pedibus contendite mecum: praemia veloci coniunx thalamique dabuntur, mors pretium tardis: ea lex certaminis esto.’	ezt zerze / hoĝ valaki, akarna, őtet. hozza vennye hazassag zerent / előzer hamarjat futna ő vele / es meg halladnaĵa / hozza menne / ha kedig a leaĵ halladna meg a legent.
<i>Metamorphoses</i> , X. 569–572	19:12–15
caput amitteret	tahat feĵet venneĵe /
GR 366:23	19:15–16
...et quotquot cum ea currebant, omnes deficiebant et capita amiserunt.	Es ezen keppen naĝ sok ifyü legeńek veztik vala el feĵeket miatta /
GR 366:24–25	19:16–17

¹¹ *Gesta Romanorum*, ed. Hermann OESTERLEY, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1872.

<p>invocat Hippomenes 'Cytherea,' que 'conprecior, ausis adsit' ait 'nostris et quos dedit, adiuvet ignes.'</p> <p><i>Metamorphoses</i>, X. 640–641</p>	<p>Luta eĝ ifyü vitez / <io nemes> Ipomenes newq / Ki akaruan ez zizet hozza vennie / mene eĝ balwan istenhez / kinek vala venus neue /</p> <p>19:17–19</p>
<p>hinc tria forte mea veniens decerpta ferebam aurea poma manu nullique videnda nisi ipsiHippomenen adii docuique, quis usus in illis.</p> <p><i>Metamorphoses</i>, X. 649–651</p>	<p>Ki ada neki harom arañ almat / es meg taneÿta mikeppen ÿarna ew vele.</p> <p>19:19–20</p>
<p>Ambo adinvicerem currebant, cito puella ad magnam partem ante eum currit.</p> <p>GR 367:1–3</p>	<p>El mene azert az Ipomenes vitez / es hamarÿat foga futnia az leanñal / Ki leg ottan el hallada a vitez /</p> <p>19:20–22</p>
<p>...tum denique de tribus unum fetibus arboreis proles Neptunia misit.</p> <p><i>Metamorphoses</i>, X. 664–665</p>	<p>Es a vitez ki veve kebelebql az eĝ arañ almat / es eleibe vete /</p> <p>19:22–23</p>
<p>obstipuit virgo nitidique cupidine pomi declinat cursus aurumque volubile tollit; praeterit Hippomenes...</p> <p><i>Metamorphoses</i>, X. 666–668</p>	<p>Oldalt fele lata az leañ az almat / vtanna futamek / meg oda iara / adddig elhallada a vitez.</p> <p>19:23–25</p>
	<p>Es mikoron el hallatta volna esmeg a leañ masodzer es vĝan tñn a vitez. harmadzor es /</p> <p>19:25–26</p>
<p>...adiei sublato pondera malo inpediique oneris pariter gravitate moraque, neve meus sermo cursu sit tardior ipso, praeterita est virgo: duxit sua praemia victor.</p> <p><i>Metamorphoses</i>, X. 677–680</p>	<p>Meg nehezeÿtek kediglen az leant az almak / es elhallada a vitez. Hozzaÿa veue / es meg tore q zizeseget.</p> <p>19:26–28</p>

<p>filia pulchra est anima ad dei similitudinem creata, que velociter in bonis operibus currit</p> <p>GR 367:25</p> <p>Abibas est diabolus, qui cum videret hominem superasse per opera misericordie, providet sibi de tribus cautelis...</p> <p>GR 367:31–33</p>	<p>Lelek zerent az ziz lean az lelek / ki igen gors a iokba / meglen tizta /</p> <p>Az Ipomenes vitez kediglen az őrđog / ki harom arań almaknak miatta ćall'a meg a lelket / Tudnia illik / Keulsegnek miatta / řqsuensegnek miatta / es paraznasagnak miatta / kikkel mind ez velag tell'es / Es ezen keppen meg zepłoseřti es meg tōri / ř zizesegenek tiztasagat / es hozza vezi pokolnak fenekere / holott kinozza őtet mind őrđkkōł őrđkke: Ez a vege /</p> <p>19:28–20:6</p>
---	--

A *Gesta Romanorum* semmiképpen sem lehet a példa forrása, abban más nevek szerepelnek. A királylány Rosimunda, és nem Atalanta, Hippomenész neve pedig Abibas, aki egy szegény sorsú ifjú, aki minden mindegy alapon próbál szerencsét a versenyfutáson. Mások a csábítás eszközei is: Abibas rózsakoszorúval, selyemővvel és selyemtarsollyal, amely egy „Aki velem játszik, nem telik be a játékkal” feliratú aranyozott labdát rejtett, hátráltatja a leány futását.¹²

A *Gesta Romanorum* a *Bod-* és a *Lobkowicz-kódex*szel ellentétben nem utal a mítosz elemeire, nem beszél az istenek adta tanácsról (hogy a lány ne menjen férjhez, mert az bajt hoz rá), nem említi a leány bujdosását, nem tud a Venustól kapott három aranyalmáról, és végül Hippomenész nevét sem ismeri. A magyar nyelvű példa a királylány nevén kívül mindezeket az Ovidiusnál szereplő elemeket tartalmazza. A tartalmi fordításban Ovidius elbeszélésének olyan részletei is felbukkannak, mint az, hogy a lány kitér a pályáról az almáért, vagy az, hogy súlyuk elnehezítette futását.¹³

¹² A magyar fordítás Boronkai Iván munkája. *Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések*, válogatta, fordította, a jegyzeteket összeállította BORONKAI IVÁN, utószó V. KOVÁCS SÁNDOR, Budapest, Magyar Helikon, 1965, 62. (*Providebat sibi de tribus cautelis, scilicet de serto rosarum, quia illa puelle appetunt, secundo de zona serica, quam puelle libenter optant, tercio de luculo serico et infra loculum pila quedam erat deaurata, super pillam descriptio talis: Qui mecum ludit, numquam de ludo saciabitur. Gesta Romanorum*, ed. Hermann OESTERLEY, 336:29–33.)

¹³ *Oldalt fele lata az leań az almat / vtanna futamek (19:23–24) obstipuit virgo nitidique cupidine pomi / declinat cursus (666–667). Ovidiusnál a harmadik dobás is így történik: iecit ab obliquo (675). Végül Meg nehezeřtek kediglen az leant az almak (19:26–27) [...] adieci sublato pondera malo / inpediique oneris pariter gravitate moraque (677–678).*

Közös a *Gesta Romanorum*ban és a magyar exemplumban az, hogy mindkét változat azonos ponton fejezi be az elbeszélést, egyik sem mondja el Atalanta és Hippomenész oroszlánvá változtatását. Ehelyett mindkét szövegben a versenyfutás díjának elnyerését a moralizáció, azaz a „lélek szerinti” értelmezés követi.

A tanulságoknak csak egyes részletei egyeznek, ami a csábítás eszközeinek különbözősége miatt érthető:

<i>Gesta Romanorum</i>	Magyar exemplum
A király Jézus Krisztus (<i>imperator est dominus noster Ihesus Christus 367:24</i>)	
A lány a lélek, amely serény a jóra, amíg tiszta (<i>filia pulchra est anima ad dei similitudine creata, que velociter in bonis operibus currit, quamdiu in puritate vite manet 367:25–26</i>)	az ziz lean az lelek / ki igen gors a iokba / meglén tizta / 19:28–29
Abibas az ördög (<i>Abibas est diabolus 367:31</i>)	Az Ipomenes vitez kediglen az qrdog 19:29–20:1
A rózsakoszorú a kevélység (<i>Sertum istud est superbia 367:33</i>)	három arán almának miatta çall’a meg a lelket / Tudnia illik / Keuelsegnek miatta / fõsuensegnek miatta / es paraznasagnak miatta / kikkel mind ez velag telles / Es ezen keppen meg zeplõseÿti es meg tõri / q zizesegenek tiztasagat 20:1–5
A selyemöv a bujaság (<i>Zona ... est luxuria 368:1</i>)	
A selyemtarsoyban lévõ labda a fõsvénység és nagyravágyás (<i>Pila in loculo sepius invenitur in cordibus nostris, scilicet avaritia, cupiditas 368:12–13</i>)	

A magyar értelmezés – még ha rövidebb is – lényegében azonos a *Gesta Romanorum* moralizációjával, kétségtelenül annak ismeretét jelzi.

Az elõzõeket összefoglalva megállapítható, hogy az exemplum szövege közvetlenül Ovidius elbeszélését követi, az erkölcsi értelmezés pedig belesimult a középkori hagyományba.¹⁴ Az Ovidius megénekelte mitológiai történet prózai átdolgozásainak ismerete a középkori Európában közönséges volt,¹⁵ magyar kéziratba való érkezése talán a latin traktátussal együtt történhetett.

¹⁴ A Katona Lajos által idézett *Scala coelibus* a kérõ szintén az ördög. A három alma a gyönyört, a javakat, a tisztességet jelképezi. A legfõbb eltérés az ismertetett moralizációktól az, hogy a leány kezéért az ördögöt jelentõ kérõvel egy másik verseng, de nem fut érte, s ez az Isten. KATONA, *Ad Gesta Romanorum*, 213.

¹⁵ Eva DEWES, *Freierprobe und Liebesäpfel. Der Mythos von Atalante und Hippomenes in der Kunst und seine interdisziplinäre Rezeption*, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 2011, 47–88.

Az exemplum átdolgozása

Az Európában nagy népszerűségnek örvendő, átdolgozások során átesett és gyakran ábrázolt Atalanta-történetnek a magyar irodalmi hagyományba jutásánál különösebb, hogy miközben a *Bod-* és a *Lobkowicz-kódex* teljes szövegében a nyelvi ízlés különbsége miatt – nyelvtani formák, néhány szóalak és nyelvjárás – végrehajtott változtatásokat találunk, az eddig vizsgált exemplumot – és csak ezt! – szociológiai és ideológiai okokból dolgozta át a recenzens. Az exemplum változataiban a populáris és az udvari (arisztokratikus) irodalom szóhasználatát¹⁶ láthatjuk egy kolostori kódexben: ami a *Bod-kódex*ben *leány*, az a *Lobkowicz-kódex*ben *szűz*, ami ott *ifjú legény*, az utóbbiban *ifjú hős* lesz, Hippomenészt következetesen *vitézként* emlegeti mind a fordító, mind a recenzens. Az átdolgozás jelentőségének megértéséhez viszonylag hosszú bevezetésre van szükség.

Sem a lovagi szerelem, az *amour courtois*, sem a *mine* ideológiáját, azok gyakorlatának lenyomatát pedig semmiképpen sem fedezhetjük föl az elbeszélésben,¹⁷ hanem csupán annak a lovagi kultúrának a szóhasználatát,¹⁸ amely elvált a valós társadalmi fejlődéstől, azaz a lovagság kialakulásától és lététől,¹⁹

¹⁶ Az irodalom kifejezés használata az exemplumok esetében megfelel Dante kritériumainak is, mely szerint az a *nichil aliud est quam fictio rethorica musicaque poita* (II. IV. 2.). A költészet „ugyanis semmi más, mint a képzelet alkotása, amely a retorika szabályait figyelembe veszi, és zeneiségen alapul”. *A nép nyelvén való ékesszólásról*, fordította MEZEY László, in *Dante összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, 1962 (Helikon Klasszikusok), 380–381.

¹⁷ Az udvari vagy lovagi szerelem ideológiája: ANDREAS CAPELLANUS, *A szerelemről*, fordította RAJNAVÖLGYI Géza, utószó KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2012. Hogy a Magyar Királyságban egyáltalán létezett-e ez az udvari kultúra, hogy mi volt a lényege, arról hosszas vita folyt. Leglényegesebb munkák: ZEMPLÉNYI Ferenc, *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 52–85; Uő, *A európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Budapest, Universitas Kiadó, 1988; KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988; SZÜCS Jenő, *Magyar és európai lovagi kultúra*, BUKSZ, 1989, 43–50; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982; BOGNÁR Péter, „Udvarló módra”. *A Horvát-kódex apácaregulájának az éneklésre vonatkozó szöveghelyéhez*, in *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, Reciti, 2015, 65–68. Különösen fontos a kérdés megértéséhez KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 11–161, valamint a könyv recenziója: VADAI István, *Párhuzamos életrajzok*, ItK, 119 (2015), 820–858, 837–838.

¹⁸ Vizkelety András írt hosszabban a lovagi kultúra terminus technicusairól: VIZKELETY András, *Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez*, ItK, 94 (1990), 520–528, 520–523.

¹⁹ Vö. Joachim BUMKE, *Höfische Kultur – Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, I–II, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1986. „A régebbi kutatás a lovagság keletkezését

attól függetlenül használták. Az európai lovagi ideológia – a Magyar Királyságra vonatkozóan pontosabb, ha inkább udvari arisztokratikus szemléletet mondunk – nem esett messze az egyházi és a kolostori kultúrától.²⁰ A magyar kolostori irodalom alkotói – többnyire szerzetesek, még ha maguk nem is nemesi környezetből származtak – egyházi környezetük, jogállásuk és klerikusi műveltségük révén az udvari kultúra népnyelvű közvetítőivé is váltak.²¹ Olvasóik, akik főnemesi udvarokból kerültek az apácakonventekbe, ezen az arisztokratikus kolostori irodalmon nevelődtek, és annak szóhasználatát is várták el. A kegyességi irodalom ugyan bőven tartalmazott tudományos – mindenekelőtt katekétikus – elemeket, de a neolatin szövegek fordításaiban a követésre buzdító, nevelő célzatú leírások, anekdotikus exemplumok már az emelkedett udvari kultúrát is közvetítették, írásban az egyház laikusainak, az apácáknak,²² szóbeliségében – prédikáció formájában – pedig a világiaknak.

Az udvari-lovagi ideának a XV. században – és később is – többnyire csak az elemeit vették át, főképpen a viselkedési normákat őrizték meg, amelyhez társult a megszólítások, megnevezések rendszere is. A lovagi-udvari társas érintkezés szokásai azok, amelyeket napjainkig őrzünk a középkori illemtanácsadók nyomán.²³ Ami ezenfelül átszűrődött ebből az eszmeiségből, az a szóhasználat volt. Az alig polgárosodott XVI. századi Magyar Királyságban ennek még lehetett talaja, vágyódás egy soha meg nem valósult, meg nem élt lovagi kultúra után, ami a kortárs német nyelvű kolostori irodalomban már említés szintjén sem merült föl.²⁴

tartotta a laikus kultúra kialakulása és az udvari költészet felvirágzása legfontosabb előfeltételének. Hogy ez a vélemény hamis volt, azt a lovagság középkori alapjairól és ismérveiről az utóbbi évtizedekben lefolytatott tudományos vita eredményeként leszögezhetjük. Abban pedig, hogy a lovagság miféle realitást jelentett, és azt hogyan kell interpretálnunk, nem alakult ki egyetértés.” Az idézett hely: I, 64; VIZKELETY András fordítása.

²⁰ A lovagi irodalom művelői maguk is klerikusok voltak. Vö. KŐSZEGHY, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, 49.

²¹ Természetesen nem a szigorúan vett egyházi tartalmakról van itt szó, hanem a novellisztikus exemplumokról, amelyek nem szórakoztatni, hanem tanítani akartak.

²² Kőszeghy Péter joggal kritizálta a Zemplényi által kialakított regisztereket: *udvari, liturgikus, vágáns, populáris és pré-courtois*. Ezek legfeljebb az irodalomtörténészek számára voltak elkülöníthetőek, de a valóságban összefonódva egymásba folynak. Vö. KŐSZEGHY, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, 49, 106. jegyzet.

²³ A *Höflichkeit, courtoisie, cortesa* fogalmáról és terjedéséről: KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 17–51. Lényegében azonos véleményen van Zemplényi Ferenc a már említett dolgozatában (*A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*).

²⁴ Feltűnő, hogy a főként patríciuslányokat befogadó nürnbergi domonkos kolostor apácáinak XV. és XVI. század fordulójáról származó kódexeiben lévő exemplumok egyikének sem

A lovagi szemlélet tovább éleseként a magyar nyelvű exemplumok gyakori szereplője volt a *vitéz*.²⁵ A példák latin forrásaiban egyszerűen azt olvassuk, *quidam miles*. A *miles* jelentése *Ritter*, *chevalier*, miközben a szóhoz – a *militare* ige révén – a ’szolgálat’ jelentés is tapad; „a 12. század végén a *miles* és a *ministerialis* szinonimaként fogható fel”.²⁶ A *miles* így vazallust, hűbérest, udvari embert is jelöl, de semmiképpen nem közkatonát.

A XV. század végi, XVI. század eleji magyar nyelvű exemplumokban a *vitéz* társadalmi helyzete többnyire tisztázatlan. Leginkább arra lehet következtetni, hogy egy lovagról szól az elbeszélés, mint például a *Székelyudvarhelyi kódex* ismeretlen forrású exempluma esetében: *néminemű pogány bölcs néminemű ifjú császárnak koporsójához méne, és ... nagy sírással ezt mondja vala: Ó nagyságos császár, [...] holott vannak az jobbágyurak és vitézők? Holott vannak az lovosoknak és gyalog fegyvereseknek seregi? Holott vannak a királyi zászlók? (276:2–277:4).*²⁷ A felsorolásból kiderül, hogy a *vitéz* itt az udvartartáshoz tartozó magasabb rangú ember, lovag, aki nem azonos az *equesszel*, a lovas katonával.²⁸ A magyar nyelvű példák *vitéz* szava többször jelenthet egyszerűen *milest*, katonát,²⁹ ám ha udvari környezetben találjuk, akkor a szón *lovagot* (az udvarhoz tartozó nemes katonát) kell értenünk, még akkor is, ha ez az intézmény a Magyar Királyságban csak elviekben létezett.³⁰

Egyszerűbb az értelmezés, ha *leányról*, illetve *szűzről* olvasunk egy exemplumban. A lány a nőnemű fiatal jelentés mellett valakinek a gyermekeként jelenik meg: *Némely vitéznek volt egy igen szépséges leánya* – kezdődik a történet a *Példák könyvében*.³¹ Ritkábban előforduló kifejezés a *szűz*; ami jelenthetett

szereplője lovag (*Ritter*). Dieter MEYER, *Exempla aus der Bibliothek des Katharinenklosters zu Nürnberg*, Erlangen, 1972/73 (szakdolgozat, gépirat).

²⁵ A vizsgálathoz felhasználtam az egyelőre hiányos Régi Magyar Exemplum-adatbázist (szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, főmunkatárs VRABÉLY Márk): <http://sermones.elte.hu/exemplum-adatbazis/> (Letöltve: 2023. 05. 15.), valamint a *Példák könyve* exemplumait (*Példák könyve, 1510*, hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyz., bev. és sajtó alá rend. BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 4).

²⁶ VIZKELETY, *Megjegyzések*, 521.

²⁷ A *lovagos vitéz* kifejezés a *Winkler-kódexből* is ismert (*lovagos vitezok ees gyalogok* 200:5).

²⁸ A forrást nem ismerjük. Vö. WALDAPFEL József, *A Székelyudvarhelyi kódex, ItK*, 50 (1940), 242–258, 356–367, 361.

²⁹ Katona értelemben *Példák könyve, 1510*, 116, 121, 156; ezek a kiadás lapszámjai voltak, a továbbiakban a kódexekre hivatkozva adom meg a lapszámokat: *Margit legenda*: 181–184, *Lázár-kódex*: 92–106, *Debreceni Kódex*: 24–26, *Bod-kódex*: 31–36.

³⁰ Lovagként azonosíthatjuk a szövegösszefüggésből: *Vala egy vitéz Károly király ideiben* (612b).

³¹ *Legitur, quod quidam miles habuit filiam pulcherrimam... Példák könyve, 1510*, 116–117 és 184. A *Margit-legendában* is számos ilyen hely van: 114:3, 114:24, 207:3, 224:18.

érintetlen lánygyermeket, hajadont³² – de lehetett fiatal férfi is³³ –, a szó más-
kor apáca³⁴ vagy szent³⁵ jelentésben állt.

Az Atalanta és Hippomenész története alapján írt exemplum szereplői A *Gesta Romanorum*-ban – amelyről tudjuk már, hogy nem lehetett forrása a magyar példának, ám amelyet az exemplum összeállítója mégis ismert – csak Rosimundaként vagy leányként (*puella*) emlegeti a királylányt. Az exemplum alapszövegének tekintett Ovidius *Metamorphoses*-ének szereplője Atalanta, akit *virgónak* mond a költő, illetőleg Hippomenész, akit, ha nem nevén nevez, akkor a mondabéli elbeszélésnek megfelelően Megara hősnének mond (*Megaraeius heros*, X. 659), és akire máshol egyszerűen *iuvenisként* utal.

A *Bod-kódex*-ben az exemplum szereplői a *király*, a *leánya*, néhány *legény* és *Hippomenész*, aki ebben a kéziratban *vitéz*, azaz lovag értelemben vett katona – egyedül az ő megnevezése nem illeszkedik az ovidiusi mondáéhoz.

A *Lobkowitz-kódex*-ben olvasható exemplumváltozat átdolgozás eredménye, a recenzens a versengő „legény”-ből „vitéz”-t kreált, a „leány”-t pedig „szűz”-ként aposztrofálta.

<i>Bod-kódex</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
kiral' ... hajadon leaña 19:8–9	kiralj' ... haiadon leania 307:2–3
a leañ 19:15	aleanj' 307:14
a legent 19:15	a vitezt 307:14
ifju legenek 19:16	yffyw hossek 307:16
eg ifju vitez, <io nemes> Ipomenes newo 19:17–18	egy yffyw vitez yponenes newew 307:17–18
ez zizet 19:18	ezyzet 307:18
az Ipomenes vitez 19:21	az yponenes viteez 307:23
az leañal, 19:22	azyzel 308:1
a vitezt 19:22	a vitezt 308:2
a vitez 19:22	avitez 308:2
az leañ 19:23–24	azyz 308:4
a vitez 19:25	a vitez 308:6
el hallatta volna esmeg a leañ . masodzer es vgan tgn a vitez. 19:25–26	esmet el halatta volna azyz / massodzer ees vgyan ten avitez /308:6–8

³² *Kazinczy-kódex*, 26:2, 112:18.

³³ *Kazinczy-kódex*, 25:18.

³⁴ *Margit-legenda*, 112:18, *Érdy-kódex*, 619^b.

³⁵ Mária: *Kazinczy-kódex*, 26:18. Szentek: *Lázár-kódex*, 85:5.

<i>Bod-kódex</i>	<i>Lobkowitz-kódex</i>
Meg nehezeýtek kediglen az leant az almak, es el hallada a vitez 19:26–27	meg nehezeýtek kegýglen az almak azýzet es ezenkepen el hallada avitez 308:8–10
Moralizáció	
az ziz lean 19:28	azýz leany 308:12
Az Ipomenes vitez 19:29	Az ýpomenes vitez 308:14

A meg nem nevezett Atalanta a *Bod-kódex*ben még egyszerően „leány”, csak egyszer szerepel hajadon jelentésben szűzként, míg a *Lobkowitz-kódex*ben a bevezetést kivéve folyamatosan „szűz”-ként emlegették.

Helyreállt volna a rend, amikor a *Bod-kódex*béli szokatlan – bár pontos – fordítást javította volna a recenzens? Vagy az ismeretlen szerzetes, aki a *Bod-kódex*be jutott traktátust fordította, nem ismerte volna a hagyományos szókincset, megnevezéseket? Aligha. A *Bod-kódex*béli, a világot elől szép, hátul csúf asszonyként bemutató exemplum (6:6–30) a történetet ugyanis a megszokott hagyományt követve *Vala ég vitez* kezdettel mondja el, ami a feltételezett latin forrásnak is megfelel.³⁶ A fordító tehát birtokában volt a megfelelő kifejezéseknek, miként a másik példából is kiderül: *Vala ég nemes ember* (27:18). A fordító tehát szándékosan, a kikövetkeztetett latin mintának megfelelően írt *leányt*, *legényt*.

A *Lobkowitz-kódex* recenzense ezt bírálta felül.

Tudnunk kell, hogy a *Lobkowitz-kódex* – anyanyelvű kolostori kódexek között ritka szépségű kivitelezése alapján állítjuk ezt³⁷ – egy klarissza fejedelemasszony számára készült, aki a dolgok rendje szerint bizonyára nemesi származású volt. A kéziratban lévő szövegeknek is az ő ízléséhez kellett igazodniuk; láttuk azt is, hogy számára műegésznek számító Kempis- és Bonaventura-fordítást állítottak össze.

A recenzens iparkodott a megrendelő arisztokratikus elvárásának megfelelni. Kötötte ugyan az elbeszélés, de adott volt a királylány udvari környezete, a szereplőket szóhasználatával arisztokratikussá tehetta, a történetet kiemelte a legények köznépi világából. A *iuvenis* jelentésének ugyan megfelel a magyar *legény*, ám ez a szó még nem jelent vitézt. A versengő legények közt azonban nem lehet akárki a győztes. Hippomenész, a megarai hős a futópályán *miles* lesz – a fordító már a *Bod-kódex*ben is „vitéz”-nek mondta! –, akit maga Ve-

³⁶ *Quidam miles multum dilexit seculum... Gesta Romanorum*, i. k. (202, app. 6), 614.

³⁷ TIMÁR Kámán, *Magyar kódexcsaládok*, ItK, 37 (1927), 66; REMÉNYI Andrea, *Bevezetés*, in *Lobkowitz-kódex*, 1514, 16–17.

nus, a szerelem istennője segít, hogy elnyerje a díjat. Hippomenész legyőzi Atalantát, *Hozzajya veue / es meg tőre o zizeseget* (19:27–28).

A kolostori kódexek közvetítette kultúrában és ideológiában ez meglehetősen frivol befejezés, nem is tudok más példát hozni hasonló végkifejletre. A durvának ható fordulaton nem segít a moralizáció sem, hogy a világ csábításait a szűz leány lábai elé vető vitéz maga az ördög, a szüzesség „megtörése” nem illik az exemplumhoz.³⁸ Amihez ez a befejezés illeszkedik, az nem más, mint az udvari-lovagi szerelem magyarországi elbeszélése. Ponciánus históriájának egyik epizódja – amelyet udvari szelleműnek tartanak, és hőse természetesen egy vitéz – így végződik: „Monda az asszony ne legyen az, hogy az én királyom alatt ilyen nagy bűnt tennék, monda az vitéz, ha énnekem nem engedsz által ütlek ezennel az én törömmel, és meg öllek. Az asszony hogy ezt hallá kételen lőn vele hálni és engede neki, mely dolog meg levén az vitéz dolgára mene...”.³⁹

Atalanta és Hippomenész mondájának a középkorban feldolgozott történetei – és így ez az exemplum is – az udvari kultúra egyik produktuma volt. Burgundi Johanna (1292–1330) – V. Fülöp (1293–1322) későbbi felesége – számára fordították le Ovidius *Metamorphoses*-ét franciára. Az *Ovide moralisé* (1316 és 1328 között)⁴⁰ XIV. század második felében készült kézírataiban az udvari megrendelőik igényeinek megfelelően egyre gyakoribbak lettek a szövegek közt az Atalanta-mítosz miniatúrái. A képzeletet felgyújtó história – feltehetően az *Ovide moralisé* ismertségének köszönhetően – bekerült *LEpistre Othéa* (*A bölcsesség könyve*) című munkába.⁴¹ Szerzője, Christine de Pisan (1364? – 1429) a könyvgyűjtő Bölcs Károly (Charles le Sage, 1338–1380) udvarában élt velencei származású, Bolognában tanult, franciául alkotó író nő munkáját sok díszes kéziratba másolták.⁴² Két, 1460 körül készült kézirat illusztrációi a futóversenyt udvari környezetbe helyezik, hőseit is a korabeli arisztokrácia viseletébe öltöztetik: az Atalanta-mítosz e megváltozott kontextusa „a mitológia és az antik történet segítségével tanítja a helyes lovagi magatartást”.⁴³

³⁸ *Abibas [...] eam in uxorem obtinuit*, 367:23.

³⁹ *Ponciánus históriáját* (Bécs, 1573) idézi: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Régi magyar irodalom és európai közköltészet*, ItK, 96 (1992), 554–568, 560. Az idézetben nem változtattam a központozáson.

⁴⁰ *Ovide moralise*, Kommentierte Edition von Buch X nach der Handschrift Rouen, Bibl. Mun., O.4, ed. Lisa ŠUMSKI, Berlin, De Gruyter, 2021 (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, Band 412).

⁴¹ CHRISTINE DE PISAN, *Epistre Othea*, éd. critique par Gabriella PARUSSA, Genève, Droz, 1999.

⁴² DEWES, *Freierprobe und Liebesäpfel*, 50–51.

⁴³ DEWES, *Freierprobe und Liebesäpfel*, 51, 179/14, 181/15. Az egyik kézirat Erlangenbe került: CHRISTINE DE PISAN, *L'Epistre d'Othéa*, Farbmikrofiche-Edition der Handschrift

Az előbb bemutatott minták legfeljebb közvetett előzmények lehetnek, ismeretüket nem feltételezhetjük az óbudai kolostorban, ahol a két magyar kézirat, a *Bod-* és a *Lobkowicz-kódex* keletkezett. Valószínűbb, hogy Atalanta és Hippomenész története elmesélésének módját inkább egy ősnymtatvány fametszete befolyásolta, ahol ugyan nem talpíg páncélban, de mellvértben látjuk a hőst,⁴⁴ lovagi öltözetben tehát. Az exemplum szövegének forrását itt – tehát sem az illusztrációban, sem a hozzá tartozó elbeszélésben – nem találjuk meg, nemcsak mert olasz nyelvű, hanem mert vaskos félrefordítások vannak benne, amelyek a magyar exemplumban nincsenek.

Mindezekkel a bemutatott művekkel nem forrást kerestem – mert az maga az ovidiusi költemény –, hanem azt kívántam bemutatni, hogy mennyire az európai köztudat részévé, méghozzá a lovagi-udvari kultúra részévé vált az Atalanta-mítosz. A történet lovagi értelmezése a XVI. század derekán is tovább élt. Atalanta és Hippomenész versenyfutása egy 1553-as kiadványban már lándzsával felszerelkezett páncélos királyi sereg előtt zajlik, a versenyfutók korabeli ruhát viselnek.⁴⁵

Az elsőség kérdése

A *Bod-kódex* és a *Lobkowicz-kódex* párhuzamos szövegét nem másolhatták egymásról, ahhoz túl nagyok a hiányok hol egyik, hol másik kéziratban.⁴⁶ A legutóbbi kutatásokból kiderült, hogy a *Bod-kódex* már az 1510-es évek környékén elkészült, szövegének részleteit a domonkos *Példák könyvébe* másolták,⁴⁷ feltehetőleg ez a kézirat őrzi a korábbi változatot. Lássuk, így van-e.

A két kódex főként stilisztikai szempontból tér el egymástól, de nem tudjuk, melyik szöveg az eredeti, nincs harmadik másolat, amely segítene ezt megállapítani. A *Bod-kódex* stílusa valamivel jobb, helyesírása következetesebb, ez azt sugallja, az a későbbi, és a *Lobkowicz-kódex* őrizte meg az eredeti fordítást. Ennek viszont ellentmond, hogy a bemutatott exemplum szövege a *Bod-kódex*ben

Erlangen-Nürnberg, Universitätsbibliothek, Ms. 2361: Einführung zu Christines ‚Buch der Weisheit‘ von Helga LENGENFELDER, München, 1996 (Codices illuminati medii aevi, 31).

⁴⁴ Ovidio *Metamorphoseos vulgare*, Giovanni BONSIGNORI, Venezia, 1497. A nyomtatvány fametszet: DEWES, *Freierprobe und Liebesäpfel*, 197–198/30.

⁴⁵ Lodovico DOLCE, *Le transformationi*, Venezia, 1553. A nyomtatvány fametszete: DEWES, *Freierprobe und Liebesäpfel*, 223–224/56.

⁴⁶ VRABÉLY, „Embernek három fő ellensége vagyok”, 117–120.

⁴⁷ LÁZS, *A Példák könyve és a Bod-kódex*, 285–296.

népies hangvétellő, csak a *Lobkowicz-kódex*ben találunk udvari szempontok szerint átdolgozott változatot, szavait kicserélték.

A *Bod-kódex* egyik hibája is azt sejteti, hogy ebben a kéziratban található az exemplum eredeti változata. A másoló a számára ismeretlen „Ipomenes” név helyett *io nemes*-t olvasott, majd tévedését észrevéve kihúzta azt. Értelmezése a szöveggörnyezet alapján logikus volt: *nağ sok ifÿu legeñek veztik vala el feÿeket miatta / Iuta eğ ifÿu vitez / <io nemes> Ipomenes newo*, egy vitez csak nemes lehetett.

A *Bod-kódex* recenzense átalakította a szöveget. A *Bod-kódex*ben még ez áll: *nağ sok ifÿu legeñek*, a *Lobkowicz-kódex*ben pedig már a recenzeált változatot olvassuk: *nagÿ sook ÿffÿw hoşsek* (307:15–16). A „hös” ma ’heros’ vagy ’iuvenis’ értelemben állna, létezett azonban a régiségben – legalábbis a *Magyar nyelvtörténeti szótár* szerint – ’procus’ és ’sponsus’ jelentése is.⁴⁸ A javítás így már tökéletes értelmű szöveget ad: ’nagy sok ifjú kérők’ és megszünteti a tautológiát, amelyet a *Bod-kódex*ben láttunk. A szó eredetét Ovidiusnál találjuk meg: *illa quidem inmitis, sed (tanta potentia formae est) / venit ad hanc legem temeraria turba procorum*,⁴⁹ innen a magyar megoldás.

Valószínűtlen, hogy a lovagi eszmény szellemében készült és átgondolt szöveget banalizált volna az átdolgozó. A sorrend fordított lehetett: egy egyszerű szöveget emelt magasabb szintre és javította a *Lobkowicz-kódex* e példájának recenzense.

⁴⁸ *Magyar nyelvtörténeti szótár*, I, 1509.

⁴⁹ „Bósz ez a feltétel, de (a szépség oly nagy erővel / bír) sok tébolyodott kérő vállalta e törvényt.” PUBLIUS OVIDIUS NASO, *Átváltozások*, fordította DEVECSERI Gábor, Budapest, Helikon Kiadó, 1975, X, 573–574.

SZÖVEGKULTÚRA A MAGYAR APÁCAKOLOSTOROKBAN

Mezey László 1978-ban nagy hatású tanulmányában számba vette, mekkora lehetett a középkor végi kódexállomány a Magyar Királyságban.¹ A becslés alapjául külföldi minták és egy feltételezett, ideális állapot szolgáltak. A kiváló mediavista úgy számolt, hogy az ország területén mintegy 45 000, főként latin nyelvű – nem feltétlenül itt keletkezett, ám magyar földön használt – kódex volt. Mezey László ebbe az adatba az anyanyelvű kódexeket is beszámította, de a magyar nyelvű kéziratos könyvek egykori mennyiségéről – az akkor még kevésbé ismert összehasonlítható adatok híján – feltételezéseket sem próbált megfogalmazni. A latin nyelvű töredékek vizsgálatának eredményei folyamatosan jelennek meg.²

¹ MEZEY László, *Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, MTA I. Oszt. Közleményei, 30 (1978), 65–90.

² *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, recensuit Ladislaus MEZEY cum sociis in opere Adriana FODOR, Editha MADAS, Tünde WEHLI, Iosepho TÖRÖK, Paulo TIMKOVICS, Gabriele SARBAK, Zoltano FALVY, Petro ERDŐ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae, I/1); *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis*, recensuit Ladislaus MEZEY cum sociis in opere Adriana FODOR, Editha MADAS, Gabriele SARBAK, Tünde WEHLI, Iuditha LAUF-NOBILIS, Catharina FÜLEP, Ladislao VESZPRÉMY, Walter PASS, Petro ERDŐ, Clara BOROSS. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989 (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae, I/2); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András VIZKELETY unter Mitwirkung von Péter ERDŐ, Katalin FÜLEP, Judit LAUF-NOBILIS, Edit MADAS, Gábor SARBAK, Janka SZENDREI, László VESZPRÉMY, Tünde WEHLI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, II); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, Hrsg. von András VIZKELETY unter Mitwirkung von Péter ERDŐ, Katalin FÜLEP, Judit LAUF-NOBILIS, Edit MADAS, Gábor SARBAK, Janka SZENDREI, László VESZPRÉMY, Budapest, Balassi Kiadó, 1998 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, III); VIZKELETY András, *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im 'Löwener Kodex'*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, IV); *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, Hrsg. von Edit MADAS in Verbindung mit Judith LAUF, Gábor SARBAK, András VIZKELETY, unter Mitwirkung von Katalin FÜLEP, Janka SZENDREI, Tünde WEHLI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, V); *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi Nationalbibliothek (Cod. Lat. 450–556)*, Hrsg. von

A ránk maradt 48 magyar nyelvű kódex jelentős hányadát képezheti azoknak a középkor végi, anyanyelvű kéziratok könyveknek, amelyek a XVI. század elején az apácakolostorokban, illetőleg igen kis részben magánkézben voltak. A kolostori népnyelvű kéziratok egy kisebb hányada a XVI. század első felében, a törökidőkor, illetőleg a törökök előli menekülés idején, majd a XVIII. század végi jozefinista abolíciókor semmisülhetett meg. A külföldi kolostori könyvtárak népnyelvű kódexállományára alapozva sem lehet vállalkozni arra, hogy megbecsüljük, hány magyar nyelvű kéziratot és – főleg – hány művet őrzött a XVI. század elején egy-egy apácakonvent könyvtára a Magyar Királyságban. A külföldi példák is azt mutatják, hogy a koldulórendek reformkolostorainak apácaközösségei – amely szerzetesrendek magyarországi konventjeinek köszönhetjük anyanyelvű kódexeink többségét – nem egyformán gyarapították könyvtárukat.³

Néhány magyar nyelvű kézirat segítségével mégis következtethetünk, ha nem is a középkor végi kolostorok anyanyelvű könyvtárainak nagyságára, hanem a XVI. század elejének szövegalkotási szokásaira, irodalmi intézményrendszerére, az irodalmi működésre. Rendkívüli forrásanyag áll ehhez rendelkezésünkre: a magyar nyelvű kolostori kódexek néhány szövegének kétszeres másolata, olykor recenziója. Ezeknek a szövegeknek az összehasonlítása és elemzése egyedülálló lehetőséget kínált arra, hogy – közvetlen elméleti források híján is⁴ – felfedjük, miképpen gondolkodtak a szövegeket latinról magyarra átültető szerzők a fordításokról, a latin és népnyelvű irodalmi művekről. A szövegahagyomány-történeti módszer és a szituációanalízis segítségével betekintést kaptunk abba, hogy miképpen használták föl, kik és miért módosítottak egy szöveget.⁵

András VIZKELETY, Budapest, Akadémiai Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, VI).

³ Erről Marie-Luise EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004, 277–286.

⁴ „[...] a magyar nyelvű irodalom műveléséhez alkalmazott rendszeres retorikát, poétikát és verstant a XVII. század előtt írni sem próbáltak, s az ilyen tárgyú egyes megjegyzések sora is csak Sylvester Jánossal kezdődik.” TARNAI, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 227. Könyve utolsó fejezetében (*A magyar nyelv a latinság iskolájában*) Tarnai Andor összegyűjtötte a szakirodalom addigi kísérleteit az irodalmi gondolkodás kimutatására, a továbbiakban maga is kereste az egyes műfajok frazeológiáját, hogy a közös elemek segítségével bemutassa a középkori anyanyelvű alkotók tudatos, valamiféle szabályt követő irodalmi tevékenységét. 227–327.

⁵ A hiányos szövegahagyomány miatt a magyar vizsgálat csak részleges lehet; a módszer alkalmazásáról a későbbiekben lesz szó. A szövegvizsgálati módszerről és a körülötte folyó vitáról: Werner WILLIAMS-KRAPP, *Die Überlieferungsgeschichtliche Methode. Rückblick und Ausblick*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 25 (2000), 1–21.

Korábbi munkáimban rávilágítottam, hogy a Magyar Királyság apácakolostoraiban – az európai fejleményekhez képest meglehetősen késéssel – a nagyobb arányú írásos, népnyelvű szövegprodukciónak a XIV. század végén kezdődött szerzetesi reform folyamán indult meg.⁶ Bár oklevelek tudósítanak a szerzetesi megújulás megindulásáról, sőt a vele szembeni ellenállásról, majd a későbbiekben értesülünk a reform eseményeiről is,⁷ de a kolostorok napi működéséről – így irodalmi tevékenységéről, az anyanyelvű kódexek keletkezésének okáról – nem rendelkezünk közvetlen információval.

A Magyar Királyságban az obszervanciátörökvések keretében készültek el azok a népnyelvű fordítások és önálló művek, amelyeket ma is ismerünk. Ezek a vulgáris nyelvű munkák elsősorban a kolostori pasztorációt segítették. A lefordítandó – vagy már lefordított – szövegeket, azaz a kolostori közösség olvasmányait a lelkivezetők választották ki, ez az anyanyelvű irodalom határozta meg a konventek követte spirituális irányt.⁸

Azonos szövegek a klarisszák és a domonkos apácák könyvtáraiban

A megreformált, azaz az obszervanciát elfogadó konventek olvasmányokkal is kisegítették egymást. Szövegközösség (*textual community*) jött létre a különböző rendekhez tartozó reformkolostorok között.⁹ A népnyelvre fordított szövegek átadása a délnémet domonkos nővérek körében is általános volt; a rendi fegyelmet már bevezető konventek iparkodtak népnyelvű fordításokkal ellátni a testvérközösségeket, kéziratokat adtak át másolásra. A szövegáramlás – a vulgáris nyelvű legendairódalom szöveghagyományai bizonyítják – a meg-

⁶ Véleményemet a német irodalmi fejlődés nyomán alakítottam ki, és figyelembe vettem HORVÁTH János (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 111–125) máig érvényes elképzeléseit. Lászs, *Apácaműveltség*, 85–94.

⁷ HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 102–111; IMPLÓM Lajos, *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*, sajtó alá rendezte DRIMMER László és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, 645–682.

⁸ A XV. és a XVI. század fordulójáról nem rendelkezünk a magyar nővérek és a laikus szerzetesek lelkigondozásáról feljegyzésekkel. Ismereteinket a hazai kolostori spirituális nevelésről részben korábbról – például a Margit-legenda leírásaiból –, illetőleg külföldi példákban nyerhetjük.

⁹ A kifejezésről: MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon. Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, doktori disszertáció (kézirat), Budapest–Bécs, 2020, 13–15.

reformált domonkos, ferences, ciszterci és bencés szerzetesi közösségek között folyamatos volt.¹⁰

A Jagelló-kori Magyar Királyság politikai nehézségei ellenére a kolostorokban nem szakadt meg a törekvés az obszervanciára, mi több, a világiak hitéletére is gondot fordított a klérus.¹¹ A mohácsi vész után – mindenekelőtt a szerzetesek körében – megváltoztak a lelkigondozás lehetőségei. A domonkosok budai Szent Miklósról nevezett kolostora kiürült, a szigeti nővérek gondozását a mariánus ferencesek vehették át.¹² Ennek szembetűnő jele, hogy a domonkos spiritualitástól elütő ferences lelkiségre valló¹³ szövegek is kerültek a szigeti könyvtár kódexeibe.

A szigeti domonkos apácáknak másolásra átadott ferences szövegek

A szövegcsere a klarisszák és a szigeti domonkos apácák scriptoriuma között egyirányú volt, a megmaradt kéziratok tanúsága szerint csak ferences szövegeket adtak át, domonkos eredetűeket nem kértek és nem küldtek az óbudai nővérek monostorába. Ennek oka az lehetett, hogy a ferences lelkigondozók nem ismerték a domonkos nővérek könyvtárának népnyelvű kódexeit, és ha olvashatták is őket, nem bíztak meg az ismeretlen fordításokban.

Az a feltételezés, hogy akár a különböző helyen fekvő kolostorokban közvetlenül egy másik kéziratot könyvből másoltak szövegeket,¹⁴ általánosságban nem állja meg a helyét. Van ugyan példa erre dél-németországi apácakolostorokban, de abban az esetben a teljes korpuszt leírta a scriptor könyvtárak számára, nem

¹⁰ Werner WILLIAMS-KRAPP, *Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert*, Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft, 4 (1986/87), 41–51; EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 249–273.

¹¹ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1940.

¹² Erről hosszabban: LÁZS, *Apácaműveltség*, 48; EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 50.

¹³ A két spiritualitás különbségéről: DEÁK Viktória Hedvig, *A ferences és domonkos lelkiség összehasonlítása a korai rendtörténet alapján*, in *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, PPKÉ BTK–METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 1/1–2), 63–77.

¹⁴ Feltételezték, hogy a *Guary-kódex*ről másolták a *Nádor-kódex* szövegét (SZABÓ Dénes, *Bevezetés*, in *Guary-kódex* [Codices Hungarici, III], IX.), vagy hogy a *Nádor-kódex* közvetlen forrása lehetett a *Debreceni kódex*nek, vö. MADAS-REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni Kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 14.

csak egy kiemelt szakaszt.¹⁵ Egy apácakönyvtár csak akkor tudott hosszabb időre lemondani egy-egy könyvéről, ha bőségében volt az olvasmányoknak. A Magyar Királyság apácamonostoraira nem ez volt a jellemző.

Annak nincs nyoma, hogy az óbudai klarisszakonvent lelkivezetői teljes kódexeket adtak volna át másolásra a szigeti domonkos nővéreknek. Nincs azonos tartalmú, pontosan másolt kéziratos könyvünk a két apácakönyvtár fennmaradt darabjai között.¹⁶ A szövegek áramlását újabb másolatok, a két női kolostor lelkigondozását ellátó szerzetesek papírlapokra leírt, majd másolásra átadott viszonylag rövid szövegei biztosították.

Ami a másolatok – például az Adorján-legenda – alapján kikövetkeztethető, hogy a ferencesek gondozták a szövegeket. Nem egyszerűen lemásolták, hanem – az Adorján-legenda esetében a *Legenda aurea* alapján – ellenőrizték és javították azt. Ezt nem tekinthetjük vetélkedésnek. A jobb, tisztább és így használhatóbb szöveg létrehozása érdekében dolgozták át a szöveget, ez az eljárás a mai értelemben vett filológiai munka, szöveggondozás.

Kétszeres másolatok az óbudai klarisszák kódexeiben

Furcsának tetszik, hogy egy apácakolostor könyvtárban kétszeres népnyelvű másolatok találhatóak. A kéziratok ugyanis elvileg közösségi használatra, a konvent előtti felolvasásra készültek.

A *Debreceni kódex* több kétszer leírt szövegnek az egyikét tartalmazza. Ez kétséget támaszt használati helyéről. Karácsonyi János a sárospataki klarisszákénak tartja,¹⁷ Timár Kálmán viszont az óbudai kolostorhoz tartozónak mondja;¹⁸ ezt fogadja el a kódex modern kiadásában Madas Edit és Reményi Andrea is.¹⁹ De rögtön megfogalmazzák kétségeiket is: „Nyelvemlék kódexeink fordítói, másolói és a megrendelők vagy címzettek általában nem azonos személyek. A fordítók szerzetesek voltak, a másolók jelen esetben lehetnek apácák is, a címzettek minden bizonnyal apácák. Az azonban biztos, hogy egy művet kétszer ugyanannak a címzettnek nem másolt le valaki, a Nádor-, a Lobkowitz- és a Nagyszombati Kódexben viszont több azonos kéztől származó azonos

¹⁵ EHRENSCHWENDTNER, *Die Bildung der Dominikanerinnen*, 287–292.

¹⁶ A töredékes *Simor-kódex* lehet kivétel, amely a domonkos *Virginia-kódex*szel egyezik. A szöveg rövidsége miatt azonban nem lehet biztosat mondani a kérdéstől.

¹⁷ KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest, 1924, 597–598.

¹⁸ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexsaládok*, ItK, 37 (1927), 65–66.

¹⁹ MADAS-REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni Kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 11.

szöveg olvasható. Nem valószínű, hogy a három kódexet egyszerre egy helyen használták, mint ahogy ezt Timár állítja.²⁰ Összefoglalva: a kiadók úgy vélik, a három kódex – sőt a szóban forgó negyedik, a *Debreceni kódex* – valószínűleg nem lehetett ugyanabban a kolostorban, mert azonos szövegek vannak bennük.

Pedig a jelenség önmagában nem is kirívó.

A nürnbergi domonkos apácák Szent Katalin-monostorának könyvtárában számos művet másoltak le többször is. Köztük volt a Heinrich von Langensteinnek (1325 körül – 1397) tulajdonított *Erkanttüß der Sünd* (A bűn felismerése) címet viselő munka,²¹ Eberhard Mardach (1390 körül – 1430 körül) *Brief eines Beichtvaters an sein geistliches Kind* (Egy gyóntatóatyja levele lelki gyermekéhez),²² Heinrich von St. Gallen (1350 körül – 1397 után) devóciós passiója (*Passionstraktat*),²³ Mönch von Heilsbronn (aki a XIV. században alkotott) *Buch der 6 Namen des Fronleichnams* (Könyv az Oltáriszentség hat nevééről) traktátusa.²⁴ A szövegek egy része ajándékként került a könyvtárba, néhány példányt a beöltöző patriciuslányok vittek magukkal, ezeket halálukig birtokolhatták, csak aztán tették őket a közös polcokra, de sok kéziratot maguk másoltak többször, nyilván nem mindig tudták követni a növekedést.²⁵

A Magyar Királyság apácakönyvtárainak példányszáma kisebb volt a nürnberginél, nehezen zavarhatta volna meg a scriptoriumi munkát a hirtelen gyarapodás. Ráadásul a kétszeres másolatok egy szűk időközre esnek, arra az időszakra, amikor a Klarissza Névtelen tevékenykedett; néhány éven belül ő írt le több szöveget kétszer is, tehát tisztában kellett lennie azzal, hogy azok már készen vannak.

A Magyar Királyság apácakolostoraiban a XVI. század elején már feltétlen folyt anyanyelvű közösségi olvasás, amely a konvent spiritualitását határozta meg. Ilyen kézirat lehetett a tekintélyes méretű *Nádor-* és a *Nagyszombati kódex*, ezekből a közösségnek olvastak föl. A két említett kézirat tartalma olyan tanításokat fogalmaz meg, amelyeket a konvent minden tagjának el kellett sajátítania. A *Nádor-kódex* az áldozásról, a bűnökről, Krisztus passiójáról és Mária szenvedéséről, valamint a szentek példájáról szól, a *Nagyszombati*

²⁰ MADAS–REMÉNYI, *Bevezetés*, in *Debreceni Kódex, 1519* (Régi Magyar Kódexek, 21), 11.

²¹ Nürnberg, Stadtbibliothek Cent. VI, 57; Cent. VII, 80.

²² Nürnberg, Stadtbibliothek Cent. V, App. 81; Cent. VI, 43e; Cent. VI, 43^m; Cent. VI, 100; Cent. VII, 12.

²³ Cent. VI, 46^f; Cent. VI, 53; Cent. VI, 60; Cent. VII, 1; Will. II. 22. 8°.

²⁴ Cent. IV, 38; Cent. VI, 46^f; Cent. VI, 52; Cent. VI, 57; Cent. VI, 86 (utóbbi csak kivonat).

²⁵ Az adatokat Karin Schneider katalógusából vettem: Karin SCHNEIDER, *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*, Beschreibung des Buchschmucks Heinz ZIRNBAUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 1965 (Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg, 1).

kódex pedig alapvető tanításokat közvetít a Miatyánkról, az Üdvözlégny Máriáról, a Hiszekegyről, a bűnök fajtáiról, valamint olvasmányt nyújt a konvent egészének is Heinrich Seuse domonkos szerzetes (1295–1366) *Horologium sapientiae*ja részleteinek fordításával.

A közösség által használt kódexek mellett azonban több nővér használatában – nem tulajdonában! – volt kéziratos könyv. Utal erre némely bejegyzés is, amelynek nincs helye a konvent könyvtárának könyveiben: *Imag eretem aldot ziz Katherina es mong Aue Mariat*. Ez a bejegyzés a *Debreceni kódex*-ben olvasható (230:20–21), éppen egy kétszeres másolatban, a Kempis- és Bonaventura-fordítások elején lévő példaknál.

A *Debreceni kódex* különböző kezek írásában különféle ívkötegekből összeállított könyv. Az írások folyamában nincs olyan tervszerűség, amely például a Nádor- vagy a *Nagyszombati kódexet* jellemzi, szerkesztési elvet, tematikát csak egyes kezek írásán, azaz az ívkötegeken belül lehet felfedezni. Az, hogy az egyes fasciculusok csak önmagukban mutatnak tematikai egységet, arra utalhat, hogy azokat saját vagy magánhasználatra szánták. Olyan kézirat is került a mai kódex korpuszába, mint a Szűz Mária hét örömről szóló kivonat (625–630), amely nem illik a közösségi használat körébe.

Az ívkötegek csonkasága jelzi, hogy a fasciculusok hosszabb ideig kötetlenül voltak, a különböző kezeztől származó írásokat csak később kötötték össze a biztosan közösségi használatban lévő legendáriummal. Az azonban, hogy az ívkötegek kötetlenek voltak és magánhasználatban álltak, még nem jelenti azt, hogy ne olvastak volna föl belőlük szükség esetén a konvent előtt.²⁶

A most kétszeres másolatoknak nevezett szövegek nem pontosan egyeznek egymással. Ennek csak részben oka a másolatok készítésének technikai megoldása, hogy nem a kész – már bekötött – kéziratot másolták, hanem vagy a korábbi eredetit használták, vagy egy újabb leírt szöveget. Utóbbi esetben feltétlen történt valamiféle szöveggondozás.

²⁶ A nürnbergi domonkos apácák Szent Katalin-monostorában, Jézus Krisztus körülmétélese ünnepén (január 1-jén) egy olyan kódexből olvastak föl, amelyik az egyik apácáé volt: *an dem tag circumcissio list man zu dem ersten die mes an dem preiten puch, das swester Alhartin hat* (Circumcissio napján először a misét olvassuk föl Alhartin nővér vastag könyvéből). 1429 és 1431 között még csekély példányszámú könyvtárral rendelkeztek, a könyveket színük és méretük szerint különböztették meg. Az akkor készült első olvasmányrend szerint a mise lefordított szövegét olvasták föl anyanyelven. *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III/3, *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul RUF, München, 1932, 640: 30–31.

A változatokban megfigyelhetünk néhány olyan változtatást, amely a szöveg akkomodálására utal. Ilyen például a *Szentségös életnek feljebb való grádicsa*, amelyben a hallgatóság megszólítását cserélték le nőiről férfiközönségre, miközben magában a szövegben csupán a másolás következtében létrejött jelentéktelen eltérések vannak.

Néhány szöveg – például az Apollónia-legenda – szinte érintetlenül maradt másolás közben, csak néhány variáns keletkezett benne. Fontos változás viszont, hogy – bár a scriptor azonos! – következetesen átírták a szöveg nyelvjárását. Ez a nyelvi ízlés körébe tartozó jelenség akár mozgatórugója lehetett az újabb másolat elkészíttetésének. Ugyanígy a nyelvi ízlés körébe utalható a határozott névelők szintén konzekvens megváltoztatása; itt a hosszabb formához való visszatérés archaizáló törekvésnek látszik, míg a palatális-veláris csere a nyelvjárási jelenségek körébe tartozhat.

Szöveggondozás és irodalmi műhely az óbudai ferenceseknél

A *De imitatio Christi* és a *De perfectione vitae ad sorores* fordítását egy ismeretlen nővér írta le a *Lobkowicz-kódex*be, egy másik ismeretlen scriptor pedig két traktátust, *Az embernek három fő ellensége vagyon* kezdetűt és egy elmékedést *A halálról* másolt a kódexbe. Ezek a domonkos *Bod-kódex*ben már – hol alaposabban, hol kisebb mértékben, de – recenzeálva olvashatók. Elégedetlenek voltak a fordítás stílusával. Szokatlannak látszik ez a megokolás, de mi más lett volna az átdolgozás indoka, mint hogy nem tetszett neki a megfogalmazás módja. Ennél több kifogást aligha emelt a recenzens, hiszen a szövegen nem változtatott.

A Klarissza Névtelen ugyancsak leírt egy magyar szerző összeállította passiót a *Nádor-kódex*be, amelyet aztán a szerző átdolgozott; a végleges, a szerző által is edíciónak tekintett változatot a domonkos *Winkler-kódex*ből ismerjük. A felsorolt összeállítás és fordítások első változatai az 1500-as évek első évtizedében készültek el. Aztán rövid időn belül átdolgozták őket. A fordítóknak és a recenzenseknek ez az intenzív munkája azt láttatja, hogy a századfordulón olyan hihetetlen szövegegség volt tapasztalható a klarisszák óbudai kolostorában, hogy nem várták meg az edíciók elkészültét, hanem a még formálódó, a szerzetesek által nem kellően ellenőrzött szövegeket is sokszorosították.

Az egyes szövegek elemzésekor már volt szó róla, hogy a magyar eljárás nem példa nélküli. Van olyan kutató, aki a népnyelvű fordítások recenzeálását

a reformtörekvésekkel hozta kapcsolatba,²⁷ ezekben az esetekben egy századdal korábbi szövegeket vettek revízió alá. Figyelembe vették a latin szövegeket, és a stilizálás mellett modernizáltak is. A magyar szövegek recenzeálása azonban néhány esetben a fordításhoz nagyon közeli időben történt meg, nem volt idő az avulásra, csak a nyelvi és stilisztikai ízlés indította átalakításra a recenzenst. Kempis Tamás és Szent Bonaventura műveinek recenzeálásánál kimutathatóak voltak a filológiai vonatkozások, a latin szöveg variánsai szerint is javította a recenzens a szöveget. Más esetekben csupán szöveggondozást végeztek, nem javítottak, a változtatások csupán nyelvi ízlésüket követték.

²⁷ WILLIAMS-KRAPP, *Ordensreform und Literatur*, 41–51.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Felhasznált és említett kéziratok és kiadásai

- Apor-kódex*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Románia)
- Birk-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 71
- Bod-kódex*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 7
- Cornides-kódex*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 4
- Czech-kódex*, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 42
- Debreceni kódex*, Debreceni Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár, R524
- Döbrentei-kódex*, Batthyaneum, Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia), R. III. 76
- Érsekújvári kódex*, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 45
- Festetics-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 73
- Gömöry-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 5
- Guary-kódex*, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 34
- Jókai-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 67
- Kazinczy-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 11
- Könyvecse*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 5
- Lányi-kódex*, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 43
- Lázár-kódex*, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 41
- Lobkowitz-kódex*, Prágai Nemzeti Könyvtár Kézirattára, VI. Fg. 30
- Margit-legenda*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 3
- Müncheni kódex*, Bayerische Staatsbibliothek, München (Németország), Cod. Hung. 1
- Nádor-kódex*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 1
- Nagyszombati kódex*, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, MSS III. 178
- Peer-kódex*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 12
- Példák könyve*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 3

Sándor-kódex, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 6
Simor-kódex, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 14
Székelyudvarhelyi kódex, Székelyudvarhely, Tamási Áron Gimnázium
(Odorheiu Secuiesc)
Tihanyi kódex, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 75
Virginia-kódex, MTA Könyvtárának Kézirattára, Budapest, K 40
Vitkovics-kódex, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 10
Wesprémi-kódex, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 8
Winkler-kódex, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 2

Brussels, Bibliothèque Royale

ms. 5855–5861

Nürnberg, Stadtbibliothek

Cod. Cent. IV, 14

Cod. Cent. IV, 38

Cod. Cent. V, App. 81

Cod. Cent. VI, 43^e

Cod. Cent. VI, 43^m

Cod. Cent. VI, 46^f

Cod. Cent. VI, 52

Cod. Cent. VI, 53

Cod. Cent. VI, 57

Cod. Cent. VI, 60

Cod. Cent. VI, 85

Cod. Cent. VI, 86

Cod. Cent. VI, 100

Cod. Cent. VII, 1

Cod. Cent. VII, 12

Cod. Cent. VII, 80

Will. II. 22. 8°

Oettingen, Fürstliche Oettingen-Spielbergsche Bibliothek

Hs. 57

Wien, Schottenkloster

Cod. 145.

Magyar nyelvű kódexek felhasznált kiadásai

Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, a bevezető tanulmányt írták CSERNÁK-SZUHÁNSZKY Debóra, HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, MADAS Edit, MOHAI Zsuzsanna, SZENTGYÖRGYI Rudolf, TÓTH Zsuzsanna, ZELLIGER Erzsébet, közléteszi HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum–OSZK–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, 2014 [2015] (Régi Magyar Kódexek, 33).

Birk-kódex, 1474. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezeti és közreadja PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 5).

Bod-kódex, XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988] (Régi Magyar Kódexek, 2).

Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérvé, közléteszi BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1967 (Codices Hungarici, 6).

Czech-kódex, 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, jegyzetekkel közléteszi és a jegyzeteket írta N. ABAFFY Csilla, a bevezetést írta N. ABAFFY Csilla és CSAPODI Csaba, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 4).

Debreceni kódex, 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. az előkészítő munkát végezték ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, bevezető MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21).

Döbrentei-kódex, 1508. Halábori Bertalan keze írásával, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit

- közreműködésével, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19).
- Érsekújvári kódex, 1529–1531.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi HAADER Lea, a bevezetést írta MADAS Edit és HAADER Lea ROZSONDAI Marianne és WEHLI Tünde közreműködésével, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete–MTA Könyvtára–Tinta Könyvkiadó, 2013 (Régi Magyar Kódexek, 32).
- Festetics-kódex, 1494 előtt.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY Csilla, Budapest, Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1996 (Régi Magyar Kódexek, 20).
- Gömöry-kódex, 1516.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, kiadja és a bevezetést írta HAADER Lea és PAPP Zsuzsanna, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 26).
- Guary codex,* közzéteszi KATONA Lajos, Budapest, 1908 (Nyelvemléktár, 15).
- Guary-kódex,* bevezetéssel ellátva, hasonmásban közzéteszi SZABÓ Dénes, Budapest, MTA, 1944 (Codices Hungarici, 3).
- Jókai-kódex, XIV–XV. század.* A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981 (Codices Hungarici, VIII).
- Kazinczy-kódex, 1526–1541.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003 (Régi Magyar Kódexek, 28).
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi Magyar Kódexek, 1).
- Lányi-kódex,* közzéteszi VOLF György, Budapest, 1878 [1881] (Nyelvemléktár 7).
- Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, az előkészítő munkát végezték N. ABAFFY Csilla, E. ABAFFY Erzsébet MADAS Edit közreműködésével, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY Csilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1992 (Régi Magyar Kódexek, 14).
- Lobkowicz-kódex, 1514,* közzéteszi REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999 (Régi Magyar Kódexek, 22).

- [*Margit-legenda*] *Szent Margit élete, 1510*, bevezető P. BALÁZS János, átirat és jegyzetek FARKAS Vilmos, DÖMÖTÖR Adrienne, PÓLYA Katalin, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10).
- Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466*, I, Hg. Julius von FARKAS, Wiesbaden, Harrassowitz, 1958 (Ural-altäische Bibliothek, 6).
- A Müncheneri Kódex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, szerk. NYÍRI Antal, Budapest, Akadémiai, 1971.
- Nádor-codex*, a pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral közléteszi TOLDY Ferenc, Buda, 1857.
- Nádor codex*, közléteszi KATONA Lajos, Budapest, 1908 (Nyelvelmléktár, XV).
- Nádor-kódex, 1508*. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata, közléteszi és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, bev. MADAS Edit, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 16).
- Nagyszombati kódex 1512–1513*. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24).
- Peer-kódex*. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata, közléteszi KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea és OSZKÓ Beatrix, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 25).
- Példák könyve, 1510*, hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960 (Codices Hungarici, 4).
- Sándor-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata, a bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 [1988] (Régi Magyar Kódexek, 3).
- Simor-kódex, XVI. század eleje*, a bevezetést és a jegyzeteket írta VEKERDY Lilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi Magyar Kódexek, 6).
- Székelyudvarhelyi kódex, 1526–1528*. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY Csilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15).

- Tihanyi kódex, 1530–1532.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007 (Régi Magyar Kódexek, 31).
- Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék, 1525.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, a bevezetést írta PUSZTAI István, az átíratot és a jegyzeteket készítette PAPP Zsuzsanna és KOVÁCS Zsuzsa, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1991 (Régi Magyar Kódexek, 12–13).
- Virginia-kódex, XVI. század eleje,* közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 11).
- Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 [1989] (Régi Magyar Kódexek, 8).
- [Winkler-kódex]* DÖBRENTEI Gábor, *Régi Magyar Nyelvemlékek. Negyedik kötet. Második osztály. Egyházi vegyes könyv. (Winkler-Codex)*, sajtó alá rendezte és kinyomtatta DÖBRENTEI Gábor 1846-ban. Az eredeteivel összevetve és előszóval ellátta VOLF György.
- Winkler-kódex, 1506.* A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai Kiadó–ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 1988 (Codices Hungarici, 9).

Kézikönyvek

- CSAPODI Csaba, *A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*, Budapest, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirat-tárának katalógusai, 5).
- Dictionnaire de spiritualité*, Paris, Beauchesne, 1988, XIII.
- DOBSZAY László, *A zsolozsma*, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyháztörténeti Tanszéke–Magyar Egyházzenei Társaság, 1999 (Egyházzenei sorozat 1/3).
- A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*, szerk. RÁCZ Endre, II/2. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
- HOLIK, Florianus, *Index miraculorum marianorum indici*, Albert PONCELETI, Analecta Bollandiana, T. XXI. vulgo superaddendus, Budapest, 1920.
- Magyar nyelvtörténeti szótár*, I, *A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*, szerkesztette SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, Budapest, Hornyánszki Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, I–III, 1890–1893.
- Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III, *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul RUF, München, 1932.
- Régi Magyar Költők Tára*, I, kiad. HORVÁTH Cyrill, Budapest, 1921.
- SAJÓ, Géza–SOLTÉSZ, Erzsébet, *Catalogus Incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, Budapest, 1970.
- SCHNEIDER, Karin, *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*, Beschreibung des Buchschmucks Heinz ZIRNBAUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 1965 (Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg, 1).

Forrásszövegek

- ANDREAS CAPELLANUS, *A szerelemről*, fordította RAJNAVÖLGYI Géza, utószó KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2012.
- AUGUSTINUS, *In Ioannis evangelium tractatus*, PL 35.
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Liber de passione Christi et doloribus matris ejus*, Parisiis, 1859, PL, 182, 134–140.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1976.
- Biblia sacra iuxta vulgatum versionem*, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975², I–II.
- BONAVENTURA, PSEUDO- [= JOHANNES DE CAULIBUS], *Meditationes vitae Christi*, Strasbourg, Johann Grüninger, 1496 körül (GW: 04754).
- BONAVENTURA, PSEUDO- [THOMAS À KEMPIS], *De imitatione Christi*, Lyon, 1480 (?) GW M46720.
- BONAVENTURAE, S., *Opera omnia*, 1. ed. A. C. PELTIER, Paris, Vives, 1864.
- BONAVENTURA, *Soliloquium, De quatuor mentalibus exercitiis (Alleingespräch. Über die vier geistlichen Übungen)*, München, Kösel-Verlag, 1958.
- BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores. De la perfection de la vie aux sœurs*, Texte latin, Opera omnia, Bron, Quarraci, 2011.
- CHRISTINE DE PISAN, *Epistre Othea*, éd. critique par Gabriella PARUSSA, Genève, Droz, 1999.
- Corpus Iuris Canonici*, editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici RICHTERI curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius FRIEDBERG, Pars prior, Decretum magistri Gratiani, Leipzig, 1879.
- De imitatione Christi libri quattuor*, edizione critica a cura di Tiburzio LUPO, S. D. B. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1982.
- Epistolae Karolini aevi* (II), Hgg. u. a. von Ernst DÜMLER, Berlin, 1895.

- GARLANDIA, Johannes de, *Integumenta Ovidii poemetto inedito del secolo XIII*, Hg. Fausto GHISALBERTI, Messina–Milano, 1933.
- Gesta Romanorum*, ed. Hermann OESTERLEY, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1872.
- Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések*, válogatta, fordította, a jegyzeteket összeállította BORONKAI Iván, utószó V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Magyar Helikon, 1965.
- Gli scritti di San Francesco e i „Fioretti”*, a cura di Augusto VICINELLI, Milano, Il Saggiatore, 1995.
- HEROLT, Iohannes, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis una cum promptuario exemplorum et de miraculis Beatae Virginis*, Argentinae, 1499.
- Higini Fabulae*, edidit Peter K. MARSHALL (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1993.
- IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea*, edizione critica a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, seconda edizione rivista dall'autore, Firenze, Sismel, Edizioni del Galluzzo, 1998.
- JACOBUS DE VORAGINE, *Legenda aurea vulgo historica Lombardica dicto*, ed. [Johan Georg] Theodor GRAESSE, Lipsiae, 1850.
- KOMJÁTI Benedek, *Epistolae Pavli Lingva hvngarica donate. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen*, Krakkó, 1533.
- MEFFRETH, *Sermones de tempore et de sanctis sive Hortulus reginae*, Anton Koberger, 1496 (GW M22665).
- Ovide moralise*, Kommentierte Edition von Buch X nach der Handschrift Rouen, Bibl. Mun., O.4, ed. Lisa ŠUMSKI, Berlin, De Gruyter, 2021 (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, Band 412).
- OVIDIUS NASO, Publius, *Átváltozások*, fordította DEVECSERI Gábor, Budapest, Helikon Kiadó, 1975.
- OVIDIUS NASO, Publius, *Metamorphosen*, lateinisch–deutsch herausgegeben und übersetzt von Niklas HOLZBERG, Berlin, De Gruyter, 2017.
- Passio domini nostri Iesu Christi [Tractatus Beati Bernardi de planctu Beate Marie Virginis]*, Basel, 1500. GW M29616.
- PETRUS KEYERSLACH, *Sermo doctoralis ... de passione Domini cum quattuor evangelistarum concordantia*, Coloniae, 1477 GW M16282
- PETRUS DE PALUDE, *Sermones Thesauri novi de sanctis*, Nürnberg, Anton Koberger, 1496 (GW M41759).

- PETRUS DE PALUDE, *Sermones Thesauri noui de Sanctis*, Argentine, 1515.
Sermones Dominicales Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex, bevezetéssel és szótárral ellátta SZILÁDY Áron, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, I–II, 1910.
- SUAREZ, Franciscus, *Commentaria ac disputationes in primam partem divi Thomae*, Moguntia, 1622.
- Thomae Hemerken à Kempis canonici regularis Ordinis S. Augustini opera omnia*, Hgg. von Michael Iosephvs POHL, Friburgi Brisigavorum, Herder, I–VII, 1902–1922.

Felhasznált irodalom

- A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. Óze Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, PPKÉ BTK–METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 1/1–2).
- A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2008².
- A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*, V, szerkesztette Büky László, FORGÁCS Tamás, SINKOVICS Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2008.
- A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*, I, szerk. IVÁNYI Zsuzsanna, PETHŐ Gergely, Debrecen, Printart-Press, 2011.
- A Szent Domonkos Rend és a kunok*, szerkesztette BARNA Gábor, Szeged–Kun-szentmárton, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016.
- Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK, 86 (1982), 391–403.
- ALEXA Károly, *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*, ItK, 74 (1970), 285–304.
- Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passioné de l'Ordre des Chartreux*, eds. Frans HENDRICKX, Tom GAENS, Leuven, Peeters, 2012 (Studia Cartusiana, 1).
- AMPE Albert–SPAAPEN, Bernard, *Thomas a Kempis, De navolging van Christus, naar de Brusselse Autograaf*, Vertaald door Gerard WIJDEVELD, Atwerpen und Kempen, 1985².
- Aus dem Winkel in die Welt. Die Bücher des Thomas von Kempen und ihre Schicksale*, Hrsg. Ulrike BODEMANN, Nikolaus STAUBACH, Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2006 (Tradition – Reform – Innovation, 11).
- AXTERS, Stephanus G., *De imitatione Christi. Een handschrifteninventaris bij het vijfhonderdste verjaren van Thomas Hemerken van Kempen † 1471 /*

- Elenchus codicum manuscriptorum in quingentesimo anno ab obitu Thomae Hemerken a Kempis*, Kempen–Niederrhein, 1971 (Schriftenreihe des Kreises Kempen-Krefeld, 27).
- BALDZUN, Michael, *Schulbücher im Trivium des Mittelalters und der Früheren Neuzeit*, II, Berlin, Walter de Gruyter, 2009.
- BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi. A szövegformálás középkori technikája*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 7 (1994), 7–49.
- BÁRDOS Gy. József, *Szent Brigitta tizenöt imádsága codexeinkben*, Budapest, 1903.
- D. BARTHA Katalin, *A labiális-illabiális tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában*, MNy, 1970, 300–312, 429–443.
- BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Budapest, 1924.
- BARTÓK Zsófia Ágnes, *A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai. Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt*, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet*, 45–58.
- BARTÓK Zsófia Ágnes, *A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái. A Guillermus-kódex két bejegyzéséről*, Verso, 2021/1, 5–21.
- BEHRENS, Katharina, *Scham – zur sozialen Bedeutung eines Gefühls im spätmittelalterlichen England*, Göttingen, Vandenhoech & Ruprecht, 2014 (Historische Semantik, 20).
- BENVENUTO, Sergio, *Accidia. La passione dell'indifferenza (I 7 vizi capitali)*, Bologna, il Mulino, 2008.
- Berthold von Regensburg. Vollständige Ausgabe seiner Predigten mit Einleitungen und Anmerkungen*, II, Hgg. von Franz PFEIFFER, Joseph STROBL, Wien, 1880.
- BOGNÁR András–LEVÁRDY Ferenc, *A Példák Könyve keletkezésének körülményei*, ItK, 63 (1959), 482–485.
- BOGNÁR Péter, „Udvarló módra”. *A Horvát-kódex apácaregulájának az éneklésre vonatkozó szöveg helyéhez*, in *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, Reciti, 2015, 65–68.
- BOGNÁR Péter, *Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon*, Verso, 2018/2. 7–22.
- BUMKE, Joachim, *Höfische Kultur – Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, I–II, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1986.
- CERQUIGLINI, Bernard, *Eloge de la variante. Histoire critique de la philologie*, Paris, 1989.

- CHRISTINE DE PISAN, *L'Epistre d'Othéa*, Farbmikrofiche-Edition der Handschrift Erlangen-Nürnberg, Universitätsbibliothek, Ms. 2361: Einführung zu Christines ‚Buch der Weisheit‘ von Helga LENGENFELDER, München, 1996 (Codices illuminati medii aevi, 31).
- Dante összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1962 (Helikon Klasszikusok).
- [Dante Alighieri], *A nép nyelvén való ékesszólásról*, fordította MEZEY László, in *Dante összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1962 (Helikon Klasszikusok), 347–400.
- De imitatione Christi libri quattuor*, edizione critica a cura di Tiburzio LUPO, S. D. B. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1982.
- DE LUCA, Giuseppe, *Un formulario della cancelleria francescana e altri formulari tra il XIII e XIV secolo*. Archivio italiano per la Storia della Pietà, 1 [1951].
- DEÁK Viktória Hedvig, *A ferences és domonkos lelkiség összehasonlítása a korai rendtörténet alapján*, in *A ferences lelkiség hatása*, 63–77.
- DELAISSÉ, Léon Marie Joseph, *Le manuscrit autographe de Thomas à Kempis et „L'Imitation de Jésus-Christ”. Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855–61*, Paris, Erasme, Les publications de Scriptorium, V (1956), 96–101.
- Deutsche Bibelübersetzungen des Mittelalters*, Beiträge eines Kolloquiums im Deutschen Bibel-Archiv, Hg. Heimo REINITZER, Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris, Peter Lang, 1987–1988 (Vestigia Bibliae. Jahrbuch des Deutschen Bibel-Archivs Hamburg, 9–10).
- DEWES, Eva, *Freierprobe und Liebesäpfel. Der Mythos von Atalante und Hippomenes in der Kunst und seine interdisziplinäre Rezeption*, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 2011.
- Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hg. Karl LANGOSCH, Kurt RUH, Berlin–New York, I–XIV, 1978–2008.
- Die 'Elsässische Legenda aurea'. Das Normalcorpus*. Hgg. von Ulla WILLIAMS, Werner WILLIAMS-KRAPP, Tübingen, 1980 (Texte und Textgeschichte, 3).
- Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa im Spätmittelalter*, Hgg. von Marek DERWICH, Martial STAUB, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- DIJK, Rudolf Th. M. van, *Askese oder Mystik? Der entscheidende Rang des 'Buches der inneren Tröstung' in der 'Nachfolge Christi' des Thomas a Kempis*, in *Aus dem Winkel in die Welt. Die Bücher des Thomas von Kempen*

- und ihre Schicksale, *Vorträge des Kolloquiums Kempen 2002, veranstaltet vom Thomas-Archiv Kempen und vom Devotio moderna-Projekt Münster*, ed. Ulrike BODEMANN-KORNHAAS, Nikolaus STAUBACH, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006, 173–187.
- DREWELOWSKY, André, *Die lateinisch–polnisch–deutschen Ausgabe der „Disticha Catonis“ aus dem 16. Jahrhundert, gedruckt in Krakau bei Hieronymos Vietor und Mathias Wirzbięta*, in *Mehrsprachigkeit im Mittelalter*, 363–408.
- EHRENSCHWENDTNER, Marie-Luise, *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004.
- Emlékkönyv *Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, 1998.
- ENGEN, John Van, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2008 (The Middle Ages Series).
- FARKAS Vilmos, *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése*, *NyudÉrt*, 111 (1982).
- Fenntarthatóság. Fiatalok Konferenciája 2019*, szerkesztette BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZŰCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2020.
- Festschrift für Siegfried Grosse zum 60. Geburtstag*, Hg. Werner BESCH, Göppingen, 1984 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 423).
- FIASCHI, Silvia, „*Filelfo e i ‘diritti’ del traduttore. L’auctoritas dell’ interprete e il problema delle attribuzioni*”, in *Tradurre dal greco in età umanistica*, 79–138.
- FLEURY, Katharina Mertens, *Leiden lesen. Bedeutungen von compassio um 1200 und die Poetik des Mit-Leidens im ‘Parzival’ Wolframs von Eschenbach*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2006.
- FUCKS, Wilhelm, *Nach allen Regeln der Kunst*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1968.
- GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.
- GERÉZDI Rabán, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, 267–274.
- GERÉZDI Rabán, *Az erasmista Komjáti Benedek*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, 331–346.

- GHATTAS, Michael, *Die Christologie Didymos' des Blinden von Alexandria in den Schriften von Tura. Zur Entwicklung der Alexandrinischen Theologie des 4. Jahrhunderts*, Münster–Hamburg–London, Lit Verlag, 2002 (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, 7).
- GIHR, Nikolaus, *Dies irae. Die Sequenz der Totenmesse*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1923.
- GRUBMÜLLER, Klaus, *Werkstatt-Typ, Gattungsregeln und die Konventionalität der Schrift (Eine Skizze)*, in *Texttyp und Textproduktion*, 31–40.
- GULYÁS Pál, *Apáca-könyvtár a Nyulak szigetén*, Katholikus Szemle, 31 (1917), 437–444.
- HAADER Lea, *A Müncheneri Kódex szövegtagolásának kapcsán*, in *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*, 55–99.
- HAADER Lea, *Egy példa – két változat. Összehasonlító szövegvizsgálat*, in *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, szerk. KUGLER Nóra, LENGYEL Klára, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999, 135–140.
- HAADER Lea, *Mikrodiakronia és változásvizsgálat*, MNytr, 125 (2001), 354–371.
- HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*, MNyör, 128 (2004), 196–205.
- HAADER Lea, *A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról*, in *A nyelvtörténeti kutatások*, 51–60.
- HAADER Lea, *Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből*, MNyör, 133 (2009), 48–65.
- HAADER Lea, *Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról*, in „Látjátok feleim...”, 53–78.
- HAADER Lea, *Domonkosokhoz köthető középkori kódexek*, in *A Szent Domonkos Rend és a kunok*, 131–151.
- HARGITTAY Emil, *A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában*, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás*, 58–65.
- HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938 (reprint: Budapest, Kairosz Kiadó, 1999).
- HARTMANN, Carmen Cardelle De, *Lateinische Dialoge 1200–1400. Literaturhistorische Studie und Repertorium*, Leiden–Boston, Brill, 2007.
- HASCHER-BURGER, Ulrike, *Singen für die Seligkeit, Studien zu einer Liedersammlung der Devotio moderna*, Zwolle, Hiscutorisch Centrum Oveijsse,

- coll. Emmanuelshuizen, cat VI. Mit Edition und Faksimile, Leiden–Boston, 2007.
- HENKEL, Nikolaus, *Bibelübersetzung im mittelalterlichen Schulbetrieb. Ein Evangelistar des 15. Jahrhunderts aus St. Zeno/Reichenhall*, in *Deutsche Bibelübersetzungen*, 325–335.
- HENKEL, Nikolaus, *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der früheren Neuzeit*, München, Artemis, 1988 (MTU, 90).
- /HI70/Tanítványok: *Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Q. E. D. Kiadó, 2018.
- HOLIK Flóris, *A BodC. utolsó mondata*, MNy, 14 (1918), 83–84.
- HOLIK Flóris, *Adalékok codexeink forrásaihoz*, ItK, 32 (1922), 121–130.
- HORGER Antal, *Ráskai Lea nyelvjárása*, MNyör, 26 (1897), 193–202, 245–251.
- HORVÁT István, *A' Pesti Fő Oskola Könyvtárának 1508-dik évi Elmékedéskönyve 's Legendáriuma*, Tudományos Gyűjtemény, (19) 1835, VII. füzet, 84–92.
- HORVÁTH Cyrill, *Codexeink forrásai*, II, ItK, 6 (1896), 377–379.
- HORVÁTH Cyrill, *Egy ismeretlen magyar codex nyomai*, ItK, 1 (1891), 363–372.
- HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Budapest, 1911.
- HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegmélekek mint textológiai tárgyak*, Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 2015.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931.
- IMPLOM Lajos, *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*, sajtó alá rendezte DRIMMER László és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017 (Magyar domonkos rendtörténet, 1).
- Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Budapest, Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 7).
- JANOTA, Johannes, *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1968.

- JANZ-WENIG, Katrin, *Decem gradus amoris. Entstehung, Überlieferung und volkssprachliche Rezeption einer lateinischen Predigt. Untersuchung und Edition*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2017 (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 56).
- KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Budapest, 1922–1924.
- KÁROLY Sándor, *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája*, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*, szerk. RÁCZ Endre, II/2. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 775.
- KATONA Lajos, *Két középkori latin versezet régi magyar fordítása*, ItK, 10 (1900), 102–108.
- KATONA Lajos, *Ad Gesta Romanorum. Addenda et corrigenda*, EPhK, 24 (1900), 212–216.
- KATONA Lajos, *Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz. A Debreczeni Codex két példája*, ItK, 11 (1901), 448–449.
- KATONA Lajos, *Az Ehrenfeld-kódex hibás vagy hiányos fordításai*, MNyr, 31 (1902), 312–318, 382–389, 447–454, 551–558.
- [KATONA Lajos], *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*, Budapest, Kisfaludy Társaság, 1912, 101–125.
- KATONA Lajos, *Túlvilági látomások codexeinkben*, in *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*, 101–125.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 118 (2014), 747–783.
- KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, fordította JELENITS István, Budapest, Ecclesia, 1978.
- KISS Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban, Leonhard Huntpichler: Directio pedagogorum*, ItK, 120 (2016), 225–246.
- KISS Farkas Gábor, *A második magyar filológus, Joannes Baptista Novosolensis. (Horváth Ivánnak, 70. születésnapjára)*, MKsz, 134 (2018), 136–147.
- KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 17–51.
- KLANICZAY Tibor–KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994.

- KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.
- KONRÁD, Eszter, *The Saints of the Mendicant Orders in late Medieval Hungary*, doktori értekezés, kézirat, h. n., é. n.
- KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztikarecepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016.
- KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, Budapest, Balassi Kiadó, 2014.
- KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, MKsz, 128 (2012), 234–255.
- LAUF Judit, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány a 18. századi kegyességi irodalomban*, MKsz, 2014, 218–236.
- LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, ItK, 85 (1981), 671–683.
- LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex eredeti rendje*, ItK, 87 (1983), 587–601.
- LÁZS Sándor, *Szövegahagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kézirat, kandidátusi értekezés, Budapest, 1991 (MTA Kézirattár).
- LÁZS Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója. Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 109 (2005), 188–205.
- LÁZS Sándor, *A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*, ItK, 110 (2006), 337–356.
- LÁZS Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*, MKsz, 122 (2006), 146–161.
- LÁZS Sándor, *A Könyvecse néhány forrása és a kódex szövegének kora*. ItK, 112 (2008), 306–318.
- LÁZS Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához*, MKsz, 127 (2011), 425–444.

- Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2016.
- LÁZS Sándor, *Zaj és szöveg. Késő középkori szövegalkotás és az irodalmi gondolkodás születésének egy pillanata*, in „Mestereknek gyengyének”, 239–258.
- Les sept joies de la Vierge* [Texte imprimé]: poème provençal, in *Los VII gautz de Nostro Dona*, Clément IV (pape 1200? – 1268), Impr. Marchessou, 1920.
- LOHMER, Christian, *Rhetorik des Verzichts im mittelalterlichen Mönchtum*, in *Rhetorik des Genusses*, 213–233.
- LÖKÖS Péter, *III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban*, MKsz, 112 (1996), 356–358.
- LÖKÖS Péter, *A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom*, Filológiai Közlöny, 44 (1998), 140–153.
- LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, ItK, 94 (1990), 1–20.
- MAAS, Paul, *Textkritik* (2. verbesserte und erweiterte Ausgabe), Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950.
- MADAS Edit, *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*, in *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 159–175.
- MADAS Edit, *Középkori magyar nyelvű Apollónia-legendáink latin forrásai*, in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, 134–139.
- MADAS Edit, *Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrás-azonosítás (Műhelytanulmány)*, in *Szöveg – emlék – kép*, 91–104.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon. Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, doktori disszertáció (kézirat), Budapest–Bécs, 2020.
- MARTI, Heinrich, *Übersetzer der Augustin-Zeit*, München, 1974 (Studia et testimonia antiqua, 14).
- MCGINN, Bernard, *The Varieties of Vernacular Mysticism (1350–1550)*, V, *The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism*, New York, Crossroad–Herder & Herder, 2012.
- Mehrsprachigkeit im Mittelalter. Kulturelle, literarische, sprachliche und didaktische Konstellationen in europäischer Perspektive. Mit Fallstudien zu*

- den ‚*Disticha Catonis*‘. Hgg. von Michael BALDUHN, Christine PUTZO, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2011.
- MERTEN, Klaus, *Inhaltsanalyse. Einführung in Theorie, Methode und Praxis*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995².
- MERTENS, Thom, *Rapiarium*, in *Dictionnaire de spiritualité*, XIII, 114–119.
 „Mestereknek gyengyének”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára, szerk. HENDE Fanni, KISDI Klára, KORONDI Ágnes, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Szent István Társulat, 2020.
- MÉSZÖLY Gedeon, *Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete*, Nép és Nyelv, 1 (1941), 18–23, 52–58, 81–84, 117–118, 205–215, 251–256.
- METZ, René, *Le statut de la femme en droit canonique médiéval*, in *La femme*, 2ième partie, 59–113.
- MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- MEZEY László, *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956, 191–221.
- MEZEY, László, *Die ‚Devotio moderna’ der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 12 (1970), 37–51.
- MEZEY László, *Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, MTA I. Oszt. Közleményei, 30 (1978), 65–90.
- MIKLÓS Ráfael, *A Krisztus követése fordításai*, A Szombathelyi Premontrei Gimnázium Értesítője, 1934/1935, 18–28.
- MOLNÁR, Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, Fondazione collegio S. Bonaventura, 2022 (Analecta Franciscana XIX, Nova series, Documenta et studia, 7).
- MOUNIN, Georges, *Teoria e Storia della Traduzione*, Torino, Einaudi, 1967.
- Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.
- M. NAGY Ilona, „Eleven szótárak”. *A középkori magyar kódexfordítók szótári tudományáról*, in *Xenia*, 339–344.

- M. NAGY Ilona, *A melléknévi szópárosítás néhány kérdése a középkori magyar kolostori nyelvben (a Ráskay Lea másolta kódexek példáján)*, in *A szaván fogott gondolat*, 231–243.
- NEDDERMEYER, Uve, *Radix Studii et Speculum Vitae. Verbreitung und Rezeption der 'Imitatio Christi' in Handschriften und Drucken bis zur Reformation*, in *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, Hgg. von Johannes HELMRATH, Heribert MÜLLER, I–II. München, 1994, I, 457–481.
- NEDDERMEYER, Uve, *Verbreitung und Wirkung der 'Imitatio Christi' in Handschriften und Drucken vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, in *Kempner Thomas-Vorträge*, Kempen, 2002, 55–83.
- NICHOLS, Stephen, G., *Introduction. Philology in a Manuscript Culture*, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 65 (1990), 1–10.
- NICHOLS, Stephen, G., *Filológia a kéziratkulturában. Gondolatok a tudományágról*, fordította CRISTIAN Réka Mónika, a francia idézeteket fordította KARÁCSONYI Judit, *Helikon*, 46 (2000), 481–491.
- NICOARA Anita, *Mondattípusok keveredése a középmagyar korban*, *Nyelvtudomány*, 2 (2006), 133–148.
- Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor- és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013.
- PETERS, Ursula, *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 1988 (Hermaea. Neue Folge, 56).
- POST, R. R., *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, *Studies Medieval and Reformation Thought*, 3, Leiden, 1968.
- PUSCH Ödön, *Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910.
- Régi magyar drámai emlékek*, I–II, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- REIFFENSTEIN, Ingo, *Deutsch und Latein im Spätmittelalter. Zur Übersetzungstheorie des 14. und 15. Jahrhunderts*, in *Festschrift für Siegfried Grosse*, 195–208.
- Rhetorik des Genusses*, Hg. Lothar KOLMER, Wien–Berlin, LIT-Verlag, 2007 (Salzburger Beiträge zu Rhetorik und Argumentationstheorie, 3).
- RUH, Kurt, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und –Scholastik*, Bern, Francke, 1956.

- RUH, Kurt, *Geschichte der abendländischen Mystik. Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts*, IV, München, Verlag C. H. Beck, 1990.
- SARBAK, Gábor, *Die 'Devotio moderna' in Ungarn*, in *Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa*, 249–264.
- SCHMIDT, Wieland, *Die 24 Alten Otto von Passau*, Leipzig, 1938 (Palestra 212), (faksimile: New York, 1967).
- SCHMIDTKE, Dietrich, *Meffreth von Meißen*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hg. Karl LANGOSCH, Kurt RUH, Berlin–New York, VI, 297–299.
- SCHNEYER, Baptist, *Winke für die Sichtung und Zuordnung spätmittelalterlicher lateinischer Predigtreihen*, Scriptorium, 32 (1978), 231–248.
- Schriftstellerische Inszenierungspraktiken – Typologie und Geschichte*. Hgg. von Christoph JÜRGENSEN, Gerhard KAISER, Heidelberg, Winter, 2011 (Beihefte zum Euphorion, 62).
- SCHRÖDER, Edward, *Vom Abschreiben deutscher Bücher*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 63 (1926), 128.
- SCHUBERT, Martin J., *Philologische Kontamination und Mittelalterliche Textgeschichte: Johannes Roth's „Elisabethleben“*, Berichte und Abhandlungen der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, 10 (2006), 183–194.
- SCHÜRER, Markus, *Das Exemplum oder die erzählte Institution. Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern des 13. Jahrhunderts*, Berlin, Lit Verlag 2005 (Vita regularis: Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, 23).
- SCHWARZE, Sabine, *Orte, Zentren, Protagonisten der Übersetzung in Italien*, in *Übersetzung – Translation – Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung – An International Encyclopedia of Translation Studies – Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction*, Hgg. von Harald KITTEL, Armin Paul FRANK, Norbert GREINER, Theo HERMANS, Werner KOLLER, Jose LAMBERT, Fritz PAUL, Tom. 3, Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2011, 1963–1969.
- SEEBALD, Christian, *Schreiben für die Reform. Reflexionen von Autorschaft in den Schriften des Dominikaners Johannes Meyer*, in *Schriftstellerische Inszenierungspraktiken*, 33–55.
- SEEBALD, Christian, *Ein Basler Codex mit Schriften des Johannes Meyer. Zugleich ein Beitrag zur Überlieferungs- und Textgeschichte der 'Vitas fratrum'*,

- der 'Papst-' und der 'Kaiserchronik', Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 143 (2014), 202–219.
- SEYNAEVE, Koen, *Jacobus van Gruitrode*, in *Amo te, sacer ordo*, 401–428.
- SONDEREGGER, Stefan, *Althochdeutsche Sprache und Literatur. Eine Einführung in das älteste Deutsch. Darstellung und Grammatik*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 3. durchgesehene und wesentlich erweiterte Auflage, 2003.
- STAMM, Gerhard, *Klosterreform und Buchproduktion. Das Werk der Schreib- und Lesemeisterin Regula*, in *750 Jahre Zisterzienserinnen-Abtei Lichtenthal*, 63–70.
- STEER, Georg, *Hugo Ripelin von Straßburg. Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des »Compendium theologiae veritatis« im deutschen Spätmittelalter*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1981.
- STEINKE, Barbara, *Paradiesgarten oder Gefängnis. Das Nürnberger Katharinenkloster zwischen Klosterreform und Reformation*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006.
- STELZENBERGER, Johannes, *Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa. Eine moralgeschichtliche Studie*, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 1989.
- STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, Hgg. von Johannes HELMRATH, Heribert MÜLLER, I–II, München, 1994.
- SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Budapest, Franklin, 1916.
- Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, OSZK–Gondolat Kiadó, 2011 (Bibliotheca Scientiae & Artis).
- SZŰCS Jenő, *Magyar és európai lovagi kultúra*, BUKSZ, 1989, 43–50.
- Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, szerk. HAJDÚ Mihály, Kiss Jenő, Budapest, ELTE BTK, 1981.
- TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- tév / hit. Tévedések és tévesztések a régi irodalomban. Fiatalok konferenciája 2017*, szerkesztette ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018.

- Texttyp und Textproduktion in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Hgg. von Elisabeth ANDERSEN, Manfred EIKELMANN, Anne SIMON unter Mitarbeit Silvia REUVEKAMP, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2005 (Trend in Medieval Philology, 7).
- TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, I, II, ItK, 37 (1927), 60–67.
- Tóth Péter, *Az apostolok vetélkedése. Egy kódexünk forrásához*, ItK, 2001, 657–669.
- Tóth Péter, „Némely alázatos doktor szíz Mária képében”, in *A magyar irodalom története*, 180–194.
- TÖRÖK József, *A magyar pálos rend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Budapest, 1977 (A Budapesti RK. Hittudományi Akadémia Kiadványai, 12).
- Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*, a cura di Mariarosa CORTESI, Firenze, SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007.
- UNGER, Helga, *Vorreden deutscher Sachliteratur des Mittelalters als Ausdruck literarischen Bewußtseins*, in *Werk-Typ-Situation*, 217–251.
- VADAI István, *Párhuzamos életrajzok*, ItK, 119 (2015), 820–858.
- VARGHA Damján, *Kódexeink Mária-siralmai*, Budapest, 1899.
- VARGHA Damján, *A gyulafehérvári Batthyaneum viszonya a magyar kódex-irodalomhoz*, A Szent István Akadémia Értesítője, 6 (1921), 71–88.
- VIZKELETY András, „Világ világa, virágnak virága...” [*Ómagyar Mária-siralom*], Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.
- VIZKELETY András, *Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez*, ItK, 94 (1990), 520–528.
- VOGL, Heidemarie, *Der „Spiegel der Seele”. Eine spätmittelalterliche mystisch-theologische Kompilation*, Stuttgart, Kohlhammer, Meister-Eckhart-Jahrbuch, Beihefte 2, 2007, 266–288.
- VRABÉLY Márk, „Embernek három fő ellensége vagyok”. *A Bod- és a Lobkowitz-kódex két traktátusának vizsgálata*, in *tév / hit*, 107–123. [https://www.academia.edu/38564071/_Embernek_h%C3%A1rom_f%C5%91_ellens%C3%A9ge_vagyon_A_Bod_%C3%A9s_a_Lobkowitz_k%C3%B3dex_k%C3%A9t_trakt%C3%A1tus%C3%A1nak_vizsg%C3%A1lata_Man_Has_Three_Principal_Enemies_The_Analysis_of_Two_Treatises_in_the_Lobkowitz_and_the_Bod_Codex_\(Letöltve: 2023. 04. 05.\)](https://www.academia.edu/38564071/_Embernek_h%C3%A1rom_f%C5%91_ellens%C3%A9ge_vagyon_A_Bod_%C3%A9s_a_Lobkowitz_k%C3%B3dex_k%C3%A9t_trakt%C3%A1tus%C3%A1nak_vizsg%C3%A1lata_Man_Has_Three_Principal_Enemies_The_Analysis_of_Two_Treatises_in_the_Lobkowitz_and_the_Bod_Codex_(Letöltve: 2023. 04. 05.))
- VRABÉLY Márk, *Hat[van] vagy het[ven]? A Lobkowitz- és a Bod-kódex egyetlen szaváról*, in */HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születés-*

- napjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter, MARÓTHY Szilvia, Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018.
- VRABÉLY Márk, *A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legendá, in Fenntarthatóság*, 5–42.
- WALDAPFEL József, *A Székelyudvarhelyi kódex*, ItK, 50 (1940), 242–258, 356–367.
- WENZLAU, Friedrich, *Zwei- und Dreigliedrigkeit in der deutschen Prosa des XIV. und XV. Jahrhunderts*, Halle, 1906 (Hermaea, 4).
- Werk-Typ-Situation. Studien zu poetologischen Bedingungen in der älteren deutschen Literatur*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1969.
- WERNER, Georg, *Eremiten im barocken Bayern. Mentalität und Wandel*, Münster–New York, 2019 (Regensburger Schriften zur Volkskunde / Vergleichenden Kulturwissenschaft, 30).
- WEST, Martin L., *Szövegkritika és szövegkiadás*, fordította BOLONYAI Gábor, Budapest, Typotex Kiadó, 1999.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, *Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert*, Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft, 4 (1986/87), 41–51.
- WILLIAMS-KRAPP Werner, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1986 (Texte und Textgeschichte, 20).
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, *Die süddeutschen Übersetzungen der 'Imitatio Christi'. Zur Rezeption der Devotio moderna im oberlant*, in *Aus dem Winkel in die Welt*, 65–79.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, *Die überlieferungsgeschichtliche Methode. Rückblick und Ausblick*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 25 (2000), 1–21.
- WOLF, Klaus, *Hof – Universität – Laien. Literatur- und sprachgeschichtliche Untersuchungen zum deutschen Schrifttum der Wiener Schule des Spätmittelalters*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2006 (Wissensliteratur im Mittelalter, 45).
- ZEMPLÉNYI Ferenc, *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 52–85.
- ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Budapest, Universitas Kiadó, 1988.
- ZEMPLÉNYI Ferenc, *Régi magyar irodalom és európai közköltészet*, ItK, 96 (1992), 554–568.

ZSUPÁN Edina, *A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában*, ItK, 124 (2020), 472–495.

Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére, szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla, TAKÁCS Levente, VARGA Teréz, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2010.

YULE, George Udny, *The Statistical Study of Literary Vocabulary*, Cambridge, 1944.

750 Jahre Zisterzienserinnen-Abtei Lichtenthal. Faszination eines Klosters, Hgg. von Harald SIEBENMORGEN, Sigmaringen, 1995.